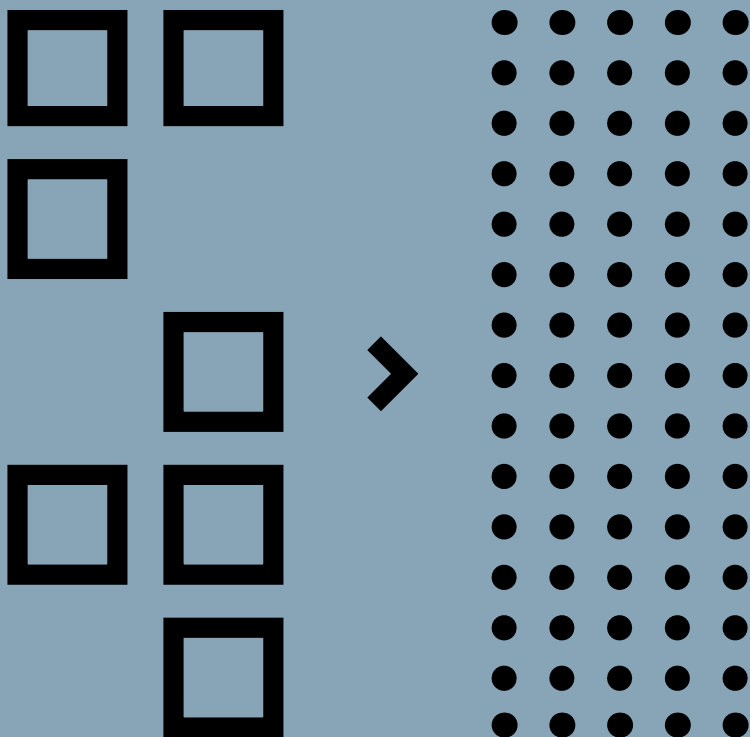

Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju: *sabiedrība, ekonomika, vide*

A

Zinātniskā redaktore
Dr. sc. soc. Aija Zobena

A

Inovātīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju: *sabiedrība, ekonomika, vide*

Zinātniskā redaktore
Dr. sc. soc. Aija Zobena

LU Akadēmiskais apgāds

Aija Zobena (zin. red.). Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju: sabiedrība, ekonomika, vide = Innovative Solutions for Sustainability: Society, Economy, Environment. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018. 296 lpp.

RECENZENTI:

Dr. phil. soc. darbā Signe Dobelniece, Latvijas Lauksaimniecības universitāte
Dr. sc. soc. Līga Paula, Latvijas Lauksaimniecības universitāte

Kolektīvā monogrāfija ir apstiprināta publicēšanai ar Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta zinātnes padomes sēdes lēmumu 09.04.2018. (protokola Nr. SZF-V15.5/4).

LITERĀRĀ REDAKTORE Ieva Zarāne

Kolektīvā monogrāfija izstrādāta LU Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā ar Valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) finansiālu atbalstu.

ISBN 978-9934-18-309-6

© Latvijas Universitāte, 2018

© Baiba Bela, Jānis Brizga, Raimonds Ernšteins, Renārs Felcis, Baiba Holma, Jānis Kauliņš, Anita Kovaļevska, Marija Krūmiņa, Līgita Melece, Mareks Niklass, Jurijs Ņikišins, Jānis Pleps, Līga Rasnača, Iveta Reinholde, Vineta Silkāne, Guna Spurava, Marta Tripāne, Visvaldis Valtenbergs, Anete Vingre, Aija Zobena, 2018

SATURS

8	PRIEKŠVārds
15	1 ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS IZAICINĀJUMI PĒCKRĪZES LATVIJĀ: SABIEDRĪBA, EKONOMIKA, VIDE
16	1.1 BAIBA BELA, BAIBA HOLMA, ANITA KOVAĻEVSKA, JĀNIS PLEPS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, VINETA SILKĀNE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE Ilgtspējīgas attīstības sociālie izaicinājumi
32	1.2 VISVALDIS VALTENBERGS Kolektīvā rīcība interneta politiskās komunikācijas un sabiedrības vērtīborientācijas izmaiņu kontekstā
52	1.3 MARIJA KRŪMIŅA Uzņēmējdarbība, eksports, nodokļi, ēnu ekonomika un konkurētspēja: turpmākas analīzes ietvars
60	1.4 LIGITA MELECE Ilgtspējīgas lauku attīstības ekonomiskie, vides un sociālie aspekti
82	1.5 JĀNIS BRIZGA, RAIMONDS ERNŠTEINS Ilgtspējīgs patēriņš un vides pārvaldība
109	2 INOVATĪVI RISINĀJUMI CEĻĀ UZ ILGTSPĒJU
110	2.1 BAIBA BELA, ANITA KOVAĻEVSKA, MAREKS NIKLASS, JURIJŠ ŅIKIŠINS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE, VINETA SILKĀNE, GUNA SPURAVA Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija – kā virzāties pretī cieņpilnai dzīvei sociāli atbildīgā valstī
144	2.2 AIJA ZOBENA, RENĀRS FELCIS Ceļā no anomijas uz pašorganizāciju un kolektīvu rīcību
168	2.3 MARIJA KRŪMIŅA Uzņēmējdarbība, eksports, nodokļi, ēnu ekonomika un konkurētspēja: analīzes rezultāti
184	2.4 LIGITA MELECE Inovatīvi risinājumi ilgtspējīgai lauku attīstībai
210	2.5 RAIMONDS ERNŠTEINS, JĀNIS KAULIŅŠ, JĀNIS BRIZGA Sabiedrības vērtības–rīcības–slodzes un municipālā vides pārvaldība
236	IZMANTOTIE AVOTI
280	AUTORI
284	ENGLISH SUMMARY
290	AUTHORS

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta vadībā laikā no 2014. līdz 2018. gadam tika īstenota valsts pētījumu programma «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO), kuras mērķis bija analizēt ilgtspējīgas attīstības veidošanu un to ietekmējošos faktorus Latvijā, īpašu uzmanību veltot inovācijas vietai un lomai šai procesā kā ekonomikā, tā sociālajā sfērā un atsedzot ilgtspējīgas attīstības procesu cēloņsakarības. Valsts un sabiedrības ilgtspējīgas attīstības izpētes procesā tika izveidotas jaunas starpdisciplināras zinātniskās grupas, kuras strādāja, lai radītu akadēmiski nozīmīgas zināšanas par ilgtspējīgas attīstības likumsakarībām, kas būtu izmantojamas arī sabiedrības pārvaldībā, lai veicinātu Latvijas globālo konkurētspēju.

SUSTINNO ietvaros tika īstenoti četri pētnieciskie projekti. Projektā «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā» tika analizēti uzņēmuma limeņa faktori, kuri ietekmē Latvijas uzņēmumu konkurētspēju ārējos tirgos, lai iegūtu jaunas zināšanas par ilgtspējas ekonomisko komponentu un inovācijām tautsaimniecībā. Projektā «Ilgspējas sociālā dimensija un sociālā inovācija» tika turpināta inovācijas analīze, pievēršoties sociālajai inovācijai un tās spējām risināt sociālās un reģionālās attīstības problēmas, vienlaikus vērtējot sociālās nevienlīdzības mazināšanas pasākumus un politikas plānošanas sistēmas funkcionēšanu šai jomā. Ilgtspējas sociālā komponenta analīze turpinājās projektā «Sabiedrības vērtīborientācijas un sabiedrības atjaunošanās», kas aplūkoja noteiktu vērtīborientāciju ģenēzi un izplatību Latvijas multikulturālajā sabiedrībā, padziļinot izpratni par individu sociālo izturēšanos, tai skaitā līdzdalību sabiedriskajās aktivitātēs. Šīs uzvedības ietekme uz vidi tika analizēta projektā «Vides daudzveidība un ilgtspējīga izmantošana», kas līdztekus patēriņa ieradumu analīzei aplūkoja gan resursu dinamikas atbilstību telpiskās plānošanas nostādņēm, gan arī dabas kapitāla komponentus un faktorus, kas tos apdraud.

Programmu īstenoja Latvijas Universitāte (LU) — viena no lielākajām zinātniskajām institūcijām valstī, kurai ir būtiska kompetence inovācijas, ilgtspējīgas attīstības, vides un politikas pētījumos. Projektos piedalījās LU Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūts (SPPI) un tā pētnieku grupas vadošo pētnieku — profesora Jāņa Ikstena, *Dr. sc. pol.*, (2014–2017), profesores Aijas Zobenas, *Dr. sc. soc.*, (2017–2018), un asociētās profesores Baibas Belas, *Dr. sc. soc.*, — vadībā, kā arī pētnieki no LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Vides zinātnes nodaļas vadošā pētnieka profesora Raimonda Ernšteina, *Dr. habil. paed.*, vadībā. Nozīmīgu ieguldījumu SUSTINNO izpildē deva Agroresursu un ekonomikas institūta (AREI) pētnieku komanda vadošās pētnieces Līgitas Meleces, *Dr. oec.*, vadībā; šis institūts ir vadošā pētnieciskā institūcija lauku teritoriju ekonomiskajā attīstībā. Latvijas ekonomiskās ilgtspējas un inovācijas jomas izpēti profesora Alfa Vanaga, *MSc. (Econ.)* (1942–2016) (2014–2016) un Marijas Krūmiņas, *Mg. oec.* (2016–2018)

vadībā veica Baltijas Starptautiskais ekonomikas politikas studiju centrs (BICEPS), kas ir uzkrājis lielu pieredzi tautsaimniecības pētījumu veikšanā.

Kolektīvā monogrāfija «INOVATĪVI RISINĀJUMI CEĻĀ UZ ILGTSPĒJU: SABIEDRĪBA, EKONOMIKA, VIDE» (zinātniskā redaktore AIJA ZOBENA), kas iznāk sērijā «Inovācijas un ilgtspējīga attīstība Latvijā», apkopo SUSTINNO izpildes gaitā iegūtas nozīmīgākās teorētiskās atziņas, praktiskos ieteikumus un iezīmē turpmākās izpētes virzienus.

Kolektīvās monogrāfijas pirmā daļa «Ilgtspējīgas attīstības izaicinājumi pēckrīzes Latvijā: sabiedrība, ekonomika, vide» pievēršas SUSTINNO projekta identificēto problēmu konceptualizācijai un to nacionālā, reģionālā un globālā konteksta raksturojumam. Pirmajā nodaļā «ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS SOCIĀLIE IZAIČINĀJUMI» autoru kolektīvs (BAIBA BELA, BAIBA HOLMA, ANITA KOVAĻEVSKA, JĀNIS PLEPS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, VINETA SILKĀNE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE) iezīmē valsts pētījumu programmas SUSTINNO 2. projekta «Ilgtspējas sociālā dimensija un sociālā inovācija» tematisko loku, kas aptver Latvijas pēckrīzes sociālo problēmu analīzi saistībā ar ilgtspējīgu sociālo un reģionālo attīstību, tiesiskā ietvara noteiktos pienākumus ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai un pārvaldes sistēmas spēju efektīvi risināt sociālās problēmas, kā arī sociālo inovāciju analīzi saistībā ar to ieguldījumu kopienu drošumspējā.

Otrajā nodaļā «KOLEKTĪVĀ RĪCĪBA INTERNETA POLITISKĀS KOMUNIKĀCIJAS UN SABIEDRĪBAS VĒRTĪBORIENTĀCIJAS IZMAIŅU KONTEKSTĀ» VISVALDIS VALTENBERGS pēta interaktivitātes un informācijas pieejamības jaunās iespējas, interneta un sociālo mediju ietekmi uz iedzīvotāju iesaisti sabiedriskajās aktivitātēs un politikā. ASV prezidenta vēlēšanu, *Brexit* un Krievijas stratēģiskās informatīvās kampaņas pieredze ir mazinājusi sākotnējo optimismu par interneta pozitīvo iespaidu uz politisko komunikāciju un demokrātiskajiem procesiem sabiedrībā. Vai kolektīvo organizāciju uzticības krīze, augošā anomija apvienojumā ar manipulatīvu komunikatīvo ietekmi kļūs par bumbu ar laika degli liberālajām demokrātijām?

Trešajā nodaļā «UZŅĒMĒJDARBĪBA, EKSPORTS, NODOKĻI, ĒNU EKONOMIKA UN KONKURĒTSPĒJA: PĒCKRĪZES PROCESU ANALĪZES KONCEPTUĀLAIS IETVARIS» MARIJA KRŪMIŅA iezīmē konceptuālo ietvaru pēckrīzes Latvijas ekonomisko procesu analīzē, īpaši pievēršoties Latvijas eksporta konkurētspējas izpētei. Apkopojot empīrisko pētījumu rezultātus par eksportējošiem un neeksportējošiem Eiropas valstu un ASV uzņēmumiem, var secināt, ka eksportējošie uzņēmumi vidēji ir produktīvāki nekā citādā ziņā līdzīgie uzņēmumi, kas nenodarbojas ar eksportu. Nodaļā apkopotas teorētiskās atziņas arī par ēnu ekonomikas un valsts nodokļu struktūras ietekmi uz valsts ilgtermiņa ekonomisko izaugsmi.

Ceturtajā nodaļā «ILGTSPĒJĪGAS LAUKU ATTĪSTĪBAS EKONOMISKIE, VIDES UN SOCIĀLIE ASPEKTI» LIGITA MELECE sniedz ieskatu par

ES stratēģiju un politiku programmatiskajiem izaicinājumiem lauku ilgtspējīgas (ekonomiskās, vides un sociālās) attīstības jomā. Autore skaidro lauksaimniecības un vides mijiedarbības daudzfunkcionalitāti, tās ietekmi uz bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu un ekosistēmu pakalpojumu piedāvājumu, akcentējot mazo lauku saimniecību nozīmi. Aplūkojot lauku saimniecību diversifikācijas nozīmi lauku turpmākā attīstībā, uzsvērti potenciālie ieguvumi — daudzveidīgu preču un pakalpojumu piedāvājums un papildu ienākumi.

Kolektīvās monogrāfijas pirmo daļu noslēdz nodaļa «ILGTSPĒJĪGS PATĒRIŅŠ UN VIDES PĀRVALDĪBA», kurā JĀNIS BRIZGA un RAIMONDS ERNŠTEINS apkopo projekta «Vides daudzveidība un ilgtspējīga izmantošana» realizācijas gaitā gūtās atziņas. Šī projekta mērķis bija pētīt kompleksu socioekoloģisko sistēmu, vides un ilgtspējīgas attīstības pārvaldību Latvijā, novērtējot sabiedrības vērtību–rīcību–slodžu izmaiņu parametrus un faktorus vides saglabāšanas un ilgtspējīgas izmantošanas, un sabiedrības daudzdimensionālās tematiskās un vispārīgās attīstības pārvaldības satura un procesa ietekmju ietvarā, sākot no vietējās pārvaldības.

Otrajā kolektīvās monogrāfijas daļā «Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju» ir apkopotas nozīmīgākās praktiskās atziņas, kas gūtas SUSTINNO realizācijas gaitā.

Pirmajā nodaļā «ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS SOCIĀLĀ DIMENSIJA: VIRZĪBA PRETĪ CIENĒPILNAI DZĪVEI SOCIĀLI ATBILDĪGĀ VALSTĪ» BAIBA BELA, ANITA KOVAĻEVSKA, MAREKS NIKLASS, JURĪJS ŅIKIŠINS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE, VINETA SILKĀNE un GUNA SPURAVA pauž viedokli, ka sociālo inovāciju analīze ir nozīmīga, bet līdz šim salīdzinoši maz izmantots (un maz pētīts) resurss sociālo problēmu risināšanā, iekļaujošas ekonomikas veidošanā un sabiedrības kopīgā labuma sekmēšanā. SUSTINNO ietvaros veiktā pētījuma ierobežotie resursi ļāva padziļināti novērtēt tikai valsts nozīmi sociālo inovāciju sekmēšanā un analizēt vien atsevišķus gadījumus. Autori atzīmē, ka valsts maz izprot sociālo inovāciju lomu un nozīmi pārvaldē, par ko liecina sociālo inovāciju kā resursa un instrumenta neietveršana NAP 2020 prioritārajā virzienā «Cilvēka drošumspēja», kā arī ilgais un grūtais ceļš sociālās uzņēmējdarbības likuma tapšanā. Pētījumā veikto gadījumu analīze rosina domāt par sociālajām inovācijām ievērojami plašāk, nevis tikai sociālās uzņēmējdarbības ietvaros, un uzsver sociālo inovāciju būtisku nepieciešamību, lai varētu pilnvērtīgi izmantot visas priekšrocības, ko dod dzīve 21. gadsimtā.

Otrajā nodaļā «CEĻĀ NO ANOMIJAS UZ PAŠORGANIZĀCIJU UN KOLEKTĪVU RĪCĪBU» autori AIJA ZOBENA un RENĀRS FELCIS, apkopojot secinājumus par daudzveidīgajām anomijas izpausmēm un tās ietekmi uz iedzīvotāju vērtīborientācijām pēckrīzes Latvijas sabiedrībā, atzīst — lai

gan anomijas izpausmes ir daudzveidīgas un plašas, Latvijas sabiedrībā ir vērojama procesi, kas ļauj nākotnē raudzīties ar zināmu optimismu. Visai piesardzīgus secinājumus par to ļauj izdarīt tirgus un sociālo pētījumu centra «Latvijas Fakti» laikā no 2017. gada 2. decembra līdz 20. decembrim veiktā Latvijas Republikas pastāvīgo iedzīvotāju ($N = 1003$) vecumā no 18 līdz 74 gadiem aptauja (SUSTINNO 2017). Aptaujas dati liecina — lai gan savstarpējās uzticēšanās līmenis ir visai zems, gandrīz desmitā daļa Latvijas iedzīvotāju jau ir iesaistījušies un gandrīz ceturtā daļa ir gatavi iesaistīties kolektīvās darbībās lēmumu pieņemšanas iniciatīvu izvirzīšanai. Aptaujā SUSTINNO 2017 iegūtie dati rosina turpināt Latvijas iedzīvotāju attieksmes un vērtību izpēti no anomijas perspektīvas, meklējot iespējamus nosacījumus tās pārvarēšanai.

Trešajā nodaļā «UZŅĒMĒJDARBĪBA, EKSPORTS, NODOKĻI, ĒNU EKONOMIKA UN KONKURĒTSPĒJA PĒCKRĪZES LATVIJĀ» MARIJA KRŪMIŅA apkopo galvenos secinājumus, kas iegūti SUSTINNO projekta «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā» ietvaros. Šī projekta mērķis bija empiriski analizēt Latvijas uzņēmumu konkurētspēju ārējos tirgos, īpašu uzmanību pievēršot uzņēmuma līmeņa faktoriem. Izmantojot jaunākās pētnieciskās metodes, tika veikti vairāki pētījumi par uzņēmumu konkurētspēju ietekmējošiem faktoriem — sākumposma uzņēmējdarbību, eksportu un ES struktūrfondu ietekmi uz uzņēmumu eksportspēju, ēnu ekonomikas un nodokļu sistēmas ietekmi uz Latvijas uzņēmumu konkurētspēju.

Ceturtajā nodaļā «INOVATĪVI RISINĀJUMI ILGTSPĒJĪGAI LAUKU ATTĪSTĪBAI» LIGITA MELECE apkopo projektos «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā» un «Ilgtspējas sociālā dimensija un sociālā inovācija» iegūtos secinājumus un izvērtē sociālo inovāciju potenciālu ilgtspējīgai lauksaimniecības un lauku attīstībai. Autore raksturo sociālo un vides inovāciju saistību un mijiedarbību un sniedz dažu Latvijā īstenotu inovatīvu risinājumu (agrovīdes pasākumu, bioenerģijas ražošanas un lokālo pārtikas sistēmu) vērtējumu.

Monogrāfiju noslēdz nodaļa «SABIEDRĪBAS VĒRTĪBAS—RĪCĪBAS—SLODZES UN MUNICIPALĀ VIDES PĀRVALDĪBA», kurā RAIMONDS ĒRNŠTEINS, JĀNIS KAULIŅŠ un JĀNIS BRIZGA aplūko izaicinājumus, kas rodas videi draudzīgas rīcības pārvaldības praksē vietējā pārvaldes līmenī un mājsaimniecībās, lai atrastu optimālāko veidu, kā veicināt pozitīvas izmaiņas individu un mājsaimniecību ikdienas rīcībā, ļaujot cilvēkiem pārvarēt videi draudzīgas rīcības barjeras un padarot cilvēku ikdienu videi draudzīgāku un ilgtspējīgāku. Lai analizētu vides pārvaldību un videi draudzīgu rīcību mājsaimniecībās, pēc SUSTINNO pasūtījuma 2016. gada martā socioloģisko pētījumu firma TNS veica reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju aptauju ($N = 1009$), kurā iegūtie dati aplūkoti šajā nodaļā.

Pateicības

Kolektīvās monogrāfijas autori izsaka pateicību visiem, kuri veicināja šī dar-

ba tapšanu. Īpaši pateicamies profesoram Jānim Ikstenam, valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) un projekta «Sabiedrības vērtīborientācijas un sabiedrības atjaunošanās» vadītājam laika posmā no 2014. līdz 2017. gadam, un profesoram Alfam Vanagam † (1942–2016), projekta «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā» vadītājam laika posmā no 2014. līdz 2016. gadam, par programmas ideju un būtisku ieguldījumu tās realizēšanā. Par palīdzību tulkošanas darbā pateicamies Zanei Vārpiņai.

Dr. sc. soc. Aija Zobena,
zinātniskā redaktore

Ilgtspējīgas attīstības izaicinājumi pēckrīzes Latvijā: sabiedrība, ekonomika, vide

1

Ilgtspējīgas attīstības sociālie izaicinājumi

Baiba Bela, Baiba Holma, Anita Kovaļevska,
Jānis Pleps, Līga Rasnača, Iveta Reinholde,
Vineta Silkāne, Marta Tripāne, Anete Vingre

Valsts pētījumu programmas SUSTINNO 2. projekta «Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija un sociālās inovācijas» tematiskais loks aptver Latvijas pēckrīzes sociālo problēmu analīzi saistībā ar ilgtspējīgu sociālo un reģionālo attīstību, tiesiskā ietvara noteiktos pienākumus ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai un pārvaldes sistēmas spēju efektīvi risināt sociālās problēmas, kā arī sociālo inovāciju analīzi saistībā ar to ieguldījumu kopienu drošumspējā. Šajā rakstā aplūkots konceptuālais ietvars, kas veido teorētisko pamatu minēto tēmu izpētē.

Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija starptautiskajā darbakārtībā

Divdesmit pirmajā gadsimtā jēdziens «ilgtspējīga attīstība» ir kļuvis gan par modes vārdu, ideālistisku politisku mērķi, gan dziļu zinātnisku diskusiju tēmu

un plašu pētījumu virzienu. Ilgtspējīgas attīstības idejas centrā ir vīzija par labāku pasauli tagad un arī nākamajām paaudzēm, un tā sākotnēji ietver priekšstatus par pamatvajadzību apmierināšanu un iespēju uzlabot dzīves standartus visiem, vienlaikus aizsargājot dabas ekosistēmas, līdzsvarojot un integrējot vides un attīstības jautājumus (WCED, 1987; United Nations Conference .., 1992).

Mūsdienās politiskās diskusijas priekšplānā izvirzās iekļaujošas un uz cilvēka brīvību paplašināšanu vērstas attīstības idejas, kas nostiprinātas 2015. gada 25. septembrī Apvienoto Nāciju Organizācijas pieņemtajā rezolūcijā «Mūsu pasaules pārveidošana: Ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam» un dokumentā «Ilgtspējīgas attīstības mērķi», ko parakstīja 193 valstu pārstāvji. Šo dokumentu pamata ideja ir samazināt nabadzību, aizsargāt planētu un nodrošināt labklājību visiem. Būtiski mērķi ir veidot tādu pasauli, kas sniedz iespēju ikvienam dzīvot ar cieņu un realizēt cilvēktiesību pamatvērtības (United Nations General Assembly, 2015). Tiek uzsvērta nepieciešamība radīt vienlīdzīgas iespējas, kas ļautu katram īstenot savu potenciālu un piedalīties kopējās labklājības celšanā. Nabadzības mazināšana, bada un nepilnvērtīga uztura problēmas risināšana, veselības aprūpes pieejamība, dzimumu vienlīdzība, labas izglītības pieejamība, tīra dzeramā ūdens un tīras enerģijas pieejamība, nevienlīdzības mazināšana ir būtiskie ilgtspējas sociālās dimensijas jautājumi (United Nations General Assembly, 2015). Jāatzīst, ka tie nav risināmi bez ilgtspējas ekonomiskās dimensijas, kas ietver iekļaujošu ekonomisko izaugsmi, un arī bez koordinētas rīcības un sadarbības visos līmeņos — starptautiskā, nacionālā un lokālā.

Ilgtspējīgas attīstības principi un sasniedzamie mērķi, kas iepriekš definēti gan Riodežaneiro 1992. gadā, gan Johannesburgā 2002. gadā pieņemtajā deklarācijā par ilgtspējīgu attīstību, tālāk tika attīstīti ANO

Ilgospējīgas attīstības programmā 2030. gadam. Būtiskās atšķirības no ANO iepriekš pieņemtajām deklarācijām un rīcības programmām ir tajā, ka ANO principos ir noteikti konkrētāki mērķi un rādītāji mērķu sasniegšanas mērīšanai (atbildot uz iepriekš izteikto kritiku par vēlmju domāšanu un konkrētības trūkumu); 2) ir būtiska konceptuāla pārvirze ilgospējīgas attīstības definēšanā no vajadzību apmierināšanas (1987. gadā postulētais princips) uz cilvēka brīvību paplašināšanos un sava potenciāla realizāciju. Sākotnēji šīs idejas zinātnē attīstīja Amartija Sens (*Amartya Sen*), formulējot attīstību kā labklājību visiem un tieši brīvību paplašināšanos kā attīstības mērķi (Sen, 1999). SUSTINNO pētījuma konceptuālais ietvars sabalsojas ar jaunākajiem ANO izvirzītajiem principiem.

Atgriežoties pie ilgospējīgas attīstības jautājumiem starptautiskajā darbākārtībā, ir būtiski aplūkot arī Eiropas Savienības Ilgospējīgas attīstības stratēģijā nostiprinātos principus (Eiropas Savienības Padome, 2006) un attīstības stratēģijā «Eiropa 2020» (Eiropas Komisija, 2010) noteiktās prioritātes gudrai, integrējošai un ilgospējīgai izaugsmei. Tieši pēdējā dokumentā pirmo reizi ES vēsturē attīstības plānošanā sociālie mērķi tiek uzlūkoti kā vienlīdz svarīgi salīdzinājumā ar ekonomiskajiem mērķiem, turklāt nabadzības mazināšanai ierādīta ne tikai deklaratīva loma, bet arī izvirzīti konkrēti mērķi — līdz 2020. gadam par 20 miljoniem samazināt to cilvēku skaitu, kuri ir pakļauti nabadzības un sociālās atstumtības riskam. Nozīmīgs kvantitatīvs mērķis iekļaujošas izaugsmes vecināšanā ir arī princips līdz 2020. gadam panākt, lai būtu nodarbināti 75% vīriešu un sieviešu vecuma grupā no 20 līdz 64 gadiem. Savukārt konkurētspējīgākas un produktīvākas ekonomikas stimulēšanai vajadzētu panākt, lai 40% iedzīvotāju vecuma grupā no 30 līdz 34 gadiem būtu ar augstāko izglītību un izdevumi pētniecībai un attīstībai sasniegtu 3% no IKP.

ES ilgospējīgas attīstības stratēģijā kā nākotnes mērķis uzsvērta labklājīgāka un taisnīgāka sabiedrība, kura dzīvo tīrākā, drošākā un veselīgākā vidē. Salīdzinājumā ar ANO Ilgospējīgas attīstības stratēģiju vairāk ir akcentēti ekonomiskie jautājumi. Stratēģijā «Eiropa 2020» dominē vēl lietišķāks, uz ekonomisko attīstību vērsts skatījums, uzsverot nepieciešamību atkopties no 2008. gada globālās finanšu krīzes radītajiem satricinājumiem. Vienlaikus abi dokumenti atzīst nabadzību kā būtisku risināmu problēmu. Stratēģija «Eiropa 2020» nosaka rīcības soļus nabadzības mazināšanai, piemēram, sekmēt kolektīvo un individuālo atbildību nabadzības novēršanā; attīstīt sociālās inovācijas, kas būtu vērstas uz ievainojamāko sabiedrības daļbnieku izglītošanu, apmācību un nodarbinātību; pārvērtēt sociālās drošības un pensiju sistēmas, lai tās adekvāti atbalstītu ienākumu gūšanu un pieeju veselības pakalpojumiem (Eiropas Komisija, 2010). SUSTINNO pētījums tika konceptuāli veidots tā, lai ņemtu vērā arī ES mērķus un uzdevumus ilgospējīgai attīstībai.

Ilgospējīga attīstība un sociālie jautājumi zinātniskajās diskusijās

Mūsdienu sociālās zinātnes meklē atbildes un risinājumus aktuāliem izaicinājumiem — nozīmīgām ekonomiskās attīstības un sociālās drošības atšķirībām

starp valstīm un šo atšķirību radītājām sekām, kā arī iespējām sabalansēt nepārtrauktas ekonomiskās izaugsmes nepieciešamību ar planētas resursu izsmelšanu. Kaut arī radikālākās idejas joprojām nav iekļuvušas politiskajā darbākārtībā (piemēram, ideja par attīstību, kas nav vērsta uz izaugsmi), tomēr ilgospējīgas attīstības izpēte ir kļuvusi par jaunu un strauji augošu starpdisciplināru pētījumu lauku. Piemēram, nozīmīgajā zinātnisko publikāciju datubāzē *Web of Science* ilgospējīgas attīstības tēmai laikā no 1990. līdz 1999. gadam veltīti 1668 raksti zinātniskos žurnālos un apmēram tikpat publikāciju konferenču rakstu krājumos; laikā no 2000. līdz 2009. gadam ir jau 6278 raksti zinātniskos žurnālos un nedaudz mazāk publikāciju konferenču rakstu krājumos. Savukārt nākamajos piecos gados (2010–2015) par ilgospējīgas attīstības jautājumiem publicēti 10 858 raksti zinātniskos žurnālos un 9349 raksti konferenču rakstu krājumos. Jāatzīmē, ka vienīgajā sociālo zinātņu jomā, kurā piešķir Nobela prēmijas, — ekonomikā — kopš 1990. gada ir piešķirtas divas prēmijas zinātniekiem tieši par iekļaujošas ekonomikas ideju attīstīšanu. 1998. gadā Nobela prēmija piešķirta Amartijam Senam par labklājības ekonomikas tēmas attīstīšanu un 2015. gadā — Angusam Ditonam (*Angus Deaton*) par patēriņa, nabadzības un labklājības analīzi. Arī 2001. gada laureāts Džozefs Stiglīcs (*Jozef Stiglitz*) ir pētījis nevienlīdzību un tās negatīvo ietekmi uz attīstību, pamatojot, ka sabiedrībās ar augstiem nevienlīdzības rādītājiem ekonomiskā izaugsme notiek lēnāk (Stiglitz, 2012).

Sociālajās zinātnēs ilgospējīgas attīstības tēma ietver arī plašākas diskusijas par individuālā un sabiedriskā attiecībām, par kapitālisma un politiskās sistēmas attiecībām, par centra un perifērijas (attīstīto un attīstības valsti) attiecībām, kā arī par kultūras un politikas faktoriem, kas ir pamatā nozīmīgām ekonomiskās nenodrošinātības atšķirībām, kādas pastāv starp turīgākajām valstīm. Tiek diskutēts arī par nabadzības un nevienlīdzības strukturālajiem cēloņiem, nabadzības definēšanu un mērīšanas metodēm.

Raksta ierobežotā apjoma dēļ īsi raksturotas vienīgi tās idejas, kuras palīdz kritiskāk domāt par kapitālismu kā sistēmu un sociālās politikas nozīmīgumu, jo Latvijā ilgstošās padomju okupācijas iespaida dēļ joprojām kapitālisma kritiku ļoti vienkāršoti saista tikai ar marksistu un sociālistu idejām (kas liek izvēlēties starp kapitālismu un sociālismu), savukārt anglosakšu un kontinentālās Eiropas zinātnieki attīsta daudz niansētākas diskusijas par dažādiem kapitālisma veidiem, valsts un kultūras vērtību nozīmi.

Tā kā nabadzība un nevienlīdzība tiek uzlūkoti kā nopietnākie ierobežojumi tādas sabiedrības veidošanā, kurā ekonomiskā attīstība paaugstina

labklājību visiem tās dalībniekiem, tad zinātnieku uzmanības centrā ir nevienlīdzības un nabadzības cēloņu analīze un diskusijas par to novēršanas iespējām. Pētnieki uzsver, ka kapitālisms kā sistēma darbojas visur līdzīgi, tomēr dažās valstīs nevienlīdzības rādītāji ir ievērojami augstāki nekā citās. Tiek uzskatīts, ka to lielā mērā ietekmē valsts, pieņemot lēmumus, kuri nosaka, tieši kādā veidā šī sistēma darbosies konkrētajā valstī (tiesiskais regulējums, nodokļu politika, sociālās drošības sistēma u. c.). Piemēram, Subsahāras Āfrikas valstīs un Ķīnā vēl nesen galējas nabadzības rādītāji bija samērā līdzīgi. Pēdējos desmit gados Subsahāras Āfrikas valstīs nav sekmīgi mazinājušas galējo nabadzību, lai gan tām ir sniegta ievērojama starptautiskā palīdzība, savukārt Ķīna galējo nabadzību ir ļoti sekmīgi samazinājusi arī bez starptautiskās palīdzības (Deaton, 2015, citēts pēc Galbraith, 2016).

Klasisks piemērs valsts nozīmei nevienlīdzības mazināšanā ir ASV un Eiropas salīdzinājums (uz šīm atšķirībām atsaucas daudzi autori, piemēram, Stiglitz, 2015): neolibērālajās valstīs — ASV un Lielbritānijā — nevienlīdzības rādītāji ir ļoti augsti, savukārt egalitārajās Skandināvijas valstīs tie ir zemi (Eppard, Chomsky, Rank & Brady, 2017). Arī amerikāņu ekonomists Džeims Galbreits norāda uz saistību starp valsts politisko sistēmu un nevienlīdzības rādītājiem — egalitārās valstīs nevienlīdzības rādītāji ir zemāki. Savukārt salīdzinot attīstītās un attīstības valstīs, pētnieks uzsver tieši vidusslāņa nozīmi attīstītajās valstīs — jo lielāks un spēcīgāks ir vidusslānis, jo kopumā labklājīgāka ir sabiedrība (Galbraith, 2011, 2016). Ekonomists arī pierāda, ka nevienlīdzība, bezdarbs un migrācija ir ļoti cieši saistīti negatīvi sociāli fenomeni. Savukārt vienlīdzīgāka darba samaksa rada zemāku bezdarba līmeni un neveicina migrāciju. Viņš kā piemēru min Zviedrijas un Spānijas darba tirgus salīdzinājumu — Zviedrijā ir lielāka algu vienlīdzība un mazāks bezdarbs nekā Spānijā. Lielas atšķirības algās stimulē sliktāk atalgota darba pamešanu un labāka darba meklēšanu, bet labāki darbi parasti ir pieejami ierobežotā daudzumā, tiem vajag augstāku kvalifikāciju, tāpēc cilvēki vai nu izvēlas nestrādāt, vai dodas tur, kur ir pieejams labāk atalgots darbs (tas varētu būt no laukiem uz pilsētu vai no vienas valsts uz citu) (Galbraith, 2016).

Arī Lorens Epards (*Lawrence Eppard*), Noems Čomskis (*Noem Chomsky*), Marks Ranks (*Mark Rank*) un Deivids Bredijs (*David Brady*) uzsver valsts izvēlētajās sociālās politikas lielo nozīmi, jo, viņuprāt, tikai tā var izskaidrot ievērojamās ienākumu atšķirības, kādas kapitālisma sistēma rada salīdzinoši līdzīgi attīstītās valstīs. Viņi norāda, ka var izvēlēties minimālisma pieeju attiecībā pret brīvā tirgus neizbēgamajiem ierobežojumiem, pieļaujot augstu nabadzības un nevienlīdzības līmeni, bet var arī izvēlēties nopietni ierobežot nabadzību, līdz pat 80%, kā tas notiek uz labklājības valsts modeli orientētās valstīs. D. Bredijs apgalvo, ka dāsna sociālā politika sabiedrībai ir tikai ieguvums un nāk par labu visiem — bagātos caur nodokļu politiku tuvina vidusšķīrai; caur resursu pārdali tiek panākts vienlīdzīgāks resursu sadalījums

sabiedrībā — arī cilvēki ar zemiem ienākumiem var atļauties dzīvot labklājīgi un ar cieņu (Eppard et al., 2017). Pētnieki uzsver, ka mūsdienu situācija, kurā dažas sociālas grupas (piemēram, cilvēki ar zemu izglītību, viena vecāka ģimenes, gados vecākas sievietes, kuras dzīvo vienas) ir vairāk pakļautas nabadzībai, liecina par to, ka sabiedrībai nav izdevies izveidot tādu sociālo struktūru, kas dotu vienlīdzīgas iespējas un atbalstu visiem. Autori atsaucas uz A. Sena ideju, ka attīstības centrā jābūt cilvēka brīvībai un iespējai īstenot tādu dzīvi, kādu cilvēks uzskata par vērtīgu, neskatoties uz savas dzīves sākuma punktu. A. Sena skatījumā attīstība ir iespējama tikai kā cilvēka brīvas darbības rezultāts, savukārt brīvības pamata aspekti ir labklājības brīvība (kas ietver cilvēka funkcionēšanu un rīcībspēju) un rīcības brīvība (kas ietver izvēli un autonomiju). Pētnieks nabadzību ir definējis kā brīvības neesamību, kas neļauj cilvēkiem īstenot savu potenciālu, tāpēc attīstībai ir jāsniedz brīvība no nabadzības, brīvība no sistemātiskas sociālas deprivācijas, kā arī brīvība no citiem ierobežojumiem (Sen, 1999).

Noslēdzot šo diskusiju, gribētos uzsvērt Noema Čomska argumentu par kultūras vērtībām un priekšstatu spēku — tie veido ietvaru mūsu domas telpai (*the frame for thinkable thought*) un tāpat arī robežas tam, kā mēs veidojam savu dzīvi, tostarp — kā valstu valdības veido normatīvo ietvaru (nodokļu politiku, sociālo politiku u. c.) mūsu ikdienas dzīvei. Mūsu pasaule varētu būt pavisam citāda, ja mēs par to domātu citādi (Eppard et al., 2017).

Nabadzība kā sociāla problēma un tās negatīvo seku daudzveidība

Nabadzība kā nopietna problēma mūsdienās tiek uzlūkota tādēļ, ka tā neļauj cilvēkam pilnvērtīgi piedalīties sabiedrības dzīvē un dzīvot atbilstoši tam dzīves

limenim, kuru par normu uzlūko konkrētā sabiedrība. Nabadzība nav tikai materiālo un finanšu resursu trūkums, tā ietver arī prasmju, fizisko spēju, rīcībspējas un pašcieņas deprivāciju, kas kopumā traucē iekļauties sabiedrībā (Lāce, 2012). Nabadzība ietekmē cilvēka ikdienas dzīvi dažādos negatīvos veidos — tā var nozīmēt bezdarbu vai darbu par ļoti zemu atalgojumu; nepietiekamu pārtiku; sliktu veselību un neatbilstošu veselības aprūpi; ierobežotu pieeju vai pieejas trūkumu izglītībai un citiem pamata pakalpojumiem; neatbilstošus mājokļa apstākļus un bezpajumtniecību; dzīvi nedrošā un degradētā apkaimē; diskrimināciju un atstumtību. Nabadzību raksturo līdzdalības trūkums lēmumu pieņemšanā, kā arī nepietiekama līdzdalība pilsoniskajā, sociālajā un kultūras dzīvē (United Nations, 1995; Council of the European Union, 2004).

Kompleksa pieeja nabadzības dimensiju izpētē ietver tādu jautājumu aplūkošanu kā ienākumu nepietiekamība, materiālā deprivācija, un jaunākajos pētījumos tiek aplūkota arī psiholoģiskā labbūtība, jo tiek uzskatīts,

ka nabadzības rosinātās kauna jūtas rada depresiju, apātiju, neticību sev un citus rīcībspēju bloķējošus psiholoģiskus stāvokļus (Walker, 2014). Gan nabadzība, gan sociālā atstumtība ir saistītas ar zemu dzīves standartu (resursu, tiesību, labumu un pakalpojumu nepietiekamību), kas nopietni ierobežo cilvēka iespējas darboties ekonomikas, sociālajā, kultūras un politikas laukā (Levitas, 2007, citēts pēc Bak & Larsen, 2015). SUSTINNO pētījumā analizējam nabadzību kā kompleksu problēmu, pievēršot uzmanību tās daudzveidīgajām negatīvajām sekām gan Latvijas sabiedrībā kopumā, gan dziļāk aplūkojot vienu sevišķi ievainojamu sociālu grupu — sievietes ar zemu izglītību, kuras bērnus audzina vienas vai ar problemātiskiem partneriem.

Atsevišķa uzmanība tika pievērsta veselības nevienlīdzības un mājokļa pieejamības jautājumiem, jo tie skar būtiskas cilvēka pamata vajadzības un tiesības. Kaut arī veselības stāvokli ietekmē daudzi faktori — vecums, dzimums, iedzimtie faktori, dzīvesveida jeb individuālās uzvedības faktori, sociālie un kopienas tiklu, strukturālie faktori, sociāli ekonomiskie, kultūras un vides apstākļi (Eyal et al., 2013) —, pētījumi parāda pārlicinošu saistību starp sociālekonomiskajiem rādītājiem un veselības stāvokli raksturojošo statistiku (European Commission, 2013).

Veselības stāvokļa saistība ar sociālajiem apstākļiem un ekonomisko stāvokli (būtiskas atšķirības dzīves ilgumā, mirstības rādītājos, kā arī veselības stāvokļa pašnovērtējumā) ir konstatēta lielākajā daļā pasaules reģionu, lai gan ir panākti uzlabojumi veselības aprūpē un dzīves standartos (OECD, 2008), un tādēļ pētnieki arvien lielāku uzmanību pievērš veselības stāvokļa nevienlīdzības jautājumiem. Lietojot jēdzienu «veselības stāvokļa nevienlīdzība», tiek skatīta sociālā un ekonomiskā nevienlīdzība, ar kuru šīs veselības stāvokļa atšķirības ir saistītas (Graham, 2009). Izpētē parasti iekļauj arī ietekmējošo faktoru analīzi. Visbiežāk veselības stāvokļa pētījumos un veselības stāvokļa ietekmējošo faktoru identificēšanai tiek izmantots Jorena Dālgrena (*Göran Dahlgren*) un Margaretas Vaithedas (*Margaret Whitehead*) veselības stāvokļa ietekmējošo faktoru modelis (Dahlgren & Whitehead, 1991), ko izmantojusi arī SUSTINNO pētniece savā doktora disertācijā. Šie pētījumi ir sevišķi nozīmīgi, izstrādājot rekomendācijas politikas veidotājiem. Pētījumi rāda, ka veselības stāvokļa nevienlīdzībai nereti ir cieša saikne ar tādiem faktoriem kā labklājība, izglītība, ienākumi, vide, kuri nevar tikt novērsti vienkāršā veidā, īstenojot noteiktas rīcībpolitikas veselības aprūpes sistēmā (Killoran & Kelly, 2010). Taču rīcībpolitikām var būt liela nozīme nevienlīdzības iemeslu, kā arī potenciālo un radīto seku novēršanā (Eurostat, 2015).

Kā nopietna problēma mūsdienu sabiedrības attīstībai, jo īpaši mazaizsargātām grupām, tiek uzlūkota mājokļa pieejamība. Mājokļa pamatfunkcija ir sniegt patvērumu, un mājokļa kvalitāte ir nozīmīgs labklājības rādītājs. Bezpajumtniecība un mājokļu trūkums, neapšaubāmi, ir

visnopietnākie nabadzības un sociālās atstumtības piemēri Eiropas Savienībā. Sociālā nevienlīdzība mājokļa nodrošinājumā izraisa nevienlīdzību arī citu sociālo pakalpojumu pieejamībā un sociālajā kapitālā, tādēļ ilgstoša nevienlīdzība var pastiprināt dažu sociālo grupu neaizsargātību (Carter & Polevychok, 2004).

Slikti dzīves apstākļi, pamata ērtību trūkums, pārapdzīvotība, paaugstināts troksnis, piesārņojums un vardarbība var pastiprināt veselības problēmas, ierobežot sasniegumus izglītībā, darba iespējas un integrāciju sabiedrībā. Ilgstošas grūtības segt hipotēkas vai ires maksu var radīt nepieciešamību mainīt dzīvesvietu, var veicināt augstāku pieprasījumu pēc sociālajiem mājokļiem un ārkārtējās situācijās — arī veicināt bezpajumtniecību. ES ir izplatīta prakse, ka valdība vai vietējās pašvaldības var iejaukties un nodrošināt mājokļus neaizsargātām grupām. Valsts intervence (vai tās trūkums) mājokļu tirgū rada atšķirīgas priekšrocības (vai to trūkumu) dažādām sociālajām un teritoriālajām grupām (Fahey & Norris, 2004). Starp ieguvumiem var būt sociālās nevienlīdzības samazināšana, ja valsts palīdzība mājokļu jomā tiek sniegta pienācīgi.

Kopsavelkot, nabadzības un nevienlīdzības mazināšana, no vienas puses, un vidusslāņa nostiprināšana, no otras, ir nozīmīgi attīstības mērķi gan starptautiskajā darbākārtībā, gan Latvijas politikā. Sociālo zinātņu pētījumi sniedz nozīmīgus pierādījumus šo mērķu pamatotībai. Tādēļ nākamais būtiskais jautājums ir par attīstības mērķu iedzīvināšanu — kādu atbalstu sniedz valsts tiesiskais ietvars un cik efektīva ir pārvaldība, lai tos sasniegtu. Turklāt ilgtspējīgas attīstības kontekstā valstij jāspēj sabalansēt vides un sabiedrības vajadzības, neuzlūkojot dabu kā neizsmeļamu resursu sabiedrības labklājības celšanai.

Tiesiskais ietvars un vieda pārvaldība

Ilgtspējīga attīstība ir salīdzinoši jauns jēdziens, tādēļ konstitucionālajām tiesībām pēdējie gadu desmiti ir bijis būtisks

izaicinājums. Konstitucionālo tiesību teorijā atzīts, ka konstitucionālo tiesību jēdzienu, normu un principu pabeigtība pat mūsdienu apstākļos vēl joprojām ir nosacīta (Klepfers, 2003). Ilgtspējīgas attīstības ideja ir bijis liels izaicinājums arī Latvijas konstitucionālajai iekārtai, jo no valsts tiek prasīta noteikta rīcība, lai lēmumu pieņemšanā tiktu ievērotas ne vien esošās paauzdes, bet arī nākamā paaudzū intereses, kā arī lai tiktu īstenota politika, kas vērsta uz sabiedrības labklājības, apkārtējās vides un ekonomikas sabalansētu attīstību. Ilgtspējīgas attīstības ideja noteic juridisku valsts rīcības ietvaru vides, sociālās un ekonomiskās politikas jomās, kurās līdz šim valstij bijusi plaša rīcības brīvība. Savukārt tas nozīmē, ka jautājumos, kas skar šīs politikas īstenošanu, minimālos apjomos ir iespējams noteikt valsts pienākumu

pret sabiedrību un atsevišķu personu un prasīt šo pienākumu izpildi tiesas ceļā. Līdz ar to šajās jomās samazinās valsts brīva izšķiršanās; Satversme un vispārējie tiesību principi (vispirms jau ilgtspējīgas attīstības princips) pieprasa noteiktas valsts politikas īstenošanu.

Kopumā ilgtspējīgas attīstības tiesiskais ietvars ir jauna joma, sociālās dimensijas tiesiskais nodrošinājums balstās uz sociāli atbildīgas valsts principu, un tā vēsture aizsākusies jau 19. gadsimtā. Mūsdienās sociāli atbildīgas valsts princips konstitūcijās tiek nostiprināts divos veidos: 1) ir tieši noteikts, ka valsts ir sociāli atbildīga; 2) šis princips nav tieši noteikts, tomēr šāds secinājums izriet no cita konstitūcijā ietverta regulējuma. Mūsdienās tiek pieņemts, ka sociāli atbildīgas valsts pienākums ir rūpēties par taisnīgu sociālo kārtību, izlīdzinot sociālās atšķirības un aizsargājot sociāli vājākos (Maunz & Dürig, 2014; Muckel, 2009). Sociāli atbildīgai valstij ir jāveicina tādi apstākļi, kas sekmē indivīdu un sabiedrības grupu vienlīdzību, kā arī nodrošina to, ka indivīds ne tikai teorētiski, bet arī praktiski var īstenot savas brīvības (Roca, 2012–2013; Maunz & Dürig, 2014).

Sociāli atbildīgas valsts idejā ietvertas tādas vērtības kā cilvēka cieņa, taisnīgums, vienlīdzība un solidaritāte. Ilgtspējīgas attīstības mērķu kontekstā sevišķi jāuzsver cilvēka cieņas un brīvības aspekts, kuru garantēšana prasa rūpēties, lai tiktu nodrošināti cilvēka cienīgas dzīves minimālie priekšnoteikumi. No taisnīguma izriet prasība, lai cilvēkiem ne tikai formāli tiktu nodrošināta vienlīdzība, bet arī lai faktiski tiem būtu vienlīdzīgas iespējas realizēt savas tiesības. Savukārt solidaritāte nozīmē, ka cilvēkiem ir pienākums cits citam palīdzēt (Saaremäel-Stoilov, 2007; Maunz & Dürig, 2014; Muckel, 2009). Kopumā var teikt, ka ilgtspējīgas attīstības sociālo mērķu sasniegšana neuzliek valstij kādas jaunas atbildības, ja tajā jau ir nostiprināti sociāli atbildīgas valsts principi. Tiek prasīta konsekventāka rīcība sociālo mērķu sasniegšanā un publiskajā diskursā biežāk atgādināta to nozīme.

Sociāli atbildīgas valsts tiesiskais ietvars, uz labklājību visiem orientētas rīcībpolitikas mērķi un pārvaldības prasme tos īstenot dzīvē ir būtiski instrumenti taisnīgākas un labklājīgākas sabiedrības veidošanā, un tiem tika pievērsta uzmanība arī SUSTINNO pētījumā.

Tā kā pārvaldībai ir būtiska nozīme tiesiskā ietvara noteikto principu iedzīvināšanā un politiski nosprausto attīstības mērķu sasniegšanā, pētījumā pievērsta uzmanība arī pārvaldības principiem un efektivitātei. Pārvaldība bieži vien saistās ar nepamatotiem mitiem. Iestādes likuma normām neatbilstoša rīcība tiek nosaukta par labas pārvaldības trūkumu. Savukārt laba pārvaldība tiek uztverta drīzāk kā ēteriska un netverama parādība, nevis kā institucionāla realitāte. Sākotnēji Eiropas Komisija bija galvenā virzītāja pārvaldības ideju iedzīvināšanai, un «Baltajā grāmatā Eiropas pārvaldībai» tika uzsvērtas piecas labas pārvaldības pazīmes — atvērtība, līdzdalība, atbildīgums, lietderīgums un saskaņotība — kā 21. gadsimta sākuma dominējošās

¹ Šeit un turpmāk angļu termins «*wicked problems*» tiks tulkots kā «ļauņas problēmas», lai uzsvērtu šajā jēdzienā ietvertu problēmu dabas kompleksumu, nenoteiktību, neprognozējamību to dinamikā un nepieciešamību pēc daudzu institūciju iesaistes. Tieši dažādu dalībnieku iesaiste un to atšķirīgās intereses bieži vien šādu problēmu risināšanu apgrūtina un palēnina.

vērtības (European Commission, 2001). «Baltā grāmata Eiropas pārvaldībai» uzsvēra sabiedrības iesaisti un līdzdalību rīcībpolitiku izstrādes procesā, uzskatot, ka tā būs iespējams padarīt rīcībpolitikas labākas, racionālākas un arī saprotamākas iedzīvotājiem. Tajā pašā laikā starpinstitucionālā un pārnozaru sadarbība tika uzskatīta par veiksmes atslēgu «ļauņo» problēmu (*wicked!*) risināšanai.

Šobrīd gan labas pārvaldības jēdzienu un izpratni ir nomainījusi viedā vai lietpratīgā (*smart*) pārvaldība, kas par būtisku vienlaikus atzīst gan pārvaldības procesu, gan arī rezultātu (World Health Organization..., 2011). Tajā ir svarīga gan atklāta un pārskatāma rīcībpolitika, gan sabiedrībā diskutēts un akceptēts rezultāts. Tomēr lietpratīgās pārvaldības uzmanības centrā ir tieši «ļauņas» problēmas, kuru risināšanai ir jāmeklē jaunas sadarbības formas un jāveido sadarbības tīkli. Tādēļ lietpratīgā pārvaldība tiek saistīta ar informācijas tehnoloģijas attīstību un publiskās pārvaldes modernizāciju, piemēram, ES stratēģijā «Eiropa 2020» lietpratīga pārvaldība izriet no publiskās pārvaldes modernizācijas, kur jauni institucionāli modeļi, IT lietojums, inovācijas un e-koordinācija ir mūsdienu realitāte.

Lietpratīga pārvaldība mudina publisko pārvaldi, izmantojot iekšējos un ārējos resursus, pieņemt racionālus un izsvērtus lēmumus, kas balstīti starpinstitucionālā (vai tīklu) pārvaldības ieviešanā (Scholl, H.J. & Scholl, M.C., 2014). Tas izskaidro, kādēļ pēdējos gados jēdziens «lietpratīgā pārvaldība» tiek lietots kā sinonīms terminam «sadarbības pārvaldība» (*collaborative governance*) vai «tīklu pārvaldība» (*network governance*). Šādu lēcieni ir izraisījusi faktoru kopa: mainīga ārējā vide; «ļauņas» problēmas; publiskās pārvaldes apzināšanās, ka tā viena nespēs atrast «ļauņas» problēmas; sabiedrības spiediens.

Lietpratīga pārvaldība mudina publisko pārvaldi, izmantojot iekšējos un ārējos resursus, pieņemt racionālus un izsvērtus lēmumus, kas balstīti starpinstitucionālā (vai tīklu) pārvaldības ieviešanā (Scholl, H.J. & Scholl, M.C., 2014). Tas izskaidro, kādēļ pēdējos gados jēdziens «lietpratīgā pārvaldība» tiek lietots kā sinonīms terminam «sadarbības pārvaldība» (*collaborative governance*) vai «tīklu pārvaldība» (*network governance*). Šādu lēcieni ir izraisījusi faktoru kopa: mainīga ārējā vide; «ļauņas» problēmas; publiskās pārvaldes apzināšanās, ka tā viena nespēs atrast «ļauņas» problēmas; sabiedrības spiediens.

Kaut arī tālāk pētījumā «ļauņo» problēmu tēma netiek izvērsta, tā varētu būt nozīmīga turpmākajā izpētē, jo raksturo jaunāko konceptuālo skatījumu uz nozīmīgākajām problēmām, ar kurām jāsastopas pārvaldībai mūsdienās. Tieši «ļauņas» problēmas ar savu daudzšķautņaino raksturu ir mainījušas organizāciju skatījumu uz pārvaldību un ietekmējušas iestāžu darbu. «Ļaunajām» problēmām piemīt stratēģiska nenoteiktība, jo dažādām institūcijām var būt atšķirīgi viedokļi par problēmas risināšanas nepieciešamību, instrumentiem un pieejām (Emerson, Nabatchi, & Balogh, 2012). Šīm problēmām piemīt arī institucionāla nenoteiktība — institucionālo atbildību fragmentācija un kompetenču robežu novilkšana veicina nevis problēmas risināšanu, bet tās pārvirzīšanu uz citu institūciju. Visbeidzot, «ļaunajām» problēmām piemīt arī kognitīva nenoteiktība, jo indivīdiem ir atšķirīga izpratne par cēloņiem un iespējamām sekām (Bueren, Klijn, & Koppenjan, 2003). Tieši «ļauņo» problēmu eksistēšana izskaidro,

kāpēc lietpratīgā pārvaldība balstās uz pierādījumu un datu izmantošanu lēmumu pieņemšanai (Reinholde, 2013).

Sociālās inovācijas kopienu drošumspējas stiprināšanai

Sociālās problēmas, kā nabadzība un nevienlīdzība, kā arī nevienmērīga reģionālā attīstība, kas ir valsts pētījumu

programmas SUSTINNO 2. projekta uzmanības centrā, ir jautājumi, kuru risināšanā cita starpā potenciāli liela nozīme var būt sociālajām inovācijām. Tāpēc pētījumā vispirms tika analizēta šī jēdziena daudzveidīgā izpratne. Latvijā «sociālā uzņēmējdarbība» un «sociālā inovācija» ir salīdzinoši jauni jēdzieni, tāpēc ir būtiski konceptuāli izprast to lietojumu.

Starptautiskajā akadēmiskajā diskusijā par sociālajām inovācijām atzīts — neskatoties uz jomu, kurā sociālā inovācija notiek (piemēram, vides problēmas, demogrāfiskie izaicinājumi, sociālās problēmas, reģionālā attīstība, pilsoniskā līdzdalība vai citas), būtiska ir labvēlīga vide, kurā inovācijai rasties, attīstīties un darboties ilgtermiņā (Mulgan et al., 2007). Savukārt labvēlīgas (vai tieši pretēji — traucējošas) vides izveidē būtiska nozīme var būt valstij. Tādēļ šī pētījuma ietvaros tika konceptuāli analizēta arī valsts nozīme sociālo inovāciju attīstībā.

Gan akadēmiskajā diskusijā, gan praksē sociālo inovāciju jēdziena izpratne ir samērā izplūdusi. Viens no skatījumiem uz sociālo inovāciju ir plašs, piemēram: «Sociālā inovācija ir jauna sociālā prakse ar sociāliem mērķiem un sociāliem līdzekļiem to sasniegšanai» (Franz, Hochgerner, & Howaldt, 2012). Citi sociālo inovāciju izpratni ierobežo, norādot, ka tās notiek ārpus valsts organizācijām un organizācijām, kuru mērķis ir gūt peļņu. Sociālās inovācijas drīzāk raksturīgas sabiedriskajā un nevalstiskajā, labdarības, brīvprātīgajā, kopienu sektorā (Haugh & Kitson, 2007). Lai arī pastāv jau minētā diskusija par to, kas var būt sociālo inovāciju radītājs, ir vienota izpratne par to, ka sociālo inovāciju mērķis ir risināt kādu sociālu problēmu bez peļņas gūšanas mērķa, un tam ir jānotiek jaunā vai uzlabotā veidā, radot pozitīvas pārmaiņas. Tas ir konceptuālais princips, kas būtu izmantojams sociālo inovāciju atpazīšanai un padziļinātai analīzei.

Ņemot vērā sociālo inovāciju potenciālu sabiedrībai aktuālu problēmu risināšanā un to, ka indivīdu vai indivīdu grupu līmenī var pietrūkt motivācijas un resursu jaunu ideju attīstīšanai, tiek pieņemts, ka šajos procesos būtu vēlams valsts atbalsts. Starptautiskos pētījumos ir secināts, ka tas ir atkarīgs no sociālās inovācijas attīstības posma, proti, vai sociālā inovācija ir tikai idejas stadijā, tiek ieviesta/testēta, vai arī tiek izvērsta jaunās jomās, teritorijās vai apjomā. Sākuma posmā valsts institūcijām var būt motivējoša loma, radot iniciatīvu nākt klajā ar sociālām inovācijām — konkursu, nelielu grantu un tamlīdzīgās formās. Ideju testēšanas fāzē tas var būt atbalsta finansējums,

kompetenču piesaiste, bet paplašināšanās fāzē tas var būt valsts pasūtījums vai pat jaunu standartu ieviešana (Mulgan et al., 2007).

Sociālo inovāciju jēdziena un valsts nozīmes konceptuālās analīzes galvenais secinājums ir — sociālo problēmu risināšanai un reģionālajai attīstībai sociālās inovācijas var dot būtisku ieguldījumu, taču ir būtiski, lai to rašanās un attīstība lielākā vai mazākā mērā tiktu atbalstīta arī valsts politikas līmenī. Latvijā pieņemtais Sociālās uzņēmējdarbības likums un plānotie atbalsta pasākumi ir pirmais solis šajā virzienā (Latvijas Republikas Saeima, 2016).

Sociālo inovāciju izpausmes ir ļoti dažādas, un pētījuma ierobežoto resursu dēļ bija jāizvēlas, kam pievērst uzmanību. Straujajā sabiedrības pārmaiņu laikā aktuāls uzdevums ir savlaikus apgūt jaunās zināšanas un dzīves prasmes, lai spētu izmantot tos resursus, kas ir pieejami un kas ļauj labāk risināt dzīves uzdevumus. Pētnieki nolēma pievērst uzmanību diviem sociālo inovāciju piemēriem: 1) sociālajām inovācijām publiskajās bibliotēkās, jo tās ir vietas, kur cilvēki iegūst jaunas zināšanas un prasmes, kas ir nosacījums, lai veidotos sociālās inovācijas un drošumspēja; 2) pavirzīšanai kā sociālai inovācijai veselības aprūpes laukā. Abi inovāciju piemēri ir saistīti ar kopienas un cilvēku drošumspējas stiprināšanu, ar to saprotot spēju nenonākt nedrošā situācijā un nezaudēt drošības izjūtu, bet, ja tas noticis, spēju drošību un drošības izjūtu atgūt. Cilvēkdrošības jēdziens ir saistīts gan ar valsts iesaisti dažādās ar cilvēka drošību saistītās jomās, gan ar cilvēku drošības izjūtu, savukārt cilvēka drošumspējas jēdziens priekšplānā izvirza cilvēka paša spēju saglabāt drošību un tikt galā ar apdraudējumiem.

Prasmēm ir būtiska ietekme uz katra indivīda dzīves iespējām. Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) pētījumā ir atzīmēts — ja cilvēkam ir nepieciešamās prasmes, tās var pozitīvi pārveidot viņa dzīvi, savukārt, ja prasmju nav, tas cilvēkam var likt justies atstumtam no sabiedrības, bet attiecībā uz valsti kopumā nepieciešamo prasmju trūkums var negatīvi ietekmēt ekonomisko attīstību, kā arī vājināt tās pozīcijas citu valstu starpā (OECD, 2013). Mūsdienās arvien svarīgākas kļūst prasmes rīkoties ar informācijas un komunikācijas tehnoloģijām, tās nodrošina dažādu informācijas resursu pieejamību bieži vien neierobežoti laikā un telpā. Tehnoloģiju lietošanas prasmju trūkums var būtiski traucēt piekļuvi informācijai, kā arī apmaiņai ar to, tā radot digitālo plaisu sabiedrībā. Savukārt prasmju trūkums novērtēt informācijas kvalitāti var radīt pat negatīvas sekas cilvēka rīcībai (piemēram, kļūdainas informācijas izmantošana personas ārstēšanās nolūkā) un dzīves kvalitātei.

Pētījumi Latvijā rāda, ka iedzīvotāji samērā pozitīvi vērtē savas informācijas ieguves, novērtēšanas un lietošanas prasmes, taču viņu reālā rīcība daudzos gadījumos liecina par pretējo, un tas ir nopietns signāls par draudu drošumspējai. Pētot dzīves meistarību un informācijpratību, varēja secināt, ka dzīves jomās, kurās informācijpratības novērtējums ir zemāks,

iedzīvotājiem biežāk nav veicies arī ar dzīves plānu īstenošanu (piemēram, finanšu pārvaldīšanā, veselības uzturēšanā un saglabāšanā). Latvijas iedzīvotāju dzīves meistarība nav pietiekama veselības, finanšu, ģimenes attiecību un bērnu audzināšanas, politikas, darba karjeras plānošanas un izglītības jomā (Holma, 2017). Arvien skaidrāk redzams, ka tieši dažādu informācijas un komunikācijas tehnoloģiju izmantošanas prasmes (digitālā pratība) ir nepieciešamas, lai piekļūtu informācijai un to izmantotu. Piemēram, daudz efektīvāk ir lietot speciālas lietotnes saziņai ar dažādām institūcijām, nekā tās fiziski apmeklēt vai zvanīt pa tālruni.

Publiskās bibliotēkas ir vienas no sabiedriskajām institūcijām, kuras neformālās izglītības ceļā var palīdzēt vietējās kopienas iedzīvotājiem apgūt dažādas prasmes un zināšanas, to skaitā arī digitālo pratību. Vietējās kopienas izglītošana nav jauns uzdevums, taču digitālās pratības apguve un tās mācīšana citiem ir inovācija bibliotekāru darbībā. Jaunās tehnoloģijas būtiski mainījušas arī bibliotēku statusu – no pasīvām, uz pieprasījumiem reaģējošām institūcijām tām jāklūst par arvien aktīvākām un radošākām institūcijām. Tas uzskatāmi redzams jaunajā publisko bibliotēku konceptuālajā modelī, kuru izstrādājuši dāņu informācijas zinātnieki (Jochumssen, Rasmussen, & Skot-Hansen, 2012).

Publisko bibliotēku veido četras telpas, kas pārklājas: 1) iedvesmas telpa, kurā lietotājs gūst pieredzi, kas pārveido uztveri; 2) mācību telpa, kurā lietotājs var atklāt un pētīt pasauli, tādējādi pilnveidojot savas zināšanas un prasmes; 3) satikšanās telpa, kurā cilvēki var satikties, lai apmainītos ar domām un pieredzi; 4) radošo izpausmju telpa, kurā bibliotēkas apmeklētāji var izpaust savas idejas un ieceres. Šo telpu un tajās notiekošo aktivitāšu uzdevums ir attīstīt un/vai paplašināt cilvēku pieredzi (meklēt jaunas nozīmes, identitātes), iedrošināt (attīstīt stipras un neatkarīgas personības) un iesaistīt (attīstīt vēlmi līdzdarboties) tos, kā arī veicināt radošu un inovatīvu domāšanu (meklēt jaunas atbildes praktiski risināmām problēmām u. tml.). Tādējādi publiskā bibliotēka kā visiem brīvi pieejama sabiedrības institūcija var sekmēt arī iedzīvotāju un kopienas drošumspēju, un tajās notiekošās sociālās inovācijas ir būtisks pētījumu lauks.

Tā kā viens no SUSTINNO uzdevumiem bija veidot starpdisciplināru skatījumu uz izpētes problēmu, sociālās inovācijas kopienas drošumspējas stiprināšanas aspektā tika pētītas arī caur cilvēku uzvedības ekonomikas analīzi veselības jomā. Sociālo problēmu cēloņi nav tikai sabiedrības kā sistēmas radīti (piemēram, zems algu līmenis noteiktos nodarbinātības sektoros vai zemas pensijas), tie balstās arī uz cilvēka uzvedības psiholoģiju. Tāpat arī problēmu risināšanā politiski lēmumi dažkārt nevar mainīt situāciju, kamēr cilvēki nemaina attieksmi un domāšanu, kas ir pamats noteikta veida rīcībai.

Tradicionāli ekonomikā un arī rīcībpolitikas veidošanā tiek uzskatīts, ka indivīds pieņems racionālu lēmumu vai rīkosies lietderīgi, un tā rezultātā

palielināsies viņa ieguvums (subjektīvi sagaidāmā lietderība), t. sk. apmierinātība, laimes izjūta u. c. personiskie ieguvumi. Tomēr cilvēki ne vienmēr rīkojas racionāli un ne vienmēr cenšas palielināt savu ieguvumu un labumu. Cilvēki bieži vien ir ieraduma subjekti, kam raksturīga vēlēšanās sasniegt maksimālus rezultātus ar minimālas piepūles palīdzību (Prager, 2012), kā arī tiem raksturīga koncentrēšanās uz īstermiņa, ne ilgtermiņa ieguvumiem (Kollmuss & Agyeman, 2002). Cilvēki bieži pieņem lēmumus, kas nav viņu interesēs, un tas notiek vājas paškontroles vai arī pārāk sarežģītas informācijas dēļ (Mont, Lehner, & Heiskanen, 2014). Tiek uzskatīts, ka pietiek ar zināšanām un pārliecību, lai indivīda izvēle būtu racionāla un saprātīga. Iespējams, tieši tāpēc visbiežāk kādas noteiktas uzvedības veicināšanai tiek izmantota cilvēku informēšana. Tādējādi netiek ņemta vērā atšķirība starp nodomiem un rīcību. Tomēr informācija un aicinājumi ir viens no vismazāk efektīviem uzvedības ietekmēšanas veidiem, pat ja cilvēki ir informēti par riskiem (Bandura, 1977). Tāpat jāņem vērā, ka cilvēki bieži vien nereaģē uz ieteikumiem, kā labāk rīkoties (Branson et al., 2012).

Lai veicinātu visas sabiedrības labklājību un ierobežotu indivīdiem kaitējošu uzvedību, rīcībpolitikas veidošanā jāņem vērā un jāizmanto uzvedības zinātņu, t. sk. uzvedības ekonomikas (*behavioral economics*), sniegtās atziņas un pētījumu rezultāti. Ekonomiskās un psiholoģiskās pieejas papildina cita citu, un tiek ņemti vērā faktori, kas var konfliktēt ar racionalitāti, piemēram, altruisms, nepatika pret risku u. c.

Lai mainītu indivīdu uzvedību un palīdzētu veikt labākas izvēles, nereti tiek izmantota pavirzīšana (*nudging*). Tā ir «jebkurš mēģinājums prognozējamā veidā ietekmēt cilvēku spriedumus, izvēles vai uzvedību, ko iespējami padara domāšanas neobjektivitātes un kļūdas, kas rada barjeras lēmumu pieņemšanā un traucē cilvēkiem rīkoties racionāli viņu pašu interesēs» (Hansen, 2014, p. 2). Tie ir netieši ieteikumi, lai mēģinātu bez piespiešanas ietekmēt grupu un indivīdu motivus, stimulus un lēmumu pieņemšanu un palīdzētu veikt labākas izvēles, lai indivīdu dzīve būtu veselīgāka, labklājīgāka un laimīgāka. Pavirzīšana daudzviet tiek izmantota kā inovatīvs politikas instruments, un arī Latvijā ir iespēja pavirzīšanu izmantot rīcībpolitiku veidošanā.

Pastāv dažādi modeļi un teorijas, kas skaidro indivīda uzvedību. Uzvedības modeļi palīdz izprast rīcību un identificē to ietekmējošos faktoros. Savukārt uzvedības maiņas teorijas parāda, kā uzvedība var tikt mainīta un kā tā mainās laika gaitā. Pētījumos trīs biežāk izmantotie modeļi un teorijas (Davis et al., 2015) ir sociāli kognitīvā teorija (Bandura, 1986), plānotās uzvedības teorija (Ajzen, 1985) un transteorētiskais jeb pārmaiņu posmu modelis (Prochaska & DiClemente, 1982).

Sociāli kognitīvajā teorijā tiek uzskatīts, ka indivīda uzvedības maiņas iespējamību ietekmē pašefektivitāte, uzvedības mērķis un rezultāta gaidas

(Bandura, 2004). Saskaņā ar plānotās uzvedības teoriju (Ajzen, 1985) indivīds īstēnos vēlamo uzvedību tad, ja ticēs, ka tai būs pozitīvas sekas (attieksme), ja indivīdam nozīmīgie cilvēki uzskatīs, ka konkrētā uzvedība ir vēlama (sociālā norma), kā arī ja būs pieejami nepieciešamie resursi un indivīds jutīsies pārliecināts par savām spējām (pašefektivitāte) īstēnot iecerēto (Conner, 2002).

Transteorētiskās jeb pārmaiņu posmu teorijas pamatideja ir, ka uzvedības maiņa ir process. Uzvedības modeļi un uzvedības maiņas teorijas visbiežāk izmantotas pētījumos par 1) videi draudzīgu uzvedību, piemēram, atkritumu šķirošanu un otrreizējo pārstrādi; 2) iepirkšanos un patērētāju uzvedību; 3) veselīga dzīvesveida veicināšanu, piemēram, smēķēšanas pārtraukšanu; 4) transporta izmantošanu, piemēram, drošu braukšanu, sabiedriskā transporta lietošanu; 5) finanšu uzvedību, piemēram, uzkrājumu veikšanu (Darnton, 2008; Davis et al., 2015). Tomēr ir svarīgi saprast, ka modeļi ir veidoti konceptuālā līmenī un nav uzvedības reprezentācija. Uzvedība ir daudz komplicētāka, nekā to paredz teorētiskie modeļi. Šie modeļi nav lietojami visās jomās un situācijās, kā arī ne vienmēr skaidro atsevišķu indivīdu uzvedību, bet ir orientēti uz vidējo statistisko cilvēku (Darnton, 2008). Šis konceptuālais ietvars SUSTINNO pētījumā tika ievērots, pētot pavirzīšanas iespējas, lai veicinātu dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā.

Noslēgums

SUSTINNO 2. projekta ambiciozie mērķi paredzēja aptvert Latvijas sabiedrības attīstības virzību pēc krīzes un padziļināti analizēt kompleksās sociālās problēmas, kā nabadzību un nevienlīdzību, un to pārvarēšanas iespējas.

Ilgspējīgas attīstības integrēta izpēte ir jauns izaicinājums arī pētniekiem, kuri tradicionāli strādā tikai savā disciplinā. Pētījuma mērķu sasniegšanai dažādu sociālo zinātņu disciplīnu (socioloģijas, politikas zinātnes, psiholoģijas, tiesību zinātnes, informācijas pārvaldības un bibliotēkzinātnes) pētnieki sadarbojās trīs gadus, integrējot katras disciplīnas teorētiskās zināšanas, jaunāko pētījumu atziņas, pētījumu metodes. Ilgtspējīgas attīstības pieeja sniedza auglīgu konceptuālu ietvaru sadarbībai, un starpdisciplinārā pieeja ļāva vispusīgi aplūkot plašo pētījuma tēmu, skarot daudzveidīgu jautājumu loku — no ilgtspējīgas attīstības tiesiskā ietvara un politiskā pamatojuma, kas balstīts uz labklājības ideālu un tādām vērtībām kā cilvēka cieņa, taisnīgums, vienlīdzība un solidaritāte, līdz cilvēka uzvedības psiholoģijai, kas parāda atšķirību starp nodomiem un rīcību un pēta, kā pavirzīt cilvēku preti saprātīgākām izvēlēm.

Kolektīvā rīcība interneta politiskās komunikācijas un sabiedrības vērtīborientācijas izmaiņu kontekstā

Visvaldis Valtenbergs

Komunikācijas tehnoloģiju attīstība un sabiedrības kolektīvās organizācijas mehānismi nav analizējami atrauti. Lai gan tradicionālajiem plašsaziņas līdzekļiem — televīzijai, radio un interneta portāliem — uz kopējo sabiedrības viedokli ietekme joprojām ir ievērojama, tomēr komunikācijas tehnoloģiju attīstība radījusi būtiskas izmaiņas auditorijas plašsaziņas līdzekļu patēriņa struktūrā — pēdējo gadu laikā vērojama drukātās preses patēriņa samazināšanās, samazinājies arī vidējais televīzijas skatīšanās laiks, savukārt interneta lietojuma laiks ir palielinājies (Eurobarometer, 2016). Dati liecina, ka 2013. gadā sociālo mediju platformas Eiropā reizi nedēļā lietoja 44% iedzīvotāju, savukārt 2016. gadā — jau teju puse Eiropas iedzīvotāju, bet 38% iedzīvotāju tās lietoja gandrīz katru dienu (Eurobarometer, 2013, 2016). Latvijā saskaņā ar valsts pētījumu programmas projektā SUSTINNO veikto aptauju 2015. gadā sociālos tīklus regulāri izmantoja 66% iedzīvotāju, kas ir tikai par vienu procentpunktu mazāk nekā to iedzīvotāju īpatsvars, kas lasa drukāto presi latviešu valodā (67%) (SUSTINNO, 2015).

Sociālie mediji stratēģiskajā politiskajā komunikācijā

Jēdziens «sociālie mediji» ietver dažādas informācijas un komunikācijas tehnoloģijas, kuras veicina dalīšanos ar infor-

māciju pēc sociālo tīklu funkcionēšanas principa, kur pamatā ir attiecību tīklojums. Šīs tehnoloģijas var būt interaktīvas mājaslapas, kas izmanto t. s. *Web 2.0* tehnoloģiju, — emuāri, sīkziņu rakstīšanas vietnes ātrai ziņu nodošanai (piemēram, *Twitter*), foto un video dalīšanās pakalpojumi, kā arī sociālo tīklu platformas (piemēram, *Facebook*) un profesionālo sociālo tīklu platforma *LinkedIn*. Akadēmiskajā literatūrā sastopams arī jēdziens «jaunie mediji», ar kuru plašākā nozīmē apzīmē komunikāciju tehnoloģijas, kas veicina interaktivitāti starp lietotājiem un starp lietotājiem un informāciju (Marvin, 1988). Mūsdienu komunikācijas telpām raksturīga iezīme, ka blakus tradicionālajiem plašsaziņas līdzekļiem — laikrakstiem, televīzijai, radio — pastāv arī «jaunie mediji», ko veido interneta portāli, emuāri, sociālo tīklu platformas, sīkziņu rakstīšanas platformas, dažādas interaktīva rakstura platformas (van Dijck & Poell, 2013). Tādējādi ir iespējams runāt par konceptuāli jaunu hibrīdās mediju sistēmas modeli (Chadwick, 2013). Šajā modeli sabiedriskās darba kārtības veidošanos nevar viegli paredzēt, jo to ietekmē kā jauno, tā arī tradicionālo plašsaziņas līdzekļu apakšsistēmas. Abas mediju apakšsistēmas atrodas mijiedarbē. Tie pētnieki, kuri centušies izprast šīs mijiedarbības dabu, lieto jēdzienu «starpmediju darba kārtības veidošanās» (*intermedia agenda setting*). Starpmediju darba kārtība ir jauns veids, kādā aplūkot to, kā plašsaziņas līdzekļu darba kārtību ietekmē jaunie mediji un kā plašsaziņas līdzekļu vēstījumi ieplūst jaunajos medijos (Broersma & Graham, 2012; Oates & Moe, 2016; Wallsten, 2015; Wells et al., 2016).

Arī politiskajā komunikācijā iesaistītās puses jeb aktori (*actors*) cenšas pielāgoties mediju sistēmas attīstībai. Šī nodaļa pievēršas divām politiskās komunikācijas perspektīvām. Vispirms politiskā komunikācija aplūkota no politisko organizāciju un kandidātu stratēģiskās komunikācijas viedokļa, kas ietver sociālo mediju izmantošanu kampaņās (vairums pētījumu veikti tieši par politiskajām kampaņām). Šo perspektīvu var dēvēt arī par t. s. lejupvērsto (*top-down*) perspektīvu. Ņemot vērā jauno mediju interaktivitātes potenciālu, uz komunikatīvajiem procesiem var paraudzīties arī no indivīda un dažādu formālu un neformālu sabiedrības grupu viedokļa. Šo perspektīvu var dēvēt par augšupvērsto (*bottom-up*) perspektīvu, un tajā svarīga ir ne tikai informācijas pārvadišana, bet arī savstarpējas sadarbības un koordinācijas veicināšana.

Sabiedriski aktīvie iedzīvotāji augstu novērtē sociālos medijus, jo tajos var viegli un efektīvi veidot un izplatīt dažāda veida saturu. Sociālo tīklu platformas paver iespējas kļūt neatkarīgākiem no politiskās komunikācijas tradicionālajiem «vērtu sargātājiem». Plašāku sociālo mediju ietekmi uz vēlēšanu politisko komunikāciju varēja novērot jau 2012. gadā notikušajās ASV prezidenta vēlēšanās, kurās aptuveni 5–10% no vēlēšanu kampaņas budžeta tika atvēlēti tieši interneta medijiem (Römmele, 2012, pp.116–118). Jau drīz pēc tam sociālie mediji ar dažādām sekmēm tika izmantoti arī vēlēšanu politiskajā komunikācijā Īrijā, Vācijā, Austrijā, Zviedrijā, Somijā, Dānijā, Polijā, Lielbritānijā un Eiroparlamenta vēlēšanās.

No politiķa, kandidāta vai sabiedriskā aktivista skatpunkta ir viegli pamanīt sociālo mediju platformu priekšrocības. Sociālo mediju platformas ļauj mazāk zināmiem kandidātiem un partijām «izspraukties cauri plašsaziņas līdzekļu filtram» (Skovsgaard & van Dalen, 2013). Lai arī kandidāti vai organizācijas, kas izvērš kampaņas sociālajos tīklos, ne vienmēr ir sabiedriski atpazīstamas, to sabiedrisko «redzamību» pastiprina virtuālo sociālo tīklu vidē aktīvi žurnālisti, mediju personības vai slavenības, kuriem sociālajos medijos ir liels sekotāju skaits (Lodge, 2009, p. 21). Skandināvijas valstu vēlēšanu pētījumi apliecina, ka vēlēšanu komunikācija sociālo mediju platformās patiešām var būt efektīva taktika kandidātiem, kuri nav iepriekš ievēlēti, vai arī tiem kandidātiem, kuri neatrodas vēlēšanu saraksta galvgali (Moe & Larsson, 2012; Carlson & Strandberg, 2013).

Vēl viena specifiska sociālo mediju politiskās komunikācijas joma ir lietotāju radītā saturs (*user-generated content*) izmantošana kampaņās. Ņemot vērā interneta politisko kampaņu specifiku, ierindas lietotāju radītie videokomentāri, ar kampaņu saistītie vizuālie materiāli u. c. elementi nereti saņem vairāk skatījumu un simpātiju nekā par pašu kandidātu radītais materiāls (Gasser & Gerlach, 2011). *Lietotāju radītais saturs piešķir kampaņai dzīvīgumu un palielina kopējo intrigu*. Tomēr kampaņu regulācijas kontekstā diezgan problemātiski ir objektīvo informāciju par kandidātu nošķirt no kandidāta

apmaksātas reklāmas vai no materiāla, kas īpaši kampaņai veidots sabiedrisko attiecību uzlabošanai. Arī nekontrolēta sociālo mediju lietotāja satura ieplūdināšana kampaņas vēstījumos var traucēt kampaņai un pat diskreditēt kandidātu (Gasser & Gerlach, 2011).

Ņemot vērā salīdzinoši vājo interneta vides regulāciju, sociālo mediju izmantošana politiskajās kampaņās kļūst aizvien plašāk izplatīta. Sociālo tīklu platformas ļauj apiet vēlēšanu aģitācijas ierobežojumus, jo uzraugošajām iestādēm ir faktiski neiespējami izsekot līdz aģitācijas materiālam vai pierādīt to saistību ar kandidātu, ja materiālus savos profilos ir ievietojušas citas personas.

Aizvien biežāk vērojama *sociālo plašsaziņas līdzekļu satura migrācija uz masu informācijas līdzekļiem — interneta portāliem, žurnāliem, laikrakstiem* —, kuri bieži ir saistīti ar rezonansi ieguvušiem *Twitter* vai *Facebook* ierakstiem (Small, 2011). Tādējādi «izkaisīto» sociālo tīklu saturu iespējams fokusēt, lai sasniegtu daudz plašāku auditoriju. Sociālie mediji ļauj kandidātiem un aktivistiem nepārtraukti sekot līdz norisēm (monitorēt) publikajā sfērā vēlēšanu kampaņas laikā, un tas veicina pieprasījumu pēc dažādām sociālo tīklu monitoringa metodēm un rīkiem (Stieglitz & Dang-Xuan, 2012). Būtu pārsteidzīgi apgalvot, ka sociālo tīklu noskaņojums (sentiments) vienmēr atspoguļojas arī sabiedriskajā domā, lai gan atsevišķos jautājumos iespējams novērot līdzības (Römmele, 2012, p. 121). Pēc dažu pētnieku domām, atbilstoša sociālo tīklu komunikācijas taktika ļauj identificēties nevis ar kaut kādu kopīgu noskaņojumu, bet gan ar konkrētu ietekmīgu sociālo mediju lietotāju — personību (*influentials*) — noskaņojumu (Dang-Xuan et al., 2013).

Stratēģiskās komunikācijas pieejas

Interneta izmantošanā politisko kampaņu laikā var novērot četras pieejas. Biežāk izmantotā pieeja ir vērsta uz *jauniešu auditorijas aktivizēšanu*.

Tā balstās pieņēmumā, ka jauniešu elektorāts ir grūtāk aizsniedzams ar citiem plašsaziņas līdzekļiem — presi, radio, televīziju. Par jauniešu auditorijas uzmanību konkurē tie kandidāti un organizācijas, kuri vēlas iegūt sev elektorāta daļu, kas vai nu nezina, par ko balsot, vai arī ir svārstīgi izvēlēti. Tā kā internets sabiedrībā joprojām tiek lietots nevienmērīgi un dažādās vecuma grupās atšķiras interneta izmantošanas mērķi, uzrunāt jauniešu grupu, izmantojot sociālos medijus, ir pamatota stratēģija. Saskaņā ar *Eurostat* datiem par interneta lietošanas veidiem Eiropā gados jauni cilvēki vecumā no 16 līdz 24 gadiem joprojām ir ievērojami aktīvāki sociālajos tīklos (85%) un skatās internetā arī video (81%), savukārt gados vecāki iedzīvotāji internetā dod priekšroku saziņai (e-pasta lasīšanai) un dažādu pakalpojumu izmantošanai (informācijas meklēšana par precēm un pakalpojumiem) (Eurostat, 2017). Vērtējot ziņu lasīšanu internetā, atšķirības

starp vecuma grupām pamazām izzūd. Ziņas internetā lasa gan jaunieši, gan pieaugušie. Tomēr jauniešu auditorijas sasniegšana vēl nenozīmē tās «iešūpošanu» noteiktai rīcībai, t. sk. arī balsošanai vēlēšanās.

Otra sociālo tīklu mobilizācijas pieeja saistīta ar t. s. *mikromērķēšanas* jeb mikrotargēšanas (*micro-targeting*) izmantošanu. Politiskajā komunikācijā šī pieeja pirmo reizi izmēģināta ASV prezidenta Baraka Obamas ASV prezidenta kampaņas laikā 2012. gadā. Kampaņas «motors» bija elektroniska vēlēšanu datubāze ar vairākiem miljoniem ierakstu, kuros tika fiksēta arī potenciālo vēlētāja dzīvesvieta. Īpaši rūpīgi tika apkopota informācija par tiem vēlētajiem, kuri dzīvoja štatos, kur uzvara noteiktos vēlēšanu apgabalos garantētu uzvaru arī visās vēlēšanās (*swing states*). Iepretī katra respondenta identifikatoram datubāzē tika ievadīta informācija arī par to, vai respondents jau ir izlēmis balsot par kādu no kandidātiem. Tika fiksēta arī gatavība iesaistīties noteiktās ar vēlēšanām saistītās aktivitātēs, piemēram, ziedošanā, e-pasta uzaicinājumu un vēlēšanu reklāmas izsūtīšanā potenciālajiem atbalstītājiem u. c. ar vēlēšanu aktīvismu saistītās darbībās. Datubāze ietvēra informāciju par potenciālā vēlētāja vecumu, dzimumu un sociālo kontaktu, respektīvi, draugu loku. Izanalizējot datus, tika identificētas respondentu grupas, kuras vēl nebija pārliecinātas par savu piedalīšanos vēlēšanās, kā arī grupas, kas vēl nebija izvēlējušās konkrētu kandidātu. Komunikācijas platforma ļāva nosūtīt mērķētus aicinājumus vēlētajiem, kas dzīvoja noteiktos vēlēšanu apgabalos. Tomēr kampaņas plānotāji deva priekšroku personalizētai aicinājumu nosūtīšanai, ļaujot aicinājumus izsūtīt nevis centralizēti, bet gan caur vēlētāju draugiem un paziņām. Šī pieeja izrādījās rezultatīva. Pēc dažu novērotāju aplēsēm, vidēji viens no pieciem uzrunātajiem «draugiem» nobalsoja par Baraku Obamu (Pilkington & Michel, 2012).

2016. gada ASV senāta vēlēšanās mikromērķēšanas pieeja izpaudās jaunā kvalitātē. Teksasas štata senatora Teda Krūza kampaņas laikā informācijas apjomu par vēl ne līdz galam izlēmušajiem papildināja dati no viņu sociālo tīklu platformām (t. sk. arī laika joslas (*timeline*) saturs un tajā ievietotie attēli un video), kā arī informācija no citiem datu reģistriem (par tiem visa informācija netiek izpausta). Ņemot vērā milzīgo informācijas apjomu, kas pieejams par katru vēlētāju, mikromērķēšana radīja nopietnas bažas gan par sociālo tīklu lietotāja privātuma nodrošināšanu, gan arī par manipulāciju ar vēlētajiem, tāpat radās bažas par ārvalstu specdienestu iespējamo iesaisti prezidenta vēlēšanu rezultātu iespaidošanā (Issenberg, 2016; Brannelly, 2016). Līdz šim mikromērķēšanas izmantošana Eiropas vēlēšanu kontekstā nav bijusi aktuāla. Partijas Eiropā neveido visaptverošas datubāzes par esošajiem un potenciālajiem vēlētajiem. Dažās valstīs, piemēram, Nīderlandē, partijām ir atļauts veidot datubāzes tikai par saviem biedriem, bet Lielbritānijā mikromērķēšanas izmantošanu ierobežo datu privātuma likumdošana (EPRS, 2014).

Mikromērķēšanas būtība slēpjas precīzā mērķauditorijas segmentēšanā, balstoties uz lietotāju sociālo tīklu profilu datiem, kas tiek analizēti ar kompleksu algoritmu palīdzību, lai konstatētu sakarības starp personas sociālo tīklu profilu un dažādiem psiholoģiskiem, sociāliem un demogrāfiskiem rādītājiem. Datu algoritmi palīdz identificēt sociālo tīklu platformas lietotāja sociālpsiholoģisko profilu un atbilstoši šim profilam pieskaņo vēstījumu, kuru lietotājs saņem. Nozīmīgu ieguldījumu mikromērķēšanas metožu pilnveidošanā ir sniedzis Mihals Kosinskis (*Michal Kosinski*). Viņš pētīja sakarības starp Facebook lietotāju profilu saturu, t. sk. lietotāju profilu attēliem un viņu personības iezīmēm, kuras noteica, balstoties uz isu katra lietotāja Facebook platformā personiski aizpildītu tiešsaistes psiholoģisko testu (Kosinski et al., 2015).

Uzaicinājumi uz klātienē pasākumiem uzskatāmi par vienu no plašāk izmantotajām sociālo mediju politiskās komunikācijas pieejām. Uzaicinājumus uz mītiņiem, piketiem, demonstrācijām, diskusijām, semināriem izmanto gan neformālas domubiedru grupas, gan politiskās organizācijas. Populārākā platforma uzaicinājumu nosūtīšanai ir *Facebook* (*Facebook events*). Pie ievēribas cienīgiem gadījumiem var pieskaitīt tos, kuros sākotnēji neformāla tikšanās un pasākums ar laiku pārtop sociālā vai politiskā kustībā (Bartlett et al., 2013). Piemēram, vērtas ir Itālijas populārā komiķa, bet vēlāk par politiķi tapušā Bepes Grillo sociālo mediju komunikācijas taktika. Viņa veidotā piecu zvaigžņu kustība *Movimento 5 Stelle* — *M5S* aizsākās kā politiķa privātais emuārs — *beppegrillo.it* — un tiešsaistē pieteikti pasākumi domubiedriem. 2013. gadā *M5S* kandidāti ieguva 25% vēlēšanu balsu, 108 vietas parlamentā un 54 vietas senātā (Bartlett et al., 2013).

Tomēr visplašāk izplatītais sociālo mediju komunikācijas virziens ir *kampaņas personalizācija*. Aktīvistu personības, idejas vai jautājuma «humanizācija» un personalizētu attiecību veidošana ar sekotājiem *Facebook*, *Twitter* un *Instagram* platformās kļuvusi par izplatītu praksi pat sistēmās ar politisko partiju dominanci (*party-centred systems*), kurās varētu sagaidīt ciešāku partijas kontroli pār kandidātu komunikāciju (Enli & Skogerbo, 2013). Novērojumi liecina, ka personalizēta «mājas stila» saziņa sociālajos tīklos palielina kandidāta pievilcību, lai gan tikai neliela daļa no politiķu *Twitter* satura parasti uzskatāma par atgriezeniskās saites sniegšanu vēlētajiem (Graham et al., 2013). Kandidātu reaģēšana uz komentāriem un izteikumiem sociālo tīklu platformās mēdz būt laikietilpīga, turklāt pastāv risks iesaistīties sarunās ar naidīgi un kritiski noskaņotiem interneta komentētājiem.

Interneta anonimitāte piedāvā aizsegu individuāliem komentētājiem, tomēr nereti aiz tā var slēpties arī vairāki algoti komentētāji — t. s. troļļi. Ņemot vērā minētos faktorus, kandidāti un politiķi kopumā ir visai piesardzīgi interaktīvo formātu izmantošanā un vairumā gadījumu sociālo tīklu platformās izvēlas vienvirziena komunikāciju (Bruns & Burgess, 2012; Graham

et al., 2013; Kalsnes, Larsson, & Enli, 2017; Kreiss, 2014; Stromer-Galley, 2014). Toties neizmantoto interaktivitātes potenciālu var bagātīgi atsvērt tā saturs. Šajā gadījumā īpaši izceļama būtu ASV prezidenta Donalda Trampa aktīvā «čivināšana» *Twitter* platformā, tā pārsteidz ar tvītu spontanitāti un pompozitāti (Enli, 2017; Ott, 2017). D. Trampa un citu politiķu personalizētā komunikācija sociālajos tīklos var radīt tūlītējas konsekvences politiskajā darba kārtībā, taču ilgtermiņā politiku individuālā komunikācija sociālajos tīklos var palielināt ideoloģisko fragmentāciju, kā arī veicināt polarizētu, vienkāršotu un emocionālu realitātes atainojumu atbilstoši populistiskajai retorikai (Engesser et al., 2016).

Sociālo mediju potenciāls sociālajā un politiskajā aktivismā

Sociālo mediju potenciāls plašāka mēroga sociālo pārmaiņu veicināšanai ir pētīts salīdzinoši daudz kopš t. s. Arābu pavasara norisēm Tuvajos Austrumos, lai

gan pētījumu ģeogrāfiskais tvērums ar laiku kļuvis plašāks. Gadījumi, kuros aktivisti izmantojoši sociālos medijus politiskajā aktivismā, novēroti Spānijā, Grieķijā, Turcijā, Azerbaidžānā, Singapūrā, Dienvidāfrikā un ASV (Bocsh, 2017; Bruns et al., 2016; Gerbaudo, 2017; Karpf, 2012; Penney & Dadas, 2013). Pētnieki norāda, ka interneta aktivisms sekmē «pagrīdes aktivitātes» autoritāros režīmos, piemēram, Ķīnā (Wallis, 2011; Yang, 2014). Pastāv dažādas versijas par sociālo mediju ietekmi uz sociālo aktivismu. Visbiežāk tiek uzsvērts sociālo mediju potenciāls jauna tipa mobilizācijas mehānismu jeb t. s. tīklotu mobilizāciju (*networked mobilization*) un jauna veida līdzdalības formu veicināšanā, uzsverot, ka sociālo mediju kampaņu mērķis ir nevis tieši veicināt pārmaiņas, bet gan pievērst plašākas sabiedrības uzmanību noteiktam jautājumam, sekmējot redzamību vai plašākā nozīmē sekmējot arī t. s. redzamības politiku (*politics of visibility*). Būtiskie ierobežojumi sociālo mediju izmantošanai aktivismā ir saistīti ar digitālo plaisu un nespēju uzturēt ilgstošu kontaktu vai ciešas attiecības aktivistu vidū (van Laer & van Aelst, 2010).

Iesaistīšanās sociālo mediju kampaņās demokrātiskās sabiedrībās ir saistāma ar minimālu risku un piepūli, un tā neprasa ievērojamu personisku ieguldījumu. Var teikt, ka šādi aktivisma uzplaisņojumi sociālajos tīklos iedibinājuši jauna veida līdzdalības «žanru» — klikšķu aktivismu (*clickactivism*). Savās izpausmēs klikšķu aktivisms robežojas ar simbolisku līdzdalību un izklaides aktivitātēm, tādēļ sabiedrisko procesu komentētāji un komunikācijas speciālisti aicina nepārvērtēt tā ietekmi uz politiskajiem procesiem (Morozov, 2011). Turklāt daudzos gadījumos klikšķu aktivisms un citas sociālos tīklos izplatītas līdzdalības un sadarbības prakses tiek rosinātas labi nomaskētu komerciālu interešu vārdā. Vērojot tradicionālo līdzdalības formu norietu, daži pētnieki saglabā piesardzīgu optimismu par interneta

aktivismu, norādot uz interneta potenciālu iesaistīt līdz šim neaktīvos interneta lietotājus un rosināt jaunas līdzdalības formas, kas ir piemērotākas informācijas sabiedrības apstākļiem (Halupka, 2014; Rotman et al., 2011).

Kolektīvās rīcības mehānismi

Sociālo mediju mobilizācijas potenciāla izvērtējamam nevajadzētu aprobežoties ar vispusīgu vērtējumu, kuru visbiežāk

nosaka novērotāja normatīvās pozīcijas un zināšanas. Padziļinātu ieskatu mobilizācijas gadījumos var sniegt kolektīvās rīcības (*collective action*) teorētiskās pieejas. Šo pieeju attīstībā liela nozīme ir bijusi sociālo kustību un protesta akciju pētījumiem. Pētnieki nākuši klajā ar iespaidīgu uzskaitījumu to faktoru, kas iespaido kolektīvo rīcību (sk. McAdam, McCarthy, Zald, 1996), tomēr kopumā iespējams nodalīt divas faktoru grupas. Pirmā grupa faktoru saistīta ar organizāciju lomu dažādu mobilizācijas procesu nodrošināšanā pretstatā vāji koordinētām individuālām darbībām. Otra grupa faktoru ietver kolektīvā rīcībā iesaistīto aktoru komunikācijas saturu un t. s. rāmējumu (*framing*). Šajā kontekstā rāmējums apzīmē organizētas ideju vai stāstu tēmas, kas atklāj mobilizācijas jēgu, kā arī veido noteiktu subjektīvu realitāti, kurā norisinās kolektīvās rīcības darbības. Rāmējumi var būt gan kolektīvi ievirzīti, gan arī kolektīvi veidoti. Dažos gadījumos rāmējumi ir kolektīvi veidoti, bet viegli personalizējami, piemēram, protesta kustības sauklis «mēs esam 99%» (Snow et al., 1986; Snow & Benford, 1988; Hunt, Benford, & Snow, 1994; Benford & Snow, 2000).

20. gadsimta otrajā pusē par vienu no vadošajām sociālās mobilizācijas pieejām kļuva resursu mobilizēšanas teorija, kurā vadošā loma tika ierādīta organizācijām (McCarthy & Zald, 1977). Organizācijas nodrošināja savu biedru vai dalībnieku selektīvu stimulēšanu, un tas ļāva tām labāk novērtēt ar līdzdalību saistīto izmaksu un ieguvumu attiecību dažādu kolektīvo mērķu īstenošanā. Selektīvie stimuli mazināja līdzdalības un mobilizācijas materiālās un kognitīvās izmaksas. Organizācijas ieņēma centrālo vietu arī kolektīvo pasākumu loģistikā, sadarbības veicināšanā ar citām organizācijām. Tāpat organizācijas nodrošināja arī kopīgu rīcības ietvaru (*action frames*), kas veidoja aktivistu rīcības idejisko pamatojumu un noteica kampaņas galvenos vēstījumus (McAdam, Tarrow, & Tilly, 2001).

Internetam kļūstot par kolektīvās rīcības veicinošo infrastruktūru, organizāciju loma mazinājās. Viens no mūsdienu interneta kolektīvās darbības vēstnešiem bija t. s. virtuālās kopienas (*virtual communities*), kurās apvienojās indivīdi no dažādām sociālajām grupām, sociālajiem slāņiem vai organizācijām (Rheingold, 2002). Virtuālā kopiena bija jauna tipa sociālā formācija, jo tā paplašināja indivīdu iespēju sasniegt citus līdzīgi domājošus indivīdus neatkarīgi no sociālajām grupām, organizācijām, pie kurām tie

pieder, vai neatkarīgi no šo organizāciju, grupu lideriem, kuri tās pārstāv. Iedzīvotāji varēja pulcēties elektroniskajos forumos un ziņu grupās atbilstoši savām interesēm. Tiem vairs nebija vajadzīgs starpnieks (indivīds vai organizācija), kas sankcionētu pieeju citu indivīdu un organizāciju resursiem. Formālā starpnieka loma bija mazinājusies, un indivīdi nu lika lietā savu personīgo sociālo tīklojumu (kontakts, pazišanās, intereses), lai dibinātu attiecības ar citiem līdzīgi domājošiem indivīdiem un organizācijām un gūtu pieeju to resursiem un zināšanām (Bennett, 2003). Virtuālo kopienu aktivitāte agrīnajās interneta kolektīvajās platformās daudziem vēstīja par jaunu kolektīvās darbības ēras sākumu. Lai arī pārsvarā iedzīvotāji apmierināja savu kolektīvo ziņkāri, sekojot līdzī sadzīvīskiem, ar izklaidi un personiskām interesēm saistītiem jautājumiem, dažos gadījumos virtuālās kopienas bija vērstas arī uz politisko un sociālo aktivismu.

Līdz ar otrās paaudzes tīmekļa tehnoloģiju (*Web 2.0*) attīstību 21. gadsimta sākumā notika kvalitatīvs lēcens — t. s. personālo sociālo tehnoloģiju attīstība (*personal social technologies*). Šo tehnoloģiju savdabīgu «svēto trīsvienību» veidoja sociālo tīklu platformas *YouTube*, *Facebook* un *Twitter*. Iedzīvotāji bez īpašām pūlēm varēja tām sekot līdzī un pievienoties dažādām kampaņām vienlaicīgi. Personālo sociālo tehnoloģiju dažādība pavēra iespējas kombinēt dažādus komunikācijas slāņus (*layer*), piemēram, mājaslapa + emuārs + *Facebook* + *Twitter*, un komunikatīvos rīkus, piemēram, tēmturus (*hashtag*). Personālo sociālo tehnoloģiju kampaņām bija zemi līdzdalības ierobežojumi un līdz ar to arī necīgas individuālo saistību izmaksas (van Aelst & Walgrave, 2011). Aktīvistu rīkotās kampaņas kļuva īslaicīgākas un neformālākas. Tradicionālās kampaņu organizatoriskās funkcijas nu bija zaudējušas savu nozīmi un tika aizstātas ar jaunu asociāciju dinamiku, kurā izšķirošā nozīme bija tīklveida komunikācijai (*networked communication*).

Lai labāk saprastu un analizētu tīklveida komunikācijas radītos mobilizācijas fenomenus pretstatā tradicionālajai kolektīvās darbības tradīcijai (*collective action*), kuru vēl 1965. gadā bija formulējis slavenais ekonomists un sociālais teorētiķis Mankūrs Olsons (*Mancur Olson*), 2012. gadā Lencs Benets (*Lance Bennett*) un Aleksandra Segerberga (*Alexander Segerberg*) piedāvāja īpašu jēdzienu — «savienojošā darbība» (*connective action*). Saskaņā ar L. Beneta un A. Segerbergas piedāvāto ietvaru, savienojošajai darbībai piemita divas būtiskas iezīmes. Pirmkārt, personālās komunikāciju tehnoloģijas ļauj iedzīvotājiem dalīties uzziņu resursos un izplatīt tos uzticamos sociālajos tīklos bez oficiālām saiknēm vai saistībām ar organizācijām vai citām kolektīvās dalības formām; pretstatā tradicionālajai resursu mobilizācijas teorijai indivīdi organizējas paši bez centrālo vai vadošo organizatorisko dalībnieku palīdzības (Bennett & Segerberg, 2012). Otrkārt, politisko informāciju ir viegli personalizēt un var norādīt uz dažādiem problēmas iemesliem un sabiedriski aktuāliem jautājumiem.

1. tabula. Trīs kolektīvās rīcības tipi

Savienojošā darbība tīklos, ko veido paši lietotāji	Savienojošā darbība tīklos, ko veido organizācija	Kolektīvā darbība tīklos, kuros organizācija ir galvenā noteicēja
Organizācijai ir maza koordinējošā nozīme vai arī tās nav vispār	Organizācijai ir neliela koordinējošā nozīme	Organizācija koordinē visu darbību
Sociālās tehnoloģijas tiek lietotas daudzos slāņos, plaši un individuāli	Organizācija nodrošina sociālo tehnoloģiju pamata slāņus	Sociālās tehnoloģijas izmanto pašas organizācijas, kas vada iesaistīto personu līdzdalību un koordinē mērķus
Komunikācijas saturs centrēts uz iekļaujošiem personiskās darbības rāmējumiem	Komunikācijas saturs centrēts uz organizācijas veidotiem iekļaujošiem personiskās darbības rāmējumiem	Komunikācijas saturs centrēts uz kolektīvās darbības rāmējumiem
Sociālajos tīklos lietotāji dalās ar personiskajām izpausmēm	Organizācija sociālajos tīklos zināmā mērā ir tīkla lietotāju personisko izpausmju moderators	Sociālo tīklu pārvaldīšanā organizācijā lielāks uzsvars likts uz starppersonu attiecību veidošanu, kas sekmē kolektīvo rīcību
Neformālie kolektīvi bieži nonicina formālo organizāciju iesaistišanos	Organizācija darbojas vāji savienotu tīklu fonā	Organizācija ir koalīcijas noteicēja, un tā darbojas kā efektīvs starpnieks

(Pēc Bennett & Segerberg, 2012)

Balstoties uz vairāku protesta kampaņu pētījumiem, L. Bennets un A. Segerberga secina, ka viņu piedāvātā mobilizācijas tipoloģija tomēr neapver visus gadījumus, jo kolektīvās darbības mehānismi nav skaidri nodalāmi. Starp tradicionālo resursus mobilizējošo organizāciju (galvenā ir organizācija) un savienošās darbības tīklu (galvenie mobilizācijas dalībnieki ir paši indivīdi) pastāv vēl arī citas mobilizācijas formas, kur organizācijai var būt noteikta nozīme mobilizācijas procesu koordinēšanā (piemēram, organizācija izveido vienotu kampaņas vizuālo identitāti un nodrošina protesta pasākumu loģistisko atbalstu), savukārt indivīdi var aktīvi izmantot personālās komunikācijas tehnoloģijas kampaņas individuālo vēstījumu izstrādē un izplatīšanā. Tādējādi daudzas mobilizācijas formas patiesībā ir hibridas. Autori izdala trīs mobilizējošo tīklu tipus — 1) savienošās darbības tīkli, kuri atbilst savienošās darbības mobilizācijas pieejai; 2) savienošās darbības tīkli, kurus veido organizācija; 3) kolektīvās darbības tīkli, kuros organizācija ieņem galveno — brokera lomu. Atšķirības starp šiem mobilizācijas tīklu tipiem atspoguļotas 1. tabulā.

Situācijā, kad organizācijas un to līderi zaudē savas pozīcijas kā galvenie kolektīvās rīcības veicinātāji, ir svarīgi turpināt apzināt alternatīvus sociālās mobilizācijas kampaņu mehānismus un to dinamiku. Lai arī Latvijā nevar runāt par plaša mēroga sociālo kustību un protesta akciju popularitāti, pēdējā laika novērojumi liecina, ka šim apgalvojumam rodas aizvien jauni izņēmumi.

Vai Latvija uzkarst?

2016. un 2017. gadā publiskajā telpā un internetā varēja novērot vairākas akcijas, kas piesaistīja plašu sabiedrības uzmanību. «Pilsēta cilvēkiem», «Sieviešu maršs», «Par sievietes tiesībām lemt par savu ķermeni», «100 kailcirtes Latvijas simtgadei», «Par kokiem Rīgā», «Par cirku bez dzīvniekiem», «Par Āgenskalna tirgus glābšanu», «Kapu tramvajs» ir dažas no tām. Šajās akcijās aktivisti centās pievērst sabiedrības uzmanību problēmām, par kurām līdz šim pilsoniskās sabiedrības kontekstā tika diskutēts diezgan maz. Latvijā kopumā konvencionālā politiskā līdzdalība ir vāji izteikta, bet ir vērojamas dažas spilgtas nekonvencionālās politiskās līdzdalības formas, taču tās lielākoties bijušas islaicīgas vai pievērsušas samērā mazu sabiedrības uzmanību.

Lai arī Latvijā nav vērojamas plašas sociālās kustības, par savdabīgu alternatīvu tādai kustībai ir kļuvusi ikgadējā akcija «Lielā talka», kurā ik gadu piedalās vairāki tūkstoši iedzīvotāju. Akcijai sākotnēji bija manāmi daži politiskā aktivisma rāmējuma elementi, tomēr šobrīd tā vairāk ieguvusi saimniecisku raksturu. 2009. gada ekonomiskās recesijas iespaidā pieauga individuāli radītā satura īpatsvars un izveidojās vairāki interneta sociālās mobilizācijas portāli. Plašāko sabiedrisko rezonansi Latvijā

radija Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas pētnieka Ilmāra Poikāna jeb Neo aktivitātes. Izmantojot sikziņu platformu *Twitter*, I. Poikāns internetā publicēja no Valsts ieņēmuma dienesta Elektroniskās deklarēšanas sistēmas noplūdinātos datus par atsevišķu valsts iestāžu un to amatpersonu nesamērīgi augsto atalgojumu, kas tika maksāts valsts budžeta taupības apstākļos. Neo darbība radija plašu sabiedrisko rezonansi, un to varētu klasificēt par t. s. haktivisma gadījumu, kurā ielaušanās informācijas sistēmās tiek attaisnota sabiedriski nozīmīgu mērķu vārdā.

2017. gadā īstenotos protestus pret Rīgas pašvaldības ielu remontdarbu organizēšanu, apkaimju un dabas aizsardzību var uzskatīt par jau zināmām tēmām Latvijas sabiedriskajos protestos, taču globāla mēroga rāmējumu izmantošana kampaņās ir samērā jauna tendence Latvijas pilsoniskās pašorganizācijas kontekstā. Dzīvnieku biedrības aktivistu kampaņā pret dējēvistu turēšanu šauros sprostos izmantotie saukļi «Tuvāk mājām, tālāk no sirdsapziņas», «Tas nav mans Rimi», «Lielām ciešanām — mazas cenas» izceļ kontrastu starp sociāli atbildīga korporatīva uzņēmuma tēlu un šī uzņēmuma reālo praksi, iepērkot produkciju no industriālām fermām ar apšaubāmu praksi dzīvnieku labturībā.

Lieluzņēmumu korporatīvā tēla diskreditēšana, konfrontējot tos ar realitātē īstenoto praksi ražošanā vai izejvielu ieguvē, ir plaši izmantots rāmējums globālā mērogā. Dzīvnieku biedrība par šo jautājumu ir organizējusi 12 piketus, prasot ar 2025. gadu no tirdzniecības izņemt sprostos dētas olas (Puķe, 2017). Akciju rezultātā deviņi Latvijas restorāni publiski atteicās no olām, kas dētas sprostos. Cīnoties par aizliegumu izmantot cirkā savvaļas dzīvniekus, Dzīvnieku biedrībai vajadzēja rīkot vairāk protestu un piketu. Pēc tam, kad tika savākti vairāk nekā 10 000 iedzīvotāju paraksti iniciatīvā *ManaBalss.lv*, kad tika sarīkotas regulāras pulcēšanās pie Saeimas u. c. aktivitātes, šai organizācijai tomēr izdevās sasniegt savu mērķi. Savvaļas dzīvnieku izmantošana cirkā tika aizliegta. Līdzīgi Dzīvnieku biedrības darbībai, arī apvienības «Pilsēta cilvēkiem» aktivitātēs sociālie mediji tika izmantoti, lai mobilizētu iedzīvotājus reālās dzīves aktivitātēm. Apvienība «Pilsēta cilvēkiem» organizēja velojaslas svētkus, sociālajos tīklos aicināja riteņbraucējus palīgā tās sargāt (Puķe, 2017).

Īstenotajās protesta akcijās uzmanību piesaista izteiktais cilvēktiesību diskurss (aborti, sievietes tiesības lemt par savu ķermeni) un postmateriālo, identitātes politikas tēmu aktualitāte (vide, mājdzīvnieku labturība).

Labvēlīgu infrastruktūru protesta iniciatīvu pieteikšanai, popularizēšanai un virzīšanai politiskajā darba kārtībā piedāvā politisko iniciatīvu platforma *ManaBalss*. Vērojams, ka gandrīz visas plašāku redzamību ieguvušās protesta iniciatīvas ir izmantojušas *ManaBalss* piedāvāto infrastruktūru iedzīvotāju parakstu vākšanā.

Saskaņā ar 2017. gada beigās (23.11.2017.) apkopoto portāla statistiku tajā kopš tā darbības uzsākšanas 2011. gadā bija ievietotas 1224 pilsoņu iniciatīvas, par kurām kopā, izmantojot identitātes autentifikāciju caur interneta banku, bija savākti 876 340 paraksti. Saeima bija atbalstījusi risinājumus 17 iniciatīvām, bet noraidījusi 12 iniciatīvas. Tikpat daudz iniciatīvu vēl bija iesniegtas Saeimā, bet pašvaldībās bija iesniegtas 3 pilsoņu iniciatīvas. Vislielāko parakstu skaitu bija savākusi iniciatīva «Atcelt nekustamā īpašuma nodokli vienīgajam īpašumam» (26 087 paraksti, pagaidām noraidīta), «Marihuānas dekriminalizācija» (10 617 paraksti, noraidīta), «Lai vēzis būtu ārstējama slimība» (11 459 paraksti, daļēji pozitīvs rezultāts), «Par atklātu balsojumu prezidenta vēlēšanās» (11 429 paraksti, pagaidām noraidīta) (ManaBalss.lv, 2018).

Pēc 2015. gadā veiktā *ManaBalss* iniciatīvu apsekojuma ievērojamo daļu portālā veidoja kreisi un mēreni orientētas iniciatīvas. Jāpiebilst, ka tas atbilst vadošajai vērtību orientācijai Latvijas sabiedrībā kopumā, kas arī tiek raksturota kā kreisi konservatīva (Populares Latvija, SKDS, 2012). Par novirzi no sabiedrībā dominējošā vērtību portreta liecināja tas, ka portāla iniciatīvu vidū bija salīdzinoši maz konservatīvu iniciatīvu, toties daudz vairāk bija tādu iniciatīvu, kuras varētu atbilst t. s. jaunajai politikai (*new politics*). Jaunā politika ietver jautājumus par dabas piesārņojumu, sieviešu vienlīdzību, cilvēktiesībām, nepieciešamību pēc mierīgas starptautiskās līdzāspastāvēšanas un pēc palīdzēšanas trešās pasaules valstīm. Jaunā politika uzsver, cik svarīga ir atvērta pieeja politiskajiem līdzdalības līdzekļiem un resursiem, tā atbalsta minoritāšu vārda brīvību, pieeju valsts lēmumu pieņemšanas procesiem un kopumā atbalsta iespēju piedalīties politikā (Brooks & Manza, 1994). Tātad zināmā mērā *ManaBalss* patiešām palielina pilsoniskajā sabiedrībā aktīvo balsu dažādību.

Mēģinot saskatīt Latvijas pilsonisko iniciatīvu un sabiedrisko protestu kaleidoskopā dažādu kolektīvās rīcības tipu pazīmes, jāuzsver, ka neinstitutionalizētās vai daļēji institucionalizētās līdzdalības aktivitātes ir prasījušas salīdzinoši ilgu laiku no aktīvāko iedzīvotāju puses un nebūt neliecina par klikšķu aktivisma mānīgo vieglumu. *ManaBalss* iniciatīvu pieteicēju vidū ir iespējams saimēt visus trīs kolektīvās rīcības tipus. Dažos gadījumos pieteiktās iniciatīvas virza noteikta organizācija (piemēram, «Dzīve bez hepatīta C»), savukārt vairākumā gadījumu tomēr iespējams identificēt neformālu iniciatīvas grupu vai atsevišķu aktivistu tiklotas aktivitātes, kur organizatorisks atbalsta trūkums nav traucējis sasniegt iecerēto rezultātu. To apliecina, piemēram, iniciatīva «Par nekustamā īpašuma nodokļa atcelšanu vienīgajam īpašumam», kas savākusi visvairāk iedzīvotāju parakstu.

Sociālās mobilizācijas mehānismu izpētei *ManaBalss* iniciatīvās un sabiedriskā protesta akcijās būtu nepieciešama dziļāka analīze turpmāko pētījumos. Tomēr situācijas attīstību palīdz noskaidrot arī ar iedzīvotāju līdzdalību un tehnoloģiju attīstību saistīti faktori.

PALIELINĀS SOCIĀLO MEDIJU LIETOJUMS Pirmkārt, protams, palielinās interneta loma informācijas iegūšanā par sabiedriskiem un politiskiem notikumiem. 2015. gadā ziņas par sabiedriski politiskiem notikumiem no interneta portāliem latviešu valodā katru dienu vai gandrīz katru dienu ieguva aptuveni 40% iedzīvotāju un krievu valodā — 18% iedzīvotāju. Nedaudz mazāk nekā trešā daļa iedzīvotāju (27%) sociālajos tīklos ieguva informāciju par sociāli politiskiem notikumiem. Turklāt interneta kā ziņu avota nozīmība Latvijā ir salīdzinoši augsta. 66% iedzīvotāju izmanto internetu gandrīz katru dienu, un informāciju par sabiedriski politiskiem notikumiem latviešu valodā iegūst 81% interneta lietotāju, bet krievu valodā — 52% lietotāju.

2017. gada pavasarī Latvijā populārākā interneta vietne bija *Google.lv*. Otrajā vietā ar 43,8% (706 tūkstoši liela auditorija) ierindojās video koplietošanas interneta vietne *YouTube* (kopš 2016. gada pavasara tā ir pakāpusies par vienu vietu augstāk). Trešo vietu popularitātes ziņā ieņem sociālais portāls *Facebook*, to vidēji dienā izmanto 43,1% interneta lietotāju (694 tūkstoši cilvēku). Ievērojamo kāpumu savā pozīcijā pēdējo divu gadu laikā piedzīvojis arī attēlu sociālais tīkls *Instagram* (TNS, 2018). Interesanti, ka tipiskais sociālo tīklu neizmantotājs ir bijis vecāka gadagājuma iedzīvotājs vecumā no 55 līdz 74 gadiem, vīrietis, kas dzīvo Rīgā vai Pierīgā (SUSTINNO, 2017). 24% iedzīvotāju ir izmantojuši *Facebook*, lai pieteiktos vai reģistrētos uz dažādiem pasākumiem vai notikumiem. Interneta lietotāju vidū šo iespēju bija izmantojuši 43% respondentu (SUSTINNO, 2017).

Tieša mijiedarbe ar politiķiem un institūcijām sociālajos tīklos ir mazāk izplatīta. Sīkziņu rakstīšanas vietnē *Twitter* politiķiem seko līdzī samērā neliela sabiedrības daļa — orientējoši 4,4% interneta lietotāju (SUSTINNO, 2015). Tomēr, ņemot vērā to, ka sociālo tīklu platformās liela nozīme ir sociālo tīklu centrālajiem dalībniekiem, politiķu un amatpersonu rakstītais nereti aizsniedz daudz lielāku sabiedrības daļu.

SABIEDRISKĀS INICIATĪVAS IR REDZAMAS, TAČU PIEDALĪŠANĀS PROTESTOS NAV POPULĀRA Saskaņā ar 2014. gada pētījuma «Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014» ietvaros veiktajām aptaujām protesta akcijās Latvijā iesaistījās salīdzinoši maz iedzīvotāju — 6%. Krievu tautības respondentu vidū īpatsvars bija vēl mazāks — 4%. Aptuveni tikpat daudz respondentu bija parakstījuši peticiju, bet nedaudz populārāka bija noteiktās valstis ražotu produktu boikotēšana vai pirkšana — 6%. Lai gan rādītāji ir zemi, iedzīvotāju īpatsvars, kas 2017. gadā bija dzirdējuši kaut ko par sabiedriskajām iniciatīvām «Par cirku bez dzīvniekiem», «Gribu palīdzēt bēgļiem», «Tiešās pirkšanas kustība», bija ievērojami lielāks (2. tabula). Par sabiedrisko iniciatīvu «Par cirku bez dzīvniekiem» bija dzirdējuši pat 74% aptaujāto. Kā jau varēja gaidīt, interneta lietotāju vidū par sabiedriskajām iniciatīvām dzirdējušo īpatsvars bija salīdzinoši lielāks.

2. tabula. Iedzīvotāju īpatsvars, kas dzirdējuši kaut ko par sabiedriskajām iniciatīvām (2017. gada decembris, %)

Sabiedriskā iniciatīva	Kopā	No tiem, kas izmantojuši internetu*	No tiem, kas nav izmantojuši internetu*
Dzīvnieku brīvība — «Par cirku bez dzīvniekiem»	74	27	16
Gribu palīdzēt bēgļiem	37	38	28
Tiešās pirkšanas kustība	25	75	67

* Interneta izmantošana pēdējā mēneša laikā. (SUSTINNO, 2017)

SAGLABĀJAS UZTICĪBA MEDIJIEM, BET UZTICĪBA INSTITŪCIJĀM JOPROJĀM IR ZEMA Līdzīgi kā ikviena medija, arī sociālo mediju informācijas kanālu popularitāte ir saistīta arī ar to, cik lielā mērā sabiedrība tiem uzticas. Latvijā tradicionāli vērojama ļoti zema sabiedrības uzticība institūcijām. Uz šāda fona sabiedrības uzticība medijiem var šķist augsta. Saskaņā ar Eiroparometra standarta aptaujām uzticība medijiem Latvijā ir nedaudz augtāka nekā vidēji ES, lai gan atšķirībā no tradicionālajiem plašsaziņas līdzekļiem sociālajiem tīkliem iedzīvotāji uzticas ievērojami mazāk. 2017. gadā sociālajiem tīkliem uzticējās 27% Latvijas iedzīvotāju. Lielāku iedzīvotāju uzticību joprojām bauda televīzija (65%), radio (63%), prese (50%) (Eurobarometer, 2017). Jaunāki iedzīvotāji vairāk uzticas interneta portāliem, bet vecāka gadagājuma respondenti par uzticamākām atzīst televīzijas un radio programmas (SUSTINNO, 2015). 82% Latvijas iedzīvotāju mēdz lasīt komentārus interneta portālos (Eurobarometer, 2017). Diezgan bieži un ļoti bieži komentārus lasa aptuveni 27% interneta lietotāju, savukārt aptuveni 73% tos lasa diezgan reti, ļoti reti vai nekad (SUSTINNO, 2015). Tomēr vienlaikus lielākā daļa (89%) respondentu tomēr uzskata, ka interneta komentāriem kopumā nevar uzticēties (SUSTINNO, 2015).

PALIELINĀS DRAUDI INFORMATĪVĀS TELPAS DROŠĪBAI Latvijas sabiedrībai kopumā raksturīga zema uzticība institūcijām, taču samērā augsta ir uzticība cilvēkiem personisko attiecību lokā. Šis faktoru kopums var sekot viltus ziņu izplatīšanās sociālajos tīklos. Latvijas informatīvajā telpā klātesoši ir t. s. klikšķu portāli, kas nav reģistrēti kā plašsaziņas līdzekļi, tomēr tie, publicējot provokatīvu materiālu, piesaista sabiedrības uzmanību. Šajos

portālos publicētā informācija bieži vien ir sagrozīta, nepatiesa un manipulatīva, un tos vairāk iecienījuši tieši jaunieši. Pēdējos gados interneta vietnēs citu valstu vēstījumu izplatīšanā aktīvi darbojas t. s. hibrīdtroļļi. Pētījuma laikā analizējot komentārus interneta portālos *apollo.lv*, *delfi.lv* un *tvnet.lv*, tika noskaidrots, ka nedaudz mazāk nekā 2% no kopējā (vairāk nekā 200 000) reģistrēto komentāru skaita varētu būt uzskatāmi par hibrīdtroļļu saturu. Visvairāk t. s. troļļi komentējuši rakstus par konfliktu Ukrainā un sankcijām pret Krieviju (Spruds et al., 2016).

Neraugoties uz interneta popularitāti, tā saturs šobrīd ir daudz vājāk regulēts nekā audiovizuālo plašsaziņas līdzekļu saturs. Tāpēc vairākas valstis, t. sk. Lielbritānija, Polija, Nīderlande, Vācija un Francija, ir intensificējušas cīņu pret dezinformāciju sociālo tīklu platformās. Ari Eiropas Komisija ir uzsākusi sabiedriskās konsultācijas un izveidojusi darba grupu, kas sagatavos ziņojumu par viltus ziņām un dezinformāciju (European Commission, 2017).

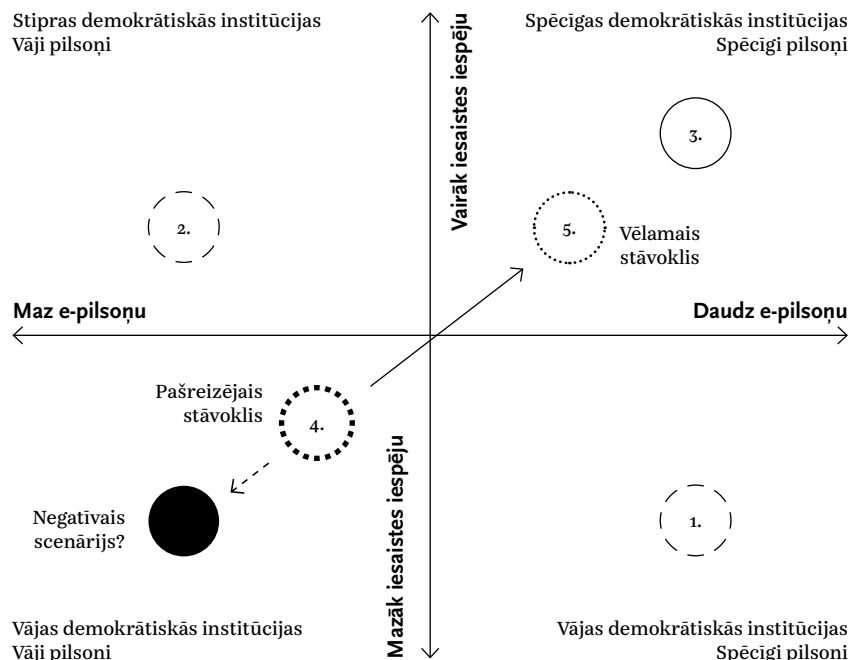
PIEAUG MEDIJPRATĪBAS NOZĪME Kritiski spriestspējīgāka sabiedrība ir uzņēmīgāka pret manipulatīvu un dezinformējošu saturu medijos. Plašsaziņas līdzekļu lietotprasme ietver spēju izvēlēties un saprast medijos publicēto materiālu, kā arī ietver spēju satura, formas/stila, ietekmes, nozares un ražojuma kontekstā apšaubīt, novērtēt to un uzmanīgi reaģēt uz medijos publicēto (National Telemedia Council, 1992). Eksperti apgalvo, ka Latvijas iedzīvotāju plašsaziņas līdzekļu lietojumam pārsvarā ir vienvirziena raksturs, dominē pasīvs informācijas saņemšanas paradums. Daļai sabiedrības piemīt konservatīvi mediju lietošanas paradumi, tostarp nekritiska pieeja ikdienā izmantotajiem medijiem. Iedzīvotāji nemeklē alternatīvus informācijas avotus, bet aprobežojas ar viena plašsaziņas līdzekļa piedāvāto informāciju un arī vienas valodas informatīvo telpu. Tādējādi pastāv priekšnoteikumi mediju izmantošanai propagandas nolūkā un manipulācijai ar iedzīvotāju uzskatiem un vērtībām (Holma, 2017). Parāleli sabiedrības medijpratības stiprināšanai būtu jāsekmē arī pētnieciskajā žurnālistikā balstītas iniciatīvas. Apsverama būtu specializētas platformas radīšana informācijas ticamības un korektuma pārbaudei.

Nākotnes scenāriji

Rezumējot galvenās tendences, var teikt, ka, no vienas puses, sociālo mediju izmantošana stratēģiskajā politiskajā komunikācijā nodrošina sava veida piedāvājumu iedzīvotājiem vairāk iesaistīties sabiedriskajos un politiskajos procesos. No otras puses, sociālo mediju izmantošana sabiedriskajās un politiskajās aktivitātēs liecina par sabiedrības pieprasījumu pēc izmaiņām. Pamatojoties uz elektroniskās demokrātijas attīstības scenārijiem,

1.attēls. Elektroniskās demokrātijas attīstības scenāriji

(Pēc Clift, 2002)

kurus jau 2002.gadā ieskicēja elektroniskās demokrātijas konsultants un aktivists Stīvens Klifts (*Steven Clift*), elektroniskās demokrātijas formu attīstībā var saskatīt četrus pamata scenārijus un vairākus starpstāvokļus (1.attēls) (Clift, 2002).

1. *Spēcīga pilsoniskā sabiedrība, vājas institūcijas.* Ja stratēģiskajā politiskajā komunikācijā un valsts pārvaldē netiks veidots sociālo mediju saturs, tad pilsoniskās sabiedrības enerģija izpaudīsies individualizētā pašizpaušmes sfērā un elektroniskās protesta formās. Šajā gadījumā piepildīsies scenārijs — spēcīgi pilsoņi, bet vājas demokrātiskās institūcijas. Šis scenārijs atbilst, piemēram, antiglobalistu vizijai par aktīvu iedzīvotāju individuālo un kolektīvo līdzdalību, pretojoties institucionalizētajai valsts un korporāciju varai.
2. *Stīpras demokrātiskās institūcijas, bet vāji pilsoņi.* Ja valstis ar ilgām pārstāvēnieciskās demokrātijas un valsts pārvaldes tradīcijām nav gatavas saziņai ar iedzīvotājiem izmantot komunikācijas tehnoloģijas, bet politiskajā komunikācijā

uzsvars tiek likts tikai uz vienvirziena komunikāciju, piepildīsies otrais scenārijs — spēcīgas demokrātiskās institūcijas, bet vāji pilsoņi. Iedzīvotāju īpatsvars, kas iesaistīsies sociālajā un politiskajā aktivismā, būs zems.

3. *Spēcīgas demokrātiskās institūcijas un spēcīgi pilsoņi.* Trešais scenārijs iezīmē vēlamo demokrātijas un pilsoniskās sabiedrības «atdzīvināšanas» virzienu. Palielinās interneta un sociālo mediju izmantošana stratēģiskajā politiskajā komunikācijā un valsts pārvaldē, bet arī sabiedrība aizvien vairāk mobilizējas un pašorganizējas.
4. *Vāji pilsoņi un vājas demokrātiskās institūcijas.* Ceturtais scenārijs istenosies, ja netiks veiktas ievērojamas izmaiņas pašreizējā situācijā. Pēc S. Klifta domām, internets patlaban ir efektīvākais medijs politiskās intereses un līdzdalības veicināšanai, tādēļ demokrātijām informācijas laikmetā būtu jāizveido asociācija ar efektīviem informācijas un komunikācijas tehnoloģiju lietojumiem. Ja iedzīvotāji, institūcijas un nevalstiskās organizācijas nespēs saskatīt un praktiski izmantot šo «savienību,» viņu līdzdalība, visticamāk, turpinās mazināties.
5. *Nedaudz spēcīgāki pilsoņi un demokrātiskās institūcijas.* Scenārijs iezīmē reālistisko optimistisko scenāriju, kurā interneta un sociālo mediju iespējas izmanto neliela daļa valsts iedzīvotāju. Tādā gadījumā komunikācijas tehnoloģiju lietojums palīdzēs uzlabot demokrātiskos procesus un stimulēs vēl intensīvāku komunikācijas tehnoloģiju iespēju izmantošanu. Sabiedrības un pārvaldes attiecības tuvināsies trešajam scenārijam — spēcīgas demokrātiskās institūcijas un spēcīgi pilsoņi (Valtenbergs, 2010).

Pētnieku un komentētāju vidē nav vienprātības saistībā ar sociālo mediju ietekmi uz politiskajiem procesiem. *Izslīdzinošais scenārijs* paredz, ka sociālie mediji paplašina mazāk ietekmīgo organizāciju un indivīdu potenciālu, palielina komunikācijas aizsniedzamību un kontroli pār savu vēstījumu. Rezultātā rodas jaunas formālas un neformālas iniciatīvas, kas palielina pilsoniskās un politiskās mobilizācijas pluralismu.

Normalizācijas scenārijā sociālie mediji paplašina jau aktīvo iedzīvotāju politiskās līdzdalības iespējas, tādējādi pastiprinot pastāvošās tendences politiskajā līdzdalībā. Normalizācijas scenārija kritiķi norāda, ka sociālie mediji veicina t. s. atbalss efektu (*echo-chamber effect*), kurā līdzīgs mediju saturs cirkulē starp līdzīgi domājošajiem (Trent, 2011; Boutyline & Willer, 2016). Atbalss efektu veicina katram sociālo tīklu platformas lietotājam ar

īpašu algoritmu palīdzību piemeklēts saturs. Visbiežāk šāds saturs atbilst lietotāja un viņa sekotāju jau iepriekš aplūkotai informācijai. Tādējādi sociālo tīklu lietotāja iespēja saņemt viņa interesēm vai uzskatiem neatbilstošu informāciju ievērojami samazinās. Citi pētnieki uzskata, ka sociālie tīkli politisko uzskatu ziņā ir vēl pietiekami heterogēni (Römmele, 2012).

Minētie scenāriji ir diskutabli, jo tos gan apstiprina, gan noliedz vairāki empīriski pētījumi. Piemēram, izlīdzinošo scenāriju pastiprina iedzīvotāju dažādu individualizētu elektroniskās līdzdalības formu popularitātes palielināšanās, t. sk. dažādu elektronisku petīciju parakstīšana, savukārt pētījums par *Facebook* pastiprinošo ietekmi uz vēlēšanu līdzdalību Zviedrijā apstiprina normalizācijas scenāriju (Gustafsson, 2012). Arī Latvijā būtu nepieciešami tālāki pētījumi par sociālo mediju veicinātām aktivisma formām un konkrētiem sociālās mobilizācijas mehānismiem.

Uzņēmējdarbība, eksports, nodokļi, ēnu ekonomika un konkurētspēja: turpmākas analīzes ietvars

Marija Krūmiņa

Uzņēmējdarbība ir uzskatāma par svarīgu ekonomiskās izaugsmes dzinējspēku, kas nodrošina produktivitātes uzlabojumus, jaunāko tehnoloģiju ieviešanu, nodarbinātības veicināšanu un kopējas iedzīvotāju labklājības celšanos (Schumpeter, 1934; Acs & Audretsch, 1988; Wennekers & Thurik, 1999; Baumol, 2002; Acs & Storey, 2004). Pēdējo divu gadu desmitu laikā jauno tehnoloģiju attīstība, zinātniskie atklājumi, kā arī jaunu uzņēmējdarbības modeļu parādīšanās radikāli mainījusi uzņēmējdarbības vidi – salīdzinājumā ar lielajām korporācijām palielinājusies mazo un vidējo uzņēmumu (MVU) nozīme. Saskaņā ar Eiropas Savienības MVU 2016/2017 gada pārskatu MVU sektors ir viens no svarīgākajiem Eiropas ekonomikas elementiem, mazie un vidējie uzņēmumi veido 99% no visiem uzņēmumiem, tie nodrošina 67% no visām darbvietām un rada 57% no ES IKP.

Apzinoties uzņēmējdarbības ietekmi uz valsts ekonomikas izaugsmi, vairāki valsts politikas galvenie uzdevumi ir vērsti uz to, lai veicinātu valsts konkurētspēju, kāpinātu inovativitāti un sekmīgi mazinātu bezdarbu, un tas ir saistīts ar valsts uzņēmējdarbības kapacitātes un uzņēmējdarbības aktivitātes līmeņa paaugstināšanu, uzņēmējdarbības vides kvalitātes un kultūras uzlabošanu un sakārtošanu.

Eiropas Komisijas pieņemtais «Rīcības plāns uzņēmējdarbības jomā 2020. gadam» par galvenajām prioritātēm nosaka uzņēmējdarbības gara atdzīvināšanu ES valstīs, uzņēmējdarbības kvalitātes aspektu ievērošanu, būtisko šķēršļu (tādu, kas kavē uzņēmumu attīstību gan valsts, gan Eiropas līmenī) likvidēšanu, uzņēmējdarbības izglītības un mācību attīstību, pareizas uzņēmējdarbības vides izveidošanu, kā arī konkrētu iedzīvotāju grupu sasniegšanu. Pasākumi, kas vērsti uz noteiktu grupu pārstāvju (sievietes, vecāka gadagājuma cilvēki, migranti, bezdarbnieki un jaunieši) iesaistīšanos uzņēmējdarbībā, ne tikai var veicināt šo grupu ekonomisko un sociālo aktivitāti, stimulēt valsts attīstību kopumā, bet tie var arī mazināt šo grupu sociālo atstumtību.

Biznesa cikla ietekme uz uzņēmējdarbības līmeni valstī

Uzņēmējdarbības dinamika var ievērojami atšķirties atkarībā no institucionālā konteksta un valsts tautsaimniecības attīstības līmeņa. Dažāda rakstura sākum-

posma uzņēmējdarbība atšķirīgi ietekmē valsts konkurētspējas attīstību. Iespējas motivētā sākumposma uzņēmējdarbība, kad cilvēki iesaistās uzņēmējdarbības aktivitātēs, jo saredz labas biznesa iespējas, dos lielāku ieguldījumu nācīgas konkurētspējas ilgtermiņa attīstībā nekā nepieciešamības spiestā uzņēmējdarbība, kad cilvēki ir spiesti iesaistīties uzņēmējdarbībā, jo nav citu iespēju nopelnīt (Acs & Varga, 2005). Īpaša nozīme valsts konkurētspējas stiprināšanā ir novatoriskai sākumposma uzņēmējdarbībai, jo tā

veicina kopējo valsts inovāciju līmeni, un tāpat nozīmīga ir arī uz eksportu orientētā uzņēmējdarbība (Suddle & Hessels, 2007).

Līdzīgi kā monetārā un fiskālā politika, arī uzņēmējdarbības atbalsta politika ir svarīgs ekonomikas izaugsmes priekšnosacījums, un, iespējams, uzņēmējdarbības politika ir vissvarīgākais instruments globālā un uz zināšanām balstītā ekonomikā (Gilbert, Audretsch, & McDougall, 2004). Piemēram, vairāki pētnieki (McMillan & Woodruff, 2002) norāda, ka pārejas posma ekonomikas panākumu vai neveiksmes pamatā galvenokārt ir attiecīgās ekonomikas uzņēmēju darbības rezultāti, jo pārejas posma ekonomikā pašiem uzņēmējiem ir jāmeklē jauni saimniekošanas veidi, un tā viņi kļūst par reformatoriem.

Saikne starp uzņēmējdarbību, nodarbinātību un ekonomikas izaugsmi nebūt nav vienkārša. Kā minēts vairāku pētnieku darbā (Llopis et al., 2015), šis faktors piesaista īpašu interesi 2007.–2010. gada globālās finanšu krīzes un tālākās ekonomikas atlabšanas kontekstā.

Eksports kā uzņēmējdarbību veicinošs faktors

Latvijas ilgtspējīga attīstība ir atkarīga no valsts spējas turpināt sekmīgi darboties pasaules eksporta tirgos (Vanags, 2013).

Kopš ekonomikas lejupslīdes Latvijas konkurētspēju raksturo spēcīga izaugsme gan attiecībā uz eksportējamo produktu, gan eksporta tirgu skaitu (Beņkovskis, 2012). Lai noteiktu Latvijas eksporta konkurētspēju, ir lietderīgi izmantot makroekonomisko pieeju, kuras pamatā ir faktiskais valūtas kurss vai darbaspēka vienības izmaksas, un to palīdz noteikt pētījumi, kas balstīti uz salīdzināmo priekšrocību ideju. K. Beņkovskis (2012) ir norādījis, ka tāpat nozīmīgi ir līdz šim nepietiekami novērtētie faktori — tie, kas ietekmē konkurētspēju un nav saistīti ar cenu.

Ir daudz empirisku pētījumu par eksportējošiem un neeksportējošiem Eiropas valstu un ASV uzņēmumiem. Šajos pētījumos pierādīts, ka eksportējošie uzņēmumi vidēji ir produktīvāki salīdzinājumā ar līdzīgiem uzņēmumiem, kas nenodarbojas ar eksportu. Vai eksports veicina produktivitāti? J. Vāgners (Wagner, 2007) norāda, ka eksportējošie uzņēmumi ir produktīvāki ne tik daudz to ieguvumu dēļ, ko rada eksportēšana, bet gan tādēļ, ka to sākotnējā produktivitāte ļauj tiem pārvarēt fiksētās izmaksas, kas saistītas ar ienākšanu ārvalstu tirgos (tā dēvētā pašatlases hipotēze). Eksportējošie uzņēmumi salīdzinājumā ar tiem, kas neeksportē, biežāk maksā darbiniekiem lielākas algas, jo eksporta tirgū pēc pašatlases principa nonāk produktīvākie uzņēmumi; tādēļ augstāku algu cēlonis nav eksports (Schanck, Schnabe, & Wagner, 2010).

Un pretēji, eksports var uzlabot uzņēmuma produktivitāti, piemēram, tas ļauj saglabāt konkurētspēju sivas konkurences apstākļos, jo

uzņēmums mācās eksportējot un atgūst līdzekļus, kas ieguldīti lielākos pārdošanas apjomos (Love & Roper, 2015).

J. Maso un P. Vahters (Masso & Vahter, 2015) parāda, ka starp produktivitāti un eksportu pastāv pozitīva saikne. Lai arī galvenais viņu pētījuma mērķis ir pierādīt «mācīšanos eksportējot», proti, ka uzņēmumi pēc pievienošanās starptautiskajiem tirgiem kļūst produktīvāki, pētījuma rezultāti arī liecina par spēcīgu atlases ietekmi, tādējādi norādot, ka augsta produktivitāte varētu būt priekšnoteikums, lai sāktu eksportēt un segtu attiecīgās neatgūstamās izmaksas.

ES Statistikas biroja pētījumā (Eurostat, 2015) ir salīdzināti eksportējošie un neeksportējošie uzņēmumi no astoņām Eiropas valstīm, to skaitā no Latvijas, un tas sniedz pārskatu par ekonomisko veikspēju un eksportētāju raksturojumu 2008. un 2012. gadā, analizējot ekonomisko attīstību kopš ekonomiskās krīzes sākuma. Autori secina, ka salīdzinājumā ar eksportētājiem neeksportētāji izjuta finanšu krīzi daudz dziļāk. Vairumā valstu neeksportētāji laikposmā no 2008. līdz 2012. gadam zaudēja vairāk darbinieku nekā eksportētāji. Turklāt eksportētāji lielākajā daļā valstu ir palielinājuši produktivitāti vairāk nekā neeksportētāji. Jāņem vērā arī, ka ārvalstu kontrolētajiem tirgotājiem ir relatīvi lielāka eksporta daļa nekā pašmāju kontrolētajiem tirgotājiem. T. Putniņa pētījums (2013) pirmoreiz aprakstīja Latvijas eksportējošos uzņēmumus atkarībā no to lieluma, ražīguma un īpašuma formas (Putniņš, 2013). Viņš norāda, ka eksporta uzņēmumi ir lielāki, jaunāki un ātrāk augoši nekā neeksportējošie. Tajos tiek maksātas lielākas algas, un tas apliecina pieņēmumu par augstāku darbaspēka ražīgumu.

Secinājumi par saikni, kas pastāv starp finansiālajiem faktoriem un uzņēmuma vēlmī eksportēt, ir pretrunīgi. Daļa pētnieku (Bellone et al., 2009) parāda, ka uzņēmumiem ar labāku finansiālo situāciju un augstāku varbūtība kļūt par eksportētājiem un ka finansiāli ierobežojumi ir šķērslis sākt eksportu. Citā empiriskajā literatūrā (piemēram, Greenaway, Guariglia, Kneller, 2007) ir minēti pierādījumi tam, ka iesaistīšanās eksportā uzlabo uzņēmuma finansiālo stāvokli, taču tas neliecina, ka uzņēmumiem, kas pievienojas eksporta tirgum, būtu kādas provizorisks finansiālas priekšrocības.

Citā pētījumā parādīts, ka neatgūstamās izmaksas (*sunk costs*) spēcīgi ietekmē uzņēmuma iespējas kļūt par eksportētāju (Das, Roberts, Tybout, 2007); šī pētījuma autori uzskata — lai sāktu eksportēt, uzņēmumam nepieciešams veikt ievērojamus ieguldījumus kā laika, tā arī naudas izteiksmē. Viņu modeli uzņēmums izvēlēsies kļūt par eksportētāju, ja to prognozējamā peļņa no eksporta pārsniegs ar to saistītās neatgūstamās izmaksas. Iegūtie rezultāti noved pie trīs svarīgiem secinājumiem. Pirmkārt, neatgūstamās izmaksas ir liels šķērslis eksportēšanas uzsākšanai; eksportu vairāk veicina vienību subsīdijas, nevis vienreizēji granti. Otrkārt, lielie uzņēmumi var vieglāk ieiet starptautiskajos tirgos nekā mazie uzņēmumi.

Treškārt, pastāv saistība starp ārvalstu īpašniekiem un augstāku eksporta varbūtību, un to, iespējams, nosaka mazākas izmaksas informācijas kanālu veidošanai, kas arī ir būtisks faktors, pieņemot lēmumu par eksportu (Das, Roberts, Tybout, 2007).

Turpinot pētīt finansiālo faktoru ietekmi Latvijas kontekstā, ir vērts aplūkot Eiropas Strukturālo un investīciju fondu (ESIF) ietekmi uz uzņēmuma lēmumu eksportēt. Viens no ESIF mērķiem ir veicināt konkurētspēju un produktivitāti. Lai arī ESIF normatīvajos noteikumos nav skaidru norāžu, ka to finansējums ir paredzēts eksporta veicināšanai, var uzskatīt, ka fondi to dara netieši. Pirmkārt, saņēmēji var finansējumu izmantot, lai segtu neatgūstamās izmaksas saistībā ar eksporta izveidošanu. Otrkārt, saņemot ESIF finansējumu, var rasties informācijas kanāli, kas ļauj vieglāk piekļūt ārzemju tirgiem (vairāk attiecībā uz Eiropas iekšējo tirgu).

Ēnu ekonomikas nozīme uzņēmumu konkurētspējas noteikšanā

Starp Baltijas valstīm tieši Latvijas uzņēmumi ir visvairāk neapmierināti ar nodokļu sistēmu un valdību (Sauka, Putniņš, 2011). Iespējams, tāpēc ēnu ekonomika

Latvijā ir ievērojami lielāka (21,3%) nekā Igaunijā (14,9%) un Lietuvā (15%) (Putniņš, Sauka, 2016). Ekonomisti savos pētījumos pievērš lielu uzmanību ietekmei, kādu tirdzniecība atstāj uz kopējo ekonomikas izaugsmi apstākļos, kad novērojama uzņēmumu neviendabība. M. Melica (Melitz, 2003) pētījumā ir konstatēts, ka nozares iekšējās produktivitātes izaugsmes mikroekonomiskais pamats ir resursu pārdale. Piemēram, darbaspēka pāriešana no mazāk produktīviem uzņēmumiem uz produktīvākiem uzņēmumiem, jo notiek ieiešana eksporta tirgū un uzņēmumi paplašinās arī lieluma ziņā. Tirdzniecība ietekmē kopējo ražīgumu galvenokārt tādējādi, ka ražīgākie uzņēmumi izvēlas kļūt par eksportējošiem uzņēmumiem, jo eksports tiem nodrošina lielāku peļņu. Sivāka konkurence par resursiem liek mazāk produktīviem uzņēmumiem pamest šo tirgu. Šāds pārdales radītais nozares ražīguma kopējais pieaugums veicina arī labklājību un valsts ilgtspējīgu attīstību.

Vēl viena šādas sakarības izpausme ir eksportējošu uzņēmumu spēja absorbēt augstākas ražošanas izmaksas, vienlaikus saglabājot spēju gūt peļņu. Juridisko noteikumu un nodokļu likumdošanas ievērošana no uzņēmuma peļņas saglabāšanas viedokļa rada mazāk problēmu, ja uzņēmums ir ražīgāks par konkurentiem. Tādējādi eksportējoši uzņēmumi, kas spēj izturēt gan iekšēju, gan ārēju konkurenci, var būt potenciāli mazāk tendēti izvairīties no nodokļu maksāšanas un kukuļot nekā uzņēmumi, kas nav eksportētāji. Ir arī saprotams, ka šai saiknei var būt pretēja ietekme — uzņēmumi, kas dod kukuļus un izvairās no nodokļu maksāšanas vairāk nekā konkurenti, iespējams, saņem īpašu attieksmi no iestādēm, un tāpēc tiem ir zemākas

izmaksas un lielākas izredzes gūt panākumus eksportā. Līdz ar to, jo vairāk uzņēmums eksportē, jo vairāk tas varētu censties izvairīties no nodokļiem un nodarbināt cilvēkus neoficiāli. Ņemot vērā visu iepriekšminēto, sakarība starp ēnu ekonomiku un eksportu ir empirisks jautājums.

Viena no galvenajām grūtībām ir noteikt cēloņsakarību virzienu, kas ir svarīgs politikas veidošanas procesā. Ja pastāv pozitīvas attiecības starp eksportu un likumu ievērošanu, ir iespējams, ka uzņēmumi, kas maksā nodokļus un nepārkāpj citus likumā noteiktos ierobežojumus, varētu sākt eksportēt, jo eksportētājiem parasti ir jāiziet relatīvi daudz administratīvo pārbaužu (uz robežas un ārvalstīs). Tādēļ, no politikas skatpunkta, striktāks likumu regulējums un to ievērošanas nodrošināšana varētu vēl vairāk veicināt eksportu. Tāpat jāatzīmē, ka spēcīgākā konkurencē starp ārvalstu un pašmāju uzņēmumiem izdzīvo produktīvākie uzņēmumi, kam ir mazāk problēmu darboties atbilstoši likumam un maksāt nodokļus. Šādas cēloņsakarību attiecības nozīmē, ka eksportu veicinoša politika samazina uzņēmumu nelikumīgās darbības.

Lēmums piedalīties ēnu ekonomikā pamatā ir uzņēmuma iekšējs lēmums, un tas ir atkarīgs no dažādiem politiskiem, ekonomiskiem, sociāliem un institucionāliem faktoriem. Turklāt V. Tanzi (Tanzi, 1982) norāda, ka būtiska ir arī uzņēmuma vadītāja attieksme.

Ēnu ekonomika visciešāk ir saistīta ar cilvēku rīcību, un to nosaka stimuli un šķēršļi. Vairums iepriekšējos gados veikto pētījumu pievērsušies valsts politikas aspektiem saistībā ar ēnu ekonomiku. Taču neformālo uzņēmumu loma ekonomikā attīstībā ir joma, kuru nepieciešams pētīt dziļāk. No vienas puses, daži pētījumi aplūko oficiālo un neoficiālo uzņēmumu līdzības, taču, no otras puses, tiek izvirzīti argumenti, ka abi uzņēmumu veidi ir ļoti atšķirīgi. Līdz šim neviens pētnieks nav nonācis pie vienojoša slēdziena par ēnu ekonomikas ietekmi uz uzņēmuma veiktspēju.

Dažos avotos minēts (de Soto, 1989, 2000), ka legālajiem un ilegālajiem uzņēmumiem ir līdzīgas iezīmes. F. Šneiders (Schneider, 1998) parāda, ka vairāk nekā 50% no ēnu ekonomikas peļņas tiek sadalīta likumīgajos sektoros, atbalstot ekonomisko izaugsmi. Pastāv arī pretējs uzskats, ka nelegālie uzņēmumi grauj ekonomiku. Nelikumīgie uzņēmumi iegūst vairāk, izvairoties no nodokļiem un likumu normām, un tas kompensē to, ka tie nav lieli un tiem ir zemāka produktivitāte (Farrell, 2004). Ja nelikumīgajiem uzņēmumiem ir izdevīgāka pozīcija nekā likumīgajiem, likumīgie uzņēmumi tiek izstumti no tirgus. Tāpēc nelikumīgie uzņēmumi kaitē valsts attīstībai divos veidos. Pirmkārt, tie ir mazi un neproduktīvi, un, otrkārt, tie konkurē ar produktīvajiem likumīgajiem uzņēmumiem un atņem to tirgus daļu (Gomory, 1994). Turklāt valstis ar spēcīgu ēnu ekonomiku ir pārmērīgi smaga nodokļu nasta (Muller et al., 2013). Šāds nodokļu slogs traucē ienākt investīcijām, un tāpēc tas ir galvenais ekonomiskās izaugsmes šķērslis.

Pretēji šiem abiem uzskatiem duālais skatījums vērš uzmanību uz ievērojamām atšķirībām starp oficiālajiem un neoficiālajiem uzņēmumiem. Šis skatījums turpina Dž. Rauča (Rauch, 1991) sākotnējo teoriju par neoficiālo (ēnu) ekonomiku, kurā secināts, ka mazāk produktīvi darbinieki strādā neoficiālajos uzņēmumos un attiecīgi saņem arī zemākas algas. Izmantojot attīstīto valstu datus, R. La Porta un A. Šleifers (La Porta & Shleifer, 2008) analizējuši oficiālo un neoficiālo uzņēmumu lielumu un produktivitāti. Viņi secināja, ka neoficiālie uzņēmumi ir daudz mazāki, kā arī mazāk produktīvi nekā oficiālie.

Neoficiālo uzņēmumu zemāku efektivitāti nenosaka ārēji faktori. Pirmkārt, oficiālo uzņēmumu produktivitāte palielinās proporcionāli uzņēmuma lielumam (Hsieh, Olken, 2014). Lielums nav vienīgais iemesls, kādēļ oficiālie uzņēmumi ir produktīvāki par neoficiālajiem. R. La Porta un A. Šleifers (2014) parāda, ka pastāv krasa produktivitātes atšķirība starp vienāda lieluma neoficiālajiem un oficiālajiem uzņēmumiem. Vēl viens zemas produktivitātes rādītājs neoficiālajā sektorā ir zemas algas. Izmantojot starptautiskos datus, R. La Porta un A. Šleifers (2008) nonāca pie secinājuma, ka algas nelielajos neformālajos uzņēmumos ir uz pusi mazākas par tām, ko maksā mazi oficiālie uzņēmumi. Algu atšķirības palielinās proporcionāli uzņēmuma lielumam.

Latvijas nodokļu un pabalstu sistēma, raugoties no stimulējošu pasākumu skatupunkta

Veidojot nodokļu un pabalstu politiku, valdības saskaras ar fundamentālu konfliktu. No vienas puses, valdības uzdevums ir pasargāt mazāk aizsargātās grupas (piemēram, bezdarbniekus, trūcīgos,

mazu bērnu vecākus), lai samazinātu nabadzību un nevienlīdzību. No otras puses, slikti veidota aizsardzības shēma var radīt šķēršļus darbam un ienākumu gūšanai, un tas ilgtermiņā noved pie sociālo slāņu veidošanās un atstumšanas. Turklāt, ja sociālos izdevumus finansē lielāki nodokļi, tas var kaitēt stabilai konkurētspējai un kavēt likumu ievērošanu.

Lai sasniegtu ilgtspējīgu ekonomikas izaugsmi, ir svarīgi nogludināt šo konfliktu: ir jānodrošina saprātīgs atbalsts mazāk aizsargātajām grupām un ir arī jārada pareizie atbalsta pasākumi cilvēkiem un uzņēmumiem. No teorētiskās literatūras par nodokļiem ir zināms, ka nodokļu struktūra ietekmē ilgtermiņa ekonomisko izaugsmi. Nodokļus var novērtēt pēc to ietekmes uz izaugsmi. Piemēram, samazinot nodokļu slogu uz darbaspēku, pieaugs nodarbinātība un aizvien vairāk darbinieku pāries no ēnu ekonomikas uz legālu nodarbošanos, īpaši tajās valstīs, kur izvairīšanās no nodokļiem ir ļoti izplatīta. No budžeta viedokļa, neitrālas nodokļu izmaiņas, ņemot vērā slogu no darbaspēka ienākumiem, var īstenot, ja nodokļu slogs valsti ir relatīvi neliels

vismaz vienā no trim jomām: patēriņa nodokļi, atkārtoti maksājami ipašuma nodokļi vai vides nodokļi. Tiek uzskatīts, ka visas šīs nodokļu kategorijas vismazāk kaitē izaugsmei (OECD, 2010; Prammer, 2011; Arnold et al., 2011).

Politikas veidotāji attīstītajās un vidēju ienākumu valstīs saskaras ar milzīgiem izaicinājumiem, cenšoties apkarot dažādus nodokļu apiešanas veidus. Teorētiskajā literatūrā ir aprakstīts, ka izvairīšanās no nodokļiem var kaitēt izaugsmei un tā ir īpaši izteikta mazo uzņēmumu vidū.

Formulējot nodokļu un pabalstu politikas noteikumus, ir svarīgi saprast darbaspēka pieejamības aspektus, jo īpaši to, kā nodokļu un pabalstu sistēmas izmaiņas ietekmē cilvēka lēmumu ieiet darba tirgū. Pasivitātes un bezdarba rādītāji Latvijā saglabājas nemainīgi augsti, proti, 2016. gadā reģistrētie bezdarbnieki bija 7,6% un 23,7% bija ekonomiski neaktīvi iedzīvotāji vecumā no 15 līdz 64 gadiem. Bezdarba līmenis vīriešiem ir 11,2%, un tas ir augstāks nekā sievietēm, jo to bezdarba rādītājs ir 8,6%. Savukārt ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju vidū ir vērojama pretēja tendence: ekonomiski neaktīvi ir 21,2% vīriešu, bet 26% ir ekonomiski neaktīvas sievietes vecumā no 15 līdz 64 gadiem (Central Statistical Bureau of Latvia, 2017). Bezdarba līmenis Latvijā ļoti paaugstinājās finanšu un politiskās krīzes laikā 2008.–2010. gadā: no 8% 2008. gadā līdz augstākajam rādītājam 19,8% 2010. gadā. Lai gan ir vērojama tendence, ka vispārējais bezdarba līmenis un neaktīvo iedzīvotāju daļa sarūk, Latvijai ir nepieciešama efektīva politika, lai veicinātu nodarbinātību.

Ir veikts daudz pētījumu, kas parāda, ka darba iespējas ir atkarīgas no sagaidāmā neto algas līmeņa tirgū un sagaidāmajām neto izmaiņām, ja tiek mainīts nodarbinātības statuss, uzsākot strādāt (piemēram, Benczur et al., 2012; Bicakova, Slacalek & Slavik, 2011; Siebertová et al., 2013). Nodarbinātības līmenis ietekmē produkcijas līmeni un nodrošina sociālās drošības sistēmas ilgtspēju. Relatīvi augsts nodokļu slogs kavē nodarbinātību: tas samazina pelnītāju rīcībā esošos ienākumus, savukārt darba devējiem palielina darbaspēka izmaksas.

Ņemot vērā visu iepriekšminēto, izkristalizējas vairāki virzieni iespējamai analīzei, kura arī tika īstenota, veicot zinātniskus pētījumus par šādiem uzņēmumu konkurētspēju ietekmējošiem faktoriem:

- 1) sākumposma uzņēmējdarbība un biznesa cikls;
- 2) eksports kā uzņēmējdarbību veicinošs faktors;
- 3) ES struktūrfondu ietekmes novērtējums uz uzņēmumu eksportspēju;
- 4) ēnu ekonomika un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja;
- 5) nodokļu un pabalstu sistēma un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja.

Ilgtspējīgas lauku attīstības ekonomiskie, vides un sociālie aspekti

Ligita Melece

Ilgtspējīgas attīstības pamatideja aicina apmierināt esošās paaudzes vajadzības, līdzsvarojot sabiedrības labklājības, vides un ekonomiskās attīstības intereses, vienlaikus nodrošinot vides prasību ievērošanu un dabas daudzveidības saglabāšanos, lai nemazinātu nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanas iespējas (Latvijas Republikas Saeima, 2010). Lauku ilgtspējīga attīstība ir daudzdimensionāla koncepcija, kas ietver un integrē lauku teritoriju vides, ekonomiskās un sociālās dimensijas (Kitchen & Marsden, 2009; Govindan et al., 2016). Eiropas Savienības lauku teritorijas veido lielāko ES daļu — apmēram 86%. Turklāt ievērojams īpatsvars iedzīvotāju apdzīvo šīs ļoti atšķirīgās teritorijas, veicot dažādas ekonomiskās aktivitātes un radot un saglabājot unikālas un senas kultūras un sociālās tradīcijas (Boggia et al., 2014).

Lauksaimniecības un lauku teritoriju ilgtspējīga attīstība

Viens no ilgtspējīgas un līdzsvarotas attīstības priekšnoteikumiem ir resursu un iespēju apzināšanās un pilnvērtīga,

nenoplicinoša izmantošana, it īpaši lauku teritorijās. Politikas plānošanas dokumentos lauku teritorija tiek definēta kā viena no nacionālo interešu telpām ar izcilu vērtību un nozīmi valsts ilgtspējīgai attīstībai, identitātes saglabāšanai, un lauku teritorija ietver valsts attīstībai nozīmīgus stratēģiskos resursus (Latvijas Republikas Saeima, 2010). Tomēr pēdējos gados raksturīga telpiskās attīstības tendence gan Eiropā, gan Latvijā ir lauku depopulācija un zems apdzīvotības blīvums, kas mazina lauku iedzīvotāju socializēšanās iespējas, kā arī kļūst par iemeslu ierobežotai pakalpojumu pieejamībai — pakalpojumu sniegšanas vietas attālinās, samazinās valsts finansējums veselības aprūpes, transporta un izglītības infrastruktūrai, un lauku teritorijas tiek pakļautas nelīdzsvarotai, nevienmērīgai attīstībai. Darba vietu pieejamība un iespēja gūt ienākumus tuvu dzīves vietai ir viens no nozīmīgākajiem teritorijas apdzīvotības priekšnoteikumiem.

Lauksaimniecības un lauku teritoriju ilgtspējīga attīstība ir ES visaptverošais ilgtermiņa mērķis. Lauksaimniecības zemju izmantošanā Eiropā ir novērojami divi dominējošie procesi: 1) lauksaimniecības intensifikācija un specializācija; 2) marginalizācija un zemes pamešana. Abi šie procesi ir saistīti ar lauku saimniecību struktūras izmaiņām, kad novēro mazo un vidējo saimniecību nozīmes samazināšanos (van der Sluis et al., 2017). Dominējošo tradicionālo produktivitātes paradigmu raksturo lauksaimniecības lielais ražošanas apjoms, cilvēka un dabas kapitāla aizstāšana ar finanšu kapitālu, monokultūru ieviešana, augsti specializētu saimniecību dominēšana un vertikāli integrētais rūpnieciskais ražošanas veids (Henke & Vanni, 2017). Lauksaimniecības intensifikācija un specializācija daļēji ir tehnoloģiskā progresa rezultāts, ko stimulē ekonomiskie, politiskie

un sociālie mērķi. Ar intensifikācijas un specializācijas procesiem saistītās norises ir daudzveidīgas: agroķīmikāliju izmantošanas palielināšana, saimniecību specializācija un mehanizācija, efektīva zemes pārdalīšana, kā arī mazo lauksaimnieku zemju izpirkšana un lauku platību palielināšana. Tā rezultātā negatīvi tiek ietekmēta vides kvalitāte un bioloģiskā daudzveidība. Turklāt ir novērojama ienākumu nevienlīdzība ne tikai starp lauku mājsaimniecībām, bet arī starp pilsētu un lauku kopienām un atsevišķām lauku pašvaldībām (Brown & Schucksmith, 2016). Eurostat dati liecina, ka vidēji ES iedzīvotāji lauku teritorijās ir vairāk pakļauti nabadzības vai sociālās atstumtības riskam nekā pilsētās, turklāt Latvijas lauku teritorijās 2016. gadā to iedzīvotāju īpatsvars, kas pakļauti nabadzības riskam, ir par 9,6 procentpunktiem augstāks nekā pilsētās un par 3,6 procentpunktiem augstāks nekā mazpilsētās (Eurostat, 2018).

Lauku ilgtspējīgas attīstības mērķi ir: lauksaimniecības produkcijas diversifikācija; lauksaimniecības daudzfunkcionalitāte, kur papildus produktīvajai funkcijai (piemēram, nodrošināšanai ar pārtiku), tiek vairotas šādas ar lauksaimniecisko darbību saistītas sociālās, vides un kultūras funkcijas: nodarbinātība un ienākumu paaugstināšana; dabas resursu apsaimniekošana un vides aizsardzība, kā arī sociālo un kultūras tradīciju saglabāšana (European Commission, 2013b; EEB, 2017).

Ilgtspējīgai lauku attīstībai ir nepieciešama vispusīga pārnozaru un starpnozaru politikas pieeja, lai panāktu, ka ekonomiskās, sociālās un vides problēmas tiek risinātas kopā. Turklāt kopējās lauksaimniecības politikas ietekmes novērtējumos ir jāaplūko vides, sociālā un ekonomiskā ietekme, lai pārliecinātos, ka ilgtspējības apsvērumi ir pārdomāti un ņemti vērā (European Commission, 2016). Turpmākai ilgtspējīgai lauku attīstībai līdztekus tiek uzsvērtas pārvaldības izmaiņas, kur nepieciešami inovatīvi risinājumi, kas balstās uz plašāku visdažādāko institūciju, organizāciju un sabiedrības pārstāvniecības iesaisti pārvaldības procesos.

Kaut gan Eiropas Komisija (European Commission, 2016) uzsver vides, ekonomiskās un sociālās dimensijas, tomēr pētnieki tās papildina ar kultūras dimensiju un iekļauj pārvaldību kā vienojošo elementu (1. attēls).

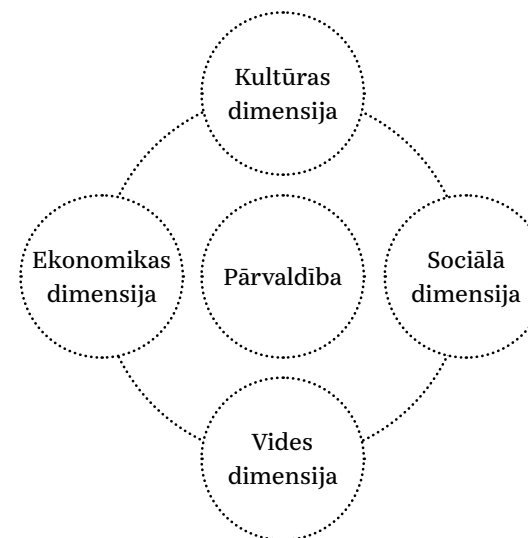
Ekosistēmu pakalpojumi

Ir izstrādātas vairākas ekosistēmu pakalpojumu klasifikācijas sistēmas. Tomēr

līdz šim nav akceptēta vienota ekosistēmu pakalpojumu terminu, definīciju un klasifikācijas sistēma. Pašlaik aprītē ir vairākas, kuras tiek pilnveidotas un papildinātas, ņemot vērā izmantošanas mērķi.

Šajā nodaļā ekosistēmu pakalpojumu definēšanai izmantota projektā «Ekosistēmu un bioloģiskās daudzveidības ekonomika» (*The Economics of Ecosystems and Biodiversity* – TEEB) sniegtā definīcija: «Ekosistēmu

1. attēls. Lauku attīstības koncepcijas dimensijas

(Pēc Papageorgiou, 2007)

pakalpojumi ir tiešais un netiešais ekosistēmu ieguldījums cilvēku labklājībā. Termins «ekosistēmas preces un pakalpojumi» ir sinonīms ekosistēmu pakalpojumiem.» (TEEB, 2010, p. 3).

Pirmā izstrādātā ekosistēmu pakalpojumu klasifikācija tika iekļauta ANO dokumentā «Tūkstošgades ekosistēmu novērtējums» (*Millennium Ecosystem Assessment – MEA*), kur visi ekosistēmu pakalpojumi iedalīti četrās grupās (MEA, 2005):

1. Apgādes jeb nodrošināšanas pakalpojumi (*provisioning services*) ir produkti, kas iegūti no ekosistēmām, tostarp: pārtikas produkti (kultūraugu, lauksaimniecības dzīvnieku, akvakultūras, savvaļas augu un dzīvnieku izcelsmes produkti), šķiedra (kokmateriāli, kokvilna, kaņepes, zīds, koksnes kurināmais un citi bioloģiski materiāli, kas tiek izmantoti kā enerģijas avots), ģenētiskie resursi, bioķīmiskie līdzekļi, dabīgie medikamenti un farmaceitiskie preparāti, dekoratīvie resursi un svaigs ūdens.
2. Regulējošie pakalpojumi (*regulating services*) ir ieguvumi no ekosistēmas procesa regulēšanas, tostarp gaisa kvalitātes regulēšana, klimata regulēšana, ūdens regulēšana, erozijas regulēšana, ūdens attīrīšana un atkritumu apstrāde, slimību regulēšana, kaitēkļu regulēšana, apputeksnēšana un dabas apdraudējuma regulēšana.

3. Kultūras pakalpojumi (*cultural services*) ir nemateriālie ieguvumi, ko cilvēki gūst no ekosistēmām ar garīgo bagātināšanos, kognitīvo attīstību, atveseļošanos, atpūtu un estētisko pieredzi, tostarp kultūras daudzveidība, zināšanu sistēmas (tradicionālās un formālās), izglītības vērtības, iedvesma, estētiskās vērtības, sociālās attiecības, vietas sajūta, kultūras mantojuma vērtība, atpūta un ekotūrisms.
4. Atbalsta pakalpojumi (*supporting services*) ir pakalpojumi, kas nepieciešami, lai nodrošinātu visu citu ekosistēmu funkcionēšanu un pakalpojumu piegādi, tostarp: augsnes veidošanās, fotosintēze, barības vielu aprīte un ūdens cirkulācija.

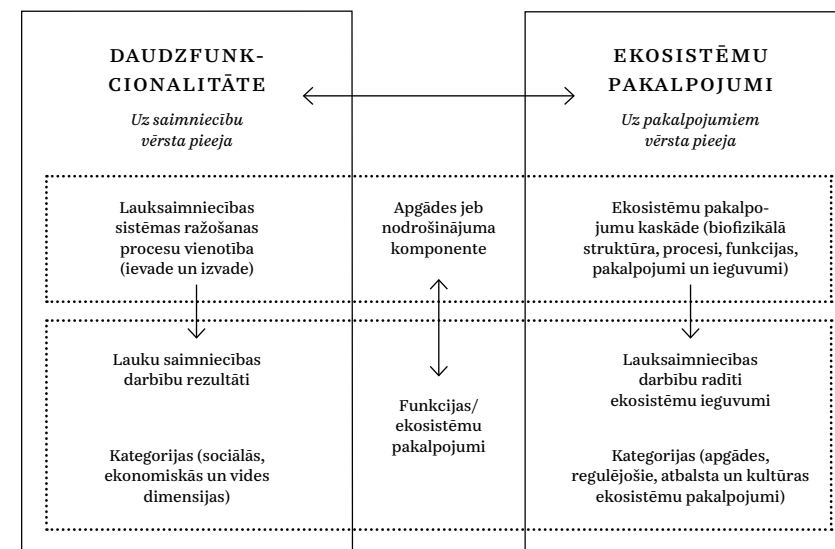
Lai ekosistēmu pakalpojumus varētu novērtēt, Kopējās starptautiskās ekosistēmu pakalpojumu klasifikācijas (*Common International Classification of Ecosystem Services – CICES*) ietvaros tika apvienoti regulācijas un atbalsta pakalpojumi, jo atbalsta pakalpojumiem nebija iespējams noteikt to vērtību. CICES (Haines-Young & Potschin, 2017) ekosistēmu pakalpojumus iedala trīs grupās:

1. Apgādes jeb nodrošinājuma pakalpojumi sniedz cilvēkiem tiešus ieguvumus. Tos parasti vērtē naudas izteiksmē.
2. Regulācijas un atbalsta pakalpojumi ir procesi, kas uztur ekosistēmu, tie ir bez noteiktas tirgus vērtības, bet ar lielu nozīmi cilvēces labklājībā un ekosistēmu pastāvēšanā.
3. Kultūras jeb nemateriālie pakalpojumi saistīti ar sabiedrības vajadzību pēc nemateriālām vērtībām. Tie vairo zināšanas, nodrošina estētisku baudījumu un atpūtas iespējas.

Ekosistēmu pakalpojumu pieeja palīdz pieņemt tālredzīgus lēmumus, kā arī sekmēt līdzsvarotu ekonomisko attīstību un dabas resursu izmantošanu. Veselas ekosistēmas nodrošina daudzus ekosistēmu pakalpojumus cilvēkiem, piemēram, tīru gaisu, ūdeni un pārtiku. Tādējādi ekosistēmu piesārņojums, degradācija un iznīcināšana apdraud pakalpojumu piegādes iespēju un tā rezultātā – cilvēku labklājību (European Commission, 2016; Englund, Berndes & Cederberg, 2017).

Nosakot vērtību dažādiem dabas objektiem, jāņem vērā, ka nākas vērtēt to daudzveidīgās funkcijas. Viena no pieejām vides kompleksajā ekonomiskajā novērtēšanā ir ekosistēmu kopējās ekonomiskās vērtības koncepcija. Atbilstoši tai ekosistēmu kopējo ekonomisko vērtību veido dažādu izmantošanas vērtību un ar izmantošanu nesaistītu vērtību summa. Kopējās ekonomiskās vērtības sastāvdaļas parāda vērtību, ko sabiedrība piešķir dažādām dabas objektu īpašībām. Kopējās ekosistēmu pakalpojumu ekonomiskās

2. attēls. Daudzfunkcionālas lauksaimniecības un ekosistēmu pakalpojumu mijiedarbība

(Pēc van der Ploeg & Roep, 2003; Renting et al., 2009)

vērtības galvenās sastāvdaļas ir: izmantošanas vērtība, kuru veido pakalpojuma tiešās un netiešās izmantošanas vērtību summa; ar izmantošanu nesaistītā vērtība, kuru veido pakalpojuma iespējamās izmantošanas, pastāvēšanas un saglabāšanas vērtību summa. Izmantojot šādu pieeju, var novērtēt dažādus ekosistēmu pakalpojumu sniegtos ieguvumus jeb labuma veidus, to skaitā tos, kurus nevar vienkārši izteikt naudas izteiksmē.

Ekosistēmu pakalpojumu novērtēšanā pašlaik dominē monetārā vērtība jeb vērtības noteikšana naudas izteiksmē, mazāka vērtība veltīta citām sociālajām perspektīvām un to nozīmei cilvēku labklājības nodrošināšanā (Scholte, van Teeffelen, & Verbug, 2015). Vairāki pētnieki uzsver, ka monetārās vērtības noteikšana nav universāla metode, it īpaši, vērtējot atbalsta un kultūras ekosistēmu pakalpojumus (Brickhill, 2015; Scholte, van Teeffelen, & Verbug, 2015; Allen & Moore, 2016). ES monetārā vērtēšana koncentrējas uz ekosistēmu pakalpojumiem, kurus var novērtēt ar tirgus metodēm, savukārt mazāk materiāli pakalpojumi, piemēram, estētiski vai iedvesmojoši pakalpojumi, bieži tiek pat ignorēti. Esošo ekosistēmu savstarpējā mijiedarbība un ieguldījums cilvēku labklājībā ir sarežģīts, tāpēc arvien vairāk autoru iesaka vērtējumā izmantot plurālistisku pieeju (Brickhill, 2015; Scholte, van Teeffelen, & Verbug, 2015).

Dažas ekosistēmas funkcijas konceptuāli tiek uztvertas kā ekosistēmas pakalpojumi, tāpēc to monetārā vērtēšana vispār nav iespējama (Gomez-Baggethun & Ruiz-Perez, 2011). Netirgojamo ekosistēmu pakalpojumu novērtēšanai tiek izmantotas dažādas metodes, un dažas no tām ir aptauju veikšana, fokusgrupu un ekspertu viedokļu uzklauššana (Allen & Moore, 2016).

Daudzas vērtīgas dzīvotnes un to veicinātā bioloģiskā daudzveidība ir atkarīga no lauksaimniecības sistēmām. Tomēr tirgus neatzīst centienus saglabāt šo bioloģisko daudzveidību, tāpēc tas neatspoguļojas lauksaimnieku produkcijas cenās. Lai gan bioloģiskās daudzveidības saglabāšana ir atkarīga no pienācīgas apsaimniekošanas prakses, šajās praksēs, ko veicina konkurences spiediens, notikušas izmaiņas — dažās platībās palielinājusies ražošanas specializācija un intensifikācija, bet citās platībās zemes apsaimniekošana tikusi pārtraukta. Tas rada spiedienu uz bioloģisko daudzveidību, negatīvi iespaido augsni, ūdeni un klimatu, kā arī pakļauj riskam lauksaimniecības sektora ilgtermiņa ražošanas potenciālu.

Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja (EESK) norāda, ka notiek pakāpeniska, bet apjomīga un nemitīga bioloģiskās daudzveidības samazināšanās, lai arī lauksaimnieki lielākoties ievēro spēkā esošos tiesību aktus, īstenojot labo lauksaimniecības praksi. EESK pauž viedokli, ka situāciju nevar mainīt, grozot tiesību aktus dabas aizsardzības jomā, bet tikai vienlaikus mainot zemes izmantošanas praksi un lauksaimniecības atbalsta politiku (EESC, 2016). ES lauksaimniecības politika joprojām bieži ir pretrunā ar bioloģiskās daudzveidības politiku (Papadopoulos, 2015), pat ja dažas kopējās lauksaimniecības politikas daļas, jo īpaši 2. pīlāra agrovides programmas jeb pasākumi, iezīmē šo pretrunu risinājuma iespējas (EESC, 2016). Turklāt sistēmātiski būtu jānovērtē agrovides programmu ietvaros īstenoto pasākumu daudzfunkcionālā ietekme uz vidi, kur pasākumu ieviešanas pievienotā vērtība jānosaka gan kvantitatīvi, gan telpiski (Galler, von Haaren, & Albert, 2015).

Lai pārtikas preču ražošanas apjomi arī turpmāk būtu pietiekami, lai preces būtu kvalitatīvi augstvērtīgas un reģionāli atšķirīgas, lai ražošana notiktu visā ES teritorijā un nenodarītu kaitējumu videi, lai vienlaikus tiktu sargāta un kopta Eiropas telpa, saglabāta pārtikas daudzveidība un atšķirīgās iezīmes, kā arī Eiropas daudzveidīgās un ar dažādām sugām bagātās kultūrainavas un lauku teritorijas, Eiropas Savienībā jānosaglabā un jāturpina pilnveidot Eiropas lauksaimniecības modelis, proti, tradicionāla¹ un daudzfunkcionāla lauksaimniecība, kur lauksaimnieku ienākumi ir pielīdzināmi attiecīgās valsts vai reģiona vidējiem ienākumiem (EESC, 2016).

Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja uzskata, ka tikai politiskās gribas trūkums Eiropas Komisijai liedza īstenot ES bioloģiskās

¹ Termins «tradicionāla lauksaimniecība» ir saistīts ar lauksaimnieka domāšanu un darbību, kuras pamatā ir savstarpēji saistīti, papildinoši cikli pēc iespējas tuvāk saimniecībai un kura ir vērsta uz kvalificētu un daudzveidīgu darbvietu saglabāšanu, saistīta ar pašvaldību un reģionu, un kura tiek īstenota atbildīgi pret dabu, dzīvniekiem un nākamajām paaudzēm.

dauzveidības politiku, kaut gan esošās problēmas bija apzinātas un nepieciešamie instrumenti izveidoti, un tā norāda, ka nepieciešamais finansējums dalībvalstīm būtu jāpiešķir (EESC, 2016).

Lauku attīstība ir kopējās lauksaimniecības politikas otrais pīlārs, un ir pieejami finanšu līdzekļi ES lauku reģionu un kopienu attīstībai. Turklāt ES lauksaimniecības politika pēdējo desmit gadu laikā ir pievērsusi lielāku vērību vides problēmu risinājumiem, kur cilvēku darbības ilgtspēja ir viena no svarīgākajām problēmām.

Pārtikas un lauksaimniecības organizācijas (*Food and Agriculture Organisation of the United Nations* — FAO) padome 1988. gadā definēja ilgtspējīgu attīstību kā «dabas resursu apsaimniekošanu un saglabāšanu, kā arī tehnoloģisko un institucionālo izmaiņu virzību tādā veidā, lai nodrošinātu cilvēku vajadzību sasniegšanu un nepārtrauktu apmierināšanu pašreizējai un nākamajām paaudzēm. Šāda ilgtspējīga attīstība lauksaimniecības, mežsaimniecības un zivsaimniecības nozarēs saglabā zemes, ūdens, augu un dzīvnieku ģenētiskos resursus, ir videi nekaitīga, tehniski piemērota, ekonomiski dzīvotspējīga un sociāli pieņemama» (Boggia et al., 2014).

Kopīga kritika saistībā ar ekosistēmu pakalpojumu jēdziena skaidrojumu ir, ka tās antropocentriskais fokuss izslēdz ideju par ekosistēmām un par bioloģisko daudzveidību kā būtisku vērtību, kas nav saistīta ar cilvēka vajadzībām. Tiek arī paustas bažas par jēdziena utilitāro raksturu, kas balstīts tikai uz cilvēka ieguvumiem. Vairāki argumenti ir pret šo kritiku. Pētnieki atzīmē, ka ekosistēmu pakalpojumu struktūras ieviešana — ekosistēmu pakalpojumu pieeja — var tikt izmantota līdzās idejai par patieso vērtību vai pat zināmā mērā to iekļaut, ietverot kultūras pakalpojumus, piemēram, gariņģo vai ainavas estētisko vērtību (Brickhill, 2015).

Ekosistēmu atsevišķu pakalpojumu novērtējums īstermiņā nevarētu būt politikas mērķis. MAES darba grupas tehniskajā ziņojumā (Maes et al., 2014) norādīts, ka pētījumos būtu jānoskaidro «ekosistēmu daudzfunkcionālitate, lai saglabātu ilgtermiņa cilvēku labklājību». Ilgtermiņa un stabils ekosistēmu pakalpojumu nodrošinājums ir jāizvirza par galīgo mērķi. Tādēļ, novērtējot saikni starp bioloģisko daudzveidību un ekosistēmu pakalpojumiem, ir jāpārbauda bioloģiskās daudzveidības samazināšanās ietekme uz ekosistēmu stabilitāti un noturību.

Lauku teritorijās ir jāpanāk tāda attīstība, kas, uzlabojot sociālos un ekonomiskos apstākļus, saskaņā ar ES Ilgtspējīgas attīstības stratēģijas pamatnostādņem ļautu šīm teritorijām kļūt par ilgtspējīgām. Kopējās lauksaimniecības politikas ietvaros lauku attīstības programma Eiropā tiek pastāvīgi izvērtēta un pārskatīta, un pēdējos gados tajā tiek iekļauti vides, ekonomisko un sociālo aspektu risinājumi. Veiksmīgākai lauku attīstības programmu un plānu īstenošanai ļoti svarīga ir vietējo iespēju un teritoriālo īpatnību analīze un izpratne (EESC, 2010).

Lai veicinātu klimatam un videi labvēlīgu lauksaimniecības praksi kopējā lauksaimniecības politikā 2014.–2020. gadā, tika ieviests zaļināšanas pasākums, kas saistīts ar vienoto platības maksājumu. Lai zaļināšanas maksājumu saņemtu, lauku saimniecībām jāievēro zaļināšanas prasības, kuras iespējams izpildīt, veicot šādus pasākumus: 1) kultūraugu dažādošana; 2) ekoloģiski nozīmīgu platību izveidošana un/vai uzturēšana; 3) esošo ilggadīgo zālāju saglabāšana (European Commission, 2013b). Ekoloģiski nozīmīgu platību izveidošanas un uzturēšanas mērķis ir bioloģiskās daudzveidības aizsargāšana un uzlabošana saimniecībā. Tādēļ par ekoloģiski nozīmīgām platībām būtu jāuzskata platības, kas tieši vai netieši ietekmē bioloģisko daudzveidību. Tieši daudzveidību ietekmē, piemēram, papuve un ainavu elementi, bet netieši —, piemēram, slāpekli piesaistoši kultūraugi, jo šādā saimniecībā mazāk tiek izmantoti līdzekļi ražības palielināšanai. Lai gan zaļināšanas pasākums ES dalībvalstīs ir ieviests tikai ar 2014. vai 2015. gadu, tam pamatotu kritiku izteikusi gan Eiropas Komisija (European Commission, 2017a), gan pētnieki (Pe'er et al., 2017; Underwood & Tucker), jo lielākā daļa ES lauksaimnieku ir izvēlējušies tieši šo netiešo zaļināšanas pasākumu — slāpekli piesaistošu kultūraugu audzēšanu, kas bioloģisko daudzveidību praktiski neietekmē. Vairāki pētnieki (Pe'er et al., 2017) pauž viedokli, ka visiem trim zaļināšanas pasākumiem ir zema efektivitāte, jo lauksaimniekiem plaši tiek piemēroti izņēmumi un tādas prasības, kas praksē neprasa nekādas izmaiņas vai tikai nelielas izmaiņas.

Salīdzinot pētnieku (Pe'er et al., 2017) apkopotos ES veiktos maksājumus par dažādo zaļināšanas pasākumu īstenošanu, redzams, ka slāpekli saistošo kultūraugu audzēšanai atbalsta maksājums par vienu hektāru ir gandrīz desmit reizes augstāks nekā «Natura 2000» teritorijās — Eiropas Savienības nozīmes aizsargājamās teritorijās — un trīs reizes augstāks nekā bioloģiskās lauksaimniecības platībās (1. tabula).

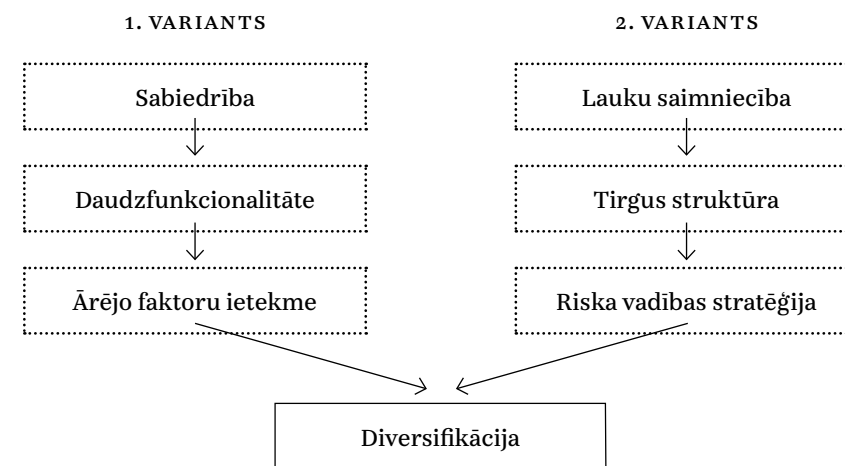
Lauku saimniecību izšķiršanos pāriet uz daudzfunkcionālu lauksaimniecību un diversificēt saimniecisko darbību nosaka dažādi apstākļi un apsvērumi, kurus nosacīti var apkopot divos variantos: 1) sabiedrības pieprasījums pēc ekosistēmu pakalpojumiem un lauksaimnieka ētiskie apsvērumi par videi draudzīgu lauksaimniecības metožu izvēli; 2) lauku saimniecības stratēģijas maiņa, kas pamatota ar tirgus situācijas un riska izvērtējumu (3. attēls). 1. varianta diversifikāciju parasti izvēlas bioloģiskās lauksaimniecības un mazās saimniecības, kuras vēlas izmantot videi draudzīgas metodes un sniegt labumu sabiedrībai — tie ir «zaļā» dzīvesveida pārstāvji. 2. varianta diversifikāciju īsteno specializētās saimniecības, kuras saskata problēmas noieta tirgos vai citus riskus, kas varētu būtiski apdraudēt vai samazināt saimniecības ienākumus, kā arī lielās saimniecības, kuras var atļauties veikt ieguldījumus un tādējādi paplašināt darbību.

1. tabula. ES agrovīdes pasākumu platības un vidējie maksājumi 2017. gadā

Pasākums	Pasākuma raksturojums	Lauksaimniecībā izmantojamās zemes platība, milj. ha	Maksājumi, EUR/ha
Zaļināšana	Ekoloģiski nozīmīgas platības	8,00	789,89
Agrovīde un klimats	Ietver platības un maksājumus bioloģiskajai lauksaimniecībai, bet neietver maksājumus teritorijās ar dabas ierobežojumiem	13,15	247,17
«Natura 2000»	ES nozīmes zālāju platības	11,65	24,89

(Pēc Pe'er et al., 2017)

3. attēls. Lauku saimniecību diversifikācijas varianti

(Pēc Meraner et al., 2015)

Pēdējos gados ir veikti vairāki pētījumi, lai noskaidrotu lauku saimniecību diversifikāciju veicinošos un ierobežojošos faktorus. Kaut gan dažādās valstīs un reģionos veikto pētījumu metodes un rezultāti atšķiras, tomēr daži diversifikāciju veicinošie faktori ir līdzīgi, piemēram,

lauksaimnieka vecums (jaunāki lauksaimnieki ir aktīvāki), izglītības un informētības līmenis, līdzšinējā saimniekošanas pieredze, kā arī pieprasījums un patērētāju sasniedzamība. Lauku saimniecību diversifikāciju veicinošie faktori apkopoti 2. tabulā.

Lauksaimniecības ģenētisko resursu saglabāšana un ilgtspējīga izmantošana veicina sabiedriskā labuma radīšanu un ekosistēmu pakalpojumu nodrošināšanu. Turklāt tai ir izšķiroša nozīme ilgtspējīgā lauksaimnieciskajā ražošanā, tostarp apputeksnēšanā, uzlabotā kaitēkļu apkarošanā, elastīgāku agroekosistēmu izveidē un augsnes stabilitātes saglabāšanā (European Commission, 2015). Attiecīgi lauksaimniecības bioloģiskā daudzveidība veicina nodrošinātību ar pārtiku, mazinot riskus, kas saistīti ar intensīvām un ļoti specializētām ražošanas sistēmām (European Commission, 2013a). Mūsdienu konvencionālajā lauksaimniecībā ir tendence izmantot tipiskās šķirnes un varietātes. Tādējādi lauksaimniecības ainavās lielākoties dominē monokultūras un viendabīgas šķirnes. Lauksaimniecības šķirņu un varietāšu ģenētisko resursu daudzveidības saglabāšana un attīstība ir kā drošības tīkls, kas sniegs ekonomiskas iespējas daudzveidīgas kvalitātes shēmām atbilstošas pārtikas piegādei.

Lauksaimniecībai ir liela nozīme 2030. gada ilgtspējīgas attīstības programmā un ilgtspējīgā nākotnē kopumā, jo tā ir cieši saistīta ar tādiem jautājumiem kā nodarbinātība, pārtika, gaiss, klimata pārmaiņas, ūdens resursi, augsne un bioloģiskā daudzveidība (United Nations, 2015).

ES ilgtspējīga stratēģija «Eiropa 2020» izvirza trīs savstarpēji papildinošas turpmākās izaugsmes prioritātes: 1) gudra attīstība – zināšanās un inovācijās balstītas ekonomikas attīstība; 2) ilgtspējīga attīstība – resursefektīvākas, videi nekaitīgākas un konkurētspējīgākas ekonomikas veicināšana; 3) iekļaujoša attīstība – augsta nodarbinātības līmeņa ekonomikas veicināšana, nodrošinot ekonomisko, sociālo un teritoriālo kohēziju (European Commission, 2010). Kopējā lauksaimniecības politika un lauku attīstības programma ir saistīta ar Eiropas ilgtspējīgas stratēģijas mērķu īstenošanu (4. attēls).

Reformētajā kopējā lauksaimniecības politikā (2014–2020) ir trīs mērķi, kuri joprojām ir aktuāli un ar augstu prioritāti: 1) ekonomiski dzīvotspējīga pārtikas ražošana; 2) ilgtspējīga dabas resursu apsaimniekošana un klimata politika; 3) līdzsvarota teritoriālā attīstība (Papadopoulos, 2015). Līdzīgi arī reformētās kopējās zivsaimniecības politikas mērķis ir veicināt ilgtspējīgu pārtikas ražošanu, nosakot ilgtspējīgas zvejas un akvakultūras darbības.

Pēdējo gadu desmitu laikā panāktie uzlabojumi Eiropā vides jomā ir bijuši iespējami, jo ir izstrādāti ES tiesību akti, ar kuriem tiek noteikta augsta aizsardzības pakāpe tādās jomās kā ūdens kvalitāte un dabas saglabāšana. Putnu direktīva un Biotopu direktīva aizsargā ekosistēmas, tāpat nozīmīgs sasniegums ir aizsargājamo teritoriju tīkla «Natura 2000» platības palielināšana līdz 18% no ES. Tomēr ir nepieciešami papildu centieni, lai

2. tabula. Lauku saimniecības diversifikāciju veicinošie faktori

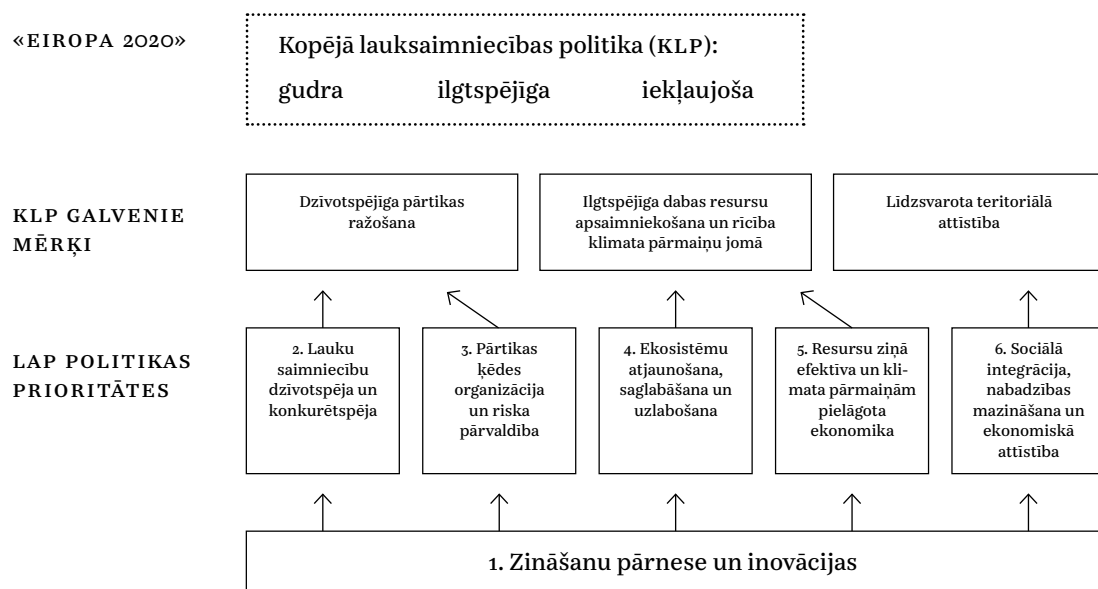
Faktori	Iespēja (<i>pull</i>)	Nepieciešamība (<i>push</i>)	
Nosacījumi jeb apstākļi	Zemes pieejamība	–	+
	Infrastruktūra un loģistika	+	+
	Vietējo tīklu klātbūtne	+	–
	Patērētāju sasniedzamība	+	–
Politika	Teritoriālā politika un plānošana	+	+
	Vietējo iestāžu atbalsts	+	–
	ES politika	+	+
Tirgus	Īsās piegādes ķēdes	+	–
	Risks	+	+
	Jauno aktivitāšu rentabilitāte	+	–
Lauku saimniecība	Sociālās un vides vērtības	+	–
	Darbaspēks	+	+
	Ienākumu cikliskums	–	+

(Pēc Renting et al., 2009; Henke & Vanni, 2017)

sasniegtu ES mērķus apturēt bioloģiskās daudzveidības samazināšanos līdz 2020. gadam un atjaunot vismaz 15% no degradētajām ekosistēmām (European Parliament, 2016).

Ņemot vērā, ka joprojām pastāv daudz būtisku problēmu dabas jomā, ES arvien vairāk līdztekus likumdošanai attīsta arī cita veida politikas, kuru mērķis ir «nodrošināt ilgtspējīgus patēriņa un ražošanas modeļus» (12. ilgtspējīgas attīstības mērķis). Saistībā ar šo mērķi rīcība attiecībā uz resursu izmantošanas efektivitāti un aprites ekonomiku ir vērsta uz to, lai nošķirtu ekonomikas izaugsmi no resursu izmantošanas un vides degradēšanas.

4. attēls. ES ilgtspējīgas stratēģijas sasaiste ar kopējās lauksaimniecības politikas (KLP) un lauku attīstības programmas (LAP) stratēģiskajiem un politiskajiem mērķiem

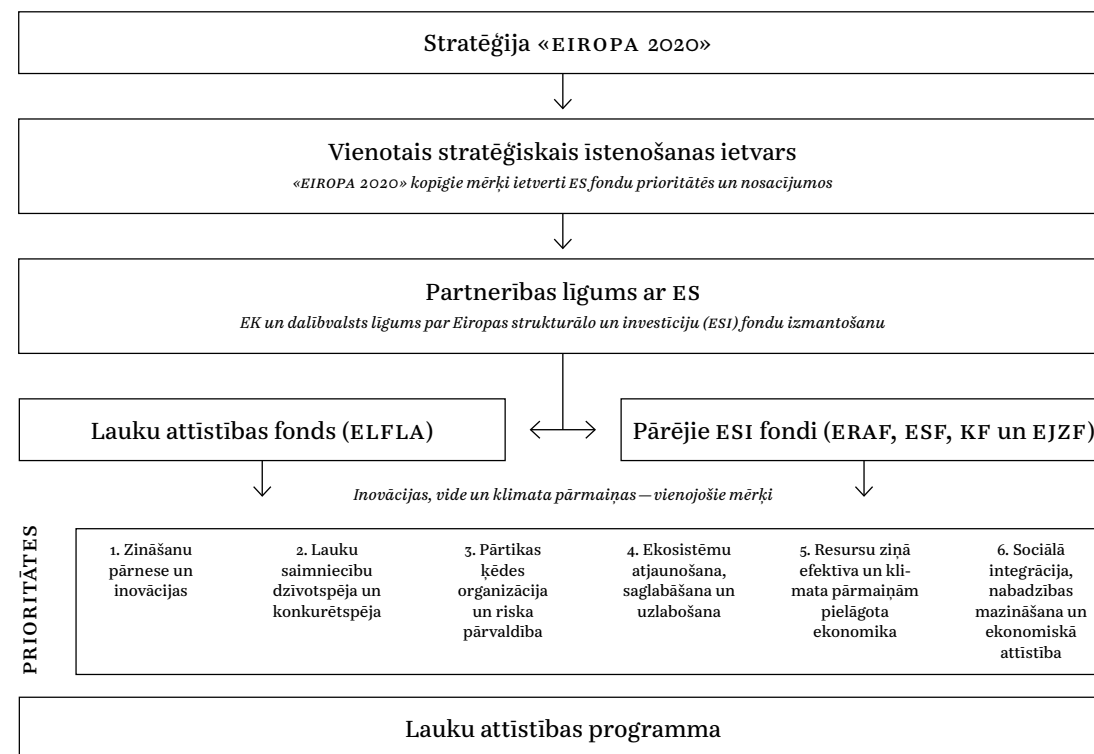
(Pēc European Commission, 2010; European Commission, 2013b)

Ilgtspējīga patēriņa uzturēšanai būs nepieciešama arī patērētāju politika, kas sekmē informētību un ļauj patērētājiem pieņemt apzinātus lēmumus, kuri veicina ilgtspējību (European Commission, 2016).

ES vides jomas tiesību aktu kopuma (6., 14. un 15. ilgtspējīgas attīstības mērķis) īstenošana joprojām ir ļoti nozīmīga ilgtspējībai ilgtermiņā un nav nodalāma no plašākām ekonomikas un sociālām problēmām. 7. vides rīcības programmā ir uzsvērts, ka dabas resursu bāzes uzturēšana un uzlabošana ir svarīga arī tāpēc, lai tautsaimniecības nozares spētu sniegt savus pakalpojumus, piemēram, lauksaimniecība, zivsaimniecība vai enerģētika.

2011. gadā EK (European Commission, 2011) pieņēma jaunu stratēģiju, lai apturētu bioloģiskās daudzveidības samazināšanos un uzlabotu Eiropas sugu, dzīvotņu, ekosistēmu un to sniegto pakalpojumu stāvokli nākamajos desmit gados, vienlaikus palielinot ES ieguldījumu globālās bioloģiskās daudzveidības samazināšanās novēršanai. Tajā noteikti seši galvenie mērķi, lai samazinātu apdraudējumu dabai un ekosistēmu pakalpojumiem gan ES, gan ārpus tās, kā arī noteikta stratēģija un rīcības programmatiskais ietvars turpmākajiem desmit gadiem.

5. attēls. ES stratēģisko mērķu sasaiste ar ES strukturālajiem un investīciju fondiem

Stratēģija balstīta uz 2010. gadā pieņemtajiem dokumentiem: ES 27 valstu vadītāju 2010. gadā pieņemto vienošanos politisko uzdevumu – noteikt ilgtermiņa mērķus un dubultot centienus, lai saglabātu Eiropā arvien vairāk apdraudēto bioloģisko daudzveidību; Nagojā (Japāna) 193 valstu augstākā līmeņa līderu pieņemto Protokolu par ģenētisko resursu pieejamību un to izmantošanā iegūto labumu taisnīgu un vienlīdzīgu sadali, kurš papildina Konvenciju par bioloģisko daudzveidību.

Bioloģiskās daudzveidības politikas nostādnes ir jāintegrē nozaru politikās, un tās jāņem vērā, pievēršoties plašākām politikas problēmām. Tādēļ panākumu atslēga būs zivsaimniecības, lauksaimniecības un mežsaimniecības politikas ieguldījumu palielināšana bioloģiskās daudzveidības aizsardzībā. Šajā virzienā jau ir pieliktas pūles, padarot bioloģiskās daudzveidības stratēģiju par neatņemamu daļu no Eiropas 2020. gada gudras, integrējošas un ilgtspējīgas izaugsmes stratēģijas. Jaunā stratēģija pilnībā apzinās ekosistēmu pakalpojumu ekonomisko vērtību un to atjaunošanu ekonomikas labā.

3. tabula. Dabisko ekosistēmu un agroekosistēmu radītās īpašības un to raksturojums

Ekosistēmu radītās īpašības	Dabiskās ekosistēmas	Agroekosistēmas veids	
		Konvencionāla*	Ilgtspējīga
Produktivitāte	Vidēja	Augsta	Vidēja (iespējams augsta)
Sugu daudzveidība	Augsta	Zema	Vidēja
Strukturālā daudzveidība	Augsta	Zema	Vidēja
Funkcionālā daudzveidība	Augsta	Zema	Vidēja līdz augsta
Ražotspējas stabilitāte	Vidēja	Zema līdz vidēja	Augsta
Biomassas uzkrāšanās	Augsta	Zema	Vidēja līdz augsta
Augu barības vielu aprīte	Slēgta	Atvērta	Daļēji slēgta
Trofiskās attiecības (ķēde)	Kompleksas	Vienkāršas	Starpposma
Dabisko populāciju līdzsvars	Augsts	Zems	Vidēja līdz augsta
Noturība	Augsta	Zema	Vidēja
Dzīvotspēja	Augsta	Zema	Vidēja
Atkarība no ārējās ievades (izejmateriāli)	Zema	Augsta	Vidēja
Autonomija	Augsta	Zema	Augsta
Cilvēka ietekme uz ekoloģiskajiem procesiem	Zema	Augsta	Zema līdz vidēja
Ilgtspēja	Augsta	Zema	Augsta

* Attīstīto valstu agroekosistēmas. (Pēc Gliessman, 2005; Pretty & Bharucha, 2014)

4. tabula. Ekosistēmu funkciju un pakalpojumu (aktīva) vērtība

Vērtība	Raksturojums
Tirgus vērtība	Apmaiņas vērtība vai cena atvērtā tirgū
Patiesā vērtība	Vērtība, kurai ir maza tirgus vērtība vai tās nav vispār, bet piemīt izmantošanas vērtība
Iekšējā neizmantotā vērtība	Vērtība, kas pievienota videi un dzīvības formām viņu pašu labā
Eksistences vērtība	Vērtība, kas saistīta ar zināšanām, ka sugas, dabiskā vide un citi ekosistēmu pakalpojumi pastāv, pat ja indivīds neplāno tos aktīvi izmantot
Empātiskā vērtības	Vēlme maksāt par vides saglabāšanu savas paaudzes vai turpmāko paaudžu cilvēku labumam
Pašreizējā vērtība	Nākotnes aktīva vērtība, kas ir diskontēta līdz tagadnei
Iespējamā vērtība	Vēlme maksāt šodien par aktīva izmantošanu nākotnē
Šķietami iespējamā vērtība	Saglabāšanas vērtība iespējamai izmantošanai nākotnē, pieņemot, ka pieaugs zināšanas par dabiskās vides procesiem

(Pēc Spangenberg & Settele, 2010; Davidson, 2013)

Lai gan bioloģiskās daudzveidības zuduma apturēšanas pasākumi prasa naudu, paredzams, ka bezdarbības izmaksas būs vēl lielākas. Bioloģiskās daudzveidības samazināšanās sabiedrībai ir ļoti dārga, jo īpaši nozarēs, kas lielā mērā atkarīgas no ekosistēmu pakalpojumiem. Piemēram, daudzi lauksaimnieki ir atkarīgi no kukaiņu apputeksnēšanas, jo tā ir nepieciešama 75% pārtikā izmantojamo kultūru (Maes et al., 2013). Ir svarīga arī apputeksnētāju sugu daudzveidība (piemēram, savvaļas bites veic lielu daļu no apputeksnēšanas pakalpojumiem), turklāt kukaiņu veikta apputeksnēšana piešķir lielāku tirgus vērtību (augstāka kvalitāte, ilgāks uzglabāšanas laiks) daudzām entomofilajām kultūrām, piemēram, zemenēm un āboliem (Nieto et al., 2014).

5. tabula. Lauksaimniecības attīstības modeļi

Attīstības modeļi	1.	2.	3.	4.
Politikas paradigmas	Konkurētspējīga	Daudzfunkcionāla		
Plānošanas diskurss	Ražošanas telpa	Darbību ciklojums	Teritoriju ciklojums	Ekosistēma
Galvenais lauksaimniecības modelis	Rūpnieciski attīstīta, liela mēroga preču ražošanas lauksaimniecība	Agrobiznesa komplekss, kas izmanto vietējās salīdzinošās priekšrocības	Diversificētas vietējās pārtikas sistēmas	Ekoloģiskās lauksaimniecības sistēmas
Galvenais produktu tirgus	Pasaules preču tirgus	Identificēti vērtību ķēdes pasaules tirgī	Vietējais pārtikas tirgus	Speciālie integrētās un bioloģiskās lauksaimniecības tirgī
Reģionālā pieeja	Tādas nav, atsevišķie ražotāji organizēti pa nozarēm	Reģionālais agrobiznesa komplekss ar līgumattiecībām	Reģionālā identitāte ar reģionālo marķējumu jeb preču zīmi	Vietējā agroekoloģiskā sistēma
Iespējamie ierobežojumi	Konkurētspēja pasaules tirgū (konkurence ar zemu izmaksu ražotājiem)	Vērtību ķēdes konkurētspēja pasaules tirgū (rūpniecības pārvietošana)	Teritoriālā konkurētspēja (piesātināti tirgi)	Konkurētspēja nišas tirgos (mazie tirgi)
Ilgspējas robežas	Ekonomika (nodarbinātība)	Ekonomika (nodarbinātība un pakalpojumi)	Sociālas	Ekoloģiskas
Ilgspējības un daudzfunkcionalitātes palielināšanas politika	Vietējā ciklojuma stiprināšana un augstākas vērtības radīšanas veicināšana	Konkurētspējas stiprināšana, pamatojoties uz teritoriālajiem resursiem (uz produktiem, nevis uz mērogu orientēta)	Reģionālās identitātes stiprināšana un vertikālo tirgu izveide	Vietējo pārtikas tīklu un netirgojamo preču un pakalpojumu tirgus izveide

(Pēc van Huylenbroeck et al., 2007)

Visā Eiropas Savienībā kopējā kukaiņu veiktā apputeksnēšanas pakalpojuma ekonomiskā vērtība tiek lēsta no 15 līdz 22 miljardiem eiro gadā (Maes et al., 2013; Nieto et al., 2014).

ES tikai 17% dzīvotņu un sugu un 11% galveno ekosistēmu, kas ir aizsargātas saskaņā ar ES tiesību aktiem, ir labā stāvoklī, lai gan centieni samazināt

bioloģiskās daudzveidības samazināšanos ir pieauguši, īpaši kopš 2001. gada, kad tika izvirzīts ES 2010. gada mērķis bioloģiskās daudzveidības saglabāšanas jomā (European Commission, 2011). Neraugoties uz veiktajiem pasākumiem, turpinās ilgstoša un pieaugoša lauksaimniecības intensifikācijas radīta slodze, kas kaitē Eiropas bioloģiskajai daudzveidībai un izraisa izmaiņas zemes izmantojumā, turpinās bioloģiskās daudzveidības un tās komponentu pārmērīga izmantošana, invazīvu svešzemju sugu izplatīšanās. Tādējādi piesārņojums un klimata pārmaiņas nav mazinājušās vai ir pat palielinājušās (European Commission, 2015). Turklāt bioloģisko daudzveidību ietekmē arī netiešie faktori, piemēram, vāja izpratne par bioloģisko daudzveidību un fakts, ka bioloģiskās daudzveidības vērtība, tai skaitā ekonomiskā, netiek ņemta vērā lēmumu pieņemšanā.

Lauksaimniecības sistēmu jeb agroekosistēmu izmaiņu rezultātā mainās ekosistēmu dažādās īpašības (3. tabula). Konvencionālā agroekosistēma, kuras galvenais mērķis ir produktivitātes paaugstināšana, ir attīstīto valstu pašreizējā lauksaimniecības sistēma. Ilgtspējīgas agroekosistēmas izveide ir saistīta ar tāda produktivitātes līmeņa uzturēšanu, kas balstās uz dabiskiem procesiem, neraugoties uz biomasas ieguvu ilgākā laikā. (Gliessman, 2005; Pretty & Bharucha, 2014). Ņemot vērā agroekosistēmas radītās ietekmes, ir nepieciešams pārstrukturēt pašreizējo — konvencionālo lauksaimniecības sistēmu, lai tā radītu nepieciešamos resursus (pārtiku, šķiedras, enerģiju), vienlaikus saglabājot vides un dabas daudzveidības resursus (Pretty, 2008).

Lauksaimniecības sistēmas veicina atšķirīgas ekonomiskās, dabas, kultūras un teritoriālās apakšsistēmas, un tām ir liels potenciāls, lai, izmantojot daudzfunkcionālas darbības, pakāpeniski nodrošinātu pāreju uz ekoloģisku saimniekošanu, izveidojot vietējo pārtikas sistēmu jeb ķēdi un netirgojamo preču un pakalpojumu tirgu jeb publisko piedāvājumu. 5. tabulā apkopoti lauksaimniecības attīstības modeļi, sniedzot to raksturojumu.

Mazās lauku saimniecības veic ne vien lauksaimniecisko ražošanu, bet arī citas būtiskas funkcijas, kas ir saistītas ar sabiedriskā labuma preču un pakalpojumu nodrošināšanu. Saimniecības, izmantojot videi draudzīgas lauksaimnieciskās ražošanas metodes, piemēram, bioloģiskās, audzējot tradicionālās lauksaimniecības dzīvnieku un kultūraugu sugas un šķirnes, kā arī diversificējot savu darbību, ir uzskatāmas par multifunkcionālām. To aktivitātes aptver:

- ar vides saudzēšanu un ainavu uzturēšanu saistītas darbības, kas palīdz saglabāt gan raksturīgās lauku ainavas, gan bioloģisko daudzveidību, tai skaitā lauksaimniecības bioloģisko jeb ģenētisko daudzveidību;
- sociālas darbības, kas nodrošina iztiku, novērš nabadzību un kļūst par darbaspēka avotu rūpniecībai un citām ekonomikas nozarēm, piemēram, tūrismam;

— kultūras darbības, kas saglabā tradīcijas, tautas ieražas un citas nemateriālās, kultūrvēsturiskās vērtības, kā arī ražo reģionālos un tradicionālos produktus.

Eiropas Parlaments (European Parliament, 2014) norāda, ka Eiropā mazās lauku saimniecības nepārtraukti izjūt demogrāfisko, komerciālo un tehnoloģisko spiedienu, kas izraisa pakāpenisku deagrārizāciju un depopulāciju tajās lauku teritorijās, kurās šādas saimniecības ir vairākumā, tostarp izraisa masveida atteikšanos audzēt nelielus mājlopu ganāmpulkus un īpašās vietējās kultūras. Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja uzskata, ka zemes piesavināšanās (*land grabbing*) un lauksaimniecības zemju koncentrācija (*land concentration*) apdraud mazās ģimenes lauku saimniecības. Turklāt zemes platību koncentrācija ir pretrunā ilgtspējīgam un daudzfunkcionālam Eiropas lauksaimniecības modelim, kas galvenokārt balstīts uz ģimenes lauku saimniecībām. Tās veic sabiedrībai svarīgas un videi noderīgas funkcijas, kuras nevar piedāvāt rūpnieciskie lauksaimnieki lielražotāji. Lai ģimenes lauku saimniecības būtu dzīvotspējīga alternatīva rūpnieciskai lauksaimniecībai un ar to saistītai zemes piesavināšanai, dalībvalstīm ir jāsteno aktīvi ģimenes lauku saimniecību aizsardzības pasākumi (EESC, 2015).

Lauku saimniecību skaita un lauksaimniecībā nodarbināto skaita samazināšanās ir savstarpēji saistīta. Piemēram, no 2005. līdz 2010. gadam Austrumeiropas valstīs, īpaši Baltijas valstīs (Igaunijā, Latvijā un Lietuvā), krasi samazinājās lauku saimniecību skaits un krasi samazinājās arī darbaspēka pieprasījums (Bulgārijā un Rumānijā par 8,9 % gadā un Baltijas valstīs par 8,3 % gadā) (EESC, 2015).

Ilgtspējīgu izredžu radīšanai, jo īpaši jauniešiem, lauku teritorijās ir izšķiroša nozīme mazo lauku saimniecību nākotnes nodrošināšanā; to esība un izdzīvošana garantē ienākumus un ierobežo iedzīvotāju izbraukšanu. Iedzīvotāju izceļošana un lauku pamešana vēl vairāk būtiski pasliktina lauku kopienu dzīves apstākļus un lauksaimnieku dzīves un darba kvalitāti. Šiem faktoriem bieži ir izšķiroša nozīme lēmumā par lauku saimniecības saglabāšanu vai likvidēšanu.

Mazo lauku saimniecību intereses nav pietiekami ņemtas vērā ES kopējās lauksaimniecības politikas izveidē un īstenošanā, kur atbalsta pasākumu un subsīdiju struktūra galvenokārt ir balstīta uz zemes platībām un iepriekšējiem ražošanas apjomiem.

A. Papadopoulos (Papadopoulos, 2015) uzsver, ka ES kopējā lauksaimniecības politika ir zaudējusi uzticību un kļuvusi bezjēdzīga, jo tā ir pārveidojusies no lauksaimniecības politikas uz lauksaimnieku atbalsta politiku. Turklāt tā 1) joprojām absorbē lielu daļu no ES budžeta; 2) nevienmērīgi sadala atbalstu starp nozarēm un saņēmējiem; 3) joprojām ir orientēta uz ražošanu un tāpēc ir radījusi ievērojamu kaitējumu videi. Kopējās lauksaimniecības

politikas ietvaros ir novērojama liela atbalsta maksājumu nevienlīdzība gan starp ES dalībvalstīm, gan to iekšienē (Papadopoulos, 2015). 2007. gadā 25 % ES 27 dalībvalstu lielākās saimniecības saņēmušas 75 % no abu pilāru atbalsta maksājumiem. Turklāt 25 % ES tā saukto veco 15 dalībvalstu saimniecības ir saņēmušas trīs reizes lielāku atbalstu nekā vidēji visi saņēmēji. Tas liecina, ka maksājumi, kas paredzēti, lai nodrošinātu lauksaimniekiem garantētus ienākumus, nav efektīvs instruments trūcīgāko lauksaimnieku atbalstam (Papadopoulos, 2015).

2016. gadā 80 % no tiešmaksājumiem ir saņēmuši 20 % lauksaimnieku (European Commission, 2017b). Latvijā situācija ir līdzīga, jo vairāk nekā 70 % Latvijas lauku saimniecību ir saņēmušas 1250 eiro vai mazāku atbalstu uz saimniecību, un tas ir 5–15 % no kopējā tiešmaksājumos izmaksātā finansējuma; līdz 0,5 % saimniecību saņēmušas 50 000–100 000 eiro (10–15 % no kopējā finansējuma), bet 0,25–0,50 % saimniecībām, kas tiešmaksājumos saņēmušas vairāk par 100 000 eiro, izlietoti 15–30 % no kopējā finansējuma apjoma (European Commission, 2017b).

Mazo saimniecību turpmākā darbība ir apdraudēta, ņemot vērā faktu, ka kopējā lauksaimniecības politika un lauku attīstības programma nespēj atbilstīgi reaģēt uz mazo lauku saimniecību situāciju un ka atsevišķas dalībvalstis lauku attīstības programmas otrajā pilārā nosaka minimālās finansēšanas robežvērtības vai arī vispār nav noteikušas atbalsta pasākumus, kas atbilst šādu saimniecību vajadzībām. Eiropas Parlaments aicina dalībvalstis un Eiropas Komisiju veikt atbilstošus pasākumus kopējās lauksaimniecības politikas 2014–2020 ietvaros, kā arī sagatavot pamatnostādnes periodam pēc 2020. gada, vairāk ņemot vērā īpašas mazo un ģimeņu saimniecību vajadzības. Šīs saimniecības ir nozīmīgs Eiropas lauksaimniecības modeļa elements, kā arī pamats lauku teritorijas daudzfunkcionālai attīstībai un reģionu ilgtspējīgai attīstībai kopumā (European Parliament, 2014).

Eiropas Parlaments norāda, ka mazo lauku saimniecību skaita ierobežošanai nav jāklūst par galveno restrukturizācijas pasākumu mērķi, jo tas nepalielinās lielāku saimniecību konkurētspēju. Lai palielinātu mazo lauku saimniecību konkurētspēju, dzīvotspēju un ienesīgumu, lai attīstītu uzņēmējdarbību, radītu darbvietas un apturētu iedzīvotāju skaita mazināšanos lauku teritorijās, EP aicina dalībvalstis izstrādāt mazajām lauku saimniecībām piemērotus risinājumus un attīstības modeļus, ņemot vērā attiecīgās valsts lauksaimniecības īpatnības un reģionālās atšķirības. Mazajām lauku saimniecībām jāapvienojas organizācijās, ražotāju grupās vai kooperatīvos un jāveido kopējas marketinga kampaņas. Turklāt visu veidu mazo lauku saimniecību sadarbības formām (kooperatīviem un ražotāju organizācijām) vai resursu (piemēram, iekārtu, tehnikas) apvienošanai un koplietošanai (*pooling resources*) ir jāsaņem īpašs ES un valsts atbalsts (European Parliament, 2014).

2010. gadā pieņemtajā ES ilgtspējīgas attīstības stratēģijā «Eiropa 2020. Stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un integrējošai izaugsmei» tika uzsvērts, ka ilgtspējīga izaugsme ir resursu ziņā efektīvākas, videi nekaitīgākas un konkurētspējīgas ekonomikas veidošana (European Commission, 2010). Šādas pieejas īstenošana veicinās ES samazināt oglekļa dioksīda emisijas, vienlaikus novēršot vides degradāciju, bioloģiskās daudzveidības samazināšanos un resursu nesaimniecisku izmantošanu. Tas sekmēs ekonomisko, sociālo un teritoriālo kohēziju.

2015. gadā ANO Ģenerālajā asamblejā tika pieņemta rezolūcija «Mūsu pasaules pārveidošana: ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam» (United Nations, 2015). Tā nosaka 17 ilgtspējīgas attīstības mērķus un 169 apakšmērķus, kas sasniedzami, lai pasaulē mazinātos nabadzība un pasaules attīstība būtu ilgtspējīga. Ilgtspējīgas attīstības mērķos var izšķirt ekonomiskos, sociālos un vides aspektus.

Pamatojoties uz šo rezolūciju EK (EC, 2016) 2016. gada ziņojumā «Turpmākie pasākumi ilgtspējīgai Eiropas nākotnei. Eiropas rīcība ilgtspējības jomā» prezentēja ES Ilgtspējīgas attīstības programmu 2030. gadam un ilgtspējīgas attīstības mērķus, no rezolūcijas mērķiem izvēloties 10 prioritāros mērķus. Viens no mērķiem — 15. ilgtspējīgas attīstības mērķis — nosaka, ka sauszemes ekosistēmas ir jāaizsargā un jāatjauno, jāveicina to ilgtspējīga izmantošana, ir ilgtspējīgi jāapsaimnieko meži, jāaptur pārtuksnešošanās un augsnes degradācija, veicot tās uzlabošanu, un jāaptur bioloģiskās daudzveidības izzušana. Vēl šajā programmā ir uzsvērts, ka nepieciešami papildu centieni, lai sasniegtu jau izvirzītos ES mērķus un apturētu bioloģiskās daudzveidības samazināšanos līdz 2020. gadam, atjaunojot vismaz 15% no degradētajām ekosistēmām. EK norāda, ka lauksaimniecībai (2. ilgtspējīgas attīstības mērķis) ir liela nozīme 2030. gada programmā un ilgtspējīgā nākotnē kopumā, jo tā ir cieši saistīta ar tādiem jautājumiem kā nodarbinātība, pārtika, gaiss, klimata pārmaiņas, ūdens resursi, augsne un bioloģiskā daudzveidība (8., 12., 6., 13. un 15. ilgtspējīgas attīstības mērķis). Tāpēc EK paredz turpināt kopējās lauksaimniecības politikas vienkāršošanu un modernizāciju, lai maksimāli palielinātu tās ieguldījumu ilgtspējīgas attīstības mērķu īstenošanā (European Commission, 2016).

Lauksaimniecības un lauku daudzfunkcionalitāti, šo jēdzienu visplašākajā pieņemtajā nozīmē, var attiecināt uz vairāku ekosistēmu funkciju īstenošanu lauku teritorijās, piemēram, ainavu un bioloģiskās daudzveidības pārvaldība, ūdens resursu apsaimniekošana, lauku teritoriju dzīvotspējas, kā arī vēsturiskā un kultūras mantojuma uzturēšana, ģenētisko resursu saglabāšana u. tml. (van Huylenbroeck et al., 2007; Auguglia et al., 2009). Lauksaimniecības daudzfunkcionalitāte attiecas arī uz ieguvumiem resursu saglabāšanā, turklāt visā vērtību ķēdē (Fagioli et al., 2007). Daudzfunkcionālās darbības rezultātā tiek radīti ekosistēmu pakalpojumi, kuri lauku saimniecībām

sniedz iespēju diversificēt savu darbību un gūt ienākumus, piedāvājot dažādus pakalpojumus gan sabiedrībai kopumā (piemēram, lauku ainava), gan patērētājiem (piemēram, rekreācijas, tūrisma, veselības, izglītošanas pakalpojumi), kā arī piedāvājot preces (piemēram, pārtikas preces, amatniecības izstrādājumus) (Sutherland et al., 2016). Lauku saimniecība diversifikāciju var īstenot divējādi: 1) padziļinot (*deepening*) darbību, radot produktam vai pakalpojumam pievienoto vērtību; 2) paplašinot (*broadening*) darbību, radot dažādu jaunu preču un pakalpojumu piedāvājumu (Knickel, Renting, & van der Ploeg, 2004). Vēl viens lauku saimniecību darbības diversifikācijas veids ir, izmantojot lauku saimniecības resursus, gūt ienākumus ārpus lauksaimniecības, piemēram, ar saimniecības tehniku izpildīt citu uzņēmumu, valsts vai pašvaldību līgumdarbus. Lauku saimniecību darbības diversifikācija kļūst par nepieciešamību, bet mazajām lauku saimniecībām — par izdzīvošanas stratēģiju (Weltin et al., 2017).

Ienākumu ieguves diversifikāciju, kas nav saistīta ar lauku saimniecības resursiem, bet gan ar lauksaimnieka mājsaimniecības darbaspēka resursiem, dēvē arī par ienākumus nesošo darbību dažādošanu (*pluriactivity*), tādējādi to nodalot no lauku saimniecības diversifikācijas (European Commission, 2008; Auguglia et al., 2009; Melece & Krievina, 2015). Ienākumus nesošo darbību dažādošana ir saistīta ar mazajām ģimenes saimniecībām, kur lauku saimniecības īpašnieks vienlaikus strādā gan savā lauku saimniecībā, un tas bieži ir nepilna laika darbs, gan arī algotā darbā, kas var būt ar lauksaimniecību nesaistīts, vai citā lauku saimniecībā (European Commission, 2008). Vairāki pētnieki uzskata, ka ģimenes saimniecības (mājsaimniecības) locekļu algotais darbs ārpus saimniecības ir jāuzskata par papildu ienākumu (van Huylenbroeck et al., 2007; Auguglia et al., 2009).

Ilgtspējīgs patēriņš un vides pārvaldība

Jānis Brizga, Raimonds Ernšteins

Šīs nodaļas mērķis ir sniegt ieskatu ilgtspējīga patēriņa pārvaldības un vides pārvaldības teorētiskajā starpdisciplināritātē, konceptuālajās pieejās un rīcībpolitiku prakses attīstībā, kas ļoti lielā mērā nosaka ilgtspējīgu patēriņa paradumu iespējas un ierobežojumus. Vienlaikus nodaļas mērķis nav plaši un detāli raksturot ne ilgtspējīgas attīstības, nedz vides pārvaldības un citas teorijas un to attīstību (šāda analīze atrodama citās publikācijās un materiālos); te norādīti tikai attiecīgo konceptu galvenie elementi, ciktāl tas nepieciešams raksta pamattēmas izpratnei un valsts pētījumu programmas SUSTINNO projekta «Vides daudzveidība un ilgtspējīga izmantošana» konceptuālā ietvara galveno aspektu izveidei.

Ilgtspējīga patēriņa pieeja

Diskusija par resursu izmantošanas jautājumiem nav nekas jauns. Jau 19. gadsimta

ekonomisti rakstīja par resursu efektīvu izmantošanu un cilvēku pārāk lielo patēriņu, kā arī par bagāto un nabadzīgo iedzīvotāju patēriņa apjoma lielajām atšķirībām (Jevons, 2001; Malthus, 1798). Mūsdienās diskusija par ilgtspējīgu patēriņu aktualizējās 1972. gadā pēc grāmatas «Robežas izaugsmei» (Meadows et al., 1972) izdošanas un īpaši — pēc pirmās ANO konferences par vidi un attīstību (1992). Pats termins «ilgtspējīgi patēriņa paradumi» pirmo reizi tika izmantots rīcības programmā 21. gadsimtam — «Agenda 21», kas tika pieņemta minētajā ANO konferencē «Vide un attīstība» 1992. gadā Riodežaneiro. «Agenda 21» (United Nations, 1992) ceturtajā nodaļā «Mainot patēriņa paradumus» ir uzsvērts, ka galvenais pastāvīgais globālās vides pasliktināšanās iemesls ir neilgtspējīgie patēriņa un ražošanas paradumi, īpaši industrializētajās valstīs. Dokumentā «Agenda 21» valstīm izteikts aicinājums

- veicināt ilgtspējīga patēriņa un ražošanas paradumus, kas samazina vides slodzi un nodrošina cilvēces pamatvajadzības;
- veicināt labāku izpratni par patēriņa saistību ar vides kvalitāti un to, kā veicināt ilgtspējīgus patēriņa paradumus.

«Agenda 21» runā par neilgtspējīgu patēriņa un ražošanas paradumu ierobežošanu. Līdz ar to radās pašsaprotams jautājums, kāda ir alternatīva? Kā definēt ilgtspējīgu patēriņu? Tā 1994. gadā Norvēģijas valdība ANO Ilgtspējīgas attīstības komisijas darba ietvaros rīkoja Ilgtspējīga patēriņa simpoziju, kas pirmo reizi definēja, ka ilgtspējīgs patēriņš ir «preču un pakalpojumu lietošana, lai apmierinātu pamatvajadzības un celtu dzīves kvalitāti, tajā pašā laikā mazinot dabas resursu izmantošanu un piesārņojumu preču un pakalpojumu dzīvescikla laikā tā, lai neapdraudētu nākamo paaudžu vajadzības» (Ofsted, 1994).

Ar ilgtspējīga patēriņa un ražošanas politiku starptautiskā līmenī strādā ANO Vides programma (UNEP), kas īsteno nozīmīgas aktivitātes un

ricības attiecībā uz tīrāku ražošanu, atkritumu pārvaldību un vides pārvaldības instrumentiem, lai sasniegtu ilgtspējīga patēriņa un ražošanas mērķus. Sākot no 1998. gada, UNEP Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas nodaļa ir devusi būtisku ieguldījumu, lai attīstītu nacionālās ilgtspējīga patēriņa un ražošanas programmas vai ricības plānus. Atbilstoši Johannesburgas Ilgtspējīgas attīstības konferencē pieņemtajai ricības programmai 2003. gadā Marrākešā ANO organizēja ekspertu konferenci par ilgtspējīga patēriņa un ražošanas 10 gadu programmas (saukta par Marrākešas procesu) plānošanu un ieviešanu. To tālāk īsteno UNEP, un šī procesa mērķis ir palīdzēt pasaules valstīm veidot «zaļāku» ekonomiku, bet iedzīvotājiem orientēties uz ilgtspējīgu dzīvesveidu.

Marrākešas procesa ietvaros ir izstrādātas 10 gadu ietvarprogrammas (vairāk sk. Clark, 2007; Vergragt, 2017), un to mērķis ir atbalstīt reģionālās un nacionālās ilgtspējīga patēriņa iniciatīvas, stiprināt spējas tās īstenot un sniegt tehnisko atbalstu, nodrošināt «zaļās» darbavietas un mazināt nabadzību, kā arī kļūt par informācijas un zināšanu apmaiņas platformu. Kļūstot par 10 gadu ietvarprogrammas partneri (tās pamatā ir valstis), ir iespējams kombinēt dažāda veida ricības, attīstot inovatīvus projektus, kuros var piesaistīt dažādus finansējuma avotus. No programmas partneriem netiek prasīts finansiāls vai cilvēkresursu ieguldījums, bet gan apņemšanās būt aktīvam ieviešanas procesā atbilstīgās programmas kontekstā, tādējādi sniedzot ieguldījumu kopējiem centieniem, lai virzītos uz ilgtspējīga patēriņa un ražošanas modeļiem un praksēm. Programmu īstenošanu valstīs nodrošina nacionālie kontaktpunkti, kas Latvijas gadījumā ir Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija (VARAM). Latvija šo programmu ietvaros pamatā iesaistās ar zaļo publisko iepirkumu saistītās aktivitātēs.

Papildus 10 gadu darba programmām ilgtspējīgs patēriņš un ražošana ir iekļauti arī Ilgtspējīgas attīstības mērķos. 2015. gada 25. septembrī ANO Ģenerālā asambleja apstiprināja 17 ilgtspējīgas attīstības mērķus, no kuriem 12. mērķis ir tieši veltīts ilgtspējīgam patēriņam un ražošanai. Tādējādi ANO apliecināja, ka ilgtspējīgs patēriņš ir Darba kārtības 2030. gadam integrāla sastāvdaļa. Tiek izstrādāti indikatori, lai uzraudzītu politiku ietekmi un iniciatīvas un arī institucionālās spējas izvirzīto mērķu un apakšmērķu efektīvai sasniegšanai. Nozīmīgs izaicinājums valstīm ir noteikt, kuri tematiskie jautājumi ir svarīgi, identificējot stipros un vājos punktus statistiskajā sistēmā un procedūru izveidē, lai varētu «ražot», analizēt, ziņot un komunicēt statistisko informāciju.

Ari Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (OECD) ir paveikusi nozīmīgu darbu, lai identificētu mājsaimniecības patēriņa ietekmi uz vidi un izveidotu uz mājsaimniecībām vērstu vides politiku. Nepieciešams uzsvērt, viens no pašreizējiem OECD projektiem ir tieši fokusēts uz vides politikas ietekmes uz mājsaimniecību uzvedības maiņu izvērtējumu

attiecībā uz enerģijas izmantošanu, atkritumiem, transportu un ūdens patēriņu. OECD ir uzsācis darbu, lai identificētu pasākumus ilgtspējīgai ražošanai, liekot akcentu uz Austrumu partnerības valstīm. Lai nodrošinātu zinātnisko izpēti, zināšanu un pieredzes pārnesi ilgtspējīga patēriņa un ražošanas jomā, UNEP un Vupertāles Klimata, vides un enerģijas institūts izveidoja Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas sadarbības centru. Tas dod ieguldījumu Johannesburgas samita (2002) izstrādātās ricības programmas izpildē, atbalsta jaunu ekonomiskās attīstības modeli, veidojot partnerību, kas nodrošina labāku pieeju ilgtspējīgiem vides pakalpojumiem.

Eiropas Komisija 2008. gadā apstiprināja Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas un ilgtspējīgas rūpniecības politikas ricības plānu (COM(2008)0397), kura mērķi ir uzlabot ražojumu ekoloģiskos raksturlielumus visā to aprites ciklā, palielināt patērētāju izpratni un pieprasījumu pēc ilgtspējīgām precēm un ražošanas tehnoloģijām, veicināt Eiropas Savienības rūpniecības inovāciju un pievērsties starptautiskiem aspektiem. Šie priekšlikumi izriet un papildina tādas ES politikas nostādnes kā Ekoinovāciju ricības plānu un Integrētu ražojumu politiku (COM(2001)68), ar ko ES politikas nostādnes pirmoreiz oficiāli ieviesa aprites cikla koncepciju.

ES ilgtspējīga patēriņa un ražošanas politika ir nozīmīga ES Ilgtspējīgas attīstības stratēģijas sastāvdaļa, kas apliecina ES centienus īstenot Marrākešas procesu, balstoties uz 10 gadu ietvarprogrammu. Ricības plāns integrē un papildina vairākas ES un tās dalībvalstu ricības, lai veicinātu resursu efektīvu izmantošanu un videi draudzīgu izstrādājumu izmantošanu. 2014. gada decembrī Eiropas Komisija izlēma atsaukt atkritumu direktīvas priekšlikumu un uzņēmas saistības, lai sagatavotu jaunu tiesisko ietvaru, kas aptvertu visu aprites ciklu, ne tikai atkritumu samazināšanas mērķus. 2015. gada 2. decembrī Eiropas Komisija apstiprināja ES ricības plānu «Noslēgt aprites loku — ES ricības plāns pārejai uz aprites ekonomiku» (COM(2015)614/2), kas paredz reformēt ar atkritumu apsaimniekošanu saistītās direktīvas. Vienlaikus šis plāns aptver arī citus aprites cikla posmus, t. sk. ražošanu un patēriņu. 2017. gada janvārī EK publicēja pirmo pārskatu par īstenotajām aktivitātēm aprites ekonomikas veicināšanai (COM(2017)33).

Pēc iepriekš minēto ilgtspējīgas attīstības mērķu apstiprināšanas Eiropas Komisija, Padome un dalībvalstis strādā pie ricībām, kas virzītas uz šo mērķu sasniegšanu, progresu uzraudzību un rādītājiem. 2016. gada ANO Vides asamblejas (UNEA) 2. sesijā tika pieņemta ES iesniegtā rezolūcija par ilgtspējīgu patēriņu un ražošanu (United Nations, 2016), tā akcentē valstu un iesaistīto partneru sadarbību un paātrinātu pāreju uz ilgtspējīgu patēriņu un ražošanu, pamatojoties uz dzīves cikla pieeju, ilgtspējīgu dabas resursu nodrošināšanu, izglītību un apmācību. Sekojot «Agenda 21» aicinājumam un izmantojot dažādas pieejas, daudzas valstis ir izstrādājušas nacionālos ilgtspējīga patēriņa un ražošanas plānus un programmas.

Ilgtspējīga patēriņa pārvaldība Latvijā

Latvijas Ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam (Latvijas Republikas Saime, 2010) tiek atzīts, ka Latvijas dabas

resursu vērtība un dabiskās vides pieejamība sniedz unikālu iespēju attīstīt «zaļo» ekonomiku un ilgtspējīgu patēriņu, veidot un saglabāt Latvijas kā «zaļas» valsts tēlu — valsts starptautiskās atpazīstamības būtisku sastāvdaļu. Tas ir cieši saistīts ar stratēģijas izvirzīto mērķi: «2030. gadā Latvija būs plaukstoša aktīvu un atbildīgu pilsoņu valsts. Ikviens varēs justies drošs un piederīgs Latvijai, šeit katrs varēs īstenot savus mērķus. Nācijai stiprums sakņosies mantotajās, iepazītajās un jaunradītajās kultūras un garīgajās vērtībās, latviešu valodas bagātībā un citu valodu zināšanās. Tas vienos sabiedrību jaunu, daudzveidīgu un neatkārtojamo vērtību radīšanai ekonomikā, zinātnē un kultūrā, kuras novērtēs, pazīs un cienīs arī ārpus Latvijas».

Diemžēl Latvijā nav vienotas ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības stratēģijas, politikas vai plānu un trūkst plānveidīgas un koordinētas pieejas šo jautājumu risināšanā, proti, nepastāv ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības nozares/pārnozares plānojums un tā ieviešanas cikls. Tāpat dominē integratīvā pieeja — šiem jautājumiem jābūt integrētiem visās tautsaimniecības nozarēs —, un tas teorētiski ir pareizi, taču integrācijas prakse, lai kādā jomā to skatītu (arī vides izglītībā vai vides pārvaldības pārnozaru attīstības kontekstā u. c.) Latvijā un citviet, izrādās sistēmiski grūti realizējama (gan metodoloģiski, gan nozaru un interešu grupu pretmetos u. c.). Tāpēc ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības dažādo un daudzveidīgo instrumentu grupu iespējami komplementāra attīstība un integratīva izmantošanas prakse kļūst par būtisku priekšnosacījumu (Ernšteins, 1999; 2016b).

Ar ilgtspējīga patēriņa un ražošanas jautājumiem galvenokārt nodarbojas VARAM, taču nepieciešams uzsvērt, ka atbildība par ilgtspējīga patēriņa pārvaldības dažādiem elementiem Latvijā ir sadalīta starp vairākām institūcijām:

- nodokļu politika, publiskā iepirkuma regulējums, investīcijas — par to atbild Finanšu ministrija;
- mājokļa, enerģētikas politika — Ekonomikas ministrija;
- pārtikas jautājumi — Zemkopības ministrija;
- transporta sektors — Satiksmes ministrija.

Līdz ar to VARAM, īstenojot ilgtspējīga patēriņa un ražošanas iniciatīvas, ir aktīvi jāstrādā ar nozaru ministrijām, ilgtspējas jautājumus integrējot to stratēģijās, pamatnostādnēs un plānos. Atsevišķas ministrijas izstrādā arī alternatīvas ekonomiskās attīstības stratēģijas. Tā Zemkopības ministrija ir apstiprinājusi Bioekonomikas stratēģiju, bet VARAM izstrādā Oglekļa mazieltīpīgas attīstības stratēģiju un Aprites ekonomikas stratēģiju. Latvijā ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā lielākā uzmanība pašlaik ir pievērsta

energoefektivitātes palielināšanai, zaļajam publiskajam iepirkumam un atkritumu apsaimniekošanas jautājumiem.

Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas procesu pārvaldībā (gan formāli, gan neformāli) iesaistās arī citas mērķgrupas (nevalstiskās organizācijas, uzņēmumi, pašvaldības, izglītības iestādes, plašsaziņas līdzekļi un zinātnes institūcijas), kuru intereses daudzos gadījumos ir pretējas. Situāciju sarežģī apstākļi, ka dažādi ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības elementi ir sastopami atšķirīgos politikas plānošanas dokumentos un normatīvajos aktos. Iepriekš jau tika citēta Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam formulētā stratēģiskā pieeja. Diemžēl vidējā termiņa plānošanas dokuments — Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam — zaļās ekonomikas attīstībai pievērš maz uzmanības, tas vairāk koncentrējas uz ekonomisko izaugsmi.

Pēdējā laikā Latvijā tiek īstenotas vairākas iniciatīvas, kas vērstas uz produktu un pakalpojumu dzīves cikla koncepta iekļaušanu Latvijas normatīvajā regulējumā. Šīs iniciatīvas veicinās pieprasījuma un piedāvājuma veidošanos zaļajam iepirkumam un zaļajam publiskajam iepirkumam, kā arī ļaus dzīves cikla analīzi (*life cycle assessment*) piemērot citās politikas jomās. VARAM ir izstrādājis Zaļā iepirkuma un zaļā publiskā iepirkuma veicināšanas plānu 2015.–2017. gadam (Ministru kabinets, 2015), tajā izvirzīti sasniedzamie mērķi zaļā publiskā iepirkuma īpatsvara palielināšanai Latvijā. Atbilstoši šim plānam 2017. gadā valsts un pašvaldību veiktajos iepirkumos zaļo publisko iepirkumu bija paredzēts īstenot 30% apmērā. 2017. gadā tika pieņemti jauni Ministru kabineta noteikumi Nr. 353 «Prasības zaļajam publiskajam iepirkumam un to piemērošanas kārtība». Tiek attīstīts un pilnveidots energoefektivitātes normatīvais regulējums, kura jumta likums ir 2016. gada martā pieņemtais Energoefektivitātes likums.

Ilgtspējīga patēriņa teorētiskās perspektīvas vides pārvaldības attīstībai

Ilgtspējīga patēriņa pētniecība ir attīstījusies dažādās disciplīnās, bet līdz šim dominējošais ir bijis ekonomiskais un sociālpsiholoģiskais diskurss, kas ilgtspējīgu patēriņu galvenokārt apskata no individuālās, nevis sociālās puses (Spaargaren, 2011). Mazāk novērtēta, tomēr svarīga ir bijusi arī sistēmiskā jeb institucionālā ilgtspējīga patēriņa pieeja, kas balstās uz jaunākajiem tehnoloģiskajiem sasniegumiem. Diskusija par šīm dažādajām perspektīvām ir ietekmējusi un joprojām turpina ietekmēt vides pārvaldības teorētisko attīstību. Tālāk nedaudz detalizētāk apskatītas šīs dažādās pieejas.

EKONOMISKĀ PERSPEKTĪVA Lai izprastu patērētāju uzvedību, dažādos pētniecības līmeņos plaši tiek izmantotas ekonomiskās pieejas, tostarp

mikroekonomikas lēmumu pieņemšanas izpēte (Deaton, 1992). Ekonomikas teorijas vadošajā neoklasicisma tradīcijā ir pieņemts, ka indivīds rīkojas, meklējot maksimālu lietderību (van den Bergh & Ferrer-i-Carbonell, 1999). Tomēr šī pieeja tiek kritizēta, jo tā ignorē neracionālus vai iracionālus uzvedības faktoros (Scitovsky, 1976). Pakāpeniski arvien lielāku atbalstu ekonomistu vidū gūst tādas patērētāju uzvedības perspektīvas, kas izriet no jēdziena «ierobežotā racionalitāte» (Thaler, 1980), tās skaidro patērētāju izvēli, nevis izceļ lietderību. Piemēram, ierobežotās racionalitātes teorijā (Simon, 1972) un zemo izmaksu hipotēzē (Diekmann & Preisendörfer, 2003) tiek ņemta vērā informācijas asimetrija, kognitīvā disonanse un augstākas darījumu izmaksas.

SOCIĀLPSIHOLOĢISKĀS TEORIJAS To mērķis ir saprast, kā cilvēka domas, jūtas un uzvedību ietekmē citu cilvēku faktiskā, iedomātā vai netiešā klātbūtne (Allport, 1985). Šīs teorijas izskaidro cilvēka uzvedību kā cilvēka psihiskā stāvokļa mijiedarbību ar sociālo kontekstu, un tās tiek plaši izmantotas, pētot un analizējot ilgtspējīgu patēriņu. Būtībā individuāla izvērtēšana ir galvenais faktors lēmuma pieņemšanā (Rennings et al., 2012). Tomēr sociālpsiholoģiskās pieejas, kas paskaidro patēriņa veidu, kura pamatā ir indivīda nodomi un sociālo normu uztvere, joprojām tiek testētas, jo nespēj izskaidrot attieksmes un uzvedības neatbilstības (McEachern et al., 2005; Shove, Trentmann, & Wilk, 2009).

SISTĒMISKAS UN (INFRA)STRUKTURĀLAS PERSPEKTĪVAS Daļēji pretstatā uz indivīdu orientētām pieejām tika izstrādāta vēl viena pieeja, kas aplūko videi draudzīgas rīcības no citas perspektīvas. Šajās sistēmiskajās vai strukturālajās perspektīvās uzsvars tiek likts uz kontekstuālajiem faktoriem, it īpaši tehnoloģisko un infrastruktūrālo sistēmu dinamiku, kas ietekmē vai pat nosaka (palīdz noteikt) indivīdu videi draudzīgās rīcības. Šajā paradigmā tiek uzskatīts, ka cilvēku uzvedību nosaka dažādu līmeņu sociāli tehniskās sistēmas un struktūras (Graham & Marvin, 2001).

SOCIĀLĀS PRAKSES PERSPEKTĪVAS Pēdējo desmit gadu laikā gan strukturālistu, gan individuālistu (ekonomiskie vai sociālpsiholoģiskie faktori) pieejas ir kritizētas patēriņa veida skaidrojuma ierobežotības dēļ. Meklējot pieeju, kas aptvertu šos dažādos aspektus, vides sociālo pētnieku vidū plaši pieņemta ir sociālās prakses pieeja (Shove, 2003b, 2010; Shove, Pantzar, & Watson, 2012; Spaargaren, 2003; Warde, 2005). Tā ir kļuvusi arvien populārāka ikdienas patēriņa veidu empīriskajos pētījumos, piemēram, pētot patērētāju praksi mājokļū, pārtikas patēriņa, mobilitātes un apģērba izvēlē, kā arī māsaimniecību enerģijas, ūdens un atkritumu apsaimniekošanas jomā.

ILGTSPĒJĪGA PATĒRIŅA PĀRVALDĪBAS PIEEJAS Bez jau iepriekš raksturotajām patērētāju uzvedību skaidrojošajām teorijām pastāv arī vairākas pieejas ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā. Veiksmīga ilgtspējīga patēriņa pārvaldība, tāpat kā veiksmīga pārvaldības attīstība, atkarīga no valdības (nacionālajā pārvaldības līmenī) izdarītajām izvēlēm un uzņemtās atbildības. Pakāpeniska neilgtspējīgu patēriņa prakšu izskaušana (Church & Lorek, 2007) un izvēļu precizēšana ir valstu valdību atbildība (Maniates, 2010). Diemžēl pašreizējā patēriņa pārvaldības pieeja galvenokārt balstās uz informācijas instrumentiem, kuri bieži vien ir neefektīvi, jo pastāv informācijas pārpilnība un cilvēki nespēj izraudzīties nepieciešamos un uzticamos informācijas avotus, kā arī informācija bieži vien ir pretrunīga un slikti sagatavota. Ir pietiekami daudz pierādījumu, ka normatīvie un ekonomiskie instrumenti ir visefektīvākie ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā (ASCEE Team, 2008; Lorek, Giljum, & Bruckner, 2008; Rehfeld, Rennings, & Ziegler, 2007).

Kopumā var izdalīt trīs ilgtspējīga patēriņa pārvaldības pieejas: ekoeftivitātes, pārslēgšanās un pietiekamības pieeju. Dažādi autori šīm pieejām ir devuši atšķirīgus nosaukumus, piemēram, Dž. Seifanga (Seyfang, 2004) runā par hierarhisko (piegādes sistēmu), tirgus (ekoloģiskās modernizācijas) un egalitāro (sociālā mārketinga) pieeju, E. Šova (Shove, 2003a) savukārt min piedāvājuma restrukturizāciju, efektivitātes veicināšanu un pieprasījuma restrukturizāciju, E. Paredis (Paredis et al., 2009) runā par dekomercializācijas, ekoeftivitātes un pietiekamības pieeju, bet UNEP min dematerializācijas, ekoeftivitātes un optimizācijas pieeju. Katra no šīm pieejām izmanto atšķirīgus pārvaldības instrumentus un ietekmē atšķirīgus faktoros, kas nosaka patēriņa vides slodzi. Ekoeftivitātes pieeja, kas balstās neoklasiskajā brīvā tirgus paradigmā, ir vērsta uz ekoeftivitātes uzlabošanu un nav pretrunā ar ekonomisko izaugsmi. Savukārt pietiekamības pieeja ir vērsta uz patēriņa apjoma samazināšanu un līdz ar to atbalsta bezizaugsmes ekonomiku (Daly, 1973) un pat ekonomiskās izaugsmes samazināšanu attīstītajās valstīs, tā atbalsta labklājību un apmierinātību ar dzīvi, kuras pamatā ir sociālā kapitāla attīstība un nemateriālistisks dzīvesveids. Savukārt pārslēgšanās pieeja cenšas mainīt kolektīvās rīcības, koncentrējoties uz piegādes sistēmām, lai mainītu patēriņa struktūru.

EKOEFKTIVITĀTES PIEEJA Tā balstās pieņēmumā, ka daba ir pārpilnības sistēma, kas, reaģējot uz cilvēku iejaukšanos, atgūst līdzsvaru, bet patērētāji izdara racionālas, efektīvas izvēles un, pamatojoties uz pieejamo informāciju, samazina savu ietekmi uz vidi. Šī pieeja balstās vairākās savstarpēji saistītās un arī konkurējošās pieejās, tās ir: ekoloģiskā modernizācija (Bonds & Downey, 2015; Buttel, 2000; Spaargaren & Mol, 1992), industriālā ekoloģija (Huber, 2000; Newell & Cousins, 2014; Socolow, 1997), ekoeftivitāte

(Schmidheiny, 1992; von Weizsacker et al., 2009), tīrākas tehnoloģijas (Almeida et al., 2015; Jackson, 1993; Kemp & Soete, 1992), kā arī citas pieejas (Ayres, 2000).

PĀRSLĒGŠANĀS PĪEJA Tā tiek dēvēta arī par dekomercializāciju) nekonzentrējas uz resursu plūsmas samazināšanu, palielinot efektivitāti vai samazinot patēriņu, bet aplūko iespējas mainīt izmantoto resursu plūsmu (Huber, 1995), mainot gan piegādes sistēmas, gan preču un pakalpojumu pieejamību un lietošanas veidus (Spaargaren & van Vliet, 2000). Tās mērķis ir ilgtspējīga resursu pārdale pārdomātos, slēgtos ekonomiskos ciklos, un tā meklē jaunus tehnoloģiskus un sociālus risinājumus. Visos patēriņa attīstības līmeņos — sākot no tirgus ekonomikas un beidzot ar ģimenes attiecībām — var notikt preču un pakalpojumu radīšana un apmaiņa. Taču tikai daži no tiem iekļaujas formālajā ekonomiskajā aprītē (Harvey et al., 2001).

Dekomercializācija lielā mērā koncentrējas uz sociālajām (sistēmiskajām) inovācijām — jaunām programmām, produktiem, idejām vai iniciatīvām, kas maina sociālajās sistēmās dominējošos paradumus, resursu plūsmas, varas attiecības un uzskatus. Šīs pieejas īstenošanai tiek izmantoti pakalpojumu, infrastruktūras, komunikācijas un difūzijas¹ instrumenti — vietējie apmaiņas tīkli, kopienas dārzi u. tml. (Mauch, North, & Pulli, 2001). Šo pieeju bieži vien izmanto pašpalīdzības grupas vai kooperatīvi, līdz ar to tā bieži vien tiek īstenota ārpus monetārās sistēmas (Stahel, 1999). Intensīvāka un kopēja resursu lietošana var samazināt atkritumu (t. sk. piesārņojuma) apjomu, un sistēmas dalībnieki tā var panākt ekonomisku ieguvumu.

Dekomercializācijas pieeja lielā mērā balstās savstarpējā uzticībā (Mauch, North, & Pulli, 2001), tāpēc tās veiksmīgai īstenošanai ļoti būtiski ir spēcīgi sociālie tīkli. Taču bez sociālajiem tīkliem un patērētāju vides apziņas būtiski ir arī ilgtspējīgas piegādes sistēmas, t. i., sociālekonomiskās sistēmas, elementi (noteikumi un struktūras), kas nosaka individuālo un kolektīvo rīcību (Spaargaren et al., 2006).

Ekoeffektivitātes un pārslēgšanās pieeja nespēj risināt atsītiena efekta² un kopējās resursu plūsmas pieauguma problēmu, un tās var novest pie nišas tirgiem un dzīvesveida, kas izslēdz patērētājus ar ierobežotām iespējām, kuri šādu dzīvesveidu nespēj atļauties (Paavola, 2001). Tāpat šīs abas pieejas nav vērstas uz tām mērķgrupām, kuras dažādu iemeslu dēļ nevēlas praktizēt ilgtspējīgu dzīvesveidu (Seyfang & Paavola, 2007).

¹ E. Rodžera (Rogers, 1995) inovāciju difūzijas teorija izšķir piecus difūzijas posmus: inovatori, agrīnie adaptorī, agrīnais vairākums, vēlākais vairākums un atpalcēji. Tiklīdz kādā no grupām inovāciju pieņem pietiekams indivīdu skaits (kritiskā masa), inovācijas izplatās patstāvīgi.

² Atsītiena efekts (*rebound effect*) (Khazzoom, 1980; Herring, 1998; Hertwich, 2005; Holm & Englund, 2009) — resursu patēriņa absolūtais pieaugums, kas rodas efektivitātes pieauguma un patēriņa izmaksu samazināšanās rezultātā (Herring, 1998). Atsītiena efekts ir cieši saistīts ar ekonomikas pieprasījuma un piedāvājuma likumu, kas nosaka, ka, cenām samazinoties, pieprasījums un attiecīgi ražošanas apjomi pieaug. Tas noved pie paradoksa, ka nacionālajai programmai vai tehnoloģijai, kas vērsta uz vides slodžu un izmaksu samazināšanu, ir tendence palielināt pieprasījumu un līdz ar to — arī patēriņu. Taču atsītiena efektu var ietekmēt ne tikai finanšu izmaksas. Tas var būt saistīts arī ar laika patēriņa vai risku samazināšanos vai komforta pieaugumu.

PIETIEKAMĪBAS PĪEJA Tā balstās apsvērumā, ka resursi uz Zemes ir ierobežotā apjomā, un tas nosaka robežas arī ekonomiskajai izaugsmei (Meadows et al., 1972; Sachs, 2000). Minēto pieeju atbalsta daudzi dažādu nozaru zinātnieki: psihologi (piemēram, *T. Kasser*), sociologi (piemēram, *A. Etzioni*, *F. Hirsch*), ekonomisti (piemēram, *T. Scitovski*, *R. Frank*, *R. E. Lane*, *R. Layard*) un filozofi (piemēram, *K. Soper*). P. M. Bulanžē (Boulanger, 2010) bez pietiekamības pieejas izšķir arī kultūras dematerializācijas pieeju, kas ir vērsta uz materiālo vērtību nozīmes samazināšanu labklājības nodrošināšanā. Šī pieeja lielā mērā saskan ar diskusiju par cilvēku vēlmēm un vajadzībām.

Ilgtspējīga patēriņa pārvaldības attīstības ietvars

Sociālās inovācijas ir vienas no galvenām stipra ilgtspējīga patēriņa virzītājām (Jaeger-Erben et al., 2015; Lorek &

Fuchs, 2013), kas atbalsta pietiekamības stratēģijas īstenošanu praksē. Šīs iniciatīvas var būt saistītas ar mājokļa, mobilitātes, pārtikas un enerģijas patēriņu un ietver dažādu ilgtspējīgu pakalpojumu sniegšanu, piemēram, ekociematu izveidošanu un vietējo valūtu nodrošināšanu (Hargreaves, Longhurst, & Seyfang, 2013; Seyfang & Haxeltine, 2012). Sociālās inovācijas var stimulēt arī ar tiesiski normatīvo aktu palīdzību, piemēram, nodrošinot stratēģisko tirgus nišu vadību (Schot & Geels, 2008) vai veicinot jaunu, ilgtspējīgāku sociālo praksi (Shove & Walker, 2010). Taču jāņem vērā, ka sociālo inovāciju pārvaldība ir lielā mērā atkarīga no sadarbības dažādos pārvaldības līmeņos, lai izvairītos no potenciālas negatīvas ietekmes uz atsevišķām sociālajām grupām. Dažādu līmeņu pasākumi ir jākoordinē tā, lai vietējās, ambiciozās iniciatīvas atbalstītu gan valsts (nacionālā līmeņa) pārvalde, gan starptautiskās institūcijas, pēc tam nacionālos un starptautiskos procesos ir jādalās ar rezultātiem un pieredzi (Lorek, 2005). Tādējādi savlaicīga informācija par politiskajiem procesiem ir nepieciešama jau vietējā līmenī, jo ir nepieciešams vietējo iniciatīvu kopums, lai ilgtspējīga patēriņa pārvaldību stimulētu nacionālā un starptautiskā līmenī.

M. Jēgers-Erbens ar kolēģiem (Jaeger-Erben et al., 2015) ir aprakstījuši pamata situācijas, kas noved pie neilgtspējīgo patēriņa paradumu izmaiņām sociālo inovāciju dēļ. Minētie autori ir identificējuši vairāku alternatīvu patēriņa veidu situācijas, kas balstās uz diviem atšķirīgiem principiem, uz esošās prakses izmaiņām un uz trīs dažādiem faktoriem, kas nosaka rīcību.

Kombinējot uzsvāru uz sociālai praksei piemērotām problemātiskām nozīmēm un uzsvāru uz pakalpojumu, infrastruktūru un produktu patēriņa iespēju trūkumu, autori (Jaeger-Erben et al., 2015) ir identificējuši produktu patēriņa veidu piecus dažādus alternatīvos modeļus:

1. Patēriņš, kas spēcina kopienu (piemēram, pilsētas dārkopības vai sabiedrības atbalstītas lauksaimniecības

produktu patēriņš). Pastāv uzskats, ka šis patēriņš ne tikai rada atšķirīgu patēriņu, bet arī jaunu vērtību. Tas rodas kā atbilde uz sabiedrības sadarbības, kohēzijas, līdzdalības un solidaritātes trūkumu.

2. Patēriņš, kas paplašina kompetenci (patēriņš saistīts ar cilvēka paša darbību); to var uzskatīt par risinājumu patērētājos valdošajai nekompetencei. Patērētājos tiek attīstītas nepieciešamās prasmes, lai radītu un remontētu savas plaša patēriņa preces.
3. Patēriņš, kas samazina resursu un atkritumu apjomu (piemēram, pārstrāde un atkārtota izmantošana), ir saistīts ar tām patēriņa precēm, kas tiek izšķērdētas un netiek pietiekami novērtētas konvencionālā ražošanā un patēriņa praksē. Risinājums ir dažādas piegādes sistēmas, kas var, piemēram, atkritumus pārvērst resursos un tālāk – produktos.
4. Kopienas patēriņš (koplietošana, mainīšanās un cita veida sadarbības patēriņa formas) arī balstās kopienas attīstībā, bet īstermiņā, un tas galvenokārt ir orientēts uz patēriņa vajadzību apmierināšanu. Šī rīcība bieži vien tiek pamatota ar nepieciešamību pēc efektīvākiem produktiem (piemēram, dalīšanās ar tiem).
5. Uz vajadzību un lietderību orientēts patēriņš. Tā pamatā ir iespēju trūkums efektīvi izmantot produktus, un risinājumi ir saistīti ar individuālu rīcību (piemēram, īri). Tie ietver alternatīvus ražošanas un pakalpojumu piegādes veidus, kas mēģina tieši reaģēt uz faktiskām patērētāju vajadzībām un izvairīties no neefektīviem darījumiem, piemēram, neiegādāties reti izmantotus produktus.

Pieci aprakstītie sociālo inovāciju veidi ataino jomas, kurās notiek sociālās prakses izmaiņas. Tie parāda dažādus veidus, kā izskaust neilgtspējīgas prakses, kā arī dažādas ilgtspējīgu alternatīvu formas. Tomēr atsevišķos gadījumos, kad tiek attīstīts kopienas patēriņš, nozīme ir arī patēriņa infrastruktūras maiņai. Tāpat dažos gadījumos patēriņš, kas stiprina kopieni, spēj nodrošināt arī patērētāju vajadzības.

Patēriņa rīcībpolitikas instrumenti un sadarbības tīkli

Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas rīcībpolitikas īstenošanai ir nepieciešama *sistēmiska pieeja un komplementāra dažādu instrumentu izmantošana*, kurus lieto gan

valsts un pašvaldību pārvaldes iestādes, gan sabiedriskās organizācijas, uzņēmumi un citas mērķgrupas (Rubik et al., 2009). Ilgtspējīga patēriņa un ražošanas instrumenti ir līdzekļi, kurus var izmantot pārejai uz ilgtspējīgu patēriņu un ražošanu. Tos var iedalīt 6 instrumentu pamata grupās (Ernšteins, 1999):

- 1) plānošanas instrumenti – ietver nacionālos, nozaru un teritoriālos plānus un stratēģijas, kas ietekmē ilgtspējīgu patēriņu un ražošanu;
- 2) normatīvie instrumenti – ietver normatīvos/likumdošanas aktus, kas nosaka tiesības, pienākumus un aizliegumus ilgtspējīga patēriņa un ražošanas jomās;
- 3) institucionālie instrumenti – aptver institucionālo sistēmu, cilvēkresursus, kas viss nepieciešams ilgtspējīga patēriņa un ražošanas plānošanā, ieviešanā un kontrolē;
- 4) infrastruktūras instrumenti – vērsti uz ilgtspējīga patēriņa un ražošanas nodrošināšanai nepieciešamās infrastruktūras (piemēram, veloceļu, atkritumu apsaimniekošanas sistēmas) izveidi;
- 5) finanšu un ekonomiskie instrumenti – ietver, piemēram, subsīdijas, nodokļus un tarifus, tirdzniecības atvieglojumus, kā arī finanšu atbalsta mehānismus un emisiju tirdzniecības sistēmas;
- 6) komunikācijas instrumenti – ietver komplementāri informatīvos pasākumus, apmācības, publikācijas, iesaisti un līdzdalību, kā arī obligātās un brīvprātīgās sertifikācijas sistēmas (piemēram, ekomarķējumus), tātad visa veida labās prakses demonstrējumu, ilgtspējīgam patēriņam draudzīgu rīcību.

Pāreja no hierarhiskas pārvaldības uz tirgus un *tīkveida pārvaldību* (Bähr & Treib, 2007) nodrošina plašāku interešu grupu iesaisti ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā. Līdz ar to valsts pārvalde vairs nav vienīgais ilgtspējīga patēriņa pārvaldības aģents un citu interešu grupu nozīme nepārtraukti pieaug. Visas interešu grupas ir atbildīgas par pašreizējo vides stāvokli, tām ir jāklūst par pārmaiņu aģentiem ilgtspējīgākas nākotnes veidošanā, nodrošinot izmaiņas makrovīdes faktoros. Taču vēl joprojām ilgtspējīga patēriņa pārvaldības instrumentu veiksmīgs lietojums lielā mērā atkarīgs no aktīvas valsts pārvaldes institūciju iesaistišanās.

Līdz šim ir zināmi tikai daži veiksmīgi ilgtspējīga patēriņa instrumenti ar ierobežotu valsts pārvaldes lomu, piemēram, dažādas kopienas iniciatīvas un brīvprātīgie instrumenti. Brīvprātīgos instrumentus arvien vairāk izmanto arī valsts pārvalde, iesaistoties partnerībā ar privāto sektoru, kā arī izmantojot komunikācijas instrumentus. Taču vēl joprojām valsts pārvalde visplašāk praksē izmanto tieši normatīvos un ekonomiskos instrumentus, piemēram, standartus, nodokļus un subsīdijas. Valsts pārvaldes uzdevums

ir novērst tirgus nepilnības, ieviešot zaļā budžeta reformu, kā arī nodrošināt taisnīgu resursu pārdali sabiedrībā, veidot tehnisko infrastruktūru, telpisko un tiesisko ietvaru, atbalstīt sociālās (sistēmiskās) inovācijas un sociālo uzņēmējdarbību, stimulēt un veicināt sabiedrības līdzdalību, dialogu, eksperimentus, mācīšanos un labo piemēru izplatību plašākā sabiedrībā, lai veicinātu ilgtspējīgākus patēriņa paradumus. Šīs funkcijas īstenojamas sadarbībā ar citām interešu grupām.

Biznesa stratēģijas ilgtspējīga patēriņa attīstībā ierobežo peļņas un izaugsmes efekts (izņemot sociālo uzņēmējdarbību), jo uzņēmumi darbojas akcionāru interesēs, kuri iegulda uzņēmumos, lai gūtu peļņu. Tāpēc uzņēmumu pieeja ilgtspējīga patēriņa jomā parasti aprobežojas ar ekofektivitātes pieeju — resursu efektivitātes uzlabojumiem piegādes ķēdē, produktu ekodizainu, zaļā iepirkuma principu ieviešanu un zaļo marketingu. Biznesa pieeja ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā atbilst pašlaik īstenotajai tirgus pārvaldības pieejai, kas nerisina apjoma un atsienas efekta radīto vides slodžu pieaugumu.

Šo problēmu ir tikai daļēji iespējams risināt pašreizējā ekonomiskā modeļa ietvaros. Parādās arvien jaunas biznesa iniciatīvas, piemēram, uzņēmumi, kuri veicina produktu koplietošanu, un sociālie uzņēmumi, kuru galvenais uzdevums nav peļņas gūšana, bet iedzīvotāju vajadzību apmierināšana un kādu sabiedrībai būtisku funkciju veikšana. Latvijā šāda veida biznesa sāk tikai attīstīties. Taču pastāv daudz nišu biznesam bioloģiskās lauksaimniecības, ekokosmētikas un otrreizēji pārstrādātu produktu jomās.

Iedzīvotāju videi draudzīgas rīcības prakse saistīta ar jomām, kas sniedz ekonomisku ieguvumu, nodrošina statusu vai tiek plaši apspriestas. Patērētāji labprāt iesaistās atkritumu šķirošanā, ja tas neprasa daudz pūļu un līdzekļu, vai, ja ir pietiekami turīgi, izvēlas videi draudzīgus produktus un pakalpojumus, taču ir atturīgi pret patēriņa samazināšanu un būtiskām izmaiņām ikdienas dzīves organizācijā. Sabiedrībā ierastās prakses ir grūti laužamas, un patērētāju uzvedības paradumus nosaka komplekss ārējo un iekšējo faktoru kopums. Patērētāji nevar būt galvenie atbildīgie par ilgtspējīgu patēriņu, jo to uzvedības paradumu maiņu ierobežo daudzi ārējie faktori, piemēram, infrastruktūra un piegādes sistēmas. Liela daļa patērētāju Latvijā nav gatavi mainīt savu rīcību un resursu noplicināšanā un vides piesārņojumā vaino uzņēmumus, bet uz tiem neizdara spiedienu, pieprasot augstāku korporatīvo vides atbildību. Savukārt uzņēmumi nevirzās ilgtspējīga patēriņa virzienā, jo nav attiecīgs stingrāks valsts normatīvais regulējums, patērētāju un nevalstisko organizāciju spiediens.

Nevalstiskās organizācijas (NVO) ir galvenie pietiekamības pieejas atbalstītāji. Taču šīm organizācijām Latvijā trūkst stratēģiskas, koordinētas rīcības šo jautājumu risināšanā, to spējas ietekmēt lēmumus ir ierobežotas. Latvijā nav sabiedriskā diskursa par ilgtspējīga patēriņa tēmu. Veiksmīgākas

ilgtspējīga patēriņa pārvaldības nodrošināšanai būtu jāveicina plašāka zinātnieku un NVO, kā arī zinātnieku un valsts pārvaldes sadarbība, lai pārnestu zinātnes atziņas un teorijas ilgtspējīga patēriņa jomā uz plašāku sabiedrību un valsts pārvaldi. Zināšanu pārneses nodrošināšanai būtiska ir NVO sadarbība ar patērētājiem. NVO un zinātnes nozīme pārmaiņu piramidā ļoti svarīga, jo šīm interešu grupām ir visaugstākā sabiedrības uzticība.

Izpratne par dzīves kvalitāti atspoguļojas interešu grupu ilgtspējīga patēriņa pārvaldības rīcībās. Dažādas interešu grupas regulējošo, ekonomisko un komunikācijas instrumentu izmantošanu tādās jomās kā energoefektivitāte uzskata par pieņemamu un atbalstāmu rīcību, bet, piemēram, priekšlikums samazināt autotransporta un elektropreču izmantošanu vai mainīt cilvēka ēšanas paradumus tiek uztverts par individa izvēles brīvības ierobežošanu, un tāpēc šajās jomās trūkst saskaņotas, mērķtiecīgas rīcības vides slodžu mazināšanā.

Interešu grupu novērtējums veiktajos pētījumos parāda, ka Latvijā nav izveidojies funkcionāls interešu grupu sadarbības tīkls ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā un ka interešu grupu īstenotajām iniciatīvām ir gadījuma raksturs, kas neveido kopīgu sistēmu. Interešu grupu sadarbības tīkliem ir jāveicina sadarbība, informācijas apmaiņa, sniedzot metodoloģisku atbalstu interešu grupu īstenotajām iniciatīvām ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā. Šādas pārvaldības pieejas attīstība prasa kopējas intereses un visu iesaistīto pušu kopīgus centienus. Šādu daudzveidīgu tīklu pārvaldība ir būtiska, bet paralēli pastāvošo konfliktējošo interešu dēļ — komplekss process. Pašreizējā rīcīpolitika akcentē uzņēmēju nozīmi pārvaldības procesā, bet nespēj saskaņot patērētāju un uzņēmumu intereses ilgtspējīgā patēriņā. Tāpēc lielāka uzmanība jāpievērš valsts pārvaldes un patērētāju attiecību stiprināšanai.

Ciešu, saskaņotu sadarbības tīklu attīstības priekšnosacījums ir interešu grupu horizontālā un vertikālā sadarbība. Latvijā vājā starpsektoru biznesa sadarbība un sadarbība piegādes ķēdē, kā arī vājā sadarbība starp valsti un citām interešu grupām, ir faktors, kas ierobežo ilgtspējīga patēriņa pārvaldību. Sadarbību ierobežo zema uzticības līmenis, kas ir vērojams starp dažādām interešu grupām un šo grupu iekšienē. Uzticības trūkums noved pie nevēlēšanās dalīties problēmās, idejās un meklēt kopīgus risinājumus.

Uzticība veidojas pamazām, un tā ir atkarīga no lēmumu pieņemšanas caurskatāmības un līdzdalības iespējām. Viens no ceļiem šīs krīzes pārvarēšanai ir vietējo viedokļu lideru un mediatoru, kuriem uzticētos sabiedrība, identificēšana un iesaistīšana ilgtspējīga patēriņa diskursā. Uzticības krīzi sabiedrībā veicina arī sabiedrības nevienlīdzība. Džini koeficients, kas parāda ienākumu atšķirības sabiedrībā, Latvijā palielinās, un tas liecina par ienākumu nevienlīdzības pieaugumu. Nevienlīdzīgas sabiedrības nespēj radīt funkcionējošus sadarbības tīklus, un to galvenais attīstības dzinulis ir materiālā labklājība, kas ir pretstatā ilgtspējīgam patēriņam.

Integrēta ilgtspējīga patēriņa pārvaldība

Pašlaik ilgtspējīga patēriņa pārvaldību Latvijā un arī citur pasaulē nosaka neoklasiskās ekonomikas paradigma, kas

balstās ticībā par bezgalīgu eksponenciālu ekonomisko izaugsmi un tirgus spējām efektīvi pārvaldīt resursus. Kā jau iepriekš raksturots, šī pieeja balstās tirgus pārvaldības pieejā, ir vērsta uz piedāvājuma puses pārvaldību un ekoeftektivitāti, taču tā nav pietiekama absolūto vides slodžu samazināšanai, un tā sabiedrībā nostiprina materiālistisku pasaules uzskatu. Tai ir raksturīga centralizēta, institucionālizēta lēmumu pieņemšana (vertikālā integrācija) un ierobežota interešu grupu līdzdalība, kā arī tirgus pārvaldības instrumentu izmantošana un tehniski risinājumi (Brizga, 2012, 142. lpp.)

Lai arī kopienas iniciatīvas Latvijā līdz šim ir bijušas marginalizētas, pakāpeniski attīstās alternatīvs hedonisms (Soper, 2008), kas atbalsta integrētas pārvaldības pieeju. Tomēr līdz šim postmateriālistiskais pasaules uzskats Latvijā nav īstenojies plašas sabiedrības pieņemtos patēriņa paradumos, un sabiedrībā valda attieksmju un rīcību plaša, kad cilvēki augstu vērtē tīru vidi un nosoda vides piesārņojumu un degradāciju, bet vides problēmas nesaista ar saviem ikdienas uzvedības un patēriņa paradumiem, nav gatavi īstenot ilgtspējīgu patēriņu un videi draudzīgu rīcību.

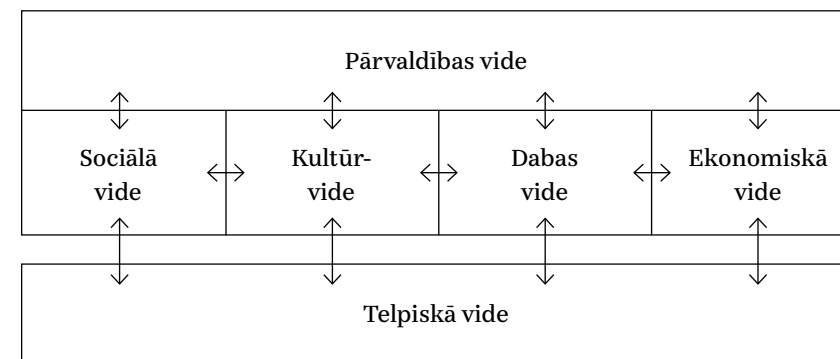
Lai nodrošinātu *integrētu ilgtspējīga patēriņa pārvaldību*, ir nepieciešamas izmaiņas tajos makrovīdes faktoros, kas nosaka patēriņu, kā arī jābūt normatīvajai bāzei, organizatoriskajām struktūrām un novērtējuma sistēmai, kas veicina un uztur šādu integrētu pārvaldību, jābūt visu pārvaldības instrumentu grupu piemērošanas atbalstam. Normatīvajai bāzei jāveicina vertikālā un horizontālā integrācija — ilgtspējīga patēriņa rīcīpolitiku principu, mērķu un uzdevumu saskaņotība starp dažādiem pārvaldības līmeņiem (starptautisko, reģionālo, nacionālo un vietējo) un rīcīpolitikas jomām (piemēram, klimata, transporta un enerģētikas rīcīpolitiku savstarpējā integrācija), kā arī vajadzīgs politiskais un sabiedrības atbalsts šīs rīcīpolitikas īstenošanai. Rīcīpolitikas izstrādei, ieviešanai un uzraudzībai ir nepieciešama 1) progresīva resursu patēriņa atsaistīšana no ekonomiskās izaugsmes tempiem; 2) sociālo jautājumu integrācija ilgtspējīga patēriņa rīcīpolitikā; 3) apjoma un atsītiņa efekta novēršana; 4) sistēmiskas, savstarpēji saskaņotas izmaiņas makrovīdes faktoros.

Vides pārvaldības rīcīpolitika: videi draudzīga rīcība

Ilgspējīgas attīstības mērķu sasniegšanas pamata priekšnosacījums ir sabiedrības kopuma, visu mērķgruppu, visa veida organizāciju un indivīdu vides apziņa

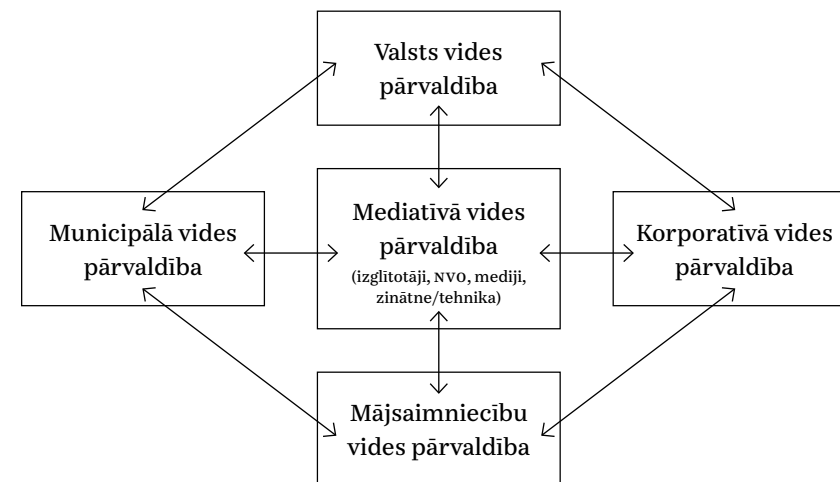
un videi draudzīgas rīcības prakse ikdienā. Ar vidi tās plašākajā konceptā saprotama dabas vides un sociāli ekonomiskās vides mijšakarību sistēma,

1. attēls. Ilgtspējīgas attīstības pamatmodeļa trīs dimensiju paplašināšanas struktūrshēma: mājsaimniecību vides pārvaldības segmenta attīstības iekšējais jeb tematiskā satura konteksts

(Ernšteins, 2016a)

2. attēls. Vides pārvaldības segmentu kopējā struktūrshēma: mājsaimniecību vides pārvaldības segmenta attīstības ārējais jeb galveno mērķgruppu sadarbības konteksts

(Adaptēts no Ernšteins, 1999)

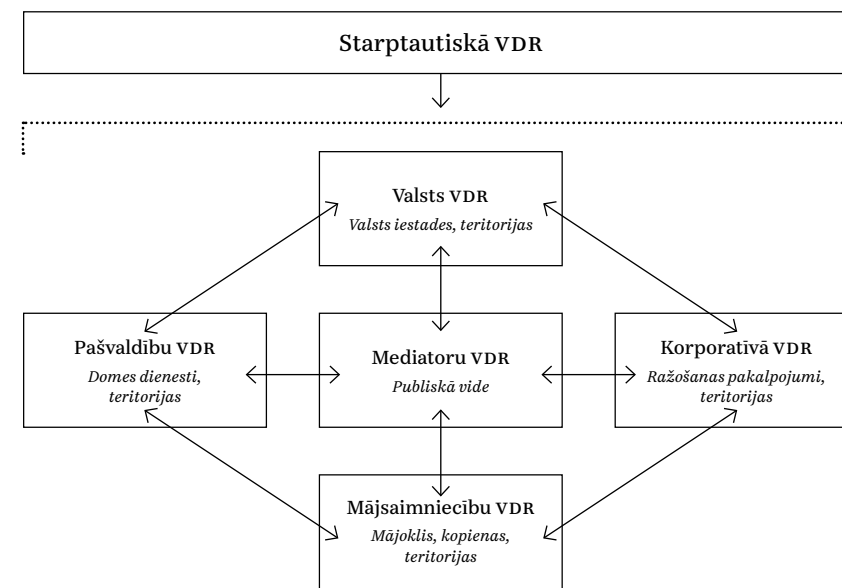
tāpat ilgtspējības princips ir arī vides pārvaldības pamatprincips neatkarīgi no tā, vai to skatām globālajā vai vietējā un arī mājsaimniecību līmenī, — videi draudzīgas rīcības šajā kontekstā ir arī ilgtspējīgas attīstības rīcības.

Mājsaimniecību patēriņš Eiropā, t. sk. Latvijā, turpina augt, un tas ir jau vairāk nekā 60% no antropogēnajām vides slodzēm (Tukker et al., 2006). Te mīnami galvenie patēriņa sektori, saukti arī par klasteriem, kuri rada lielāko ietekmi uz vidi, vērtējot kā pēc ekoloģiskās pēdas nospieduma, tā arī pēc mājsaimniecību radīto siltumnīcefekta gāzu izmešu daudzuma. Šie klasteri ir pārtika, mājoklis, mobilitāte. Atbilstoši tam ir nepieciešams gan lēmumu pieņemšanas līmeņos panākt līdzsvaru starp ilgtspējīgas attīstības dimensijām, proti, starp ekonomisko izaugsmi, sociālo nodrošinājumu un vides saglabāšanas, vides pārvaldības mērķiem, gan arī panākt iedzīvotāju atieksmes un rīcības attīstību vietējā mērogā un konkrēti – mājsaimniecībās, respektīvi, panākt attīstību mājsaimniecību vides pārvaldībā – nepietiekami novērtētā un mērķtiecīgi aktualizētā iedzīvotājiem vistuvākajā vides pārvaldes līmenī (sk. Ernšteins, 1999). Tāpēc videi draudzīgas rīcības aspektā ir svarīgi atpazīt/novērtēt visas ilgtspējīgas attīstības dimensijas tieši mājsaimniecību vides pārvaldības praksē (tātad – īstenot horizontālo integrāciju) un izprast to mijiedarbību mājsaimniecību vides pārvaldības iekšējā kontekstā (1. attēls), kā arī komplementāri iepazīt un veicināt sadarbību starp visiem vides pārvaldības segmentiem (tātad arī panākt vertikālo integrāciju), t. sk. tieši mājsaimniecību vides pārvaldībā ārējā konteksta mijiedarbību sekmīgā attīstībā (2. attēls).

Atbilstoši 2. attēlā redzamajai vides pārvaldības segmentu pamatshēmai, kura vienlaikus atspoguļo arī galvenos vides pārvaldības aktorus jeb interešu grupas, ir iespējams konstruēt arī videi draudzīgas rīcības pārvaldības segmentu kopsistēmas shēmu (3. attēls), tā akcentējot vides pārvaldības (politikas) patieso prakses mērķorientāciju, ievērojot šo pārvaldības segmentu savstarpējo atkarību un ietekmes gan pētījumos, gan rīcībpolitiku attīstībā/ieviešanā. Tā ietver galvenos vides pārvaldības aktorus (interesešu grupas), vides pārvaldības pamatdimensijas un to savstarpējo atkarību un ietekmes.

Definēt ilgtspējīgu dzīvesveidu nav tik vienkārši, jo skaidrojumā būtu jāiekļauj arī katra indivīda un visas sabiedrības dažādās izpratnes par to, kas ir vide un tai draudzīgas rīcības un uzvedība kopumā (Ernšteins, 2016c). ANO Ilgtspējīgas attīstības komisijas piedāvātā definīcija nosaka, ka ilgtspējīgs dzīvesveids ir tāda patēriņa un rīcību paraugs, kas apmierina cilvēka pamatvajadzības; nodrošina labāku dzīves kvalitāti; samazina dabas resursu izmantošanu; atkritumu un citu piesārņotāju emisiju visā produkta dzīves ciklā un neapdraud nākamā paaudžu vajadzības. Savukārt Latvijas Ilgtspējīgas attīstības stratēģijā (LIAS 2030) tas tiek definēts kā veselīgs un videi draudzīgs dzīvesveids, kas ietver: saudzīgu attieksmi pret vidi un dabu, atceroties par nākamā paaudžu vajadzībām; pārdomātus lēmumus un saprātīgu rīcību, veidojot pēc iespējas labāku dzīvi sev un saviem bērniem. Videi draudzīga rīcība saistāma ar literatūrā atrodamo jēdzienu «videi nozīmīga uzvedība», kuras

3. attēls. Videi draudzīgas rīcības (VDR) kopdimensionālā shēma kā vides pārvaldības praktiskās mērķorientācijas reprezentācija

(Ernšteins, 2016a)

pamatā ir ietekme uz vidi, kas rodas konkrētas uzvedības rezultātā (Stern, 2000). P. Stērnss savos darbos videi draudzīgas rīcības izpausmes klasificē divās pamatgrupās: 1) rīcības, kas orientētas uz nodomiem (rīcība, kuru persona, kas rīkojas, uzskata par videi draudzīgu); 2) rīcības, kas orientētas uz ietekmēm. Viņš izstrādājis arī vērtību–pārlicību–normu–uzvedības modeli, izdalot trīs indivīdu vērtību un tām pakārtotu videi draudzīgas uzvedības grupas: 1) egoistiskās vērtības un tām pakārtotā uz sevi vērstā videi draudzīgā uzvedība; 2) altruistiskās vērtības un tām pakārtotā uz kopienu vērstā videi draudzīgā uzvedība; 3) biosfēriskās vērtības un tām pakārtotā uz vidi vērstā videi draudzīgā uzvedība (Stern et al., 1999).

Videi draudzīgas rīcības var definēt arī vides pārvaldības procesa kontekstā kā sabiedrības un indivīda vides apziņā motivētas rīcības, kuras izpaužas profesionālajā un ikdienas darbībā un kuru mērķis ir vides problēmu identificēšana un risināšana (Ernšteins, 1999). Videi draudzīgas rīcības ietekmē gan iekšējie faktori (vides apziņa u. c.), gan ārējie faktori visu ilgtspējīgas attīstības dimensiju kontekstā. Videi draudzīgas rīcības var izpausties tieši, piemēram, atkritumu šķirošana, talkas, un netieši, arī kā nodokļu izmaiņas, vides izglītības pasākumi, sabiedrības līdzdalība u. tml.

Ilgspējīgam dzīvesveidam jāatspoguļo katras sabiedrības īpašais kultūras, dabas, ekonomikas, sociālais mantojums. Tajā noteikti ietverams sabiedrības pārvaldības un telpiskais mantojums (1. attēls) to savstarpējā mijiedarbībā, kā arī šodienas/nākotnes vides pārvaldības un ilgtspējīgas attīstības principi (Ernšteins, 2016c), līdz ar to ilgtspējīga dzīvesveida virzība ir saistīta ne tikai ar evolucionāriem, bet arī ar revolucionāriem sabiedrisko inovāciju izaicinājumiem: 1) pārskatīt esošā dzīvesveida izpausmes, piemēram, kā iepērkamies, organizējam ikdienas dzīvi; 2) mainīt to, kā veidojam attiecības ar līdzcilvēkiem, t. i., mainām, atklājam, audzinām, veidojam savu identitāti; 3) pārvērtēt sabiedrību un dzīvesveidu dabas vides kontekstā; 4) darīt to mājās un darba vietā, visu līmeņu valsts pārvaldības institūcijās, uzņēmējdarbībā. Bieži vien tiek uzskatīts, ka tieši cilvēka vērtības un vides apziņa nosaka cilvēka rīcību. Respektīvi, cilvēkiem ar augstu vides apziņu būtu jāsteno videi draudzīgas rīcības, kas izpaustos arī zemās vides slodzēs, tomēr starptautiskie pētījumi to neaplicina.

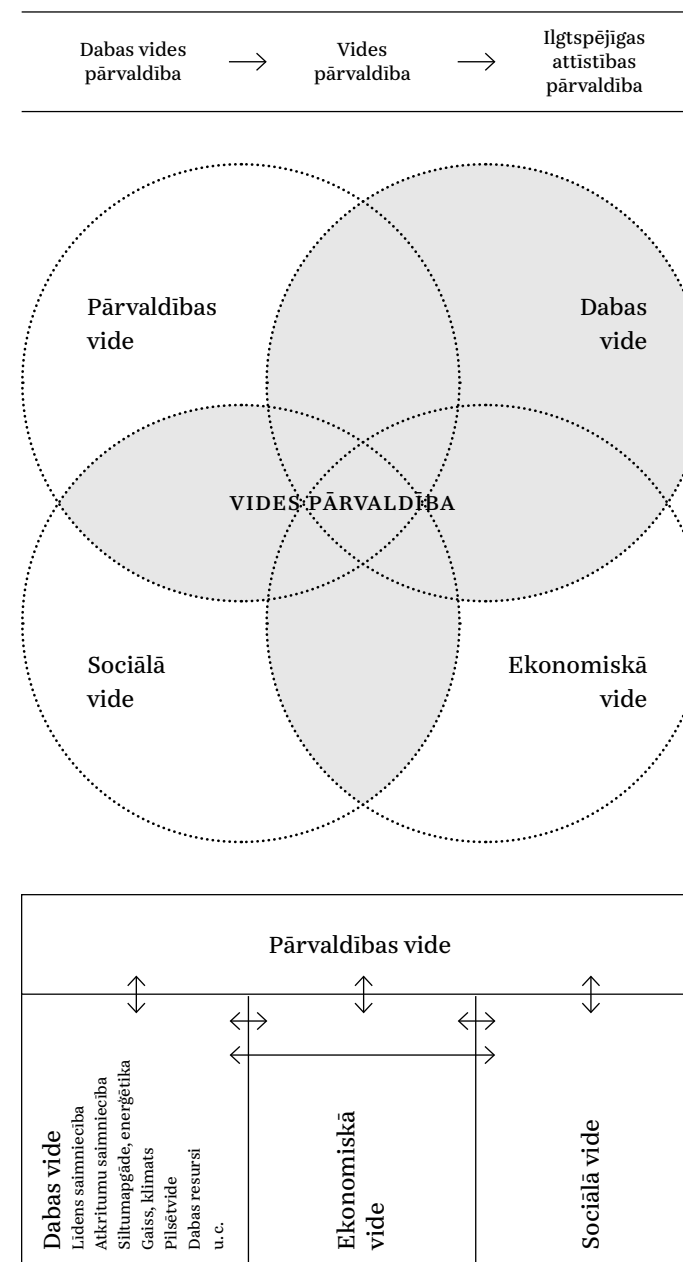
Vides pārvaldības konceptuālais un prakses attīstības ietvars

Vides pārvaldības vēsturisko attīstību un mūsdienas, skatot vides pārvaldību saistībā ar rīcībspolitikas praksi, var konspektīvi raksturot kā *pārvaldības satura, procesa un pārvaldes segmentu* attīstību — no dabas vides aizsardzības un pārvaldes līdz ilgtspējīgas attīstības pārvaldībai (Ernšteins, 2016b). Pašlaik, pēc Riodežaneiro 1992. gada ANO paradigmatiskā samita, pasaulē vides konceptu būtu akadēmiski un lietišķi skatīt kā dabas vides un sociālās (sociālekonomiskās) vides mijšakarību sistēmu (4. attēls), turklāt ar ļoti ievērojamu sociālekonomiskās jeb antropogēnās slodzes/ietekmju nozīmi. Tāpēc konkrētās vides sistēmas mijšakarības ir nepieciešams izziņāt vispārīgus multidisciplināri, vēlams — maksimāli interdisciplināri, un tad atklātās mijšakarības būtu adekvāti jāpārveido atbilstoši līdzsvarotas ilgtspējīgas attīstības uzdevumiem — interaktīvi pārvaldīt, ievērojot visus pārvaldības cikla posmus (5P pārvaldības cikla modelis: problēmanalīze–politika–plānošana–pārvalde–pārbaude).

Pašlaik vides pārvaldībā Latvijā no akadēmiskā interdisciplinārā viedokļa vides zinātnes, līdzīgi kā daudzviet pasaulē (Clark, 2007), tiek skatītas kā atsevišķas zinātņu nozares/apakšnozares un vides pārvaldība tiek iekļauta vienā no apakšnozarēm³, kaut kopš 1998. gada Latvijas Zinātnes padomes atzinuma, vides zinātne bija vienota zinātnes nozare (interdisciplināra starpnozare) ar savām apakšnozarēm, t. sk. vides pārvaldību. Savukārt lietišķajā

³ Ministru kabineta noteikumi Nr. 49 (2018) «Noteikumi par Latvijas zinātnes nozarēm un apakšnozarēm» vairs neparedz vides zinātni kā atsevišķu vienotu zinātnes nozari, bet vides zinātnes apakšnozares iekļauj dažādās zinātnes nozaru grupās, piemēram, vides zinātnes sociālos aspektus iekļauj sociālo zinātņu grupā sociālās un ekonomiskās ģeogrāfijas nozarē, bet vides zinātnes dabaszinātniskos aspektus — dabaszinātņu grupā.

4. attēls. Ilgtspējīgas attīstības tradicionālās pamatdimensijas to mijšakarībā un vides pārvaldības satura izpratnes un prakses attīstība

(Ernšteins, 2016b)

publiskās pārvaldes laukā vides pārvaldība saistīta ar vides nozares ministrijas (Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas) darbību, un tiek īstenota visu nozares un ārpusnozares aktoru (interesešu grupu) sadarbība, tā nodrošinot ne tikai disciplināro jeb nozarisko/sektoriālo vides pārvaldību, bet arī integratīvo vides pārvaldību, jo *vides nozares jautājumi, procesi un mērķgrupu intereses tiek integrētas visās valsts pārvaldes nozarēs.*

Vides pārvaldības vēsturiskajā attīstībā iekļaujams arī pārvaldības procesuālo pieeju skatījums — vispirms lejupvērstā vides pārvaldības pieeja (*top-down government*); uz tirgus instrumentiem balstītā pieeja (*market-based governance*); augšupvērstā, uz vietējo kopienu/sabiedrības pārstāvniecības līdzdalību balstītā vides pārvaldības pieeja (*bottom-up community based participatory governance*) un vides pārvaldības pamatprincipiem atbilstošā labas pārvaldības prakses pieeja (*good governance*).

Šīs visas pieejas nozīmīgi atbalsta un papildina *sadarbības pārvaldības* pieeja (Ernšteins, 2008) un citas saistītās pieejas, t. sk. adaptīvā (*adaptive*), daudzlīmeņu (*multi-level*), mērķgrupu līdzdalības (*multi-stakeholder governance*) u. c. pārvaldības pieejas. Tās ir īpaši nozīmīgas videi draudzīgas rīcības attīstībai un vides pārvaldības apziņas veicināšanai. Sadarbības pārvaldības pieejas attīstības kontekstā ir iespējams izvirzīt trīs komplementārus vides pārvaldības pamatprincipus. Tie ir: 1) ilgtspējīgas attīstības un sabiedrības līdzdalības princips; 2) integrācijas un disciplinārizācijas komplementaritātes princips (universālais paradigmatiskais princips); 3) sadarbības pārvaldības princips (Ernšteins, 1999).

Lai sekmētu ilgtspējīgu vides pārvaldības attīstību pašvaldībās, nepieciešams nodrošināt vienoti komplementāru dabas, sociālo un ekonomisko jautājumu risināšanu, kā arī visu interesešu grupu savstarpēju sadarbību, panākot *sistēmiskas un integratīvas pieejas* realizāciju, īpaši izstrādājot pašvaldības t. s. *pārvaldības vides* saturisko un procesuālo kontekstu. Pašvaldību vides pārvaldības attīstība tiek veidota gan tieši no valsts puses, respektīvi, nosakot dažādus normatīvos aktus (lejupvērstā pieeja), gan no reģionālā vides pārvaldības līmeņa, veicot vietējā līmeņa vides pārvaldības uzraudzību, kā arī pašai pašvaldībai atbildot par savām autonomajām funkcijām vides jeb, precīzāk, komunālajā sektorā, kā tas nosaukts likumā «Par pašvaldībām». Atsevišķu labās prakses piemēru analīze parāda, cik būtiski iespējams *veicināt pašvaldību un tās mērķgrupu pašiniciatīvu* savu vides un ar to saistīto attīstības jautājumu ieinteresētā sakārtošanā un nepastarpinātā izmantošanā savas teritorijas un sabiedrības attīstībā.

Pastāv trīs galvenās municipālās vides pārvaldības ietvara problēmjas (Lontone-Ieviņa, Ernšteins, Zilniece, 2016):

- *Sistēmiskas pieejas nepietiekamība* (nacionālais–reģionālais–vietējais līmenis). Latvijas Republikas normatīvie akti un

dokumenti nenosaka nozarisku/sektoriālu jeb disciplināru vides pārvaldības plānošanu (kā tas bija līdz 2006. gadam) un attīstību vietējo pašvaldību līmenī, savukārt vides pārvaldības (kā nozares) integrācija tiek noteikta katras pašvaldības obligātajos attīstības plānošanas dokumentos — ilgtspējīgas attīstības stratēģijā, attīstības programmā un teritorijas plānojumā. Vides pārvaldības attīstības nepieciešamība pašvaldībās (plašākajā skatījumā vērtējot vidējo situāciju, īpaši mazajās/lauku pašvaldībās) nav pietiekami atzīta/novērtēta kā vietējai attīstībai pozitīva, netiek mērķtiecīgi sistēmiski veicināta, nepietiekami izstrādātas lokālās prioritātes un mērķi, turklāt procesuālā struktūra un metodoloģija nacionālā–reģionālā–vietējā līmenī neveicina ne pašvaldību motivāciju aktivizēt vides pārvaldību, ne pilnveidot tās kapacitāti un meklēt resursus vietējā pašvaldības līmenī.

- *Metodoloģiskā izpratne un resursi* (vietējais pašvaldību līmenis). Likums «Par pašvaldībām» (15. pants) centralizēti nosaka to autonomās funkcijas, t. sk. arī vides/komunālajā sektorā (ūdens, siltums, atkritumi), tomēr jūtams kopēja daudzveidīga metodoloģiskā nodrošinājuma un pat metodoloģiskās izpratnes trūkums, skatot vides pārvaldības sektoru ne tikai disciplināri, bet arī integrēti citos pārvaldības sektoros. To novēršot, uzlabotos konsekvence un saskaņotība starp pašvaldības kopējiem attīstības sektoriem.
- *Horizontālā vides pārvaldības attīstība — mērķgrupu iesaiste un sadarbība*. Interesešu grupu līdzdalība attīstības plānošanas jautājumos un lēmumu pieņemšanā, kā arī sabiedrības izpratne par labvēlīgas vides nozīmi un vides uzlabošanas nepieciešamību ir nepietiekama. Īstenojot vides pārvaldības un attīstības plānošanas procesu visos pārvaldības līmeņos, mērķgrupu iesaiste nereti notiek formāli, un iesaistītās mērķgrupas un īpaši iedzīvotāji (mājsaimniecības) nav sagatavoti, līdz ar to tie netiek aktīvi iesaistīti līdzdalības procesā, un formāla informācijas apmaiņa neveicina sadarbību interesešu grupu un pašvaldību starpā. Lai attīstītu vides pārvaldību, ir nepieciešams apzināt, attīstīt un aprobēt praksē, kā arī izplatīt *jaunas modeļpieejas*, izstrādājot konkrētus municipālās vides pārvaldības attīstības priekšnosacījumus, pamatnostādnes un to ieviešanas instrumentus un izveidojot vienotu vides pārvaldības metodiku, kas balstīta gan uz pragmatiski lietišķo municipālās labās prakses pieeju, gan arī uz akadēmiskām pieejām (sistēmpieeja, integrācijas pieeja u. c.) un sadarbības pārvaldības modeļiem. Tā

tiktu nodrošināta gan vertikālā un horizontālā sadarbība starp interešu grupām, gan vienotas izpratnes veidošana par kopīgām vides pārvaldības un attīstības problēmjomām un arī tiktu noteiktas rīcības, kā vides pārvaldību īstenot.

Vides un sabiedrības mijiedarbības izaicinājums: videi draudzīgas rīcības pārvaldība

Ilgtspējīga pārvaldība attiecas uz sociālekoloģisko sistēmu, proti, dabas vides un sociālekonomiskās vides mijattiecību pārvaldību. Ilgtspējīga patēriņa pārvaldības procesā ir jāreķinās ar ilgtspējīgas attīstības, tai skaitā ilgtspējīga patēriņa, elementu nevienādību, nenoteiktību, attīstības neatgriezeniskumu, kontekstu un daudzveidību. Patēriņa paradumus ietekmē komplekss savstarpēji saistītu iekšējo un ārējo faktoru kopums, kuri ir atkarīgi no dabas vides un plašākas sociālekonomiskās vides — no pieejamajām tehnoloģijām un infrastruktūras, ekonomiskās, demogrāfiskās, institucionālās un sociālās vides. Kopumā var secināt, Latvijā ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības lielākā uzmanība ir vērsta uz piedāvājumu (t. i., ražošanu) — uz ekoeftivitātes palielināšanu un videi draudzīgu tehnoloģiju izmantošanu, bet paša patēriņa pārvaldības izziņāšanai un attīstībai atstāts daudz mazāk ievēribas.

Līdz šim patēriņa pārvaldības diskurss ir pārāk koncentrējies uz tehnoloģiskajām inovācijām un brīvā tirgus risinājumiem, kuru mērķis ir moderno neolīberālo sabiedrību ievirzīšana videi draudzīgāku rīcību gultnē. Taču šī pieeja nespēj nodrošināt resursu patēriņa un piesārņojuma samazināšanu. To kritizē pietiekamības pieejas atbalstītāji, kas uzsver, ka ikdienas dzīvē cilvēkam ir grūti mainīt savus ieradumus, pat ja viņš ir labi informēts un motivēts. Līdz ar to ir nepieciešams ar sociālām (sistēmiskām) inovācijām, ņemot vērā pieprasījumu, mainīt videi draudzīgas rīcības pašreizējo praksi un, protams, ne tikai individuālās, bet arī kolektīvās rīcības, tādējādi mainot patēriņa struktūru un apjomu. Izzinot un attīstot videi draudzīgas rīcības pārvaldību, būtu jāaptver sociālekoloģiskās sistēmas mijsakarību kopums — gan visi vides pārvaldības un arī patēriņa (īpaši mājokļa, pārtikas un mobilitātes) sektori visos pārvaldes līmeņos, gan pats pārvaldības procesa cikls un visi pārvaldības instrumenti to komplementaritātē (īpaši — vides/patēriņa komunikācijas instrumentu kopums), kā arī jāaptver visas galvenās mērķgrupas, īpaši tās, kas veicina un nodrošina starpgrupu komunikāciju — mediji, NVO, izglītotaji un zinātnieki.

Kopumā jāskata arī viss vērtību–rīcību–slodžu cikls videi draudzīgas rīcības pārvaldības attīstībā, bet, lai panāktu vides slodžu samazinājumu, ir būtiski saprast faktorus, kas ietekmē izmaiņas tieši mājāsaimniecības, korporatīvās vides un pašvaldību līmenī. Slodžu samazināšanas pasākumi

Ilgtspējīga pārvaldība attiecas uz sociālekoloģisko sistēmu, proti, dabas vides un sociālekonomiskās vides mijattiecību pārvaldību. Ilgtspējīga patēriņa pārvaldības procesā ir jāreķinās ar ilgtspējīgas attīstības, tai skaitā ilgtspējīga patēriņa, elementu nevienādību, nenoteiktību, attīstības neatgriezeniskumu, kontekstu un daudzveidību. Patēriņa paradumus ietekmē komplekss savstarpēji saistītu iekšējo un ārējo faktoru kopums, kuri ir atkarīgi no dabas vides un plašākas sociālekonomiskās vides — no pieejamajām tehnoloģijām un infrastruktūras, ekonomiskās, demogrāfiskās, institucionālās un sociālās vides. Kopumā var secināt, Latvijā ilgtspējīga patēriņa un ražošanas pārvaldības lielākā uzmanība ir vērsta uz piedāvājumu (t. i., ražošanu) — uz ekoeftivitātes palielināšanu un videi draudzīgu tehnoloģiju izmantošanu, bet paša patēriņa pārvaldības izziņāšanai un attīstībai atstāts daudz mazāk ievēribas.

prasa noturīgas izmaiņas mājāsaimniecību, iestāžu un uzņēmumu rīcībā. Taču indivīdiem un grupām, kam jāievieš šīs izmaiņas, joprojām ir nepietiekams vides apziņas un motivācijas līmenis, bet instrumenti un tehnoloģijas, kas atvieglotu šādu rīcību, nav brīvi pieejami. Līdz ar to slodžu samazināšanas nolūkā ir jāatgriežas pie vērtībām un jācenšas panākt attieksmes maiņu, jārada videi draudzīgas rīcības motivācija, kā arī jāmeklē jaunas partnerības un jārada inovācijas un pārvaldības instrumenti, lai izvērtētu un nodrošinātu nepieciešamās izmaiņas. Šajā kontekstā ir būtiski tālāk attīstīt (un jo īpaši — izmantot) vides komunikācijas modeļu pieejas, kas vērstas uz rīcību (piemēram, attīstīt vides informācijas un vides izglītības/apmācības pieeju), kā arī izmantot vides līdzdalības un videi draudzīgas rīcības komunikācijas komplementāros instrumentus, kas ļauj pēctecīgi un pakāpeniski pilnveidoties indivīdu un grupu vai kopienu vides un ilgtspējīga patēriņa zināšanām, prasmēm, attieksmēm, paradumiem, pašpiederzei un uzvedībai (Ernšteins, 2016a). Šo vides komunikācijas attīstības praksi Latvijā ir iespējams transformēt tā, lai veidotos mērķtiecīga un atbilstoši mērķgrupām selektīvi orientēta ilgtspējīga patēriņa komunikācija.

Tieši pašvaldībām, proti, rīcībām vietējā pārvaldes līmenī, šajā ziņā ir lielas priekšrocības, jo tās ir tieši saistītas ar mājāsaimniecībām un vietējiem uzņēmumiem, turklāt šīs pašvaldības iestādes savā darbā var attīstīt un izplatīt videi draudzīgu rīcību labo praksi, būt par piemēru šādi rīcībai, un tādu piemēru Latvijā nav maz. Tāpat vietējās pašvaldības var identificēt un atbalstīt aktīvas interešu grupas, organizācijas, radošu projektu pieejas, lai aktivizētu inovatīvas pārmaiņas, kas veicina, piemēram, zema oglekļa dioksīda emisiju līmeņa pieejas attīstību pašvaldībā, tādējādi nostiprinot videi draudzīgu rīcību. Šādi daudzveidīgi soļi savukārt stiprina vietējo identitāti un pat lepnumu par sasniegto labklājības veicināšanā un vides slodžu mazināšanā un mudina veikt nākamās videi draudzīgas rīcības soļus.

Daudzas no jomām, kurām ir būtiska ietekme, piemēram, uz siltumnīcefekta gāzu emisijām, ir saistītas ar tiešajām pašvaldības funkcijām vai iekļaujas plašākā atbildības sfērā. Mājokļu sektors ir viena no šīm jomām, kur pašvaldība videi draudzīgas rīcības attīstībā var panākt būtisku siltumnīcefekta gāzu emisiju samazinājumu, kā tas daudzviet arī notiek, piemēram, siltinot savā īpašumā esošās ēkas, veicinot privātmāju energoefektivitātes uzlabojumus un nodrošinot labāku būvniecības praksi. Tāpat ir būtiski iepirkumu procedūrās aktīvāk izmantot vides kritērijus un visus videi draudzīgas rīcības pasākumus, integrēt tos vietējā attīstības un telpiskajā plānošanā, jo tas nodrošinātu ilgtermiņa stratēģisku pieeju zema oglekļa dioksīda emisiju līmeņa pieejas attīstībai un dotu attiecīgus signālus investoriem. Savukārt plānošanas dokumentu un to ieviešanas prakses sociālekoloģisko sistēmu un videi draudzīgas rīcības strukturēts municipālais monitorings nodrošinātu atgriezenisko saiti. Kopumā, skatot vērtību–rīcību–slodžu ciklu

municipālajā videi draudzīgas rīcības pārvaldībā, vispirms būtu akcentējami pētījumi un pārvaldības inovācijas plānošanas–praktiskās rīcības–monitoringa pēctecīgo mijiedarbības pārvaldības cikla soļu attīstībā.

Videi draudzīgas rīcības un ilgtspējīga patēriņa pārvaldībā nevar koncentrēties tikai uz vienu no ilgtspējīga patēriņa pārvaldības pieejām. Jālieto visas šīs pieejas selektīvi komplementāri, taču to nozīmīgums var atšķirties atkarībā no patēriņa sektora (pārtika, mobilitāte, mājoklis u. c.), mērķgrupas un sociālekonomiskā konteksta (makrovides faktoriem). Lai attīstītos ilgtspējīgs patēriņš, pārmaiņām jānotiek tajos makrovides sociālekonomiskajos u. c. faktoros, kas cilvēkus ieslēdz neilgtspējīgās izvēlēs, proti, visās ilgtspējības dimensijās (sk. sešu dimensiju modeli 1. attēlā):

- ekonomiskajā vidē — jāattīsta tādi tirgus mehānismi un instrumenti, kas veicina videi draudzīgu ražošanu un patēriņu un ierobežo neilgtspējīgus patēriņa paradumus, bet produktiem un pakalpojumiem ar mazāku ekoloģisko pēdu ir jākļūst pieejamākiem un dominējošiem tirgū;
- sociālajā vidē — mainot patēriņa simbolisko nozīmi un attīstot mazāk materiālistisku, altruistiskāku dzīves stilu un vērtības, piemēram, cilvēktiesības, jāveicina vienlīdzība un rūpes par vidi;
- kultūras vidē — jāakcentē dabas un kultūras mantojums, tradīcijas un prasmes, piemēram, ekotūrisma koncepta prakse u. c.;
- dabas vidē — jāakcentē ekoloģisko pakalpojumu un sociālekoģisko sistēmu līdzsvara saglabāšanas un attīstības pieejas un instrumenti;
- telpiskajā vidē — jāattīsta atbilstoša nepieciešamā infrastruktūra, lai atvieglotu ilgtspējīgu patēriņu un izskaustu neilgtspējīgus patēriņa paradumus;
- pārvaldības vidē — jāveicina ne tikai tirgus, bet arī ārpus tirgus ekonomikas esošu modeļu attīstība cilvēku vajadzību apmierināšanai (piemēram, sociālā kapitāla stiprināšana);
- iekšējā (psiholoģiskajā) vidē — jāattīsta patērētāju zināšanas un vides apziņa, informējot patērētājus par viņu patēriņa paradumu saistību ar konkrētām vides slodzēm un palielinot patērētāju zināšanas par produktu un pakalpojumu vides marķējumiem un alternatīvu.

Apkopojot minēto, ir jāveicina tāda sabiedrības pārvaldības izpratne (jo īpaši videi draudzīgas rīcības pārvaldība), kas lielāko uzsvāru liek uz integrētu tīklveida pārvaldību, kurā pārvaldība vairs nav tikai valsts pārvaldes monopols, bet sabiedrības procesus būtiski virza arī pašvaldības un citas interešu grupas. Turklāt īpaši jāakcentē tādas sabiedrības pārstāvības formas kā kopienas, arī nevalstiskās un privātās struktūras un tādas formas,

kuru pamatā ir sadarbība, ilgtermiņa domāšana un resursu pārdale, ko stimulē dažādas sociālās inovācijas. Šī pieeja saskan ar ilgtspējīgas attīstības mērķiem un principiem, kas atbalsta nehierarhisku un uz līdzdalību vērstu vides pārvaldību, sadarbības pārvaldību. Būtiski šeit akcentējama sadarbības komunikācija. Pāreja no valdīšanas uz pārvaldību paver jaunas iespējas ilgtspējīgam patēriņam.

Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju

2

Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija — kā virzāmies pretī cienpilnai dzīvei sociāli atbildīgā valstī

Baiba Bela, Anita Kovaļevska, Mareks Niklass, Jurijs Ņikišins, Līga Rasnača, Iveta Reinholde, Marta Tripāne, Anete Vingre, Vineta Silkāne, Guna Spurava

Attīstības plānošanā Latvija iet kopsoli ar globālajām tendencēm un starptautiskajām saistībām, ko valsts ir uzņēmusies, — ilgtspējīgas attīstības vīzija tiek veidota saistībā ar globālo skatījumu uz ilgtspējīgu attīstību, kas prasa līdzsvarot sabiedrības labklājības, vides un ekonomiskās attīstības intereses. Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam (turpmāk tekstā — LIAS 2030) kā nozīmīgi sociāli mērķi izvirzīti iedzīvotāju dzīves kvalitātes paaugstināšana, drošības izjūta, piederība un iespēja istance sev svarīgus mērķus (Latvijas Republikas Saeima, 2010).

Latvijas ilgtspējīgas attīstības vīzija kā vienu no septiņām prioritātēm ietver attīstības virzienu «Iespēju vienlīdzība un vidusslāņa veidošanās», kurā izvirzīts mērķis: «Pieaugot IKP, samazināt sociālo un ienākumu nevienlīdzību — veicināt sociālo iekļaušanos, mazināt nabadzības riskus, sekmēt sociāli un ekonomiski stabila vidusslāņa veidošanos sabiedrībā» (Latvijas Republikas Saeima, 2010, 24. lpp.). Ari vidēja termiņa attīstības redzējumā — Latvijas Nacionālās attīstības plānā 2014.–2020. gadam (turpmāk tekstā — NAP 2020) — labklājības pieaugumam pievērsta galvenā uzmanība, sociālo mērķu priekšplānā izvirzot cilvēka drošumspējas stiprināšanu un atbilstoši ilgtermiņa redzējumam — arī vidusslāņa nostiprināšanu (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012). Turklāt Latvijai kā Eiropas Savienības dalībvalstij un Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas dalībvalstij ir saistoši arī šo organizāciju izvirzītie mērķi un attīstības izpratne.

ES attīstības stratēģijā «Eiropa 2020» noteiktas prioritātes gudrai, integrējošai un ilgtspējīgai izaugsmei, kas cita starpā pirmo reizi ES vēsturē attīstības plānošanā ietver arī konkrētus sasniedzamos mērķus nabadzības mazināšanai — līdz 2020. gadam par 20 miljoniem samazināt to cilvēku skaitu, kuri ir pakļauti nabadzības un sociālās atstumtības riskam (European Commission, 2010). Latvijai ir saistoša arī OECD misija — veidot labāku ricībpolitiku (*policies*) iedzīvotāju ekonomiskās un sociālās labklājības veicināšanai (OECD, 2018).

Tomēr joprojām kā starptautiskajā arēnā, tā arī Latvijas publiskajā telpā nav vienprātības par ceļiem šo mērķu sasniegšanā. Gan no attīstības plānošanas, gan sociālo zinātņu perspektīvas raugoties, sociālā un ienākumu nevienlīdzība, kā arī nabadzība un sociālā atstumtība (kā pretexts iekļaušanai), tiek uzlūkoti kā liecības, ka izaugsme neskar visus līdzīgā mērā, dažas sociālās grupas atrodas daudz nelabvēlīgākā situācijā nekā citas. Zinātnieku vidū nostiprinās uzskats, ka augsti nevienlīdzības rādītāji ir ekonomisko izaugsmi kavējošs faktors (Wilkinson & Pickett, 2010; Galbraith, 2011; Stiglitz, 2012; Walker, 2014). Gan politikas veidotāji, gan zinātnieki dažādās valstīs uzdod līdzīgus jautājumus. Piemēram, vai, kāpjot IKP, automātiski samazināsies ienākumu un sociālā nevienlīdzība? Vai ekonomiskā izaugsme automātiski nozīmē dzīves līmeņa paaugstināšanos visiem iedzīvotājiem? Vai nabadzību rada strukturāli faktori globālā un nacionālā mērogā, vai tomēr

nabadzīgie paši ir vainīgi? Vai sociālais atbalsts veicina iekļaujošas sabiedrības veidošanos, vai arī pabalsti un palīdzība tikai veicina nevēlēšanos strādāt un iemāca bezpalīdzību? Šie ir tikai daži no jautājumiem, kuri ir globālu diskusiju lokā gan zinātnē, gan pilsoniskās kustībās, gan starptautisku organizāciju darbībā.

2008. gada globālās finanšu krīzes iespaidā atbildes uz šiem jautājumiem tiek pārskatītas no jauna, izvērtējot gan globālās finanšu sistēmas nozīmi, gan nacionālo rīcībpolitiku ietekmi nabadzības un nevienlīdzības mazināšanā (piemēram, Galbraith, 2011; Deaton 2013). Eiropas Savienībā Latviju ekonomiskā krīze skāra vissmagāk, jo 2009. gadā tā pārklājās arī ar nacionālās ekonomikas pārkaršanu. Vēl 2012. gadā dalījās domas par to, vai esam sekmīgi no krīzes atkopušies (Oslunds, Dombrovskis, 2012), vai tā ir tikai makroekonomisko rādītāju kāpuma ilūzija, kas faktiski nenodrošina jūtamu dzīves kvalitātes kāpumu un labklājības pieaugumu Latvijas iedzīvotājiem (Hazans, 2012). Kā norāda ekonomisti, tikai 2016. gadā eirozonas ekonomika kopumā bija pārsniegusi pirmskrīzes līmeni, tomēr ne Latvijā (Zorgenfreija, 2016).

Ņemot vērā ilgstoši augstos nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvara rādītājus un tāpat ilgstoši augstos ienākumu nevienlīdzības rādītājus Latvijā, kā arī 2008.–2009. gada ekonomiskās krīzes dziļumu, valsts pētījumu programmu periodā no 2014. līdz 2017. gadam valdība ir atbalstījusi šo jautājumu padziļinātu izpēti. Valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) projekta «Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija un sociālās inovācijas» pētnieku komanda pētīja tieši ilgtspējīgas attīstības sociālos jautājumus pēckrīzes attīstības kontekstā (ņemot vērā atziņu, ka sociālajos jautājumos krīžu sekas ir jūtamas ilgāk nekā ekonomiskajos (Brigsa et al., 2014)). Pētījumā tika analizēts, kādas ir Latvijas pēckrīzes sociālās problēmas un to ietekme uz ilgtspējīgu sociālo un reģionālo attīstību, vērtētas sociālo problēmu pārvarēšanas iespējas, kā arī analizēti tiesiskā ietvara noteiktie pienākumi ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai un pārvaldes sistēmas spēja efektīvi risināt sociālās problēmas.

Šajā rakstā aplūkoti galvenie pētījuma rezultāti, to izklāstu veidojot ap trim centrālajiem pētījuma jautājumiem: kāds ir juridiskais ietvars un pārvaldes efektivitāte ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai, kā veicas ar ilgtspējīgas sociālās attīstības galveno bremsētāju — nabadzības un nevienlīdzības — mazināšanu, un kādas ir sociālo inovāciju iespējas sociālu problēmu risināšanā un kopienu drošumspējas paaugstināšanā. Noslēgumā apkopotī svarīgākie ieteikumi sociālās politikas veidošanā, lai sekmīgāk virzītos pretī iekļaujošas un labklājīgas sabiedrības veidošanai Latvijā.

Pētījumā izmantotas vairākas sociālo zinātņu pētījumu metodes. Padziļinātai nabadzības un sociālās atstumtības analīzei 2015. gadā tika veikta reprezentatīva Latvijas iedzīvotāju aptauja ($N = 2007$). Ņemot vērā

¹ Var uzskatīt, ka cilvēki dzīvo nabadzībā, ja viņu ienākumi un resursi nav atbilstoši, lai varētu atļauties tādu dzīves standartu, kāds tiek uzlūkots kā pieņemams sabiedrībā, kurā viņi dzīvo. Savas nabadzības dēļ cilvēki var piedzīvot dažādas grūtības (disadvantages), kā bezdarbs, zemi ienākumi, slikta mājokļa kvalitāte, neatbilstoša veselības aprūpe un ierobežota pieeja mūžizglītībai, kultūrai, sportam un atpūtai. Viņi ir izstumti no līdzdalības ekonomiskajās, sociālajās un kultūras aktivitātēs, kuras citi cilvēki uzlūko kā normu, kā arī viņu tiesību īstenošana var būt ierobežota (Council of the European Union, 2004, p. 8). Skatīts arī ANO ziņojums par sociālo attīstību (United Nations, 1995).

nabadzības un sociālās atstumtības mērišanas standarta pieejas ierobežoto skatījumu (pamatā fokuss uz materiālajiem resursiem), aptaujas instrumentārija izveidē pētnieki balstījās ANO un ES izmantotajās nabadzības definīcijās¹, izstrādāja un pievērsa uzmanību tam, vai ar savā rīcībā esošajiem ienākumiem cilvēki var nodrošināt pieņemama dzīves līmeņa minimumu, kas ietver arī sociālās, pilsoniskās un kultūras aktivitātes. Tika ierakstītas arī 25 dzīvesstāsta intervijas ar cilvēkiem, kuri pārstāv dažādas ievainojamas sociālas grupas un atšķirīgas grūtību uzkrāšanās pieredzes (pensijas un pirmspensijas vecuma cilvēki, invalīdi, bezdarbnieki, strādājošo nabadzībai pakļauti cilvēki, viena vecāka ģimenes, daudz bērnu ģimenes, jaunieši ar zemu izglītības līmeni). Biogrāfiskā metode ļāva padziļināti aplūkot grūtībās nonākušo cilvēku ikdienas dzīves pieredzi, personiskās izvēles dzīves gaitā, ģimenes un plašā sociālā konteksta mijietekmes. Pētnieki veikuši arī statistikas datu analīzi, sekundāro datu analīzi, dokumentu analīzi, kā arī veikuši intervijas un aptaujas atbilstīgi savai tēmai — par veselības stāvokļa pašnovērtējumu (tēmās par nevienlīdzību un rīcībpolitiku) un par publisko bibliotēku bibliotekāru gatavību pildīt jaunas sociālās lomas attiecībā uz bērnu un

jauniešu digitālās prasības pilnveidošanu (tēmā par sociālo inovāciju). Sociālo inovāciju izpētē tika arī eksperimentāli pārbaudīta pavisam iespēju izmantošana iedzīvotāju dalības veicināšanai vēža savlaicīgas atklāšanas programmā.

Juridiskais ietvars un pārvaldes efektivitāte ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai

Jāsecina, ka Latvijas Republikas Satversmē ir noteikts valsts pienākums sekmēt un aizsargāt labklājību plašā nozīmē — garīgo labklājību, sociālo labklājību, kultūras labklājību un materiālo labklājību (Kovaļevska, 2018). Daudz konkrētāki valsts pienākumi labklājības sekmēšanā un aizsardzībā izriet no citām Latvijas Republikas Satversmes normām, it īpaši no Latvijas Republikas Satversmes VIII nodaļā ietvertajām cilvēka pamattiesībām, kuras rada ne tikai vispārīgu pienākumu valstij veikt noteiktas darbības, bet arī subjektīvas (tiesā aizstāvamās) tiesības atsevišķai personai prasīt valstij konkrētu darbību veikšanu vai atturēšanos no konkrētām darbībām.

Projektā ilgtspējīgas attīstības sociālās dimensijas kontekstā tika analizēts, vai no tiesību normām izriet kādi konkrēti valsts pienākumi labklājības sekmēšanas, sociālās nevienlīdzības un nabadzības mazināšanas jomā.

Īpaši nozīmīgs šādā kontekstā ir arī sociāli atbildīgas valsts princips, kas minēts Latvijas Republikas Satversmes ievada 4. rindkopā un kas ir viens no Latvijas Republikas demokrātisko valsts iekārtu raksturojošiem principiem. Sociāli atbildīgas valsts princips ietver četrus elementus: 1) valsts pienākumu nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus; 2) valsts pienākumu nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā; 3) valsts pienākumu rūpēties par sociālo taisnīgumu un 4) cilvēka saistību ar sabiedrību, kas ietver arī cilvēka pienākumus pret citiem cilvēkiem (Kovaļevska, 2008). Tas uzliek pienākumus visiem trīs valsts varas atzariem rūpēties gan par šī principa nostiprināšanu tiesību aktos, gan arī par tā īstenošanu (Satversmes tiesa, 2006).

Līdz ar to Latvijas Republikā pastāv tāds tiesiskais ietvars, kas liek valstij rūpēties par sociālās nevienlīdzības un nabadzības mazināšanu. Lielākā problēma ir saistīta ar to, ka līdz šim nav izstrādāta viena pasaulē vispāratzīta metode, kā noteikt, vai valsts šos pienākumus ir izpildījusi vismaz minimālā līmenī. Pastāv dažādas metodes, ko lieto starptautiskās organizācijas. Satversmes tiesa ir atzinusi, ka Latvijas situācijai vispiemērotākās metodes argumentēta izvēle ir likumdevēja politiskās izšķiršanās jautājums (Satversmes tiesa, 2009). Līdz ar to rodas jautājums, vai likumdevējam šajā ziņā ir neierobežota rīcības brīvība un vai likumdevēja veikto politisko izvēli var pakļaut pārbaudei tiesā.

Līdz šim Latvijā Satversmes tiesa un arī pārējās tiesas nav atzinušas, ka tās varētu pārbaudīt, vai likumdevējs ir tiesību normās noteicis, piemēram, tādu sociālo pabalstu un pensiju apmēru, kas nodrošina vismaz cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus. Taču, piemēram, Vācijas Federālā Konstitucionālā tiesa ir atzinusi — lai gan tā ir likumdevēja prerogātīva noteikt minimālo pabalstu un pensiju apmēru un likumdevējam ir rīcības brīvība šajā ziņā, tomēr tiesa var pārbaudīt, kādi apsvērumi ir bijuši konkrētās likumdevēja izvēles pamatā. Proti, tiesa var pārbaudīt, vai izvēlēta metode ir piemērota cilvēka cienīgas dzīves nodrošināšanai, vai ir iegūti visi metodes piemērošanai nepieciešamie fakti, vai likumdevējs ir rīkojies konsekventi un visās aprēķina stadijās ir izmantojis izvēlēto metodi un strukturālos principus (Vācijas Federālā Konstitucionālā tiesa, 2010). Arī Latvijā gan Satversmes tiesai, gan pārējām tiesām būtu nepieciešams atzīt, ka tiesā ir pārbaudāms, kā likumdevējs ir izmantojis savu rīcības brīvību šajā jomā. Tikai tādā veidā būs iespējams nodrošināt Latvijas Republikas Satversmē noteiktā tiesiskā ietvara pilnvērtīgu funkcionēšanu.

Sociāli atbildīgas valsts principu funkcionēšanu var nodrošināt ar atbilstošu sociālo politiku, kuru plašā skatījumā var definēt kā lēmumu, rīcību un programmu kopumu un kura ir vērsta uz visu iedzīvotāju labklājības un dzīves kvalitātes palielināšanu. Šādā skatījumā katra atsevišķā rīcībpolitika ir vērsta uz minēto mērķu sasniegšanu (piemēram, Walsh, Stephens,

& Moore, 2000). Šaurā skatījumā sociālā politika ir saistīta ar sociālo pakalpojumu sniegšanu, savukārt plašā skatījumā persona var arī nebūt sociālo pakalpojumu klients, bet vienlaikus tā var būt sociālās politikas subjekts (piemēram, caur nodokļu politiku, kas vērsta uz ienākumu nevienlīdzības samazināšanu).

Latvijai ir saistoša Eiropas Parlamenta nostāja, kas drīzāk atbalsta plašu skatījumu, uzsverot, ka jebkuriem vispārējās nozīmes pakalpojumiem ir jāveicina sociālā un teritoriālā kohēzija, lai panāktu labklājības līmeņa pieaugumu un sociālās nevienlīdzības mazināšanu. Sociālā kohēzija ir nevis izolēta rīcībpolitika, bet gan sabiedrības un publiskās pārvaldes kopējā spēja un prasme nodrošināt labklājību visiem tās locekļiem (European Parliament, 2010).

Pētījumā tika pēvēta uzmanība tam, vai sociālajos jautājumos Latvijas publiskās pārvaldes darbība tuvojas viedas pārvaldības principiem, saskaņā ar kuriem rīcībpolitiku veidošanā ir jānodrošina starpinstitucionāla perspektīva un sadarbība, lai galapatērētājs iegūtu tādu pakalpojumu, kas nodrošina kompleksu problēmu risinājumu (World Health Organization, 2011; European Commission, 2012). Labklājības jomā ekonomiskā krīze 2008. gadā iezīmēja būtiskas izmaiņas, jo ekonomiskās lejupslīdes rezultātā valdībai nācās samazināt valsts budžeta izdevumus. 2009. gada vidū valdība bija samazinājusi neapliekamo minimumu (no 90 līdz 35 latiem), uzsākusi reformas izglītības un veselības aprūpes jomā, kā arī samazinājusi sociālos izdevumus (piemēram, pensijas, maternitātes pabalstus) (Finanšu ministrija, 2009). Vienlaikus tika piedāvāts arī sociālās drošības tīkls, kam bija jāakumulē ekonomiskās lejupslīdes trieciens iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem (piemēram, tika samazināts bezdarba pabalsta saņemšanas laiks, lai ierobežoto līdzekļu apstākļos pabalstu varētu saņemt visi, kam tas bija nepieciešams). 2010. gada vidū valdība bija gatava palielināt sociālās drošības tīkla nodrošināšanai paredzētos izdevumus, vienlaikus iezīmējot atsevišķu pabalstu samazināšanu (piemēram, pabalstu bezdarba vai slimības gadījumā) (Finanšu ministrija, 2010). Tiek uzskatīts, ka valdība reaģēja ātri un pārkārtojumi būtiski palīdzēja iedzīvotājiem tikt galā ar grūtībām (World Bank, 2013). Tomēr divreiz palielinājās emigrējušo skaits — no 17 019 cilvēkiem 2006. gadā un 15 463 cilvēkiem 2007. gadā līdz 38 208 cilvēkiem 2009. gadā un 39 651 cilvēkam 2010. gadā (Koroļeva, Mieriņa, 2015). Tas liecina, ka cilvēki paši risināja savas grūtības, valdības palīdzību uzlūkojot kā nepietiekamu.

Aplūkojot virzību preti viedai pārvaldībai, vispirms jāuzsver pozitīvais. Nacionālais attīstības plāns 2007.–2013. gadam (Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija, 2006) paredzēja pārvaldības mehānismus, ar kuru palīdzību varētu sasniegt tajā noteiktos mērķus, nodrošinot publisko pakalpojumu pieejamību un kvalitāti. Tāpat tika definētas arī citas labas

pārvaldības pazīmes — komunikācija ar sabiedrību, ilgtermiņa plānošana un resursu kontrole. «Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam» iezīmē nepieciešamību samazināt ienākumu plaisu starp dažādām sociālām grupām un aktualizē jautājumu par ienākumu pietiekamību, kas ir gan būtiski subjektīvai drošībai, gan arī objektīvs pamats dzīvei bez sociālās palīdzības. Tādēļ attīstības plānā prioritātē «Cilvēka drošumspēja» iezīmētie rīcības virzieni — «Cienīgs darbs», «Stabili pamati tautas ataudzei», «Kompetenču attīstība», «Vesels un darbaspējīgs cilvēks» un «Cilvēku sadarbība, kultūra un pilsoniskā līdzdalība kā piederības Latvijai pamats» (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012) — ieskicē to, ka labklājības politika ir kompleksa un tā būtu jāuzskata par horizontālo prioritāti.

Kritiskāk jāvērtē, kā tālāk tiek veidoti pārvaldības mehānismi, lai sasniegtu izvirzītos mērķus. Labklājības jomā ir politikas plānošanas dokumenti, kas nosaka rīcību sociālās politikas, sociālās apdrošināšanas un sociālo pakalpojumu sfērā. Tomēr fragmentētās pieejas dēļ ir diezgan grūti saprast nākotnes labklājības politikas modeli un tā pārvaldības shēmu. Rīcībpolitiku sadalījumu atsevišķās jomās un rīcībpolitikas plānošanas dokumentu savstarpējo saistību un hierarhiju skaidri definē Ministru kabineta noteikumi Nr. 300 «Ministru kabineta kārtības rullis» (Ministru kabinets, 2009), kas labklājības jautājumus skata kā «nodarbinātības un sociālo politiku» ar vairākām rīcībpolitikas nozarēm — darba politiku, sociālo aizsardzību, dzimumu līdztiesību, sociālo iekļaušanu, bērnu un ģimenes politiku. Saskaņā ar Ministru kabineta noteikumiem ir paredzētas vienpadsmit rīcībpolitikas apakšnozares. Pētījumā tika analizētas piecas spēkā esošas pamatnostādnes² un secināts, ka labas un efektīvas pārvaldības jomā ir vērojami uzlabojumi, tomēr joprojām pastāv būtiska fragmentācija (arī rezultātīvo rādītāju fragmentācija); skatījums veidots jau pierastā jomas ietvarā, un trūkst starpsektoriālas koordinācijas, kaut arī atsevišķos dokumentos tā ir paredzēta (Reinholde, 2018).

Aplūkojot konkrētus instrumentus nabadzības un ienākumu nevienlīdzības mazināšanai, kā sasniegumi jāuzsver: 1) ģimenes valsts pabalsta palielināšana (par otro, trešo, ceturto un nākamajiem bērniem) saskaņā ar Valsts sociālo pabalstu likuma 6. pantu un 2009. gada 22. decembra Ministru kabineta noteikumiem Nr. 1517; 2) Ministru kabineta rīkojums Nr. 245 «Par Valsts nodokļu politikas pamatnostādņēm 2018.–2021. gadam»; 3) Saeimas 28. jūlijā apstiprinātā nodokļu reformas likumu pakete, saskaņā ar kuru tiek būtiski celta minimālā alga (430 eiro no 2018. gada 1. janvāra), tiek ieviesta progresīvā IIN likme, paaugstināts neapliekamais minimums (turklāt ar diferencētu pieeju, pilnā apmērā to piemērojot mazajām algām), kā arī paaugstināti

² «Pamatnostādnes sociālo pakalpojumu attīstībai 2014.–2020. gadam», «Iekļaujošas nodarbinātības pamatnostādnes 2015.–2020. gadam», «Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām īstenošanas pamatnostādnes 2014.–2020. gadam», «Profesionāla sociālā darba attīstības pamatnostādnes 2014.–2020. gadam», «Darba aizsardzības politikas pamatnostādnes 2016.–2020. gadam».

atvieglojumi par apgādībā esošu personu (Finanšu ministrija, 2017). Ieguvumi no šīs reformas gan būs redzami tikai tuvākajos gados.

Būtiska iecere efektīvas nabadzības mazināšanas virzienā ir «Konceptija par minimālā ienākumu līmeņa noteikšanu» (Labklājības ministrija, 2014a). Konceptijā ietvertie priekšlikumi būtu nozīmīgs solis preti Eiropas Parlamenta 2010. gada rezolūcijā izteiktajam aicinājumam dalībvalstīm ieviest atbilstošas minimālā ienākuma shēmas un noteikt ienākumu minimālo sliekšni, kas atbilstu vismaz 60% no attiecīgās valsts mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu mediānas vērtības, kas tiek aprēķināta, ņemot vērā ekvivalento patērētāju skaitu mājsaimniecībā (statistikā tas zināms kā nabadzības riska sliekšnis). Latvijā līdz šim minimālo ienākumu līmenis nav ticis saistīts ne ar nabadzības riska sliekšni, ne ar kādiem zinātniski pamatotiem aprēķiniem par minimālo patēriņa grozu dzīves pamatvajadzību segšanai: «Nacionālā līmeni normatīvajos aktos definētie minimālie ienākumu līmeņi/nabadzības riska sliekšņi netiek noteikti, pamatojoties uz konkrētu aprēķina metodoloģiju. Tie tiek noteikti atkarībā no valsts un pašvaldību finansiālās iespējas konkrētajā brīdī.» (Labklājības ministrija, 2014a, 9. lpp). Diemžēl valdība šajā dokumentā ietverto soļu īstenošanu atliek gadu no gada, jo tas gan prasītu ievērojamus budžeta izdevumus sociālās palīdzības palielināšanai, gan liktu vēl straujāk celt minimālo algu (kas tomēr palīdzētu sekmīgāk risināt strādājošo iedzīvotāju nabadzības jautājumu).

Garantētais minimālais ienākums (53 eiro 2009. gadā un atkārtoti 2018. gadā, pa vidu svārstoties no 57 eiro ekonomiskās krīzes gados līdz 49,80 eiro pēdējos piecus gadus) un trūcīgas personas ienākumu līmenis (128,09 eiro kopš 2009. gada) ilgstoši nav pārskatīti, kaut gan tiek atzīts, ka tie nespēj nodrošināt pamatvajadzības pat minimālā apmērā (sk. Ministru kabinets, 2014). Maznodrošinātas personas statusa piešķiršana raisa vēl lielāku kritiku, jo ienākumus, kas atbilst šim statusam, pašvaldības noteikušas intervālā no 142 līdz 360 eiro, un tas dažādu pašvaldību iedzīvotājiem ar līdzīgām problēmām rada ļoti atšķirīgas palīdzības saņemšanas iespējas. Labklājības ministrija gan plāno būtiskus uzlabojumus — trūcīgas personas ienākumu līmeni no 2019. gada ir paredzēts noteikt 188 eiro apmērā, garantēto minimālo ienākumu līmeni noteikt 94 eiro apmērā (kā pusi no trūcīgas personas līmeņa), bet, sākot ar 2020. gadu, paredzēts noteikt visās pašvaldībās vienotu maznodrošinātās personas ienākumu līmeni (Labklājības ministrija, 2017, 9. marts).

Var teikt, ka sociālās drošības tīkla ziņā valsts joprojām nav sekmīgi atkopusies no krīzes, jo nespēj sniegt pietiekami efektīvu atbalstu vismazāk aizsargāto cilvēku pamatvajadzību nodrošināšanai un sociālajai iekļaušanai. Lai ilustrētu problēmu nopietnību, ar kurām saskaras zemo ienākumu saņēmēji, tālāk aplūkoti ienākumu nevienlīdzības, nabadzības un sociālās atstumtības jautājumi no iedzīvotāju skatpunkta.

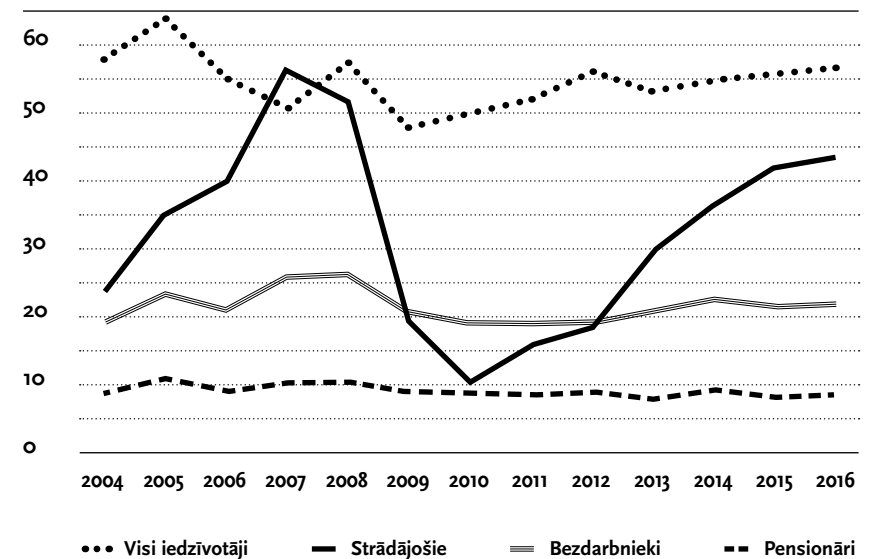
Pēckrīzes sociālo problēmu analīze

Pēckrīzes attīstības virzība tika analizēta kontekstā ar izvirzīto valsts ilgtermiņa attīstības prioritāti — mazināt ienākumu nevienlīdzību un nabadzības riskus, kā arī sekmēt sociālo iekļaušanos un vidusslāņa veidošanos (Latvijas Republikas Saeima, 2010). Lai to izpētītu, tika veikta mājsaimniecību materiālās nenodrošinātības padziļināta analīze, konkrētu sociālu grupu grūtību pieredzes mikroanalīze, tika analizēta strādājošo nabadzība, veselības nevienlīdzība un mājokļu pieejamības nevienlīdzība. Ņemot vērā vidēja termiņa attīstības plānošanā izvirzīto mērķi attīstīt izaugsmi atbalstošas teritorijas, kurās pieejamie pakalpojumi nodrošinātu līdzvērtīgas darba iespējas un dzīves apstākļus Latvijas iedzīvotājiem (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012), kā arī ilgstošās grūtības izlīdzināt reģionu nevienmērīgo attīstību, uzmanība pievērsta arī reģionālo atšķirību aplūkojumam.

Sākumā ieskicēsim kopējo situāciju pētījuma veikšanas laikā. 2015. gadā vairums Latvijas iedzīvotāju varēja atļauties nodrošināt pamatvajadzības — pēc ēdiena (81% var atļauties ēst gaļu, zivis vai atbilstošu veģetāru maltīti katru otro dienu), pēc pajumtes (83% cilvēku nav bijuši parādi par īri, komunālajiem maksājumiem vai hipotekārā kredīta maksājumiem) un pēc apģērba (64% var atļauties novalkātās drēbes nomainīt pret jaunām, nevis no lietoto preču veikala). Vairumam mājsaimniecību ir pieejamas sadzīves ilglietošanas preces — telefons (98%), televizors (97%), veļas mazgājamā mašīna (88%) un dators (68%), pusei mājsaimniecību ir pieejama arī mašīna. Nedaudz vairāk nekā puse mājsaimniecību (58%) pat var atļauties vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām (Centrālā statistikas pārvalde, 2016a). Skatoties rādītāju dinamiku kopš ekonomiskās krīzes smagi skartajiem gadiem — 2009. un 2010. gada —, bezdarba rādītāji normalizējās: 2010. gada pirmajā ceturksnī bezdarbs sasniedza pat 20%, savukārt 2017. gada pirmajā ceturksnī — 9,4% (Hazans, 2012; Centrālā statistikas pārvalde, 2017, 22. maijs). Arī ilgstošo bezdarbnieku īpatsvars samazinās — 2012. gadā ilgstošie bezdarbnieki bija 52% no visiem bezdarbniekiem, bet 2016. gadā to bija 41% (Labklājības ministrija, b. g.). Vidējā darba samaksa valstī lēnām atkopjas no ekonomiskās krīzes — 2010. gada 1. ceturksnī vidējā darba samaksa bija 614 eiro, savukārt 2017. gada 1. ceturksnī — 879 eiro (Centrālā statistikas pārvalde, 2017a). Arī banku eksperti Latvijā turpina ziņot par strauju IKP kāpumu un paredz, ka iedzīvotājiem maciņos naudas būs vairāk gan algas kāpuma, gan nodokļu reformas dēļ (Kazāks, 2017).

Uz kopējo pozitīvo tendenču fona tomēr jānorāda, ka joprojām bruto alga virs 1000 eiro mēnesī ir tikai 27% no visiem algas saņēmējiem un bruto alga virs 4000 eiro — tikai 0,5% no visiem algas saņēmējiem (Kazāks, 2017). Salīdzinājumam — Luksemburgā minimālā alga tuvojās 2000 eiro, sešās ES valstīs tā ir ap 1500 eiro (Eurostat, 2017a). Ņemot vērā, ka vidējā alga valstī

1. attēls. Nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars dažādās sociālekonomiskajās grupās 2004.–2016. gadā (%)

(Centrālā statistikas pārvalde, 2018, 18. janv.)

tuvojās 1000 eiro robežai — 2017. gada 3. ceturksnī tā bija jau 925 eiro (Centrālā statistikas pārvalde, 2017a) —, šie skaitļi liek uzdot jautājumus ne tikai par pēckrīzes attīstības virzību, bet arī par ienākumu nevienlīdzību un to, ka pēdējo gadu ekonomikas izaugsme skar dažādas Latvijas iedzīvotāju sociālās grupas atšķirīgā mērā un kādas vajadzības mazāk turīgie iedzīvotāji var apmierināt ar tiem ienākumiem, kas ir viņu rīcībā.

Starptautiskos salīdzinošos rādītājos par lielo nevienlīdzību Latvijā liecina joprojām augstais Džini koeficients — 2016. gadā tas bija 34,5, bet ES vidējais rādītājs ir 30,7 (zemākie rādītāji ir Slovēnijai un Slovākijai (24,4 un 24,3) un augstākie — Bulgārijai un Lietuvai (38,3 un 37,0)) (Eurostat, 2017b). Arī nabadzības rādītāju ilgtermiņa dinamika liek domāt, ka krīze vissmagāk skāra vidusslāni un turīgākos iedzīvotājus, kuru ienākumi pamazām atjaunojas iepriekšējā līmenī. Bet nabadzīgākie kā bija, tā joprojām ir relatīvi turpat, izņemot seniorus, kuru ienākumu dinamika ir minimāla. Senioru ienākumu rādītājs drīzāk parāda pensiju stagnāciju pret kāpumiem (pirmskrīzes, pēckrīzes laikā) un kritumiem (krīzes laikā) vidējos ienākumos (2016. gadā nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars vecuma grupā virs 65 gadiem bija 39,9%, un, ja persona vecumā virs 65 gadiem dzīvo viena pati, šis rādītājs ir 72,8% no visiem senioriem) (Centrālā statistikas pārvalde, 2018, 18. janv.).

1. tabula. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa Latvijas reģionos 2010.–2016. gadā (bruto, EUR)

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Pavisam	633	660	685	716	765	818	859
Rīga	724	757	778	815	869	925	971
Pierīga	603	622	649	677	721	770	806
Vidzeme	485	518	528	560	598	643	675
Kurzeme	544	559	598	608	651	693	716
Zemgale	508	547	571	597	645	683	725
Latgale	440	468	475	490	522	564	592

(Centrālā statistikas pārvalde, 2017f)

2. tabula. Nabadzības riska indekss Latvijas reģionos 2010.–2015. gadā

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pavisam	19,0	19,2	19,4	21,2	22,5	21,8
Rīga	11,9	12,9	10,7	13,7	13,8	13,5
Pierīga	15,3	15,5	17,3	19,6	17,5	18,6
Vidzeme	23,5	27,8	30,7	26,8	28,2	29,2
Kurzeme	20,4	19,8	19,6	21,2	22,9	21,7
Zemgale	23,9	22,2	22,3	24,6	27,1	23,0
Latgale	30,2	28,6	30,5	33,0	40,4	39,2

(Centrālā statistikas pārvalde, 2016, 2017g)

Vispirms pievērsīsimies ienākumu, nabadzības riska un ekonomiskās spriedzes atšķirībām reģionālā griezumā. Tās ļauj spriest par to, kā virzāmiem pretī vienlīdzīgām dzīves iespējām visā Latvijā un stabilam vidusslānim. Iespējas nodrošināt pienācīgu dzīves līmeni un sociālā drošība sākas ar drošību darba tirgū un iespēju saņemt taisnīgu atalgojumu. Lai gan vērojams strādājošo mēneša vidējās darba samaksas kāpums (kopš darba algu līmeņa krituma ekonomiskās krīzes laikā 2008. un 2009. gadā), saglabājas nozīmīgu reģionālo atšķirību tendence. Rīgā atalgojums ir ievērojami augstāks nekā citos reģionos, turklāt Latgalē vidējā darba samaksa pat sešus gadus pēc krīzes ir zemāka nekā vidējā darba samaksa Rīgā krīzes laikā (1. tabula). Atšķirības vidējās darba samaksas rādītājos starp turīgākajām un trūcīgākajām pašvaldībām ir vēl izteiktākas (sevišķi novadu griezumā).

Kā nākamais svarīgākais rādītājs aplūkots nabadzības riska indekss. Saskaņā ar to pieņem, ka nabadzības riska sliekšnis ir «60% no rīcībā esošo ienākumu mediānas, pārrēķinātas uz ekvivalento patērētāju skaitu mājsaimniecībā» (Centrālā statistikas pārvalde, 2016, 30. maijs). Tā kā nabadzības riska indekss ir saistīts ar vidējiem ienākumiem valstī, pēckrīzes rādītāja virzība liecina — augot vidējiem ienākumiem, šo kāpumu neizjūt visi vienādā mērā. Trūcīgāko iedzīvotāju ienākumu kāpums atpaliek no labāk nodrošināto iedzīvotāju ienākumu kāpuma, tāpēc arī nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars visumā saglabājas vai pat nedaudz pieaug. Rādītājs, kam patiešām jāpievērš uzmanība, ir nozīmīgās atšķirības nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvarā reģionu griezumā (9. tabula). Vienīgi Rīgā nabadzības rādītāji ir zem vidējiem Eiropas Savienībā, tie 2015. gadā bija 17,3% (Eurostat, 2016a).

Tomēr tiešāk dzīves līmeni, kādu iedzīvotāji var atļauties ar tiem ienākumiem, kas ir viņu rīcībā, raksturo mājsaimniecību ekonomiskās spriedzes indekss. Šo indeksu rēķina ar vairāku jautājumu palīdzību, kuros respondentiem jānovērtē mājsaimniecības spēja segt izmaksas piecās jomās: 1) samaksāt komunālos maksājumus, īri un kredītu (t. sk. lizinga maksājumus par pirkumiem uz kredīta); 2) uzturēt mājokli siltu; 3) atļauties segt neparedzētus izdevumus no pašu līdzekļiem; 4) ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis, vai līdzvērtīgu veģetāro maltīti katru otro dienu; 5) katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām. Mājsaimniecības, kuras vismaz uz diviem jautājumiem sniedz noraidošu atbildi, tiek uzskatītas par pakļautām ekonomiskai spriedzei (Centrālā statistikas pārvalde, 2015, 9. apr.). Minētos ikdienas izdevumus var uzlūkot arī kā Eiropā pieņemta dzīves standarta minimumu, jo līdzās pamatvajadzībām tiek mērītas iespējas segt neparedzētus izdevumus (parasti neto minimālās mēnešalgas apmērā) un apceļot kaut vai dzimto zemi (aptaujā ir norādīts — neskaitot apmešanos vasarnīcā vai pie radiem).

Kaut arī pēc ekonomiskās krīzes ar katru gadu spriedzes rādītāji ievērojami uzlabojas, tomēr tie labi parāda, ka iedzīvotāju ienākumi attiecībā

3. tabula. Ekonomiskā spriedze māsaimniecībās 2010.–2015. gadā (%)

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pavisam	66,3	68,9	65,7	58,3	53,0	47,1
Rīga	61,6	59,7	57,9	51,5	45,6	38,9
Pierīga	69,6	74,7	67,9	56,3	56,3	49,6
Vidzeme	70,6	78,3	70,0	69,3	61,5	54,1
Kurzeme	65,5	70,4	67,3	63,6	51,1	46,4
Zemgale	68,0	67,5	68,0	63,1	57,5	52,7
Latgale	70,0	76,8	74,8	61,0	58,5	54,5

(Centrālā statistikas pārvalde, 2017f)

pret dzīves standarta minimumu joprojām ir pieticīgi, kaut arī Rīgas māsaimniecību ekonomiskās spriedzes rādītāji ir ievērojami labāki nekā citos reģionos (3. tabula).

Tomēr mūsdienās vairāki ārvalstu autori pauž kritiku, ka standarta pieeja neietver būtiskus labklājību un sociālo iekļautību raksturojošus rādītājus (piemēram, mājokļa apstākļus, kultūras līdzdalību, iespējas uzturēt sociālās attiecības, pieeju veselības un izglītības pakalpojumiem u. c.). Ņemot vērā augstos nabadzības un māsaimniecību ekonomiskās spriedzes rādītājus Latvijā, var pieņemt, ka kompleksāka pieeja iedzīvotāju dzīves līmeņa izpētē precizāk atsegtu tās daudzveidīgās grūtības, ar ko sastopas Latvijas iedzīvotāji, un ienākumu sliekšņus, pie kuriem šīs grūtības kļūst arvien smagākas. Šāda izpēte ir sevišķi būtiska, pirmkārt, tādēļ, ka ienākumu līmeņi sociālas palīdzības un pakalpojumu saņemšanai un arī minimālo ienākumu sliekšņi Latvijas sociālajā politikā nav saistīti ne ar kādiem objektīviem un zinātniskiem kritērijiem. Kaut arī Labklājības ministrija šo jautājumu ir aktualizējusi jau gadiem (Labklājības ministrija, 2014a, 2014b; Celmiņa, 2017), tas joprojām paliek nesadzirdēts lēmumu pieņēmēju vidū. Otrkārt, kamēr lēmumu pieņēmēji redz tikai ienākumu rādītājus un neizprot, cik daudzveidīgus ierobežojumus un smagas grūtības zemi ienākumi rada cilvēku dzīvē, tikmēr tie nav ieinteresēti problēmas risināt kompleksi un stimulēt starptautiskā sadarbību.

3 1) Katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām (neieskaitot palikšanu citā mājoklī (dārza mājā, vasarnīcā) vai pie draugiem/radiniekiem); 2) ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis (vai līdzvērtīgu veģetāro ēdienu) katru otro dienu; 3) uzturēt mājokli pietiekami siltu; 4) nomainīt nolietotās mēbeles; 5) veikt dzīvokļa remontu, kad tas ir nepieciešams; 6) iegādāties jaunas drēbes (ne no lietotu preču veikala); 7) reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus uz pusdienām; 8) lietot interneta pieslēgumu.

SUSTINNO pētījuma laikā tika veikta padziļināta materiālās nenodrošinātības izpēte, lietojot kompleksu skatījumu uz nabadzību kā dažādu resursu nepietiekamību, kas neļauj dzīvot atbilstoši vairākuma pieņemtajam dzīves standartam un neļauj pilnvērtīgi iekļauties sabiedrības ekonomiskajā, sociālajā, politiskajā, kultūras dzīvē (plašāk sk. Bela, Ņikišins, 2018; Niklass, Rasnača, 2018). Par pamatrādītāju pārticībai un nabadzībai tika aplūktas respondentu atbildes uz vairākiem dihotomiskiem («jā» vai «nē» formāta) jautājumiem par to, vai respondenti var atļauties izdevumus noteiktās jomās, kas aptver atpūtu, uzturu, mājokļa komunālos maksājumus, mājokļa iekārtu un stāvokli, apģērbu, sociālos kontaktus un komunikācijas tehniskās iespējas³ (4. tabula). Lai padziļināti noskaidrotu respondentu iespējas apmierināt konkrētas vajadzības, SUSTINNO pētījumā tika uzdoti arī jautājumi par to, vai pēdējo 12 mēnešu laikā no aptaujas veikšanas brīža respon-

denta māsaimniecībā (ģimenē) ir bijušas situācijas, kas saistītas ar nespēju segt izdevumus par noteiktām vajadzībām. Jautājumi aptvēra cilvēka cienīgai dzīvei svarīgus pakalpojumus un aktivitātes, kas skar iztiku, mājokļa uzturēšanu, veselības aprūpi, kontaktus ar radiem un draugiem, bērnu izglītību, kā arī atpūtas un kultūras vajadzības. Jautājums paredzēja četrus atbilžu variantus, kas parāda, vai respondents vienmēr varēja segt šos izdevumus; 1–2 reizes vai 3 un vairāk reizes nevarēja segt šos izdevumus (analizē ērtības labad šīs atbildes tika apvienotas); vai arī viņam nebija nepieciešamība risināt attiecīgu problēmu (piemēram, ja māsaimniecībā nav bērnu, tad nebija arī vajadzības pirkt mācībām nepieciešamo inventāru) (11. tabula).

Respondentu māsaimniecību materiālās nenodrošinātības analizē pirmā būtiskā atziņa ir tā, ka deprivācijas rādītāji atšķiras ne tikai starp respondentu grupām, bet arī dažādās jomās. Gandrīz visi respondenti (95 %) norāda, ka var atļauties uzturēt mājokli pietiekami siltu, tai pašā laikā remonta veikšanu, kad tas ir nepieciešams, var atļauties mazāk nekā puse. Arī nolietoto mēbeļu nomainīšana ir problemātiska vairāk nekā pusei māsaimniecību – to var atļauties vien 45 % respondentu. Runājot par izmaksām sociālo kontaktu uzturēšanai, 23 % jeb nedaudz mazāk nekā viena ceturtdaļa māsaimniecību nevar atļauties kaut reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus uz pusdienām.

Kopumā aptaujas datu analīze liek domāt, ka cilvēki ļoti rūpīgi apsver izdevumu prioritātes. Komunālie maksājumi ir jāsedz, jo var atslēgt pakalpojumu, bet vecās mēbeles var arī nomainīt un dzīvokli var neremontēt, ja līdzekļu visu vajadzību apmierināšanai nepietiek; pārtika ir jāiegādājas, jo neēst nav iespējams, bet ārsta izrakstītas zāles var nepirkt vai analīzes var neveikt; bērnu izglītībā nepieciešamie izdevumi ir jāsedz, lai bērns iekļautos

4. tabula. Mājsaimniecību īpatsvars, kas var atļauties segt izmaksas noteiktās jomās

Indikatori	Īpatsvars	
1. Katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām		46%
2. Ēst gaļu, putnu gaļu, zivis vai līdzvērtīgu veģetāro ēdienu katru otro dienu		82%
3. Uzturēt mājokli pietiekami siltu		95%
4. Nomainīt nolietotās mēbeles		45%
5. Veikt dzīvokļa remontu, kad tas ir nepieciešams		45%
6. Iegādāties jaunas drēbes		71%
7. Reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus uz pusdienām		77%
8. Interneta pieslēgums		84%

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

izglītības sistēmā un klases kolektīvā, bet personiskās vajadzības, kā tālāk dzīvojošu radu un draugu apciemošana, var arī atlikt; pie friziera ir jāiet, jo uz darbu jādodas sakoptā izskatā, savukārt pie zobārsta vai zobu higiēnista var arī neaiziet, ja vien nav patiešām liela nepieciešamība, utt. Gandrīz katrā izdevumu kategorijā apmēram 10–30% respondentu vismaz vienu vai vairākas reizes pēdējā gada laikā nav varējuši segt vajadzīgos tēriņus (5. tabula).

Pētījuma rezultāti uzskatāmi parāda, ka nabadzībai un materiālai nenodrošinātībai piemīt multidimensionāla ietekme, kas pasliktina nevis vienu vai divas jomas, bet pasliktina cilvēka dzīves kvalitāti vienlaikus vairākos veidos un virzienos. Analizējot iepriekš minētās iespējas atļauties izdevumus noteiktās jomās, kas aptver atpūtu, uzturu, mājokļa komunālos maksājumus, mājokļa iekārtu un stāvokli, apģērbus, sociālos kontaktus un interneta pieslēgumu, pētījuma dati sniedz interesantu ieskatu sakarībās starp ienākumiem un lietu skaitu, ko cilvēki var vai nevar atļauties.

5. tabula. Respondentu iespējas segt izmaksas dažādu vajadzību apmierināšanai (%)

Situācija, kas prasīja noteiktu izdevumu segšanu	Varēja samaksāt vienmēr	Nevarēja samaksāt vienu vai vairākas reizes	Nav bijusi nepieciešamība	Izmaksas bija jāsedz, bet dažreiz to nevarēja
Jāsamaksā par mājokļa īri	61,1	13,9	25	18,5
Jāsamaksā par komunālajiem pakalpojumiem (siltumu, ūdeni, elektrību)	78,7	18,8	2,5	19,3
Jāiegādājas mājsaimniecībā nepieciešamās mēbeles (galds, gulta, krēsls u. tml.)	49,4	23,9	26,7	32,6
Jānomaksā parādi, lai tiktu atjaunota komunālo pakalpojumu sniegšana (elektrības, siltā ūdens padeve)	93,7	3,2	3,1	3,3
Jāiegādājas ārsta izrakstītās zāles	70	16,5	13,5	19,1
Jāsamaksā par ārsta noteiktajiem izmeklējumiem (analizēm, pārbaudēm)	71,4	14,4	14,2	16,8
Jāizmanto dārgi pakalpojumi — jāapmeklē zobārsts vai zobu higiēnists	57,8	27,4	14,8	32,2
Jānopērk ikdienā nepieciešamie pārtikas produkti	87,8	10,5	1,7	10,7
Jānopērk mājsaimniecībā nepieciešamās lietas (mazgāšanas līdzekļi, sikais inventārs)	85,9	12,3	1,8	12,5
Jāapmeklē frizieris	77,2	15,9	6,9	17,1
Jānopērk bērnam pedagogu prasītais inventārs vai mācību līdzekļi (bērnodrāzā un/vai skolā)	39,7	2,6	57,7	6,1
Jāsamaksā par izglītības iestāžu organizētajām ekskursijām, koncertu un izrāžu apmeklējumiem	40,0	4,1	55,9	9,3

Situācija, kas prasīja noteiktu izdevumu segšanu	Varēja samaksāt vienmēr, %	Nevarēja samaksāt vienu vai vairākas reizes, %	Nav bijusi nepieciešamība, %	Izmaksas bija jāsedz, bet dažreiz to nevarēja, %
Jāapciemo radnieki citā pašvaldībā Latvijā un jāsedz transporta pakalpojumi (biļetes, degviela)	61,3	24,3	14,4	28,4
Jāapciemo tuvi draugi citā pašvaldībā Latvijā un jāsedz transporta pakalpojumi (biļetes, degviela)	60,7	24,8	14,5	29,0
Jāsvin dzimšanas diena vai vārda diena sev vai kādam ģimenes loceklim	74,5	20,0	5,5	21,2
Jāapmeklē kino, teātra izrāde vai koncerts	57,1	32,4	10,5	36,2

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

Izkliedes analīzes rezultāti sniedz priekšstatu par katram deprivācijas līmenim atbilstošās grupas vidējiem ienākumiem (6. tabula). Jāņem vērā, ka no 2007 aptaujas respondentiem saturiskās atbildes par savu ienākumu līmeni sniedza 1414 jeb 70% respondentu.

Datu analīze, balstoties uz sociāldemogrāfiskiem rādītājiem, atklāja nedaudz negaidītus rezultātus. Tika konstatēts, ka būtisku atšķirību starp vīriešu un sieviešu materiālo nenodrošinātību nav, kā arī bērnu skaits ģimenē nav nozīmīgs faktors. Nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvara rādītāji dažādās sociāldemogrāfiskās grupās un mājsaimniecībās lika domāt

6. tabula. Vidējie ienākumi dažādos deprivācijas līmeņos

Lietu skaits, ko mājsaimniecība var atļauties	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
Grupai piederīgo respondentu skaits	Kopā: 1414	32	72	100	146	155	169	154	217	369
Vidējie ienākumi uz 1 mājsaimniecības locekli grupā, EUR*	Vid.: 329	193	182	211	263	279	318	360	373	415

* Ērtības labad noapaļots līdz veseliem eiro.

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

7. tabula. Respondentu materiālās nodrošinātības kategoriju īpatsvars pēc reģiona

Kategorijas	Īpatsvars Rīgā*	Īpatsvars pārējā Latvijā
Pirmā (mājsaimniecība nevar atļauties 6–8 lietas no saraksta)	4,3	15,7
Otrā (nevar atļauties 4–5 lietas no saraksta)	18,8	22,3
Trešā (nevar atļauties 3 lietas no saraksta)	16,8	12,5
Ceturtdā (nevar atļauties 1–2 lietas no saraksta)	33,3	22,7
Piektā (var atļauties visu no saraksta)	26,8	27

* Īpatsvars Rīgai un pārējai Latvijai noapaļots līdz desmitdaļām.

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

par citiem sagaidāmiem rezultātiem, tāpēc saistība starp ienākumiem, mājsaimniecību vajadzībām un izdevumu struktūru prasa papildu izpēti. Savukārt tādi faktori kā nodarbinātība un izglītība rada nozīmīgas atšķirības materiālajā nodrošinājumā (un šāda sakarība parādās arī citos pētījumos, kā iedzīvotāju ienākumu un dzīves apstākļu apsekojums (Centrālā statistikas pārvalde, 2016a; 2017e)). Piemēram, pie nabadzīgākās kategorijas pieder ap 7% strādājošo un 20% nestrādājošo, savukārt atļauties tēriņus visās astoņās jomās var 32,2% visu strādājošo un mazāk nekā 20% visu nestrādājošo respondentu. Individīdi ar salīdzinoši augstāku izglītības līmeni ir labāk nodrošināti – vidējie nodrošinātības rādītāji personām ar augstāko izglītību ir labvēlīgi (var segt izmaksas vidēji 6 no 8 definētajām jomām), savukārt indivīdi ar pamatzglītību un arodizglītību ir visvairāk pakļauti nabadzības riskam (var segt izmaksas vidēji 4 no 8 jomām).

Latvijas pilsētu un novadu izteikti nevienmērīgais attīstības līmenis nosaka nepieciešamību salīdzināt dzīves līmeni raksturojošos rādītājus arī reģionālā griezumā. Materiālas nenodrošinātības ziņā reģionu atšķirību vidējie rādītāji nav sevišķi izteikti, taču ir vērā ņemamas atziņas. Pirmkārt, pretēji vispāratzītajam pieņēmumam, ka Latgale sociālekonomiskās situācijas ziņā ir problemātiskākais Latvijas reģions, vidējais labumu skaits, kuru var atļauties Latgali pārstāvošie respondenti, ir 5,4; tas ir vienā līmenī

ar Pierīgu un augstāk nekā vidējie rādītāji Vidzemē (5,0) un Kurzemē (5,1). Otra svarīga atziņa ir – vienīgā statistiski nozīmīgā atšķirība, izmantojot iepriekš izklāstīto astoņu labumu skalu, ir starp Rīgu (vidēji var atļauties 5,9 labumus no astoņiem) un pārējiem pieciem reģioniem. Tomēr, salīdzinot dažādos deprivācijas līmeņos esošo mājsaimniecību īpatsvaru Rīgā un pārējos Latvijas reģionos, parādās būtiskas atšķirības (sk. 7. tabulu, kur mājsaimniecības ir sagrupētas piecās grupās, ņemot vērā statistiski nozīmīgas atšķirības ienākumos (eiro) katrai mājsaimniecību grupai salīdzinājumā ar visām pārējām).

Viskrasāk atšķirības izpaužas, salīdzinot visnelabvēlīgāk situēto mājsaimniecību īpatsvaru Rīgā (4,3%) pret pārējo Latviju (15,7%). Otrajā vietā ierindojas atšķirības ceturtajā, salīdzinoši pārtikušajā, kategorijā, šie respondenti var atļauties lielāko daļu no astoņiem labumiem – Rīgā viņu īpatsvars ir viena trešā daļa, un tas pusotru reizi pārsniedz īpatsvaru pārējā Latvijā. Vislabāk situēto respondentu kategorija ir vienlīdz pārstāvēta Rīgā un pārējā Latvijā (26,8% un 27%).

SUSTINNO datu deskriptīvā analīze liecina, ka kopumā 47,1% jeb gandrīz puse mājsaimniecību nevar atļauties trīs vai vairāk no astoņām mūsdienas dzīves līmeni raksturojošām lietām (kas daļēji pārklājas ar materiālās nodrošinātības standarta rādītājiem). Savukārt 33,9% mājsaimniecību nevar atļauties četras vai vairāk lietas no šī saraksta. Balstoties uz šiem rādītājiem, aptuveni viena trešā daļa Latvijas mājsaimniecību atzīstamas par nabadzīgām un vēl 13,2% atrodas riska zonā.

Jānorāda, ka grūtībās nonākušās sociālās grupas ir ārkārtīgi dažādas. Lielākās no tām ir jaunieši ar zemu izglītību, viena vecāka ģimenes, pirmspensijas vecuma cilvēki ar hroniskām slimībām vai neatbilstošu kvalifikāciju, vientuļie pensionāri. Katras grupas iemesli nokļūšanai nabadzībā ir dažādi, un atšķirīgai vajadzētu būt arī atbalsta pieejai. Īsi apkopojot galvenos kvalitatīvās analīzes rezultātus, teju ikviens intervētais cilvēks norāda, ka vismaz reizi ir sastapies ar pazemojošu sociālo dienestu darbinieku attieksmi, kā arī zina nosaukt kādu, kuram palīdzība būtu nepieciešama, bet pēc tās nevērsas, jo nevēlas tikt stigmatizēts.

Dažkārt pastāv neatbilstība starp palīdzības faktisko nepieciešamību un ļoti stingriem noteikumiem, lai kvalificētos palīdzības saņemšanai (šajā jomā ir notikuši nozīmīgi uzlabojumi, tomēr joprojām pieeja ir ļoti formāla – piemēram, ja sieviete ar bērniem ir laulībā vai reģistrēta vienā dzīvesvietā ar partneri vai radnieku, kam ir pietiekami ienākumi, bet kurš par sievieti un bērniem materiāli nerūpējas, viņa nevar saņemt palīdzību situācijās, kad tā ir neieciešama). Daudzos gadījumos ir nepieciešams nozīmīgs un ilgstošs sociālā darbinieka vai jurista atbalsts formālo jautājumu sakārtošanā. Ilgstošās grūtībās esošie cilvēki bieži neizprot trūcīgā un maznodrošinātā statusa atšķirības, nav informēti par savām tiesībām un pienākumiem, ir maz

informēti par dažādiem valsts pakalpojumiem savas situācijas uzlabošanai un rīcībspējas paaugstināšanai. Sevišķi grūtā situācijā ir cilvēki, kuru ienākumi nedaudz pārsniedz noteiktos sliekšņus – viņiem bieži būtu nepieciešams neliels atbalsts dzīves sakārtošanai, lai situācija nepasliktinātos. Diemžēl sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu sistēma ir neelastīga un nekāda palīdzība riska zonā esošiem cilvēkiem nav paredzēta. Jāatzīmē, ka ļoti ierobežotā sociālā budžeta dēļ liela daļa formāli pastāvošo pakalpojumu faktiski nav pieejami pat tiem, kuriem tie pienākas un būtu nepieciešami, lai efektīvāk pārvarētu radušās grūtības (piemēram, ģimenes asistenta pakalpojums trūcīgām sociālā riska ģimenēm).

Strādājošo nabadzība

Kaut arī dati rāda, ka darbības vecuma iedzīvotāju vidū nabadzības riskam vai-

rāk ir pakļauti bezdarbnieki, piemēram, 2016. gadā – 56,5% (Centrālās statistikas pārvalde, 2018, 18. janv.), iesaiste darba tirgū nepalīdz pārvarēt nabadzību arī daļai strādājošo. Salīdzinot dažādas ES dalībvalstis, redzams, ka strādājošo nabadzības riska indekss (*in-work at-risk-of-poverty rate*) Latvijā ir pat zemāks nekā vidēji ES. 2016. gadā strādājošo nabadzības riska indekss Latvijā bija 8,3%, savukārt ES-28 – 9,6% (Eurostat, 2016b). Tomēr strādājošo nabadzībai būtu jāpievērš nopietna uzmanība kaut vai tādēļ, ka tas ir relatīvs rādītājs un drīzāk raksturo kopējo ienākumu līmeni valstī, nevis to, kādu mājsaimniecību dzīves līmeni var nodrošināt ar nopelnīto algu. Piemēram, strādājošo nabadzības riskam pakļauto cilvēku īpatsvars Vācijā un Lielbritānijā ir lielāks nekā Latvijā, tomēr vidējais atalgojuma un ienākumu līmenis šajās valstīs ir daudz augstāks. 2015. gadā vidējais neto gada ienākums strādājošajam (bez apgādājamiem) rūpniecībā Latvijā bija 9588 eiro, savukārt Vācijā un Lielbritānijā – attiecīgi 46 800 eiro un 49 620 eiro (Eurostat, 2017d). Rādītāji liek domāt, ka pat vidējās algas saņēmējs Latvijā sastopas ar lielākām grūtībām nekā zemas algas saņēmējs Lielbritānijā vai Vācijā.

Vairākums iedzīvotāju Latvijā ienākumus gūst no darba algas vai sociālajiem pabalstiem (pensijas, dažādu veidu pabalsti). Piemēram, 2016. gadā Latvijā ienākumi no algota darba veidoja 71,2% no visiem mājsaimniecību rīcībā esošajiem ienākumiem, savukārt sociālie pabalsti – 24,7% (Centrālā statistikas pārvalde, 2017e). Tātad strādājošo nabadzības riska indekss faktiski ir atkarīgs no atalgojuma un dažādiem sociālajiem transfertiem. Ja vidējais atalgojums ir neliels, tad arī mediāna ir maza un attiecīgais nabadzības riska sliekšnis ir zems. Šis indikators maz raksturo reālo materiālo nenodrošinātību (*material deprivation*), t. i., personas vai mājsaimniecības iespējas iegādāties pirmās nepieciešamības preces vai pakalpojumus.

Eurostat un Centrālā statistikas pārvalde nepiedāvā statistisko datu apkopojumu un aprēķinus par strādājošo materiālo nenodrošinātību. Dati ir

pieejami tikai par visu iedzīvotāju materiālo nenodrošinātības indeksu⁴. 2015. gadā materiālās nenodrošinātības indekss Latvijā bija 26,4%, bet ES vidēji — 15,7% (Eurostat, 2017c). Jāuzsver, ka šis indekss neiekļauj tādu pakalpojumu grupu kā veselības aprūpe. Tomēr Latvijā ir īpaši svarīgi pievērst uzmanību veselības aprūpes pakalpojumu pieejamībai, jo valsts izceļas ar vienu no mazākajiem asinājumiem veselības aprūpei ES un ievērojamu pacientu līdzmaksājumu daļu. 2014. gadā Latvija veselības aprūpei tērēja 5,88% no IKP, savukārt ES vidēji — 10,04%. Līdzmaksājumu daļa pacientiem Latvijā ir 35,13% no visiem izdevumiem veselības aprūpei, savukārt ES dalībvalstīs — vidēji 13,94% (World Bank, 2017). Rezumējot, veselības aprūpei Latvijā atvēl ļoti maz naudas, turklāt pašiem pacientiem jāsedz ievērojama daļa no pakalpojumu izmaksām. Tas īpaši sāpīgi skar noteiktas sociālās grupas, piemēram, nabadzības riskam pakļautos. Tāpat veselības aprūpes izdevumu neiekļaušana materiālās nenodrošinātības indeksa aprēķinos var nesniegt patiesu priekšstatu par materiālās nenodrošinātības riskam pakļauto īpatsvaru un nabadzības daudzdimensionālo raksturu.⁵

Lai kompleksāk aplūkotu nabadzības riskus un novērtētu materiālās nenodrošinātības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvaru, pētījumā tikai aptaujāti 2007 respondenti 15–74 gadu vecumā. Lai padziļināti novērtētu materiālās nenodrošinātības risku strādājošo grupā, tālākā analizē tika iekļauti 1246 respondenti, kuri aptaujas brīdī bija nodarbināti un kuri bija darbības vecumā (15–64 gadi).

SUSTINNO aptaujas datu analīzes rezultāti liecina, ka 25,7% aptaujāto strādājošo Latvijā ir pakļauti materiālās nenodrošinātības riskam, ja tiek ņemta vērā arī veselības aprūpes pakalpojumu pieejamība. Kontekstam jāatceras, ka nabadzības riskam Latvijā 2015. gadā bija pakļauti 21,8% no visiem iedzīvotājiem un materiālajai nenodrošinātībai — 26,4% no visiem iedzīvotājiem. Tā kā strādājošo nabadzībai pakļauti 8,9% respondentu, tas vedina domāt, ka attiecīgi arī strādājošo materiālās nenodrošinātības rādītājiem jābūt zemākiem nekā vidēji valstī. Tomēr atšķirībā no Eurostat nenodrošinātības mērīšanas aprēķinos SUSTINNO pētījumā ir iekļauta veselības aprūpes pakalpojumu grupa, kas būtiski maina rezultātu. Daudzi aptaujātie strādājošie nevarēja atļauties ārsta izrakstītās zāles vai nozīmētos izmeklējumus.

Loģistiskās regresijas analīze identificē, ka strādājošo materiālās nenodrošinātības riskam visbiežāk pakļautas ir personas pirmspensijas vecumā, virieši, personas ar zemu izglītības līmeni, kā arī indivīdi, kas ir ilgstoši slimi vai invalīdi. Tāpat jāpiemin tas, ka lielāks materiālās nenodrošinātības risks ir personām, kuras ir nodarbinātas nepilnu laiku. Šie secinājumi lielā mērā

4 Materiālās nenodrošinātības indekss raksturo to personu īpatsvaru (%), kuras nespēj segt/atļauties vismaz trīs no tālāk minētajām preču vai pakalpojumu grupām: 1) komunālos maksājumus, iri vai atmaksāt kredītu; 2) finansiāli atļauties uzturēt mājokli siltu; 3) pēkšņus, neparedzētus izdevumus no pašu līdzekļiem; 4) ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis katru otro dienu; 5) katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām; lietot savām vajadzībām 6) vieglo auto; 7) veļas mazgājamo mašīnu; 8) krāsu televizoru; 9) telefonu (Centrālā statistikas pārvalde, 2017, 15. dec.).

5 Veselības aprūpes pakalpojumu pieejamība atsevišķi aplūkota nākamajā apakšnodaļā.

sakrīt ar citos pētījumos un statistisko datu apsekojumos konstatēto. Taču ir arī satraucošas indikācijas, ka sociālajiem transfertiem (to esamībai māj-saimniecībā) nav statistiski nozīmīga ietekme uz materiālās nenodrošinātības risku strādājošo grupā. Dažāda veida transferti ir pārāk mazi, lai samazinātu strādājošo materiālās nenodrošinātības risku.

Domājot par attīstības scenārijiem nākotnē, minētā aptauja liecina, ka materiālās nenodrošinātības risks dažās sabiedrības grupās, visticamāk, nemazināsies, ja ņem vērā faktoros, kas ir saistīti ar darba devēju un pašu cilvēku ieguldījumu zināšanās un prasmēs. Piemēram, strādājošajiem ar pamatizglītību ir deviņas reizes mazāk izredžu (*odd ratio*) būt iesaistītiem kādā apmācībā darbavietā nekā strādājošajiem ar augstāko izglītību. Mazākas izredzes būt iesaistītiem apmācībā ir arī nelatviešiem un tiem darbiniekiem, kuriem ir terminēti darba līgumi. No tā var secināt, ka prasmju plaīsa (*skills gap*) iepriekš identificētajām nodarbināto grupām nākotnē varētu pat palielināties. Citiem vārdiem, personām ar zemu izglītību varētu būt ievērojami grūtāk paaugstināt kvalifikāciju un tādējādi iegūt labāk atalgotu darbu.

No jau minētā izriet, ka sociālajiem zinātniekiem un politisko lēmumu pieņēmējiem būtu jāpārvērtē, kādi indikatori līdz šim ir izmantoti strādājošo nabadzības mērījumos. Nabadzības mērījumos būtu jāiekļauj tās pakalpojumu vai preču grupas, kuras ir vitāli svarīgas nabadzības riskam pakļautajās grupās, piemēram, veselības aprūpes pakalpojumi. Šis pētījums arī parāda, ka Latvijā būtu nepieciešamas lielākas investīcijas veselības aprūpē un dažādos aktīvajos nodarbinātības pasākumos, lai paaugstinātu konkurētspēju personām ar zemu izglītību. Tāpat jāuzsver, ka sociālie transferti ir bijuši pārāk mazi, lai ievērojami samazinātu materiālās nenodrošinātības risku strādājošajiem. Tas nenozīmē, ka jāpalielina dažādi pabalsti (kaut arī elastīgāka pieeja to piešķiršanā ir jāapsver), bet politisko lēmumu pieņēmējiem būtu jādomā, kā palielināt strādājošo rīcībā esošos ienākumus. Latvijas gadījumā tas nozīmētu vienlaicīgi algas palielināšanu un nodokļa sloga samazināšanu zemāk atalgotajām strādājošo grupām. 2017. gada vasarā pieņemtā nodokļu reforma bija vēsta tieši šajā virzienā, un jau 2018. gada noslēgumā būs redzams, vai reforma ir bijusi pietiekami efektīva strādājošo nabadzības un ienākumu nevienlīdzības mazināšanai.

Veselības aprūpes pieejamība un veselības stāvokļa nevienlīdzība

SUSTINNO veiktās aptaujas rezultāti parāda, ka ievērojamai daļai Latvijas iedzīvotāju veselības problēmas un nepieciešamības tās risināt pārvēršas par

finansiālu izaicinājumu. Kopumā ņemot, iegādāties ārsta izrakstītās zāles kaut vienu reizi pēdējos 12 mēnešos nevarēja 16,5% respondentu, kuriem bija radusies šāda vajadzība. Samaksāt par ārsta noteiktajiem izmeklējumiem

8. tabula. Deprivācija veselības aprūpes jomā reģionālā griezumā (%)

	Rīga	Pierīga	Vidzeme	Kurzeme	Zemgale	Latgale	p vērtība	Respond. skaits
Nevarēja iegādāties ārsta izrakstītās zāles	20,96	15,28	14,74	20,27	16,17	24,16	0,025	1736
Nevarēja samaksāt par ārsta nozīmētajiem izmeklējumiem (analizēm, pārbaudēm)	18,32	16,82	12,85	19,37	14,66	17,13	0,361	1722
Nevarēja atļauties zobārsta/higiēnista pakalpojumus	29,27	35,62	23,11	38,34	34,51	36,59	0,002	1710

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

9. tabula. Ilgstošas saslimšanas/invaliditātes izplatība Latvijā reģionālā griezumā (%)

	Rīga	Pierīga	Vidzeme	Kurzeme	Zemgale	Latgale	p vērtība	Respond. skaits
Vai Jums ir kāda ilgstoša saslimšana vai invaliditāte? «Jā» atbilžu īpatsvars	12,28	15,18	25,65	20,08	26,44	24,62	0	2007

(Aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem, SUSTINNO, 2015)

(analizēm, pārbaudēm) nevarēja 14,4% respondentu, kuriem šāda vajadzība bija. Dārgākus, bet visiem nepieciešamus ārstniecības pakalpojumus, kā zobārsta vai zobu higiēnista apmeklējums, nevarēja atļauties 27,4% respondentu. Uz dažu citu deprivācijas rādītāju fona var izskatīties, ka šie rādītāji nav tik augsti, tomēr jāņem vērā, ka veselības aprūpe un slimību novēršana

vistiešākajā veidā nosaka cilvēku dzīves kvalitāti, ilgumu un arī veiktspēju (darba tirgū, ģimenē utt.), līdz ar to situācija, kurā septītā daļa vai pat ceturta daļa Latvijas iedzīvotāju nevar atļauties noteiktus veselības aprūpes pakalpojumus, ir atzīstama par satraucošu.

Ņemot vērā izteiktu reģionālo nevienlīdzību Latvijā, deprivācijas līmenis veselības aprūpē jāanalizē arī reģionālā griezumā. Analīzes uzskatāmībai aplūkots to respondentu īpatsvars, kuri kaut vienu reizi pēdējos 12 mēnešos nevarēja segt izmaksas par ārsta izrakstītām zālēm, ārsta nozīmētiem izmeklējumiem un zobārsta vai zobu higiēnista pakalpojumiem. Respondentu īpatsvars salīdzināts sešu plānošanas reģionu starpā (Rīga, Pierīga, Vidzeme, Kurzeme, Zemgale, Latgale) (8. tabula).

No šīs tabulas redzama visai nevienlīdzīgā situācija ar veselības aprūpes pakalpojumu finansiālo pieejamību dažādos Latvijas reģionos. Pirmkārt, nav novērotas statistiski nozīmīgas atšķirības ($p = 0,361$) ārsta nozīmēto izmeklējumu pieejamībā, šis rādītājs svārstās 17–19 procentpunktu robežās, turklāt vislielākais deprivēto cilvēku īpatsvars ir nevis Latgalē, bet Kurzēmē. Otrkārt, reģionālās atšķirības izteiktāk izpaužas jautājumā par ārsta izrakstīto zāļu iegādāšanos, taču šajā jautājumā vislabvēlīgākā situācija ir nevis Rīgā (kas ir vienīgais reģions Latvijā, kurā nabadzības rādītāji ir zem vidējiem Eiropā), bet Vidzemē (14,7%), savukārt Latgalē šis rādītājs ir gandrīz par 10 procentpunktiem augstāks un viena ceturta daļa (24,2%) iedzīvotāju nevar iegādāties ārsta izrakstītās zāles. Šīs atšķirības arī ir statistiski nozīmīgas ($p = 0,025$). Treškārt, vislielākās atšķirības parādās zobārsta un higiēnista sniegtu pakalpojumu jomā ($p = 0,002$), un šoreiz — starp Vidzemi (nevar atļauties 23,1% respondentu) un Kurzemi (38,3% respondentu). Zīmīgi ir tas, ka visās trijās dimensijās Rīga uzrāda viduvējus rādītājus, kas, ņemot vērā augstāku vidējo darba atalgojumu Rīgā, var liecināt par izteiktu sabiedrības noslāņošanu. Zināmā mērā pārsteidzoši ir tas, ka Pierīga, kas asociējas ar tuvību galvaspilsētai un bieži tiek uzskatīta par vietu, uz kuru no Rīgas pārceļas pārtikušāki iedzīvotāji, uzrāda nelabvēlīgu rādītāju zobārsta pakalpojumu finansiālās pieejamības ziņā (35,6% Pierīgas iedzīvotāju un 36,6% Latgales iedzīvotāju norāda, ka pēdējā gada laikā nevarēja atļauties zobārsta vai higiēnista pakalpojumus, kad tie bija nepieciešami).

Šī aina aktualizē jautājumu par Latvijas iedzīvotāju veselības stāvokli, jo šie rādītāji būtiski raksturo dzīves līmeni un dzīves kvalitāti. Turpinoties sabiedrības novecošanās procesiem un padziļinoties t. s. demogrāfiskajai bedrei, paredzamā nākotnē šis jautājums kļūs arvien asāks un aizvien vairāk ietekmēs Latvijas sociālekonomisko situāciju.

Saskaņā ar SUSTINNO aptaujas datiem (2015) 19,3% jeb viena piektā daļa Latvijas iedzīvotāju sniedza apstiprinošu atbildi uz jautājumu, vai viņiem ir kāda ilgstoša saslimšana vai invaliditāte. Turklāt divas trešdaļas (67,53%) no tiem, kas atzina šādas saslimšanas esamību, norādīja, ka tā ierobežo tādas

viņu ikdienas aktivitātes kā darbs, mājsaimniecības darbi, bērnu aprūpe. Aplūkojot šos datus, redzamas lielas atšķirības šī viena veselības stāvokļa rādītājā Latvijas reģionos. Vismazāk par ilgstošu slimību vai invaliditāti sūdzas Rīgas iedzīvotāji (12%), visvairāk — respondenti Vidzemē, Zemgalē un Latgalē, kur attiecīgie procenti ir līdzīgi (viens ceturtdaļa reģiona iedzīvotāju). Tā iemesli meklējami gan sabiedrības vecuma struktūras īpatnībās (līdz ar vecuma palielināšanos veselība kopumā kļūst sliktāka), gan arī medicīnisko pakalpojumu finansiālā un īpaši ģeogrāfiskā pieejamībā (mazpilsētās un lauku novados varētu būt izteiktāks ģimenes ārstu un jo īpaši ārstu speciālistu trūkums, noslogotība utt.).

Veselības jautājumiem ir jāpievērš pastiprināta uzmanība, jo Latvijas veselības aprūpes sistēma ir novērtēta kā viena no sliktākajām Eiropā, vidējais iedzīvotāju paredzamais mūža ilgums ir 72,2 gadi (otrs zemākais rādītājs ES), Latvijā pastāv saskarsme ar nopietnām sabiedrības veselības problēmām — augsta HIV saslimstība, liels alkohola patēriņš un viens no augstākajiem pašnāvību rādītājiem pasaulē, vairāk nekā 10% iedzīvotāju savu veselību vērtē kā sliktu vai ļoti sliktu (European Commission, 2013; EuroHealthNet, n. d.). Tādēļ pētījumā tika pievērsta uzmanība arī veselības stāvokļa pašnovērtējumam saistībā ar veselības stāvokļa nevienlīdzības padziļinātu analīzi. Veselības stāvokļa pašnovērtējumā tika konstatēti faktori, kam bija vislielākā ietekme. Tie ir: vecums (jo vecāks ir cilvēks, jo sliktāks ir viņa veselības stāvokļa pašnovērtējums); nodarbinātības statuss (bezdarbnieki un ekonomiski neaktīvie iedzīvotāji novērtē savu pašreizējo veselības stāvokli kā sliktāku); izglītības līmenis un ienākumi (jo zemāks ir cilvēka izglītības līmenis un ienākumi, jo sliktāk viņš novērtē savu pašreizējo veselības stāvokli). Tika identificēta arī saistība ar medikamentu patēriņu, veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību un kvalitāti (cilvēki, kuri raksturoja savu veselības stāvokli kā sliktāku, bija kritiskāki par veselības aprūpes pakalpojumu kvalitāti un pieejamību, kā arī patērēja vairāk medikamentu), dzīves un darba apstākļiem. Daudzi minētie faktori ir ietekmējami ilgtermiņā un pakāpeniski, atsevišķos gadījumos pat paaudžu nomaiņas kontekstā. Lielāka uzmanība būtu jāpievērš individuālās uzvedības, materiālā nodrošinājuma un veselības aprūpes pakalpojumu pieejamības un kvalitātes aspektiem (Tripāne, 2018).

Mājokļa nedrošība

Mājokļa situācija Latvijā analizēta, lai noskaidrotu tos aspektus, kuri var ietekmēt

iedzīvotāju nedrošību par savu mājokli pēckrīzes periodā (2010–2016). Pētījumā pievērsta uzmanība mājokļa kvalitātes, īpaši — labiekārtojuma jautājumiem un finansiālajai drošībai, kā arī tā subjektīvajam novērtējumam un mājokļa politikai. Mājokļa politikas analizē tiek aplūkoti sociālās mājokļa

politikas rezultāti un iespējamie trūkumi, tos saistot ar nevienlīdzības dimensiju un grūtību uzkrāšanos (*cumulative disadvantage*).

Analizējot mājokļa kvalitātes rādītājus, izmantoti Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes dati (t.sk. Mājsaimniecību budžeta apsekojums), EU-SILC (apsekojums «Eiropas Savienības statistika par ienākumiem un dzīves apstākļiem»), citi Eiropas Statistikas biroja (*Eurostat*) dati. Latvijas iedzīvotāju mājokļa apstākļu novērtējums veikts, salīdzinot to dinamiku pēckrīzes periodā un atsevišķos rādītājos pievēršot uzmanību Eiropas Savienības datu kontekstam. Mājokļa kvalitāte tiek vērtēta pēc objektīviem rādītājiem (piemēram, labiekārtojuma līmenis, maksājumu īpatsvars mājsaimniecību budžetā u.c.) vai pēc subjektīvā viedokļa, kas iegūts statistikas apsekojumos vai socioloģiskajās aptaujās.

Apkopojot datus par mājokļa labiekārtojuma rādītājiem un platību uz vienu iedzīvotāju, jāsecina, ka Latvijā mājokļa kvalitātes rādītāji un vienas personas apdzīvotā dzīvojamā platība kvadrātmetros uzlabojas gan laika griezumā, gan salīdzinājumā ar citām ES valstīm. Tomēr dati liecina arī par iespējamu neizdevīgā situācijā nonākušu iedzīvotāju «iestigšanu nedrošībā», proti, neizdevīgie apstākļi mēdz uzkrāties un savstarpēji pastiprināt cits citu. Par mājokļa kvalitātes nodrošinājuma uzlabošanu var secināt, analizējot datus par tām mājsaimniecībām, kuru mājokļi ir apgādāti ar karsto un auksto ūdeni, kanalizāciju, nav pārapdzīvoti un kam nav pārāk smagas finansiālās nastas. Tomēr Latvijā vēl arvien nozīmīga daļa mājsaimniecību ikdienā iztiek bez šīm ērtībām un uzskata mājokļa uzturēšanas maksājumus par — «ļoti apgrūtinošiem».

Ja mājokli nav kanalizācijas, siltā un aukstā ūdens, tad 21. gadsimtā Eiropā tās tiek uzlūkotas kā mājokļa deprivācijas pazīmes. Ja vismaz trīs pazīmes konstatējamas vienlaicīgi, tad jau to var saukt par dziļu deprivāciju (Eurostat, 2014). Pēckrīzes periodā to mājsaimniecību īpatsvars, kurās vērojamas deprivācijas pazīmes, ir samazinājies, taču novērojamas būtiskas atšķirības dažādām sociāldemogrāfiskajām grupām un teritoriālajām vienībām. 2016. gadā 91,4% Latvijas mājsaimniecību bija nodrošinātas ar auksto ūdeni (ir ūdensvads), 83,8% — ar karsto ūdeni, 84,3% mājsaimniecību mājokļos bija vanna vai duša un 85,7% — tualete ar ūdens novadu (Centrālā statistikas pārvalde, 2016b). Mājokļa labiekārtojuma ar aukstā un karstā ūdens nodrošinājumu un kanalizāciju vēl arvien statistiski nozīmīgi atšķiras laukos un pilsētās. Pilsētās ar šīm ērtībām ir nodrošināti vairāk nekā 95% mājokļu, savukārt laukos arī 2016. gadā aukstā ūdens nebija katrā piektajā (22,4%) mājoklī; kanalizācijas nebija katrā ceturtajā (26,4%), bet karstā ūdens — katrā trešajā mājoklī (35,4%).

Analizējot EU-SILC datus, tika salīdzināti mājokļa labiekārtojuma pazīmju vidējie rādītāji Latvijas un ES iedzīvotājiem: I — tekošs jumts, mitras sienas vai trupe logu rāmjos vai gridās; II — nav vannas vai dušas; III — trūkst tualetes ar ūdens novadu; IV — pārāk tumšs, maz dienasgaismas. Tekošs

jumts, mitras sienas vai trupe logu rāmjos vai grīdās ir pazīme, kuras novērtējumā ir tikai nelielas atšķirības starp Latvijas un ES iedzīvotāju vidējiem rādītājiem (attiecīgi 15,9 un 15,4%). Vislielākās atšķirības ir vannas, dušas un tualetes ar ūdens novadu esamībā. Piemēram, Latvijā 2016. gadā tualetes ar ūdens novadu trūka 5,4% iedzīvotāju, bet ES tādu bija tikai 0,6%. Vannas vai dušas trūkumu 2016. gadā norādīja 8,3% Latvijas iedzīvotāju un 3,6% respondentu ES (Eurostat, 2017e).

Iedzīvotājiem, kas mīt irētos sliktas kvalitātes mājokļos, var būt lielāks risks saskarties ar izlikšanu no mājokļa, jo jaunajiem īpašniekiem ir objektīvs pamats namu nojaukt, veikt tajā kapitālo remontu, kas ir likumā «Par dzīvojamo telpu īri» 28. panta 4. daļā paredzēts attaisnots izlikšanas iemesls (28.2. pants — izlikšana, ja ir trīs mēnešu īres un komunālo pakalpojumu apmaksas parāds; 28.4. pants — izlikšana sakarā ar kapitālo remontu) (Augstākā padome, 1993). Arī denacionalizēta nama īpašnieks var izlikt īrnieku bez citas dzīvojamās telpas ierādīšanas. Šajos gadījumos var runāt par grūtību uzkrāšanos, kas apgrūtina situācijas risinājuma iespējas un prasa papildu resursu piesaisti.

Mājokļa platības vidējie rādītāji pēckrīzes gados uzlabojas, kaut saglabājas nozīmīgs pārapdzīvotu mājokļu īpatsvars (viena istaba katrai pieaugušai personai, pārim un dažādu dzimumu bērniem no 12 gadu vecuma + viena kopēja istaba mājsaimniecībai). Vidējais istabu skaits uz vienu mājsaimniecības locekli palielinājās līdz 2012. gadam pilsētās un līdz 2013. gadam laukos. Pēc tam, 2014.–2016. gadā, tas palika gandrīz nemainīgs. Šis rādītājs raisa pētniecisku interesi, jo iedzīvotāju skaits Latvijā turpina samazināties. Iespējams, to var skaidrot tā, ka ir pietiekami daudz neapdzīvotu mājokļu, kuri neietekmē kopējos statistikas datus un netiek apdzīvoti neatbilstošas kvalitātes, augsto izmaksu vai citu faktoru (piemēram, sarežģītu administratīvo risinājumu) dēļ. Pilsētās vidējais istabu skaits uz vienu mājsaimniecības locekli ir 1,1, bet laukos — 1,3 istabas. 2016. gadā apdzīvotā mājokļa platība uz vienu mājsaimniecību bija vidēji 69,6 kvadrātmetri, mājsaimniecībā tika lietotas vidēji 2,8 istabas un uz katru mājsaimniecības locekli — vidēji 1,2 istabas (Centrālā statistikas pārvalde, 2016b).

Mājokļa uzturēšanas finansiālais slogs nozīmīgi atšķiras dažādiem mājsaimniecību tipiem. 2016. gadā pāri ar bērniem mājokļa uzturēšanai vidēji tērēja 216 eiro mēnesī, un šie izdevumi veidoja 14,4% no viņu mājsaimniecības rīcībā esošajiem ienākumiem. Savukārt mājsaimniecības ar vienu pieaugušo un bērniem mājokļa izdevumiem vidēji tērēja 162 eiro mēnesī, un šie izdevumi veidoja 23% no to rīcībā esošajiem ienākumiem. Ievērojami mazāku summu mājokļa uzturēšanai tērēja vienas personas mājsaimniecības. Vienas (līdz 64 gadiem) personas mājsaimniecības mājokļa uzturēšanai vidēji tika tērēti 121 eiro mēnesī, un šie izdevumi veidoja 20,6% no personas rīcībā esošajiem ienākumiem. Savukārt vientuļo

vecākā gadagājuma personu (no 65 gadu vecuma) mājsaimniecībā mājoklim tika tērēti 89 eiro mēnesī, un šie izdevumi veidoja ievērojami lielāku daļu no šo personu rīcībā esošiem ienākumiem — 27,6% (Centrālā statistikas pārvalde, 2016b).

Mazaizsargāto grupu situāciju var raksturot kā neizdevīgā stāvokļa uzkrāšanos (*cumulative disadvantage*), kas veidojas, summējoties nelabvēlīgiem faktoriem. Piemēram, zemi mājokļa labiekārtojuma rādītāji nozīmē zemāku šī īpašuma vērtību mājokļu tirgū, neiespējamību to izmantot kā ķīlu hipotekārā kredīta ņemšanai un dzīves apstākļu uzlabošanai. Mazaizsargātās grupas mājokļa jomā ir mājsaimniecības, kurās saimnieko viens pieaugušais ar bērnu vai bērniem, ārpus Rīgas reģiona dzīvojošie, bezdarbnieki, atsevišķi dzīvojošie pensionāri, zemu ienākumu iedzīvotāju grupas.

Radikāls mājokļa trūkums rezultējas ekstrēmā mājokļa deprivācijā — bezpajumtniecībā. Latvijā ir sarežģīti noteikt bezpajumtnieku skaitu, jo statistika pieejama tikai par bezpajumtniekiem, kuri izmantojuši nakts patversmi. Nakts patversme ir sociālais pakalpojums cilvēkiem, kuriem Latvijā trūkst jebkāda mājokļa vai patvēruma un kuru nakšņošanas alternatīva ir kāpņu telpa, grausti, dārza būdiņas un citas dzīvošanai nepiemērotas vietas. Lai arī kopumā mājokļa labiekārtojuma un finansiālās drošības rādītāji uzlabojas, nakts patversmju klientu skaita dinamika neuzrāda bezpajumtniecības gadījumu skaita samazināšanos. Piemēram, 2011. gadā nakts patversmes pakalpojumus izmantoja 5,1 tūkstoši klientu, bet 2016. gadā pat vairāk — 6,7 tūkstoši. Tas liecina par grūtību uzkrāšanās tendenci mājokļa nodrošinājumā.

Valsts mājokļa politika aptver gan regulācijas, gan atbalsta politiku. Centrālās valdības atbalsta politikas galvenie virzieni ir atbalsts energoefektivitātes pasākumiem un garantija bankas aizdevumam mājokļa iegādei ģimenēm, kurām ir pastāvīgi ienākumi, bet nav pietiekamu uzkrājumu pirmās iemaksas veikšanai. Abos minētajos atbalsta veidos iedzīvotājiem pašiem jābūt spējīgiem segt lielāko daļu maksājumu, un tas nozīmē, ka trūcīgākā iedzīvotāju daļa šo atbalstu nevar izmantot.

Tiešu atbalstu trūcīgajiem un maznodrošinātajiem iedzīvotājiem mājokļa jomā sniedz pašvaldības. 2010.–2015. gadā mājokļa pabalstus īres un komunālo maksājumu segšanai pašvaldības katru gadu izmaksājušas vismaz 80 000 cilvēkiem. Tikai 2016. gadā personu skaits, kurām izmaksāts mājokļa pabalsts, ir samazinājies līdz 68 101, tomēr viena gada situācija neļauj spriest par noturīgu tendenci (Niklass, Rasnača, 2018).

Sociālās inovācijas kopienu drošumspējas stiprināšanai

Pētījumā tika pievērsta uzmanība valsts lomai sociālo inovāciju sekmēšanā un atsevišķu sociālo inovāciju piemēriem.

Latvijā inovāciju jēdziens galvenokārt tiek izprasts tikai šaurajā tehnoloģisko inovāciju nozīmē un izpratne par to, kas ir sociālās inovācijas, vēl veidojas. Normatīvajā regulējumā sociālais aspekts vismaz formāli ir atzīts inovācijas definīcijā Zinātniskās darbības likumā — «inovācija — jaunu zinātniskās, tehniskās, sociālās, kultūras vai citas jomas ideju, izstrādņu un tehnoloģiju istenošana produktā vai pakalpojumā» (Latvijas Republikas Saeima, 2005). Līdz šim Latvijā trūkst tiesiskā regulējuma sociālajām inovācijām, tomēr 2017. gada oktobrī Saeima pieņēma Sociālās uzņēmējdarbības likumu (Latvijas Republikas Saeima, 2017). Tas ļaus atbalstīt sociālās inovācijas, kuras tiks radītas caur sociālajiem uzņēmumiem, šim nolūkam izmantojot Eiropas Komisijas atbalstu, kohēzijas politikas ietvaros izmantojot struktūrfondu atbalsta programmas. Jāatzīmē, ka starptautisko organizāciju līmenī lielu uzmanību sociālajām inovācijām pievērsis Pasaules Ekonomikas forums, kas ir izstrādājis vadlīnijas valdībām sociālo inovāciju atbalstam. Foruma ziņojumā ir atzīta valsts būtiskā nozīme tādu biznesa modeļu atbalstīšanā, kuri sniedz labumu sabiedrībai. Tajā piedāvāti seši būtiski valstu rīcības virzieni, proti: atbalsts sociālo inovāciju tīkliem un galvenajām ieinteresētajām pusēm, valsts spēju attīstīšana sociālo inovāciju atbalstam, infrastruktūras attīstīšana un sociālo inovāciju starpnieku atbalsts, atbalsts uzņēmumu izaugsmei, privātā kapitāla papildināšana un rīcībpolitikas izvērtēšana un uzlabošana (World Economic Forum, 2013).

Novērtējot, kā valsts attīstības plānošanas dokumentos tiek aplūkotas sociālās inovācijas kā sociālās saliedētības veicināšanas instruments un sabiedrības labumu veidojošs elements, tika analizēta «Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam» (LIAS 2030) un «Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam» (NAP 2020). Ilgtermiņa plānošanas dokumentā LIAS 2030 (Latvijas Republikas Saeima, 2010) ir lietots sabiedriskās inovācijas jēdziens, un tā nozīme dokumentā sakrīt ar šai rakstā apskatīto. Savukārt nacionālā līmeņa vidējā termiņa plānošanas dokumentā «Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam» sociālajai uzņēmējdarbībai vai sociālajām inovācijām uzmanība nav veltīta, inovāciju jēdziens lietots tikai šaurā izpratnē. Arī citos plāna rīcības virzienos nav aprakstīta iespēja problēmu risināšanā iesaistīt sabiedrību, kas varētu nākt klajā ar jaunām idejām un paņēmieniem. Tas ļauj pieņemt, ka ilgtermiņa mērķus attiecībā uz sociālajām inovācijām būs grūti sasniegt, ja vidēja termiņa plānošanā sociālās inovācijas netiek uzlūkots kā resurss, ko valsts atbalstītu sabiedriskā labuma veidošanai. Tomēr Labklājības ministrija strādā pie sociālās uzņēmējdarbības atbalsta sistēmas izveides, kura tiks testēta pilotprojekta laikā (Labklājības ministrija, 2017).

Neskatoties uz līdz šim formalizēta valsts atbalsta trūkumu, Latvijā identificējamie sociālo inovāciju piemēri aptver dažādas jomas — jauniešu aktivitātes, vides aizsardzību, politisko līdzdalību, invalidu problēmas un

citas. Vides jomā viens no spilgtākajiem piemēriem ir ikgadējā Lielā talka. Kaut arī tas ir kampaņveidīgs projekts, tam ir potenciāls veidot ilgstošu sociālo praksi — kolektīvi atgādināt, ka apkārtējo vidi nevajag piesārņot un ka ikkatrs var sniegt savu ieguldījumu tās tīrības nodrošināšanā. Šis piemērs parāda, ka sociālās inovācijas var radīt sociālas pārmaiņas. Ļoti nozīmīga sociālā inovācija, kas vērsta uz sabiedrības līdzdalības palielināšanu, ir līdzdalības platforma/portāls *ManaBalss.lv*, kas dod iespēju vākt parakstus, lai Saeimai nodotu sabiedrības rosinātas likumdošanas iniciatīvas. Cita elektroniski bāzēta sociālā inovācija ir portāls *ziedot.lv*, kas palīdz grūtībās nonākušiem cilvēkiem. Latvijā ir sastopamas sociālās inovācijas ne vien pakalpojumu jomā, tiek radīti arī produkti. Viens no piemēriem ir velosipēdi cilvēkiem ar īpašām vajadzībām «HOPP», kuru izveidei atbalstu ir sniegusi starptautiskā kompānija «Narvesen». Velosipēdi tiek pārdoti par pašizmaksu, un šis sociālais uzņēmums ir arī piegādājis velosipēdus bērniem bez maksas labdarības kampaņu laikā (Vingre, 2018).

Jaunu un pietiekami veiksmīgu sociālo uzņēmumu aplūkojumu varētu turpināt, tomēr tālāk uzmanība tiks pievērsta arī diviem visai atšķirīgiem sociālo inovāciju veidiem. Vienā gadījumā inovācijas ir vērstas uz pārmaiņām cilvēku ierastajā uzvedībā, bet otrā — uz jaunu profesionālo un sociālo lomu uzņemšanos saistībā ar jaunām tehnoloģiskām pārmaiņām un ar tām saistītām nepieciešamām kompetencēm un prasmēm.

Piemēram, veselības stāvokļa pašnovērtējuma analizē tika pievērsta uzmanība negatīvajām tendencēm ar veselību saistītu paradumu kontekstā. Šīs tendences ir, piemēram, neveselīgas pārtikas lietošana, regulārs alkohola patēriņš, biežs medikamentu patēriņš un zems fiziskās aktivitātes līmenis. Ar veselību saistītu paradumu ietekmēšanai rīcībpolitikās visbiežāk izmantota informēšana un akcīzes nodokļa paaugstināšana, un šos paņēmienus var uzskatīt par rīcības virzītājiem. Ir pierādīts, ka cilvēki, kas ir informēti par riskiem un ir gatavi rīkoties saskaņā ar tiem, visbiežāk nav tie, kuriem tiek identificēta augstākā riska pakāpe (House of Commons. Health Committee, 2009). Savukārt kaitīgo vielu cenas kāpums akcīzes nodokļa dēļ var radīt pretēju efektu — augstākās riska pakāpes sabiedrības daļa visbiežāk nevis samazina tabakas vai alkohola patēriņu, bet samazina citas izmaksas, piemēram, sāk taupīt uz veselīgas pārtikas rēķina. Cilvēki norāda, ka viņiem ir svarīgi ievērot tādu dzīvesveidu, kas pozitīvi ietekmē veselības stāvokli, taču pārsvarā to neisteno. Tādēļ rīcībpolitikās jāpievērš uzmanība gan pozitīvu ar veselību saistītu paradumu veicināšanai, gan pārdomātiem ierobežojumiem.

Ar veselību saistītu paradumu ietekmēšana vēlamās rīcības virzienā ir ļoti nozīmīga, ņemot vērā ļoti augstos rādītājus saslimstībai ar vēzi (onkoloģiskās slimības ir otrs biežākais mirstības cēlonis Latvijā), tāpēc pētījumā tika izstrādāti priekšlikumi par piemērotākajām pārvirzīšanas metodēm

ar vēža skrīningu saistītu veselības pārbažu apmeklējuma uzlabošanai. Kā iespējamie risinājumi tika ieteikti (Silkāne, 2018):

- 1) atgādinājumu nosūtīšana (tie var būt atkārtots atgādinājums pa pastu, atgādinājums pa telefonu, arī atgādinājums ģimenes ārsta vizītes laikā, iespējami arī mūsdienīgāki risinājumi, piemēram, lietotnes izveide);
- 2) sociālo normu mainīšana (piemēram, plašsaziņas līdzekļos aktīvāk informējot par citu sieviešu pieredzi un regulāru pārbaudišanos veidojot kā normu);
- 3) pēc noklusējuma principa veidotu uzaicinājumu nosūtīšana (uzaicinājuma vēstulē iekļaujot konkrētu vietu un apmeklējuma laiku, kad var ierasties uz pārbaudi; lai to atceltu, ir jāveic papildu darbība, zvanot un atsakot apmeklējumu, bet nav nekas jādara, lai pieteiktos);
- 4) ģimenes ārsta izteikts pamudinājums (ārstam būtu jāmotivē savi pacienti veikt profilaktiskās veselības pārbaudes);
- 5) iedzīvotāju emocionāla ietekmēšana (lai mazinātu bailes no ārsta apmeklējuma, jāveicina lepnuma izjūta, rūpējoties par savu veselību);
- 6) nākotnes ieguvumu diskontēšana (uzsvērt ieguvumus — ja cilvēks pārbaudīsies, viņš jutīsies mierīgāks par savu veselību vai arī agrīni atklāto vēzi būs iespējams novērst).

Mūsdienās arvien lielāku nozīmi iegūst digitālā pratība jeb prasmes izmantot dažādas informācijas un komunikācijas tehnoloģijas, lai piekļūtu informācijai un to izmantotu. Attīstoties informācijas un komunikācijas tehnoloģijām, rodas jaunas iespējas un arī riski informācijas pārraidē un informācijas izmantošanā. Bērni un jaunieši ir minami starp aktīvākajām sabiedrības grupām tehnoloģiju un interneta lietošanā. Tajā pašā laikā «EU Kids Online» pētījuma rezultāti liecina: kaut arī bērni un jaunieši brīvi lieto dažādas ierīces (datorus, planšetdatorus, viedtālrunus u. c.), viņu prasmes novērtēt informācijas resursu kvalitāti nereti nav augstas, kā arī bieži vien bērni neapzinās, kādi riski pastāv viņu darbībai interneta vietnēs un kādas var būt šīs darbības sekas (Brikse & Spurava, 2014). Tāpēc pētījumā īpaša uzmanība tika pievērsta publiskajām bibliotēkām kā sabiedriskām institūcijām, kuras neformālās izglītības ceļā var palīdzēt vietējās kopienas iedzīvotājiem apgūt dažādas prasmes un zināšanas, to skaitā arī digitālo pratību, tādā veidā sekmējot iedzīvotāju un kopienas drošumspēju. Padziļināti tika veikta izpēte par bibliotēkāju atbilstību digitālās pratības mediatoru lomai un gatavību uzņemties ar to saistītos pienākumus informācijpratības, un īpaši digitālās pratības, pilnveidošanā bērnu un jauniešu vecumgrupā. Ņemot vērā, ka bieži vien vecāku spēja veicināt bērnu un pusaudžu digitālo pratību ir zema, citu

pieaugušo — skolotāju un bibliotēkāju — potenciālā loma digitālās pratības mediācijā kļūst jo nozīmīgāka.

Analīzes rezultāti liecina, ka bibliotēkāju pašvērtējums par savām digitālajām prasmēm ir atšķirīgs — augstāks pašvērtējums vērojams bibliotēkāriem, kas strādā pilsētās, savukārt lauku reģionos bibliotēkāri (ar dažiem izņēmumiem) ir kritiskāki. Kopumā bibliotēkāri apzinās informācijas un komunikācijas ierīču lietošanas prasmju nepieciešamību, kā arī spēj novērtēt savu prasmju vājās vietas, tehnoloģisko prasmju trūkumus, kā arī zināšanu nepilnības informācijas izmantošanas tiesību jautājumos.

Bibliotēku nozares pārstāvju diskusijās tika uzsvērts, ka savu pienākumu profesionālas pildīšanas nolūkā bibliotēkām ir nepieciešams sekot līdz jaunākajām tendencēm tehnoloģiju attīstībā, norādot, ka bibliotēkām tas būtu jāuzliek par pienākumu, kaut arī nepārtraukta sekošana līdz izmaiņām tehnoloģiju attīstībā prasa laiku un piepūli. Izvērtējot savu potenciālo lomu bērnu digitālās kompetences kontekstā, bibliotēkāri un arī nozares pārstāvji atzīst, ka bibliotēkāju būtiskais uzdevums ir iemācīt strādāt ar informāciju: bibliotēkām būtu jāprot bērniem iemācīt to, ka internetu ir iespējams izmantot ne tikai izklaidei, spēlēm un saziņai sociālajos tīklos, bet tam būtu jābūt bērnu intereses un jāparāda, kā meklēt to, kas viņiem šķiet interesants un ir nepieciešams arī mācībām. Reizē parādās arī jauni izaicinājumi saistībā ar bērnu interneta lietojuma uzraudzību un kontroli — bibliotēkāri ne vienmēr ir pārliecināti par savu lomu un tiesībām uzraudzīt un kontrolēt to, ko un cik ilgi bērns skatās vai spēlē bibliotēkas datorā.

Kopumā būtiskās izmaiņas tehnoloģiju lietojumā ir radījušas nepieciešamību pēc pilnīgi jaunām pieejām bibliotēkāju darbā ar bērniem un jauniešiem (Holma, Spurava, 2018). Jāatzīmē, ka šī pētījuma tēma ir veiksmīgi attīstīta gan tālākā starptautiskā sadarbībā ar UNESCO, gan sadarbībā ar Kultūras ministriju.

Noslēgums

Globāli raugoties, Latvija ir augstāk attīstīto valstu piecdesmitniekā. Esam iestājušies gan Eiropas Savienībā, gan OECD. Atbilstoši Eiropas pamatvērtībām — cilvēktiesībām, demokrātijai un tiesiskumam — ikvienam ir tiesības dzīvot cieņas pilnu un drošu dzīvi atvērtā un demokrātiskā sabiedrībā. Vidēja un ilga termiņa plānošana Latvijā iet kopsoli ar globālajām tendencēm attīstības plānošanā, centrā izvirzot cilvēku labklājības kāpumu un sabiedrības, vides un ekonomikas vajadzību līdzsvarošanu. Tomēr, padziļināti analizējot 2008. gada ekonomiskās krīzes sekas un sociālo jautājumu attīstību Latvijā pēdējo gadu laikā, ir pamats uzskatīt, ka daudzām sociālajām problēmām ir iespējams atrast labāku risinājumu un Latvija var konsekvētāk veidot tādu politiku, kas īsteno Satversmē nostiprināto Latvijas kā sociāli atbildīgas valsts principu.

Kaut arī ekonomiskie rādītāji lēnām atgriežas pirmskrīzes līmeni, bezdarbs sarūk un vidējais darba atalgojums kāpj, tomēr nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars būtiski nemainās un materiālās deprivācijas rādītājos joprojām netiekam tuvāk Eiropas vidējiem rādītājiem. Arī reģionu būtiskās sociālekonomiskās atšķirības nemazinās, un daudzos jautājumos nostiprinās nošķirums starp Rīgu (un Rīgas ietekmes areālu) un pārējo Latviju. Turklāt statistikā pieņemtie nabadzības mērīšanas rādītāji ir relatīvi, un SUSTINNO pētījums parāda, ka tie būtu daudz sliktāki, ja nabadzību un materiālo nenodrošinātību mēritu kā daudzdimensionālu fenomenu un sevišķi — ja par vienu no pamata kritērijiem iekļautu veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību.

Būtiskie ieteikumi ir veidot starpsektoriālu sociālo politiku, kura vērsta uz starpinstitutionālu sadarbību un kurā dažādu jomu mērķi ir plānoti savstarpēji saistīti. Gan SUSTINNO, gan citi pētījumi rāda ciešu saistību starp zemu izglītību, sliktu veselību un zemiem ienākumiem un bezdarbu. Līdz ar to izglītības, veselības, nodarbinātības un sociālās labklājības jautājumi jārisina kompleksi. Jāstiprina arī attīstības plānošanas un rīcībpolitikas veidošanas kapacitāte — rīcībpolitikai ir jābūt pierādījumos (evidencēs) balstītai, nosprausto mērķu sasniegšanas monitorēšanai ir jābalstās precīzi un atbilstoši formulētos rezultativajos rādītājos.

Sevišķi steidzami uzlabojumi nepieciešami minimālā ienākumu līmeņa sakārtošanā, strādājošo nabadzības mazināšanā, veselības aprūpes pieejamības stiprināšanā un mājokļa deprivācijas novēršanā.

Sociālo pabalstu un pensiju apmēram ir jānodrošina vismaz cilvēka cienīgas eksistences minimālie priekšnoteikumi. Tāpēc minimālajiem ienākumu līmeņiem ir jābūt balstītiem vai nu starptautiskos standartos par nabadzības riska līmeņa noteikšanu, vai kādos citos pamatotos aprēķinos. Attiecībā uz strādājošo nabadzību jācer, ka 2017. gadā pieņemtā nodokļu reforma sniegs būtiskus uzlabojumus zemo algu saņēmējiem un mazinās ienākumu nevienlīdzību. Tomēr parlamentāram optimisms nav vietas tik ilgi, cik ilgi Latvija būs starp ES valstīm ar zemāko minimālo algu. Noteikti jāatvēl vairāk līdzekļu aktīvās nodarbinātības pasākumiem un pieaugušo izglītībai, lai palielinātu mazāk izglīto darbinieku konkurētspēju un samazinātu prasmju plaisu starp dažādām nodarbināto grupām. Vienlaikus jādomā par šo pasākumu efektivitāti un pieejamību.

Veselības joma nav tradicionāla sociālās politikas joma, tomēr tā ir cieši saistīta ar citām jomām, un labs veselības stāvoklis ir izšķirošs cilvēka darbībā un spējai veidot savu dzīvi atbilstoši paša mērķiem un iecerēm. Veselības jomā ir jādomā ne tikai par reformām. Pirmkārt, ir jāatvēl vairāk līdzekļu veselības aprūpei un precīzāk jāmērķē atbalsts zemo algu saņēmējiem un citām ievainojamām sociālajām grupām, lai uzlabotu pakalpojumu pieejamību un kvalitāti nabadzības riska pakļautajiem iedzīvotājiem. Otrkārt,

rīcībpolitikas veidošanā ir vērts ņemt vērā arī subjektīvos veselības pašnovērtējuma rādītājus, jo tie ļauj uztvert tendences, kuras tā sauktajos objektīvajos rādītājos neparādās (piemēram, nopietnas slimības, kas nerada letālas sekas), kā arī ļauj identificēt sakarības starp veselības stāvokļa pašnovērtējumu un sociālekonomiskajiem rādītājiem, kas rezultātā ļauj veidot efektīvāku, situācijai atbilstošāku rīcībpolitiku. Treškārt, jādomā par efektīvākiem pasākumiem nepareizu ar veselību saistītu paradumu ietekmēšanai riska grupām (informatīvas kampaņas mūsdienās tiek atzītas par nepietiekami efektīvām), tāpat arī par pareizu ar veselību saistītu paradumu veidošanu.

Ņemot vērā, ka liels īpatsvars Latvijas iedzīvotāju uzskata ar mājokli saistītos izdevumus par apgrūtinājošiem un ka laukos salīdzinājumā ar ES vidējiem rādītājiem ir augsti mājokļa deprivācijas rādītāji, kā arī pieaug reģistrēto bezpajumtnieku skaits, ir jāapsver īpašas sociālās mājokļu politikas veidošana. Kaut arī pašvaldības katru gadu izmaksā ievērojamas summas mājokļu pabalstos, problēmas ir daudz kompleksākas, ar tālejošu ietekmi uz cilvēku dzīves kvalitāti. Slikta mājokļa kvalitāte var negatīvi ietekmēt kā cilvēka veselību, tā darbības, rezultātā sekmējot grūtību uzkrāšanos un dzīves kvalitātes pazemināšanos.

Sociālo inovāciju analīzē pētījumā parādījās kā nozīmīgs, bet salīdzinoši maz izmantots (un maz pētīts) resurss sociālo problēmu risināšanā, iekļaujošas ekonomikas veidošanā un sabiedrības kopīgā labuma sekmēšanā. Pētījuma ierobežotie resursi ļāva padziļināti novērtēt tikai valsts nozīmīgos sociālo inovāciju sekmēšanā un detalizētāk analizēt vien atsevišķus gadījumus. Jāatzīmē, ka valsts maz izprot sociālo inovāciju nozīmi, par ko liecina gan sociālo inovāciju kā resursa un instrumenta neietveršana NAP 2020 prioritārajā virzienā «Cilvēka drošumspēja», gan arī ilgais un grūtais ceļš sociālās uzņēmējdarbības likuma tapšanā. Pētījumā veikto gadījumu analīzē arī rosina domāt par sociālajām inovācijām ievērojami plašāk, ne tikai skatot tās sociālās uzņēmējdarbības ietvaros. Tas ļautu pilnvērtīgi izmantot visas priekšrocības, ko dod dzīve 21. gadsimtā.

Ceļā no anomijas uz pašorganizāciju un kolektīvu rīcību

Aija Zobena, Renārs Felcis

Kopš Latvija atguva neatkarību 1991. gadā, sabiedrības dzīvē ir notikušas būtiskas pārmaiņas, kas sociālo sistēmu skāra ne tikai makrolīmeni, izveidojot jaunu politisko iekārtu, pārstrukturējot sabiedrības ekonomisko dzīvi un sociālo struktūru, bet arī mikrolīmeni – tika izmanīta ikviena sabiedrības locekļa ikdienas dzīve un paradumi, katram vajadzēja pārvērtēt savu attieksmi pret ļoti daudzām vērtībām. Privatizācijas procesa likloči, pieredze tirgus ekonomikas attiecībās, Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā, brīvā darbaspēka kustība un vēl daudzi citi nozīmīgi notikumi pēdējo gadu desmitu vēsturē daudziem cilvēkiem gan pavēra jaunas iespējas, gan arī, gluži pretēji, izgrūda tos no ierastās rutīnas, sadragāja iecerētos dzīves plānus. Dziļā ekonomiskā krīze un atkopšanās pēc tās atstāja neizdzēšamu iespaidu uz Latvijas sabiedrību. Līdztekus anomijai, kas izpaužas kā atšķirīgu un savstarpēji konfliktējošu priekšstatu, atmiņu un normu pastāvēšana sabiedrībā un kas rada haosu un apdraudējuma sajūtu, var konstatēt dažādas pilsoniskas līdzdalības un sabiedrības pašorganizācijas formas. Tās iezīmē cerīgas attīstības tendences, kuru izpēte būtu jāturpina arī pēc valsts pētījumu programmas SUSTINNO pabeigšanas.

Anomija un pēckrīzes sociālie procesi Latvijā

Anomijas jēdziena izmantošana ir inovatīva pieeja Latvijas sabiedrisko procesu interpretācijai. Valsts pētījumu

programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) projekta «Sabiedrības vērtīborientācijas un sabiedrības atjaunošanās» pētnieku komandas pētījumu rezultātā tika padziļināta un paplašināta izpratne par Latvijas sabiedrībā izplatīto vērtīborientāciju ģenēzi un ietekmi uz sociālo izturēšanos, t. sk. uz patēriņa ieradumiem, ģimenes modeļiem un reproduktīvo uzvedību, kas ļoti nozīmīgi ietekmē ilgtermiņa demogrāfiskās prognozes. Projekta īstenošanas gaitā iegūtās atziņas iezīmē nākamo pētījumu aprises, palīdz formulēt jaunus pētnieciskos jautājumus par sabiedrības pašorganizācijas potenciālu, politisko līdzdalību un sabiedrisko labumu. Nozīmīgākie projekta gaitā veiktajos pētījumos iegūtie secinājumi apkopoti kolektīvajā monogrāfijā «Apmaldījušies brīvībā: anomija mūsdienu Latvijā», kas Latvijas Universitātes Akadēmiskajā apgādā izdota 2018. gadā. Šeit piedāvājam īsu projekta galveno atziņu apkopojumu, kas raksturo anomijas izpausmes Latvijas sabiedrībā, anomijas ietekmi uz politisko līdzdalību (īpaši jauniešiem), demogrāfisko uzvedību. Nozīmīgs anomiju raksturojošs fenomens ir atmiņas par padomju laiku, tas skar lielu daļu Latvijas iedzīvotāju.

Pēdējos gadu desmitos pārdzīvoto križu pieredze un ekonomiskās nenoteiktības sajūta nav veicinājusi Latvijas iedzīvotāju domāšanu un plānošanu ilgtermiņā, kas būtu nepieciešama, lai notiktu ilgtspējīga valsts attīstība.

Latvijā, tāpat kā Austrumeiropā kopumā, līdz šim iedzīvotāju attieksme pret ieguldījumu kopējā labumā bijusi problemātiska, par ko liecina gan augstais ēnu ekonomikas īpatsvars, gan zemā sabiedriskā aktivitāte. Padomju mantojuma ietekmē sabiedrībai raksturīgs zems uzticēšanās līmenis līdzilvēkiem un varai, kā arī vispārēja sabiedrības atomizācija. Lai gan šīs problēmas ir labi zināmas, līdz šim trūka zinātniski pamatotas informācijas par to, kas ietekmē Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret līdzilvēkiem, pilsonisko aktivitāti, sociālo atbildīgumu, sabiedrisko labumu un valsti. Citu postsociālisma valstu pieredze vedina domāt, ka šie procesi varētu būt noveduši pie situācijas, ko sociālajās zinātnēs apzīmē ar jēdzienu «anomija» (Mierīņa, 2016).

Anomija ir atšķirīgu un savstarpēji konfliktējošu priekšstatu, atmiņu un normu pastāvēšana sabiedrībā, tā rada haosu un apdraudējuma sajūtu, veicinot sabiedrības atomizāciju, individu dezorientācijas, bezpalīdzīguma un dzīves bezjēdzīguma sajūtas izplatību, kā arī sociāli deviantu uzvedību un sabiedrības apgrūtinātu funkcionēšanu. Projekta realizācijas gaitā tapušās publikācijās (piemēram, Misāne, 2016b) izsekots anomijas jēdziena lietojumam dažādu teorētiku darbos no E. Dirkema līdz P. L. Bergeram, kā arī starptautiski zināmos lietišķajos socioloģiskajos pētījumos (L. Sroles darbos u. c.). Iezīmētas trīs atšķirīgas anomijas jēdziena pamatinterpretācijas — kolektīvā sociālā anomija (*anomie*), individuālā anomija (*anomia*) un sociāli konstruētā anomija (*anomy*).

Konstatēts, ka individuālās anomijas izpētei piemērotākas ir kvantitatīvas pētnieciskās metodes, taču ir nepieciešama biežāk lietoto anomijas skalu (*Leo Srole's anomia scale* un tās modifikāciju) precizēšana un paplašināšana. Citu anomijas veidu izpētei piemērotāka ir jaukta metodoloģija, kurā kombinētas kvalitatīvās socioloģijas, likumdošanas/dokumentu analīzes u. c. metodes (Misāne, 2016a). Jebkurā gadījumā anomija ir ārkārtējs, nenormāls stāvoklis, kas rodas, vājinoties indivīda un plašākas kopienas sociālajām saitēm un tādējādi identifikācijai ar kopienas vērtībām. Var secināt, ka anomijas risks pārejas sabiedrībās, arī Latvijā, vienmēr ir objektīvi augstāks. Daļa veco sociālo institūciju ir likvidēta, to vietā radušās jaunas, kas vēl nav paspējušas iegūt pietiekami spēcīgu autoritāti. Sabiedrības locekļiem nākas konstruēt jaunas identitātes. Daļa sociālo normu vairs nedarbojas. Pie klasiskiem izaicinājumiem var minēt arī pilsonības statusa maiņu, piemērošanos citai valsts valodai un ekonomiskai sistēmai, naudas, ipašumu struktūras, izglītības vai pensiju sistēmas reformas.

Pētījuma dati ļauj secināt, ka pat daudzus gadus pēc neatkarības atgūšanas un zināmā mērā saistībā ar pārmaiņu procesiem sabiedrībā Latvijā ir vērojams augsts sabiedrības atsvešinātības līmenis, kā arī ārkārtīgi izteikta politiskā atsvešinātība. Anomiju Latvijā veido vairākas dimensijas, kas nedaudz atšķiras un tomēr ir cieši saistītas ar klasiskajām K. Marksa un E. Dirkema šī jēdziena interpretācijām: bezspēcība, atsvešinātība no sevis,

normu trūkums, kultūras atsvešinātība un izolētība, skaidras pārlicības trūkums, ilgtermiņa mērķu un vīzijas trūkums, atsvešinātība no ģimenes, izvairīšanās uzņemties atbildību.

Apkopojot iepriekšējo pētījumu un aptauju rezultātus par iedzīvotāju vērtīborientāciju, darba gaitā tika izveidota projekta mērķiem atbilstošākā pētījuma struktūra, tika izstrādāts instrumentārijs reprezentatīvas Latvijas iedzīvotāju aptaujas veikšanai (2015. gadā; $N = 1000$), lai iegūtu empiriskus datus par vērtīborientāciju, anomiju, mediju izmantošanu un sociālo izturēšanos. Izmantojot starptautisko salīdzinošo pētījumu datus, tika analizēta Latvijas iedzīvotāju attieksme pret dalību sabiedriskajā dzīvē, īpaši akcentējot paaudžu aspektu un diagnosticējot anomijas esamību. Latvijas iedzīvotāju attieksme tika salīdzināta ar citu Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu iedzīvotāju attieksmi, lai labāk izprastu faktoros, kas to ietekmē. Izmantojot aptaujas datus, tika analizēta saikne starp indivīda sociālo uzvedību, anomijas izpausmēm un informācijas patēriņa ieradumiem.

Aptaujas rezultāti kopumā apstiprina, ka Latvijā bezspēcība un atsvešinātība no sevis ir izteiktākās anomijas dimensijas, kam seko normu un skaidras pārlicības trūkums. Tieši normu, skaidras pārlicības, kā arī ilgtermiņa mērķu un vīzijas trūkumu var uzskatīt par visvairāk problemātiskiem Latvijas sabiedrību raksturojošiem aspektiem. Tie ir īpaši raksturīgi trūcīgākajiem sabiedrības slāņiem. Līdztekus nelatviešiem trūcīgākie iedzīvotāji biežāk izjūt arī bezspēcību un atsvešinātību no sevis. Politiskā un sociālā atsvešinātība, lai gan tās ir saistītas ar anomiju, īpaši — ar skaidras pārlicības trūkumu, veido atšķirīgus kognitīvos konceptus (tātad politisko neiesaistīšanos un sociālo saišu vājumu, sabiedrības sociālo fragmentāciju nevar uzskatīt par tiešu anomijas pazīmi). Interesanti, ka jaunieši jūtas sociāli un kultūrāli atsvešinātāki, turpretī vecāki cilvēki — politiski atsvešinātāki.

Reliģijas ietekme Baltijas valstīs izrādījās mazāk nozīmīga, nekā gaidīts, — vienīgi katoļu konfesijai (abu dzimumu respondentiem) bija statistiski nozīmīga ietekme uz partnerattiecību veidošanu salīdzinājumā ar sekulārajiem indivīdiem. Sociālā vērtību sistēma (vērtīborientācija) ievērojami un statistiski nozīmīgi ietekmē partnerattiecību veidošanu, bet ietekmes lielums Baltijas valstīs atšķiras.

Analizējot vērtīborientācijas saikni ar konfesionālo piederību, secināts, ka vērojamas nelielas, maznozīmīgas atšķirības lielāko reliģisko denomināciju (katoļi, luterāņi, pareizticīgie) un reliģijām nepiederīgo iedzīvotāju starpā, bet savstarpēju atšķirību praktiski nav lielajām denominācijām piederīgo vidū. Tas tek skaidrots ar reliģiskās dažādības raksturu un denomināciju strukturālajām un varas attiecībām Latvijā, respektīvi, «dažādība apēd dažādību» — gadījumos, kad lielākas reliģiskās grupas atrodas skaitliskā līdzsvarā, atšķirības samazinās. Tas konstatējams arī vērtību sfērā. Tas arī ļauj izskaidrot labo ekumēnisko sadarbību lielāko reliģisko kopienu starpā.

Analizējot musulmaņu kopienas, secināts, ka Latvijā ir izveidojušās divas musulmaņu apakškopienas, kuru starpā valda atturīgas, dažkārt pat neuzticēšanās pilnas attiecības. Šāda situācija pastāv arī citās Baltijas valstīs. Vienu grupējumu veido galvenokārt tā dēvētie etniskie jeb kultūras musulmaņi, kādreizējie emigranti no bijušajām PSRS republikām un viņu pēcteči, kā arī personas, kas Latvijā uzturas īstermiņā (studenti, patvēruma meklētāji). Šo grupu raksturo mazāk intensīva reliģiozitāte; islāms ir viņu identitātes sastāvdaļa. Otru grupu veido nesenie konvertīti, kas galvenokārt nāk no latviešu vai vietējo krievvalodīgo vides un kas pieņēmuši islāmu relatīvi nesen un nopietni to praktizē. Vērtīborientācija ir viens no galvenajiem viņu konvertācijas motīviem (Misāne, 2016c).

Jauniešu attieksmju, līdzdalības un pilsoniskās aktivitātes izpētei tika izmantoti gan jaunu, gan agrāk veiktu pētījumu dati (piemēram, MYPLACE), tika apkopota informācija par jauniešu vidū izplatītajām iesaistes sabiedriskās aktivitātēs formām, viņu attieksmi pret līdzdalību, kā arī faktoriem, kas kavē jauniešus būt sabiedriski un politiski aktīvākiem (Valtenbergs, Irbīte, Ebele, 2016). Uz pētījuma bāzes tika formulēti ieteikumi jauniešu līdzdalības palielināšanai. Tāpat tika analizēta studējošo mobilitātes nozīme eiropēiskās identitātes veidošanā.

Projekta gaitā tika analizētas portālā *ManaBalss.lv* reģistrētās iniciatīvas un to iesniedzēju motivācija. Teorētiskais pamats bija tēze par politiskās līdzdalības individualizēšanos, kā arī divi demokrātijas modeļu kontrasti (protektīvais un tiešais). Lai gan šis portāls sabiedrībā ir salīdzinoši labi zināms, aizvadītajā gadā elektronisko peticiju parakstīšanā iesaistījās tikai 4,7% iedzīvotāju. Visbiežāk par *ManaBalss.lv* iniciatīvām parakstās jauni cilvēki ar augstāko izglītību un augstiem ienākumiem. Tas sasauca arī ar iepriekš veiktajos pētījumos konstatēto tendenci, ka šīs sabiedrības grupas biežāk izmanto individualizētās līdzdalības iespējas. Sakrustojot politisko vērtību «konservatīva/liberāla» un «kreisa/labēja/jaunā politika» skalas, var redzēt, ka visbiežāk portālā tika konstatētas iniciatīvas, kuru raksturs vienlaikus ir kreiss un ne konservatīvs, ne liberāls. Otrs biežākais iniciatīvas raksturs ir jaunās politikas iniciatīva, kas nav ne konservatīva, ne liberāla. Lai gan iniciatīvu virzītāji ir veikuši dažādas aktivitātes gan pirms iniciatīvas iesniegšanas, gan parakstu vākšanas laikā, bažas un neziņu rada fakts, ka trūkst informācijas par procesa norisi un rīkošanos pēc parakstu savākšanas. Apgalvojums, ka neinstitutionalizētās politiskās līdzdalības formas prasa mazāku laiku, riska vai enerģijas ieguldījumu, pētījumā neapstiprinās, jo pētījuma dalībnieki min daudzas un dažādas veiktās un plānotās aktivitātes, kuras prasa gan visus iepriekš minētos resursus, gan arī finanses.

Balstoties uz statistikas datiem (laulātība, neregistrēta kopdzīve, šķiršanās, sievietes nodarbinātība u.c. indikatori) un aptauju rezultātiem

(postmateriālisms un citas vērtīborientācijas), tika analizētas ģimenes modeļu izmaiņas Latvijā kopš 1980. gada salīdzinājumā ar attīstīto valstu tendencēm. Balstoties uz pētījumu par izmaiņām ģimenes modeļos Latvijā, tika analizēta vērtīborientācijas ietekme uz iedzīvotāju reprodutīvo uzvedību un ilgtermiņa demogrāfiskajām prognozēm, kā arī uz izglītības lēmumiem.

Pievēršoties ģimenes pētījumiem, ir secināts, ka tādi faktori kā nodarbinātība un augstākā izglītība rada spēcīgu pozitīvu ietekmi uz varbūtību uzsākt kopdzīvi, efekts turklāt ir statistiski nozīmīgs gan sievietēm, gan vīriešiem, un tas pierāda, ka iedzīvotāji Baltijas valstīs atbalsta līdzvērtīgas dzimumu lomas. Interesants ir secinājums, ka vīriešiem ir tendence atlikt laulību karjeras iespēju labā, tajā pašā laikā nodarbinātība iedrošina sievietes legalizēt attiecības (stāties laulībā). Pārsteidzoši, ka indivīda izglītības līmenis neietekmē varbūtību juridiski noformēt partnerattiecības, bet indivīdus piesaista augstāks partnera izglītības līmenis, tas palielina laulību varbūtību pretēji neregistrētām attiecībām.

Likumsakarīgi, ka tas, vai māsaimniecībā ir bērni, ir pozitīvā sakarībā ar varbūtību atrasties kopdzīvē. Savukārt laulības šķiršanas iepriekšēja pieredze samazina varbūtību stāties laulībā atkārtoti (salīdzinājumā ar indivīdiem, kam nav bijušas iepriekšējās laulības), vienlaikus palielinot varbūtību neregistrētai kopdzīvei. Slikts veselības stāvoklis arī negatīvi ietekmē iespēju stāties laulībā, bet šis efekts nav statistiski nozīmīgs neregistrētai kopdzīvei.

Cits pētījums izmanto kvantitatīvu mikrolīmeņa pieeju un atbild uz jautājumu, kā Latvijas iedzīvotāji uztver ģimenes jēdzienu un kā tas salīdzināms ar māsaimniecības definīciju. Pirmie rezultāti liecina, ka ģimenēm ir daudz vairāk sastāva variāciju nekā māsaimniecībām. Ievērojama daļa iedzīvotāju, kas dzīvo vieni, (21%) uzskata, ka viņu ģimene ir tikai viņi paši, un tikpat liels skaits (20%) ir ģimeņu, kas sastāv no laulātajiem bez bērniem. Tikai 13% iedzīvotāju dzīvo klasiskās nukleārās ģimenēs, kas sastāv no laulātajiem un viņu bērniem. Viena vecāka ģimenes ar nepilngadīgiem vai pilngadīgiem bērniem ir 9%, un līdzīgs skaits iedzīvotāju par savu ģimeni uzskata partneri (nelaulātu) ar vai bez bērniem.

Gan padomju režīma mantojums sociālajā atmiņā, gan arī pretrunīgā pieredze, kas gūta pēdējos gadu desmitos, ievērojami kavē lielas daļas cilvēku līdzdalību sabiedrības dzīvē, iespaido attieksmi pret sabiedrisko labumu, kā arī ietekmē priekšstatus par ģimenes modeļiem un to, kā tie iespaido indivīdu reprodutīvo uzvedību un sabiedrības ilgtermiņa demogrāfiskās prognozes. Šis zināšanas veido plašāku informatīvo bāzi demogrāfiskās politikas veidošanai, kā arī ļauj izstrādāt ieteikumus iedzīvotāju līdzdalības veicināšanai, kas ir svarīgs sabiedrības ilgtspējīgas attīstības elements. Padziļināta izpratne par sabiedrības vērtīborientāciju ne tikai atklāj cēloņsakarības, kas pastāv starp cilvēka attieksmēm un rīcību, bet arī ļauj precīzāk formulēt

valsts ekonomiskās, sociālās un demogrāfiskās politikas mērķus, izvēlēties to sasniegšanai piemērotākos līdzekļus.

Projekta realizācijas gaitā tika veikts arī savdabīgs padomju nostalgijas monitorings. Izmantojot aptauju datus un padziļināto interviju analīzi, tika identificētas ilglaicīgākās sovjetiskās vērtības atsevišķu sociālo grupu vērtībās, noskaidrota to cēlonība un dinamika. Šie dati ļāva analizēt nostalgiju pēc Padomju Savienības, tās dzīves kārtības un sociālajiem labumiem, kā arī tās ietekmi uz Latvijas iedzīvotāju lēmumiem un rīcībspēju, kā arī valsts drošību. Aplūkojot 2015. gadā veiktās aptaujas rezultātus, redzams, ka lielas daļas iedzīvotāju viedoklis par vairākiem dzīves aspektiem padomju periodā ir pozitīvs. Vēl viena iezīme ir tā, ka lielai daļai nav viedokļa par šo laiku. Pozitīva attieksme par padomju periodu ir konstatēta, mūsdienu Latvijas ekonomisko un sociālo situāciju salīdzinot ar dzīvi padomju Latvijā. Socioloģiskie dati vēsta, ka, pēc aptaujāto Latvijas iedzīvotāju domām, padomju periodā salīdzinājumā ar mūsdienām cilvēki nebija nabadzīgi, bija optimistiski, vairāk strādāja, bija godīgāki, attiecības starp dažādu tautību cilvēkiem bija labākas, medicīnas pakalpojumi un ārstēšana bija labāka, korupcija bija mazāka. Vairākums respondentu, no vienas puses, atzīst, ka padomju valsts svētki bija skaisti un patika tos svinēt, bet, no otras puses, — ka šie svētki bija varas uzspiesti un sveši.

Lielākajai daļai aptaujāto ir negatīva attieksme pret varu padomju periodā, informācijas pieejamības un ceļošanas ierobežojumiem. Šos datus nav iespējams skaidrot, kā sākotnēji bija iecerēts, tikai ar nostalgiju pēc padomju perioda. Būtiska loma ir populārajai kultūrai, patērnīcībai, pagātnes, tagadnes un nākotnes cēloņsakarību domāšanas modeļa aizstāšanai ar konkrētajā laikā nesakņotām vēstures «ainavām» (*timescape*), kas rada labvēlīgu augsni populisma uzplaukumam.

Ekonomisko sistēmu sociālā iesakņotība un pašorganizācija kopējo resursu pārvaldībā

No sabiedriskā labuma, kopīgo resursu (to skaitā vides resursu) apsaimniekošanas, pašorganizētas sociālās telpas attīstības perspektīvas skatoties uz anomijas

izraisīto bezspēcību, atsvešinātību no sevis, normu trūkumu, kultūras atsvešinātību un izolētību, skaidras pārliecības trūkumu, ilgtermiņa mērķu un vīzijas trūkumu, atsvešinātību no ģimenes, iezīmējamās ekonomisko un sociālo procesu attīstības iespējas pēckrīzes Latvijā. Tomēr, lai gan anomijas izpausmes ir daudzveidīgas un plašas, Latvijas sabiedrībā ir vērojama procesi, kas ļauj nākotnē raudzīties ar zināmu optimismu.

Līdztekus politiskajai līdzdalībai aktivitātēm kopienās ievērojams pašorganizācijas potenciāls ir arī tādām ekonomiskajām darbībām kā kooperācija un kopīgo resursu apsaimniekošana. Sociālajās zinātnēs ekonomisko un

sociālo institūciju mijiedarbības izpētei ir senas tradīcijas. Sociālekonomisko sistēmu kā cilvēku radītu sistēmu analizē sociālajās zinātnēs tiek izmantots jēdziens «iesakņotība». Pirmais šo jēdzienu sociālajās zinātnēs ieviesa ungāru cilmes amerikāņu ekonomists Karls Polaņi (*Karl Polanyi*), kurš 1944. gadā, raksturojot valsts un tirgus attiecības kapitālismā, izvirzīja tēzi, ka saimnieciskā darbība ir iesakņota sociālā un ekonomiskā kontekstā (Polanyi, 2001). Skaidrojot iesakņotības (*embeddedness*) jēdzienu, K. Polaņi uzsver, ka tirgus sabiedrība nerodas pati no sevis, tā ir sociāli un politiski konstruēta. Viņš uzskata, ka arī tirgus ir sociāla institūcija. Tirgus kontrolē ekonomisko sistēmu tik lielā mērā tieši tāpēc, ka tirgus ir sabiedrības organizēšanās sekas. Attīstot tēzi par tirgus ekonomikas pastāvēšanas atkarību no atbilstošas sociālo institūciju organizēšanās, K. Polaņi raksta: «tirgus ekonomika var funkcionēt tikai tirgus sabiedrībā» (Polanyi, 2001, p. 60).

K. Polaņi izejas punkts, analizējot ekonomikas iesakņotību sabiedrībā, ir ekonomikas kā pašpietiekamas sistēmas funkcionēšanas iztēlošanās (Polanyi, 1977, p. 47, 48). Viņš secina, ka iedomātās atšķirības starp «mežonīgajām» un «mūsdienu» institūcijām nav tik būtiskas, kā varētu domāt. Arī kopienas īpašuma pamatā bija individuālo tiesību tīkls, bet saskaņā ar to cilvēks piederēja zemei, nevis zeme cilvēkam. Proti, cilvēks kā indivīds bija apņēmis apsaimniekot zemi, nevis viņam bija piešķirtas tiesības to apsaimniekot. Tātad, «materiālo labumu ražošana un pārdale ir iesakņotas neekonomiska rakstura sociālajās attiecībās», apkopojot antropologu atziņas, secina K. Polaņi. Saimnieciskās darbības procesus nenosaka tikai ekonomiskie motīvi (indivīda «iegūvums iegūvuma dēļ» vai bailes būt izsalkušam), ekonomiskā uzvedība nekad nav bijusi neinstitucionāla (Polanyi, 1977, p. 51, 52). Tātad uzvedība, rīcība, rīkošanās pat tā sauktajās ekonomiskajās sistēmās ir sociāla. Priekšstats, ka ir iespējama kāda atsvešināta, individuāli kalkulējoša un racionālu ekonomisko likumu vadīta rīcība, ir maldīgs.

Sociologs Marks Granoveters (*Mark Granovetter*) turpina un attīsta tālāk K. Polaņi tradīciju. M. Granoveters runā par to, ka ekonomiskās institūcijas ir sociāli konstruētas. Savā 1985. gadā pirmo reizi publicētajā darbā «Ekonomiskā darbība un sociālā struktūra: iesakņotības problēma» (*Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*), M. Granoveters, raksturojot tirgus sabiedrības, lieto iesakņotības jēdzienu, norādot, ka pat tajās (tirgus sabiedrībās) «racionālo» ekonomisko apmaiņu ietekmē iepriekš pastāvējušās sociālās saites (Granovetter, 1992), to nozīme un izpausmes parasti netiek izvērtētas.

Socioloģiskajā literatūrā bieži tiek kritizēta šauri ekonomiskā pieeja, kas mākslīgi nošķir «ekonomiskos» un «kultūras» aspektus, īpaši vietējās attīstības, resursu ģeogrāfijas problēmu (Bowen, 2011, p. 325; Bakker & Bridge, 2006, p. 14) un vides resursus (Schnaiberg, 1980; Schnaiberg & Gould, 2000) apsaimniekošanas un pārvaldības analīzes kontekstā. Cilvēku radītās

sistēmās ārējas organizēšanas vietā varam runāt par pašorganizēšanos. Tā nebūt nenozīmē pašlaušanos uz tirgus regulēšanu vai tirgus pašregulēšanos, proti, pašlaušanos uz to, ka tirgus «sakārtos» procesus. Šāda pašlaušanās uz tirgu kā ārēju regulējošu faktoru pašos pamatos izslēdz mazo grupu iespējas kontrolēt procesus. Kontroles spēju savukārt var nodrošināt izpratne par sociālekonomisko sistēmu funkcionēšanu.

Kopīgi mērķi ir būtisks kolektīvās rīcības priekšnosacījums. Kā norāda R. Edmondsone (*Ricca Edmondson*) — «kolektīvā rīcībā cilvēku grupa kopīgi darbojas, lai sasniegtu kopīgus mērķus, kurus nevar tik efektīvi sasniegt vieni paši vai kopā ar dažiem citiem indivīdiem» (Edmondson, 1997). Kolektīvās rīcības teorija piedāvā dažādus indikatorus lietošanai situācijās, kurās cilvēki gatavi strādāt kopā, lai, piemēram, pārvaldītu kopīgos resursus (Ostrom, 1990, 2007). Arī indivīdi var sasniegt labākus rezultātus — nevis «racionāli» rīkojoties, bet veidojot tādus apstākļus, kur savstarpējība, reputācija un uzticēšanās var palīdzēt pārvarēt spēcīgu vēlmi vadīties pēc īstermiņa personīgajām interesēm (Ostrom, 1998).

Kalifornijas Universitātes Bērkli starptautiskās vides politikas pētniece K. O'Nīla (*Kate O'Neill*) norāda, ka vienīgais piemērs globālajā vides pārvaldībā, kad pilsoniskā sabiedrība un rūpniecības nozares apvieno spēkus vides aizsardzībā un ilgtspējā nevis lai darbotos likumdošanas vai atbalsta, vai noliedzēju lobija grupu mērķu dēļ, bet lai kļūtu par pārvaldības aģentiem pašu interesēs, ir mežu sertifikācija (O'Neill, 2009, p. 167). Mežu sertifikācija ir viens no pārvaldes režīmiem pasaules mežu aizsardzībai, un šis sertifikāts apliecina, ka meža apsaimniekošana atbilst ilgtspējīgas apsaimniekošanas prasībām (Rožentāls u. c., 2017, 260. lpp.). Senākā mežu sertifikācijas sistēma, kurai var pievienoties Latvijas mežu īpašnieki, ir FSC (*Forest Stewardship Council*). FSC ir apliecinājums mežu sertifikācijai atbilstoši šādiem ilgtspējīgas apsaimniekošanas principiem: tiek aizsargātas un uzturētas dabiskās dzīvotnes un augstvērtīgs mežs, tiek ievērotas strādnieku un kopienu tiesības, tiek attīstīts tirgus, tiek iegūta visaugstākā pievienotā vērtība un visiem iesaistītajiem ir vienlīdzīga pieeja ieguvumiem no šādas organizācijas. Līdzdalībnieki vienojās par 10 ilgtspējīgiem meža menedžmenta principiem, iekļaujot arī ciršanas kontroli, lai iegūtās koksnes apjoma dēļ netiktu nodarīts kaitējums trauslajai ekosistēmai, kā arī būtu ievērotas vietējo iedzīvotāju tiesības (O'Neill, 2009). Tātad mežu sertifikācija ir gan iespēja, gan atbildība, jo mežu sertifikācijas sistēmas ir neatkarīgas no valsts pārvaldes, piemēram, FSC nav valdības pārstāvji, bet tā ir NVO, meža īpašnieku un kokrūpniecības uzņēmumu koalīcija.

Protams, šīs pašorganizācijas formas iekļaujas arī plašāka mēroga darbībā, kur vienlaikus pastāv gan horizontālas, gan vertikālas attiecības atbilstoši neoendogēnās perspektīvas principiem. Šo pašorganizācijas formu pastāvēšanas un darbības analīze ir nozīmīgs izpētes objekts, jo iesaistītie aģenti ir jaunu zināšanu radītāji un pārnēsētāji. Dažādās pašorganizācijas

formās iesaistītie nav tikai pētnieku zināšanu un nozares attīstības sasniegumu patērētāji. Šo zināšanu pārnese notiek izglītojošu un atbalsta pakalpojumu formā (sk., piemēram, Moschitz et al., 2015). Šādos gadījumos darbības iniciatīva nāk no augšupvērstas aģentu aktivitātes, un šie aģenti nav pasīvi objekti, kuri ir jāmāca, jāizglīto un citādi jāietekmē, lai panāktu vēlamās izmaiņas konkrētajās nozarēs, šajā gadījumā — lauksaimniecībā un mežsaimniecībā. Viens no piemēriem, kur izpaužas šādas pašorganizācijas formas, ir meža īpašnieku kooperatīvi. Šie kooperatīvi raksturo alternatīvu meža apsaimniekošanas veidu, kuros meža īpašnieki, no vienas puses, deleģē resursu lietošanas tiesības pašu veidotai organizācijai un, no otras puses, saglabā īpašumtiesības uz šiem resursiem.

Kolektīvā rīcība un sabiedriskais labums Latvijas iedzīvotāju skatījumā

Lai iegūtu informāciju par iedzīvotāju attieksmi un vērtībām, tirgus un sociālo pētījumu centrs «Latvijas Fakti» veica Latvijas Republikas pastāvīgo iedzīvotāju

($N = 1003$) vecumā no 18 līdz 74 gadiem aptauju (SUSTINNO 2017). Tiešās datorizētās intervijas notika respondentu dzīvesvietā latviešu vai krievu valodā. Aptauja tika veikta laikā no 2017. gada 2. decembra līdz 20. decembrim. Aptaujas izlase tika aprēķināta un stratificēta, balstoties uz Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) publicēto informāciju par Latvijas iedzīvotāju skaitu Latvijas pilsētās un pagastos 2017. gada 1. janvārī. Aptaujā bija iekļauti vairāki jautājumu bloki, kas nodarēja padziļinātai SUSTINNO projektos aplūkoto problēmu analīzei. Respondentiem tika uzdoti jautājumi par politiskajām un pilsoniskajām attieksmēm un līdzdalību, par attieksmi pret nodokļu maksāšanu vai nemaksāšanu, uzskatiem par valsts un indivīdu lomu sabiedrisko labumu nodrošināšanā, par sabiedriskā labuma, sociālā kapitāla un kopienas dažādiem aspektiem, kā arī par attieksmi un rīcību vides un ekoloģijas jomā.

Aptaujā iegūtais plašais datu kopums tiks izmantots turpmākai izpētei un analīzei, bet jau pirmie analīzes rezultāti ļauj plašākā kontekstā paraudzīties uz valsts pētījumu programmas projektos iegūtajiem secinājumiem, atklāt jaunas sakarības starp vērtīborientācijām un cilvēku rīcību ekonomikas, sociālās drošības un vides resursu pārvaldības jomās.

Pētījuma izlases raksturojums liecina, ka aptaujā iegūtos datus var uzskatīt par reprezentatīviem (1. tabula).

Anomijai raksturīgā sajūta — neapmierinātība ar dzīvi, nespēja to ietekmēt — Latvijas iedzīvotājiem nav spilgti izteikta. Aptaujas dati liecina, ka lielākā daļa iedzīvotāju kopumā tomēr ir apmierināti ar savu dzīvi; lielākā daļa respondentu pēc desmit ballu skalas to vērtē ar 5–9 ballēm. Respondentu atbilžu sadalījums pēc dzīvesvietas «Cik apmierināts vai neapmierināts Jūs esat ar savu pašreizējo dzīvi kopumā?» liecina, ka Pierīgā ir visvairāk gan

1. tabula. Plānotās un realizētās izlases raksturojums (%)

		Respondentu skaits izlasē pirms svēršanas	Respondentu skaits izlasē pēc svēršanas	Statistika (CSP, 2017)*
Dzimums	Virieši	42,1	46,8	45,9
	Sievietes	57,9	53,2	54,1
Vecums	18–24 gadi	11,6	9,8	9,7
	25–34 gadi	17,5	19,6	19,7
	35–44 gadi	20,2	18,1	18,3
	45–54 gadi	18,5	19,1	19,2
	55–64 gadi	17,5	19,3	19,1
	65–74 gadi	14,7	14,1	14,0
Tautība	Latvieši	69,3	62,1	62,0
	Cits	30,7	37,9	38,0
Reģions	Rīga	32,5	33,0	32,9
	Pierīga	17,6	18,7	18,7
	Vidzeme	9,6	9,2	9,8
	Kurzeme	12,5	11,7	12,6
	Zemgale	12,4	12,4	12,1
	Latgale	15,4	15,0	13,9
	Kopā	100,0	100,0	100,0

* CSP dati uz 2017. gada 1. janvāri.

2. tabula. Respondentu sadalījums pēc dzīvesvietas atbildēs uz jautājumu «Cik apmierināts vai neapmierināts Jūs esat ar savu pašreizējo dzīvi kopumā?» (% , N=1003)

	Rīga	Pierīga	Citi reģioni	Visi respondenti kopā
1 (Pilnīgi neapmierināts/a)	1,9	8,2	1,5	2,8
2	0,6	1,6	1,2	1,1
3	2,5	5,5	1,9	2,7
4	3,4	8,2	4,6	4,9
5	15,1	13,1	15,0	14,7
6	14,5	12,6	13,3	13,6
7	19,4	17,5	20,2	19,4
8	24,1	13,1	21,4	20,7
9	10,5	7,7	12,9	11,1
10 (Pilnīgi apmierināts/a)	8,0	12,6	8,1	8,9
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

to iedzīvotāju, kas ir pilnīgi neapmierināti ar savu dzīvi kopumā, gan arī to, kas ir pilnīgi apmierināti. Rīgā un citos reģionos ar savu dzīvi kopumā pilnīgi neapmierināti ir attiecīgi 1,9% un 1,5%, savukārt Pierīgā nepamierināti ir 8,2% respondentu (2. tabula). Iespējams, tas ir tāpēc, ka iedzīvotāju nevienlīdzība Pierīgā ir vairāk izteikta nekā Rīgā un citos reģionos, jo arī to respondentu, kas apmierinātību ar dzīvi vērtē ar 10 ballēm, visvairāk (12,6%) ir Pierīgā. Citās respondentu atbildēs būtiskas atšķirības pēc dzīvesvietas reģionā nav konstatējamas (2. tabula).

3. tabula. Respondentu sadalījums pēc nodarbošanās stāvokļa atbildēs uz jautājumu «Cik apmierināts vai neapmierināts Jūs esat ar savu pašreizējo dzīvi kopumā?» (% , N = 1003)

	Vadītājs, uzņēmējs (lēmumu pieņēmējs)	Algots darbinieks (speciālists, strādnieks, arī bezdarbnieks)	Ārpus darba tirgus (pensionārs, skolēns, students, mājsaimnieks)	Visi respon- denti kopā
1 (Pilnīgi neapmierināts/a)		3,2	3,4	2,8
2	0,8	1,3	1,1	1,2
3	1,7	3,0	3,0	2,8
4	0,8	5,5	5,3	4,9
5	12,4	13,5	18,0	14,6
6	9,1	14,7	12,8	13,5
7	20,7	19,8	17,7	19,4
8	28,1	20,8	17,7	20,9
9	17,4	11,0	8,6	11,1
10 (Pilnīgi apmierināts/a)	9,1	7,2	12,4	8,8
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

Respondentu sadalījums pēc nodarbošanās atbildēs uz jautājumu «Cik apmierināts vai neapmierināts Jūs esat ar savu pašreizējo dzīvi kopumā?» neliecina par būtiskām respondentu atšķirībām nodarbošanās ziņā. Starp vadītājiem ar savu pašreizējo dzīvi kopumā apmierināto ir vairāk: ievērojami vairāk par vidējo rādītāju (ar 7 un 8 ballēm no 10) savu pašreizējo dzīvi vērtē attiecīgi 20,9% un 28,1% respondentu vadītāja amatā. Tomēr samērā daudz ar

4. tabula. Respondentu sadalījums pēc izglītības līmeņa atbildēs uz jautājumu «Lūdzu, novērtējiet, cik lielā mērā Jūs esat savas dzīves noteicējs/a?» (% , N = 1003)

	Pamata vai zemāka	Vidējā (vidējā/ speciālā/ nepabeigta augstākā)	Augstākā	Visi respon- denti kopā
1 (Nemaz neesmu noteicējs)	6,0	1,1	1,3	1,8
2	1,5	1,5	0,3	1,1
3	4,5	4,6	3,2	4,2
4	9,0	3,5	1,9	3,8
5	8,2	11,7	7,1	9,8
6	11,9	11,1	10,7	11,1
7	17,9	16,9	15,5	16,6
8	11,2	21,1	22,7	20,2
9	8,2	12,8	19,4	14,2
10 (Pilnā mērā esmu noteicējs)	21,6	15,7	17,8	17,2
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

savu dzīvi kopumā apmierināto ir arī starp tiem respondentiem, kas ir ārpus darba tirgus — pensionāri, studenti, mājsaimnieces un skolēni — 12,4% vērtē savu dzīvi kopumā ar 10 ballēm (3. tabula).

Izglītības līmenis anomijas sajūtu ietekmē daudz būtiskāk, jo starp respondentiem ar pamata vai zemāku par pamata izglītības līmeni relatīvi vairāk ir to, kas uzskata, ka nemaz nav noteicēji par savu dzīvi: 6% šajā respondentu

5. tabula. Respondentu sadalījums pēc viņu vecuma atbildēs uz jautājumu «Sakiet, lūdzu, cik lielā mērā Jūs jūtaties piederīgs/a draugiem?» (% , N = 1003)

	Vecums	18–24	25–34	35–44	45–54	55–64	65–74	Visi respon- denti kopā
Draugiem ļoti piederīgs/-a		59,6	48,7	40,6	46,1	35,3	42,8	44,4
Zināmā mērā piederīgs/-a		24,2	39,0	43,3	39,8	47,9	33,3	39,4
Ne piederīgs, ne nepiederīgs/-a		11,1	9,2	12,2	6,8	11,6	15,2	10,8
Samērā nepiederīgs/-a		5,1	2,6	2,8	6,3	4,7	6,5	4,5
Pilnībā nepiederīgs/a			0,5	1,1	1,0	0,5	2,2	0,9
Kopā		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

grupā pret 1,8% visiem respondentiem. Tomēr arī to, kas uzskata, ka ir savas dzīves noteicēji, šajā respondentu grupa ir visvairāk (4. tabula).

Nozīmīgs anomijas situācijas raksturojums ir piederības sajūta dažādām sociālajām grupām – ģimenei, draugiem, darba un studiju biedriem, arī novadam, reģionam, Latvijas iedzīvotājiem utt. Lai to noskaidrotu, respondentus lūdza novērtēt, cik lielā mērā viņi jūtas piederīgi dažādām grupām vai vietām. Ģimenei ļoti piederīgi jūtas 84,9% no visiem respondentiem, ļoti piederīgi draugiem jūtas 44,4% respondentu. Vislielākais respondentu īpatsvars, kas jūtas ļoti piederīgi draugiem, ir vecumā no 18 līdz 24 gadiem – 59,6%, citās vecuma grupās piederības sajūta draugiem samazinās, bet tā pieaug respondentiem vecumā no 65 līdz 74 gadiem – 42,8% (5. tabula).

Rādītājs, kas raksturo piederību mazajām sociālajām grupām, ir samērā augsts, jo ar šīm grupām cilvēkus saista personiskas attiecības,

6. tabula. Respondentu sadalījums pēc respondenta tautības atbildēs uz jautājumu «Sakiet, lūdzu, cik lielā mērā Jūs jūtaties piederīgs/a visiem Latvijas iedzīvotājiem?» (% , N = 1003)

	Latvietis	Cita tautība	Visi respon- denti kopā
Ļoti piederīgs/-a	21,7	6,6	16,0
Zināmā mērā piederīgs/-a	49,3	39,7	45,7
Ne piederīgs, ne nepiederīgs/-a	19,5	29,8	23,3
Samērā nepiederīgs/-a	6,1	14,6	9,3
Pilnībā nepiederīgs/a	3,5	9,4	5,7
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

7. tabula. Respondentu sadalījums pēc valodas ģimenē atbildēs uz jautājumu «Sakiet, lūdzu, cik lielā mērā Jūs jūtaties piederīgs/a visiem Latvijas iedzīvotājiem?» (% , N = 1003)

	Latviešu valoda	Cita valoda	Visi respon- denti kopā
Ļoti piederīgs/-a	21,1	6,0	15,9
Zināmā mērā piederīgs/-a	49,2	38,9	45,7
Ne piederīgs, ne nepiederīgs/-a	19,6	30,5	23,3
Samērā nepiederīgs/-a	6,3	15,0	9,3
Pilnībā nepiederīgs/a	3,8	9,6	5,8
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

8. tabula. Respondentu sadalījums pēc valodas ģimenē atbildēs uz jautājumu «Sakiet, lūdzu, cik lielā mērā Jūs jūtaties piederīgs/a savas tautības cilvēkiem?» (% , N = 1003)

	Latvietis	Cita tautība	Visi respondenti kopā
Ļoti piederīgs/-a	39,1	19,4	31,7
Zināmā mērā piederīgs/-a	41,6	38,3	40,3
Ne piederīgs, ne nepiederīgs/-a	14,2	29,0	19,8
Samērā nepiederīgs/-a	2,8	7,9	4,7
Pilnībā nepiederīgs/a	2,3	5,5	3,5
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

vairāk vai mazāk intensīva saskarsme ikdienā. Savukārt piederības sajūta Latvijas iedzīvotājiem, savas tautības iedzīvotājiem ir daudz abstraktāka. Aptaujas dati liecina, ka latviešu tautības respondentu piederības sajūta visiem Latvijas iedzīvotājiem ir augstāka (6. tabula). Latviešu tautības respondenti jūtas ļoti piederīgi visiem Latvijas iedzīvotājiem ievērojami vairāk nekā cittautieši — attiecīgi 21,7% un 6,6%, savukārt cittautiešu, kas nejūtas ne piederīgi, ne nepiederīgi, ir ievērojami vairāk nekā latviešu — attiecīgi 29,8% un 19,5% (6. tabula).

Ari pēc ģimenē lietotās valodas respondentu piederības sajūtu visiem Latvijas iedzīvotājiem var raksturot līdzīgi (7. tabula).

Latviešiem piederība savas tautības cilvēkiem ir vairāk izteikta. Atbildot uz jautājumu «Sakiet, lūdzu, cik lielā mērā Jūs jūtaties piederīgs/a savas tautības iedzīvotājiem?», savas tautības iedzīvotājiem vairāk jūtas piederīgi latvieši nekā cittautieši — attiecīgi 39,1% un 19,4%. (8. tabula).

Kopumā var secināt, ka cittautiešiem anomijas sajūta ir vairāk izteikta, jo viņu piederība visiem Latvijas iedzīvotājiem un arī savas tautības piederīgajiem ir vājāk izteikta, savukārt dažādu tautību respondentu piederības sajūta mazajām sociālajām grupām būtiski neatšķiras.

Kolektīva rīcība, pašorganizācija un darbošanās sabiedrības labā veicina anomijas pārvarēšanu, jaunu zināšanu un prasmju apgūšanu, kolektīvo

9. tabula. Respondentu sadalījums pēc dzīvesvietas atbildēs uz jautājumu «Vai Jūs esat darbojies grupā, kas nāca klajā ar kāda lēmumu pieņemšanas iniciatīvu šajā gadā, esat to darījis agrāk, nekad neesat to darījis, bet varētu izdarīt, vai arī Jūs nekad neesat to darījis un arī nedarītu?» (% , N = 1003)

	Rīga	Pierīga	Citi reģioni	Visi respondenti kopā
Esmu to darījis šajā gadā	1,8	3,4	3,6	3,0
Esmu to darījis agrāk	6,4	8,4	6,1	6,6
Nekad neesmu to darījis, bet varētu izdarīt	26,1	15,2	27,1	24,6
Nekad neesmu to darījis un nekad nedarītu	65,7	73,0	63,2	65,8
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

10. tabula. Respondentu sadalījums pēc tautības atbildēs uz jautājumu «Vai Jūs esat darbojies grupā, kas nāca klajā ar kāda lēmumu pieņemšanas iniciatīvu šajā gadā, esat to darījis agrāk, nekad neesat to darījis, bet varētu izdarīt, vai arī Jūs nekad neesat to darījis un arī nedarītu?» (% , N = 1003)

	Latvietis	Cita tautība	Visi respondenti kopā
Esmu to darījis šajā gadā	4,0	1,3	3,0
Esmu to darījis agrāk	7,1	5,8	6,6
Nekad neesmu to darījis, bet varētu izdarīt	27,2	20,4	24,6
Nekad neesmu to darījis un nekad nedarītu	61,7	72,5	65,9
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

11. tabula. Respondentu sadalījums pēc pilsonības atbildēs uz jautājumu «Vai Jūs esat darbojies grupā, kas nāca klajā ar kāda lēmumu pieņemšanas iniciatīvu šajā gadā, esat to darījis agrāk, nekad neesat to darījis, bet varētu izdarīt, vai arī Jūs nekad neesat to darījis un arī nedarītu?» (% , N=1003)

	Latvijas pilsonis	Cits	Visi respondenti kopā
Esmu to darījis šajā gadā	3,3	0,8	3,0
Esmu to darījis agrāk	7,4	0,8	6,6
Nekad neesmu to darījis, bet varētu izdarīt	26,8	8,4	24,6
Nekad neesmu to darījis un nekad nedarītu	62,5	89,9	65,8
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

mācīšanos un zināšanu pārnesi. Aptaujas anketā tika iekļauts īpašs jautājumu bloks, lai noskaidrotu iedzīvotāju gatavību iesaistīties šādās darbībās. To Latvijas iedzīvotāju, kuri ir iesaistījušies grupās, kas nākušas klajā ar kāda lēmuma pieņemšanas iniciatīvu, nav daudz. Ārpus Rīgas ir nedaudz vairāk to iedzīvotāju, kas piedalījušies šādās grupās: Rīgā — 1,8%, Pierīgā — 3,4% un citos reģionos — 3,6%. Iespēju iesaistīties šādās darbībās pieļauj apmēram vienāds daudzums iedzīvotāju gan Rīgā, gan reģionos — attiecīgi 26,1% Rīgā, 15,2% Pierīgā un 27,1% reģionos.

Respondentu sadalījums pēc tautības atbildēs uz šo jautājumu liecina, ka latviešu, kas ir piedalījušies iniciatīvas grupās un kas varētu to izdarīt nākotnē, ir nedaudz vairāk nekā cittautiešu (10. tabula).

Vēl lielākas atšķirības ir starp Latvijas pilsoņiem un tiem respondentiem, kas nav Latvijas pilsoņi. To Latvijas pilsoņu, kuri līdz šim nav darbojušies grupās, kas nāk klajā ar lēmumu pieņemšanas iniciatīvām, bet kuri pieļauj, ka varētu to darīt nākotnē, ir ievērojami vairāk nekā to respondentu, kuri nav Latvijas pilsoņi, — attiecīgi 26,8% un 8,4% (11. tabula).

Nozīmīgs nosacījums sekmīgai kolektīvai rīcībai jebkurā jomā — kopienas pašorganizācijā vai kopīgā īpašuma apsaimniekošanā — ir savstarpēja uzticēšanās. Lai to novērtētu, aptaujas anketā bija ietverts jautājums «Kopumā ņemot, vai Jūs uzskatāt, ka lielākajai daļai cilvēku var uzticēties vai arī piesardzības nekad nevar būt par daudz?». Respondentus lūdza novērtēt

12. tabula. Respondentu sadalījums pēc izglītības līmeņa atbildēs uz jautājumu «Kopumā ņemot, vai Jūs uzskatāt, ka lielākajai daļai cilvēku var uzticēties vai arī piesardzības nekad nevar būt par daudz?» (% , N=1003)

	Pamata vai zemāka	Vidējā (vidējā/ speciālā/ nepabeigta augstākā)	Augstākā	Visi respondenti kopā
0 (Piesardzības nekad nevar būt par daudz)	17,4	9,3	10,5	10,8
1	3,0	3,3	2,6	3,1
2	6,8	5,9	3,3	5,2
3	6,8	7,4	8,9	7,8
4	12,1	11,2	4,9	9,3
5	20,5	24,2	18,7	21,9
6	13,6	13,8	15,1	14,2
7	8,3	10,8	18,0	12,7
8	6,1	9,3	12,5	9,8
9	3,0	2,6	2,6	2,7
10 (Lielākajai daļai cilvēku var uzticēties)	2,3	2,2	3,0	2,5
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

uzticēšanos citiem cilvēkiem skalā, kur 0 nozīmē, ka piesardzības nekad nevar būt par daudz, un 10 nozīmē, ka lielākajai daļai cilvēku var uzticēties. Aplūkojot respondentu atbilžu sadalījumu pēc izglītības līmeņa, var secināt, ka vispiesardzīgākie attiecībās ar citiem cilvēkiem ir respondenti ar pamata

13. tabula. Respondentu sadalījums pēc dzīvesvietas atbildēs uz jautājumu «Kopumā ņemot, vai Jūs uzskatāt, ka lielākajai daļai cilvēku var uzticēties vai arī piesardzības nekad nevar būt par daudz» (% , N=1003)

	Rīga	Pierīga	Citi reģioni	Visi respondenti kopā
0 (Piesardzības nekad nevar būt par daudz)	7,7	19,3	9,6	10,8
1	2,8	4,4	2,8	3,1
2	4,6	7,2	5,1	5,3
3	6,8	11,6	7,0	7,8
4	11,8	8,3	8,1	9,3
5	23,8	13,8	23,6	21,8
6	15,2	13,3	14,0	14,3
7	15,8	8,3	12,3	12,7
8	9,0	7,2	11,3	9,7
9	0,9	2,8	3,8	2,7
10 (Lielākajai daļai cilvēku var uzticēties)	1,5	3,9	2,5	2,5
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

vai zemāku izglītību. Respondenti ar augstāko izglītību visumā vairāk uzticas citiem cilvēkiem, bet lielākās daļas respondentu uzticēšanās citiem pakāpe ir viduvēja — 5 no 10 ballēm (12. tabula).

Ari pēc dzīvesvietas respondentu atbilžu sadalījums liecina, ka lielākā daļa uzticēšanos citiem cilvēkiem vērtē kā viduvēju — 5 balles pēc 10 ballu skalas. Vīspiesardzīgākie attiecībās ar citiem cilvēkiem ir Pierīgas iedzīvotāji:

14. tabula. Respondentu sadalījums pēc tautības atbildēs uz jautājumu «Kopumā ņemot, vai Jūs uzskatāt, ka lielākajai daļai cilvēku var uzticēties vai arī piesardzības nekad nevar būt par daudz» (% , N=1003)

	Latvietis	Cita tautība	Visi respondenti kopā
0 (Piesardzības nekad nevar būt par daudz)	13,3	6,6	10,8
1	3,3	2,8	3,1
2	4,7	6,1	5,2
3	8,7	6,3	7,8
4	8,8	10,2	9,3
5	22,7	20,7	22,0
6	11,8	18,5	14,3
7	13,7	10,7	12,6
8	9,3	10,5	9,8
9	2,0	3,9	2,7
10 (Lielākajai daļai cilvēku var uzticēties)	1,6	3,9	2,5
Kopā	100,0	100,0	100,0

(SUSTINNO 2017)

tieši viņi visbiežāk uzticēšanos citiem cilvēkiem vērtē viszemāk — ar 0 — «piesardzības nekad nevar būt par daudz» (13. tabula). Ari šī jautājuma respondentu sadalījums pēc tautības liecina, ka lielākā daļa respondentu uzticēšanos citiem cilvēkiem vērtē kā viduvēju, tomēr ievērojami zemāks uzticēšanās līmenis ir latviešiem — atbildi «Piesardzības nekad nevar būt par daudz» izvēlējušies 13,3% latviešu un 6,6% (uz pusi mazāk) cittautiešu.

Valsts pētījumu programmas SUSTINNO projekta «Sabiedrības vērtīb-orientācijas un sabiedrības atjaunošanās» realizācijas gaitā ir iegūta padzi-ļināta izpratne par sabiedrības vērtīborientācijām un to ietekmi uz sociālo izturēšanos. Aptaujā SUSTINNO 2017 iegūtie dati rosina turpināt Latvijas iedzīvotāju attieksmes un vērtību izpēti no anomijas perspektīvas, meklējot iespējamus nosacījumus tās pārvarēšanai.

Uzņēmējdarbība, eksports, nodokļi, ēnu ekonomika un konkurētspēja: analīzes rezultāti

Marija Krūmiņa

1 Agrinās stadijas (sākumposma) uzņēmējdarbības fāze aptver uzņēmējdarbību, sākot no pirmā aktīvā soļa, kas tiek sperts, lai dibinātu uzņēmumu, līdz brīdim, kad uzņēmums 42 mēnešus (3,5 gadus) ir nodrošinājis algas saviem īpašniekiem. Agrinās stadijas uzņēmēji ir indivīdi, kas ir vai nu topošie uzņēmēji, vai arī jaunu uzņēmumu īpašnieki.

2 Procenti no TEA iesaistītajiem, kuri sākuši uzņēmējdarbību, jo viņiem nav bijusi cita darba alternatīva.

Šajā nodaļā ir apkopoti galvenie rezultāti no vairākiem zinātniskiem pētījumiem, kas tika īstenoti valsts pētījumu programmas SUSTINNO 1. projekta «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā» laikā no 2014. gada līdz 2017. gadam. Šī projekta mērķis bija empiriski analizēt Latvijas uzņēmumu konkurētspēju ārējos tirgos, īpašu uzmanību pievēršot uzņēmuma limeņa faktoriem. Projektam ir virkne savstarpēji saistītu uzdevumu — izmantojot jaunākās pētnieciskās metodes, veikt vairākus zinātniskos pētījumus par faktoriem, kas ietekmē uzņēmumu konkurētspēju. Šie pētījumi ir: 1) «Sākumposma uzņēmējdarbība un biznesa cikls»; 2) «Eksports kā uzņēmējdarbību veicinošs faktors»; 3) «ES struktūrfondu ietekmes novērtējums uz uzņēmumu eksportspēju»; 4) «Ēnu ekonomika un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja»; 5) «Nodokļu sistēma un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja».

Sākumposma uzņēmējdarbība un biznesa cikls

Uzņēmējdarbības globālā monitoringa (*Global Entrepreneurship Monitor — GEM*) ietvarā uzņēmējdarbības aktivitātes gal-

venais rādītājs ir kopējā agrinās stadijas (sākumposma) uzņēmējdarbības aktivitāte (*Total Early-Stage Entrepreneurial Activity — TEA*)¹, kas kopā ar datiem par nepieciešamības spiesto uzņēmējdarbību² ir atspoguļota 1. attēlā. Biznesa cikla ilustrēšanai un kā atsauces punkti 1. attēlā ir iekļauti arī dati par reālā IKP izaugsmi un bezdarba līmeni.

Pirmajā fāzē, kas sekoja pēc Latvijas iestāšanās ES 2004. gada maijā, bija redzama nepieredzēta ekonomiskā izaugsme, ko nomainīja krīze 2008. gadā, savukārt 2011. gadā sākās ekonomikas pakāpeniskas atlabšanas fāze. Viens tūlītējs novērojums ir tas, ka Latvijas uzņēmējdarbības aktivitāte ir bijusi izteikti mainīga. Pirmie pieci dramatiskie gadi, 2005.–2009. gads, kad Latvijas ekonomika no reālā IKP ikgadējā pieauguma rādītāja virs 10% nokritās par gandrīz 18% 2009. gadā, atspoguļojas agrinās stadijas uzņēmēju izplatības rādītājā. 2005.–2006. gadā izplatības rādītājs bija aptuveni 6,6%, 2007. gadā tas nokritās līdz 4,4%. (Kā norādīts literatūrā (Dombrovsky, Paalzow, Rastriņģina, 2011), Latvijas uzņēmējdarbības dinamikas panelpētījuma dati liecina, ka galvenās nozares, kurās 2006.–2007. gadā bija aktīvi Latvijas topošie uzņēmēji, bija celtniecība un privātie pakalpojumi. Aptuveni 20% aptaujāto topošo uzņēmēju bija saistīti ar šīm divām nozarēm. Salīdzinājumā ar kopējo Latvijas ekonomiku tās topošo uzņēmēju vidū dominēja ļoti neproporcionāli.) Pēc tam šīs agrinās stadijas uzņēmēju izplatības rādītājs strauji pieauga līdz 10% 2009. gadā. Tāpat ir arī diezgan skaidrs, ka kopējo agrinās stadijas

uzņēmējdarbības aktivitāti galvenokārt izraisīja nepieciešamības spiestas uzņēmējdarbības pieaugums.

Turklāt 2005.–2010. gada dati³ skaidri parāda agrinās stadijas uzņēmējdarbības aktivitātes precikliskumu. Pirmajā brīdī tas šķiet nelogiski, jo uzņēmējdarbībai būtu jāpieaug ekonomikas uzplaukuma gados, proti, — sekojot palielinātam pieprasījumam pēc produktiem un pakalpojumiem, un attiecīgi tai būtu jāsamazinās lejupslīdes laikā. Daļēji to var izskaidrot ar nepieciešamības spiestas uzņēmējdarbības pieaugumu. Vienlaikus otrs faktors ir zaudēto iespēju izmaksas, t. i., neesoši profesionālie ienākumi (Iyigin & Owen, 1998). Uzplaukuma gados — no 2005. līdz 2007. gadam — Latvijas ekonomika kopumā (un jo īpaši tās darba tirgus) būtiski pārkarsa, pieauga darba samaksa un darba alga. No vienas puses, tas nozīmē, ka daudziem potenciālajiem uzņēmējiem bija augstas un pieaugošas zaudēto iespēju izmaksas, kas rastos, pamatot labi apmaksātu darbu, lai pievērstos uzņēmējdarbībai. No otras puses, situācija pēc krīzes iestāšanās Latvijas ekonomikā bija pretēja. Zaudēto iespēju izmaksas samazinājās, un, kā norādīts pētījumā (Amit, Muller, & Cockburn, 1995), jo zemākas ir individuālās zaudēto iespēju izmaksas, jo lielāka ir uzņēmējdarbības uzsākšanas varbūtība.

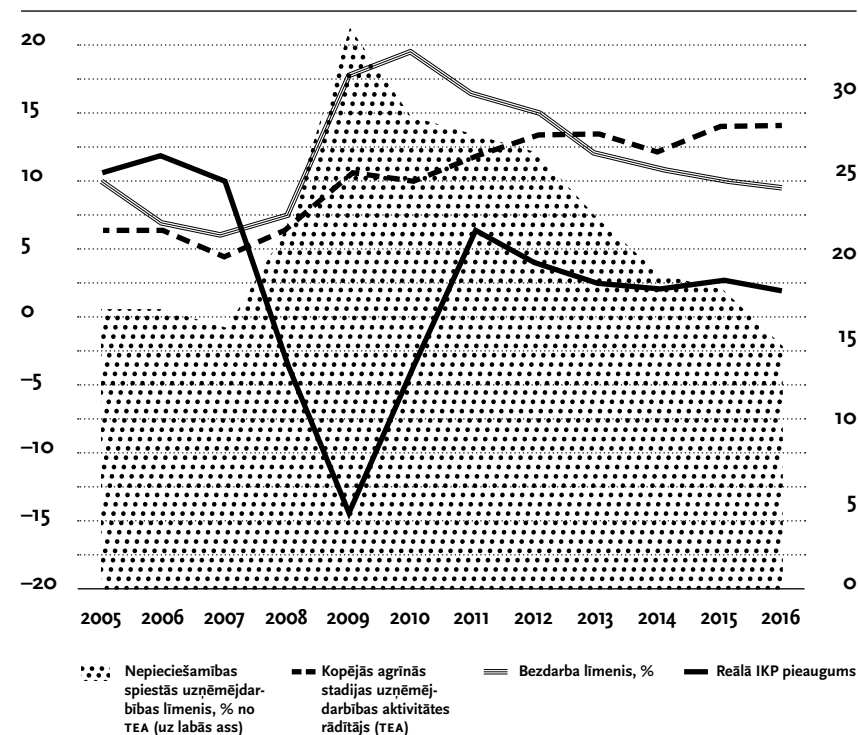
Turklāt tas, ka darba tirgus bija pārkarsis un praktiski ikviens, kuru varēja nodarbināt, bija nodarbināts, dabiski samazināja to cilvēku skaitu, kuri būtu spiesti iesaistīties nepieciešamības motivētā uzņēmējdarbībā. Salīdzinājumam — sākoties krīzei, kas izraisīja krasu darba iespēju samazināšanos kopā ar atlaišanas gadījumu pieaugumu, daudzi tika spiesti uzsākt uzņēmējdarbību, lai izdzīvotu. Dati, šķiet, atbalsta to, kas literatūrā tiek apzīmēts kā «bēgļu» vai «grūdienu» efekts (*refugee or push effect*), t. i., ekonomiski labos gados ir vairāk uzņēmēju, kurus motivē uzņēmējdarbības iespējas, turpretim sliktos gados lielāko daļu veido nepieciešamības spiesti uzņēmēji, kurus motivē nelabvēlīgie apstākļi darba tirgū (Wennekers et al., 2010).

Izaugsmes gados, no 2005. līdz 2007. gadam, nepieciešamības spiestā uzņēmējdarbība bija diezgan stabila, tā veidoja aptuveni 15% no kopējās agrinās stadijas uzņēmējdarbības. Iestājoties krīzei, nepieciešamības spiestās uzņēmējdarbības īpatsvars gandrīz dubultojās, un 2009. gadā šis rādītājs sasniedza 32%. Kopš ekonomikas atlabšanas nepieciešamības spiesto uzņēmēju īpatsvars kopējā agrinās stadijas uzņēmējdarbībā samazinās. 2015. gadā aptuveni 17% no visiem uzņēmējiem uzņēmējdarbību uzsāka nepieciešamības spiesti, un tas nozīmē, ka rādītājs bija gandrīz tādā pašā līmenī kā pirms krīzes.

Var secināt, ka Latvijas uzņēmējdarbības aktivitāte ir bijusi izteikti mainīga. Lielākā daļa TEA svārstību ekonomikas krīzes laikā izrietēja no izmaiņām nepieciešamības spiestajā uzņēmējdarbībā. Ņemot vērā šo faktoru, ir diezgan maz ticams, ka agrinās stadijas uzņēmējdarbības pieaugumam

³ Sākot ar 2011. gadu, precikliskais raksturs vairs nepastāv. Tas varētu būt saistīts ar mikrouzņēmumu nodokļu režīma ietekmi.

1. attēls. Uzņēmējdarbības aktivitātes dinamika Latvijā 2005.–2016. gadā

Latvijā būs ilgstoša ietekme uz kopējo Latvijas ekonomikas attīstību. Tā kā liela uzņēmējdarbības aktivitātes daļa, ko joprojām novērojam, radās kā reakcija uz ekonomikas krīzi, ir pamats domāt, ka daudzi uzņēmumi, jo īpaši TEA fāzē, būs īslaicīgi vai neveiksmīgi. Vienlaikus nevar aizmirst, ka nepieciešamības spiestā uzņēmējdarbība var veidot svarīgu pagaidu ienākumu avotu cilvēkiem, kurus skārusi krīze un tās sekas. (Krumina, Paalzow, 2017)

Eksports kā uzņēmējdarbību veicinošs faktors: atšķirības starp eksportējošiem un neeksportējošiem uzņēmumiem

Papildus pētījumiem par sākumposma uzņēmējdarbību un biznesa ciklu pētījumu programmas ietvaros tika izvirzīti mērķi noteikt eksporta šķēršļus un atšķirības starp eksportējošiem un neeksportējošiem uzņēmumiem Latvijā. Analīze

tika balstīta uz Tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centra SKDS aptaujas datiem par nejausi atlasītiem 800 vidēja lieluma Latvijas uzņēmumiem un to ekonomisko darbību 2015. gadā. Atšķirības tika pētītas no vairākiem

aspektiem — eksporta iespējas, produktivitāte, līdzekļu piesaistišana un inovācijas.

Rezultāti liecina, ka uzņēmumi, kas nodarbojas ar tiešo eksportu, atšķiras no neeksportējošiem uzņēmumiem: tiešajiem eksportētājiem vidēji ir lielāks apgrozījums; tajos tiek nodarbināts lielāks darbinieku skaits; tie maksā augstākas algas, un tiem ir raksturīga augstāka produktivitāte; tiek novērots arī lielāks darbinieku skaita un algas līmeņa pieaugums. Turklāt eksportējošos uzņēmumus pārvalda vadītāji ar augstāko izglītības līmeni.

Pētījumā tika konstatēts, ka uzņēmumi, kas apsekojuma laikā savu produkciju neeksportēja, nevēlējās to darīt galvenokārt tāpēc, ka to piedāvātās preces vai pakalpojumi nav piemēroti eksportēšanai. Eksportējošie uzņēmumi kā lielāko šķērslī eksportam minēja spēcīgo cenu konkurenci ārvalstu tirgos. Uzņēmumi, kas vēlētos eksportēt, kā lielākos šķēršļus eksportēšanas uzsākšanai minēja spēcīgo cenu konkurenci ārvalstu tirgos, ar eksportu saistītas sākotnējās izmaksas un grūtības atrast nepieciešamo informāciju par ārvalstu tirgiem. Tie uzņēmumi, kas ir pārtraukuši eksportēt, šādi rīkojušies galvenokārt konkurences spiediena, kā arī juridisku vai muitas problēmu dēļ.

Apsekojuma dati liecina, ka eksportētāji strādā ar lielāku produktivitāti (produktivitāte mērīta kā apgrozījums uz vienu darbinieku). Pētījums sniedz pierādījumus, ka lielākā daļa eksportētāju

- 1) iegulda ievērojamus līdzekļus jauno darbinieku un esošo darbinieku apmācībā, lai uzlabotu viņu spējas pildīt savus darba uzdevumus;
- 2) plaši izmanto finanšu prēmijas un atalgojuma paaugstināšanu, lai atzīmētu darbinieku labo sniegumu, kā arī plaši izmanto nemateriālus stimulus, lai motivētu darbiniekus;
- 3) iegulda līdzekļus jaunākajās iekārtās un ievieš tās ražošanas procesā, aktīvi gadā par iekārtu un aprīkojuma uzstādīšanu, lai samazinātu ražošanas izmaksas.

Konkurences palielināšanās mudina eksportētājus meklēt iespējas, kā samazināt ražošanas izmaksas. Eksportētāji parasti ir inovatīvāki nekā neeksportētāji. 29% jeb katrs trešais eksportētājs iegulda ievērojamus resursus jaunu produktu izpētē un izstrādē, bet no neeksportētājiem — tikai 14%. Rentablāku esošo preču un pakalpojumu ražošanas veidu atrašana motivē ieguldīt pētniecībā un attīstībā 30% eksportētāju un 14% neeksportētāju. Visizplatītākais jauninājumu veids ir pārstāvētajā tirgū nebijušu (jaunu vai ievērojami uzlabotu) preču vai pakalpojumu izstrāde.

Saskaņā ar aptaujas rezultātiem pēdējo 3 gadu laikā 43% eksportētāju un 20% neeksportētāju ir piesaistījuši papildu līdzekļus, lai attīstītu savu

uzņēmumu. Vidēji vairāk nekā puse no piesaistītajiem līdzekļiem tika iegūti, izmantojot kādu no banku sniegtajiem pakalpojumiem, piemēram, bankas pārtēriņa kredītu vai aizdevumu. Otro lielāko ieguldījumu kopējā finansējuma apjomā nodrošināja ES programmas. Eksportējošiem uzņēmumiem ir tendence piesaistīt lielāku finansējumu no avotiem, kas nav uzņēmuma peļņa. (Pluta, 2017a)

ES struktūrfondu ietekmes novērtējums uz uzņēmumu eksportspēju

Turpinot analizēt finanšu līdzekļu piesaisti, tika apskatīta Eiropas strukturālo un investīciju fondu (ESIF) ietekme uz Latvijas uzņēmumu vēlmi eksportēt.

Analīzes rezultātā konstatēta pozitīva sakarība starp ES finansējuma saņemšanu un lēmumu eksportēt. Tika parādīts, ka viens ESIF programmas investēts eiro pētītās datu kopas mediānas (*median*) uzņēmuma gadījumā 5 gadu periodā radis 17,9 eiro eksporta apgrozījuma.

Šī ietekme tika analizēta sadalījumā starp maziem un lieliem uzņēmumiem, pieredzējušu un nepieredzējušu vadību un starp dažādiem ESIF fondiem (Eiropas Reģionālās attīstības fondu (ERAF) un Eiropas Lauksaimniecības fondu lauku attīstībai (ELFLA)). Ir secināts, ka mazi uzņēmumi no šīs kapitāla ielūdes jutīs lielāku efektu; vadība ar lielāku pieredzi efektīvāk izmantos naudu; lauksaimniecības investīciju fonda finansējums izteiktāk ietekmē lēmumu eksportēt nekā Reģionālā attīstības fonda finansējums. ESIF finansējumam patiešām ir būtiska nozīme Latvijas ekonomikas un tās konkurētspējas veicināšanā. (Viksna & Bekeris, 2017)

Ēnu ekonomika un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja

Nino Kokašvili (*Nino Kokashvili*), Ketevani Kapanadze (*Ketevani Kapanadz*) un Iraklijs Barbakadze (*Irakli Barbakadze*),

pētot sakarību starp Latvijas uzņēmumu izaugsmi un to iesaisti ēnu ekonomikā 2015. gadā, parāda, ka uzņēmumi, kuru iesaiste ēnu ekonomikā ir līdz 10% no uzņēmuma kopējās ekonomiskās aktivitātes, uzrāda lielāku izaugsmi (Barbakadze, Kapanadze, Kokashvili, 2017). Pētījumā secināts, ka pastāv pozitīva saistība starp korupcijas uztveri un darbības līmeni ēnu ekonomikā, un tas parāda, ka darbība ēnu ekonomikā paaugstina izaugsmi tikai tiem uzņēmumiem, kam ir negatīva izaugsme. Šie uzņēmumi krīžu gadījumā ir elastīgāki. Vienlaikus 10% līmenis darbībai ēnu ekonomikā neizslēdz tos no finanšu tirgus. Turklāt šādi uzņēmumi gūst labumu arī no sabiedriskajām precēm un pakalpojumiem. Šāds rezultāts atbalsta pieņēmumu, ka uzņēmumiem ar sliktiem darbības rezultātiem ēnu ekonomika dod iespēju izdzīvot, bet nedod stimulu augt.

Nodokļu sistēma un Latvijas uzņēmumu konkurētspēja

Projekta ietvaros tika analizētas Latvijas nodokļu un pabalstu sistēmas atsevišķas dimensijas. Pirmkārt, tika analizēta

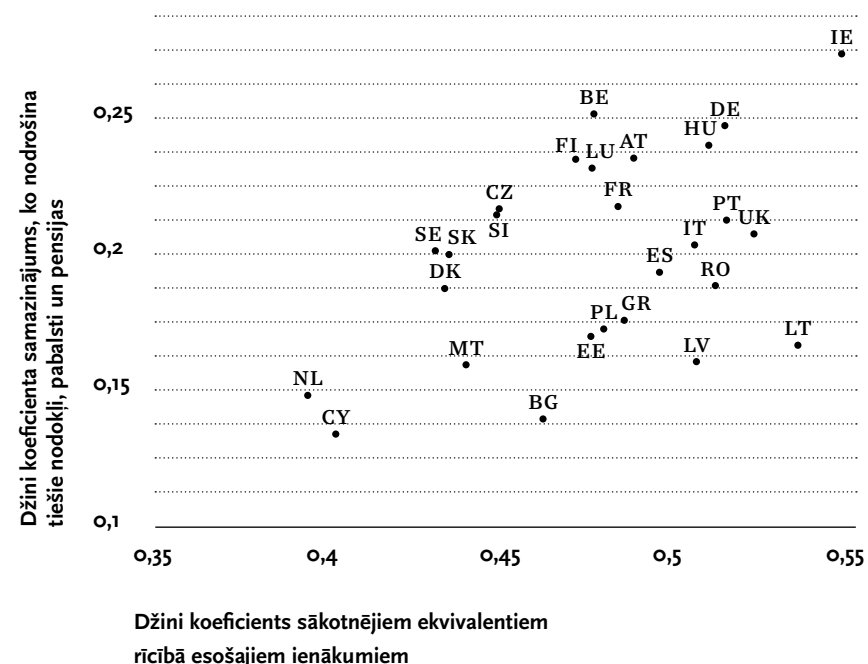
Latvijas nodokļu un pabalstu sistēma taisnīguma un efektivitātes bilances kontekstā. Lai gan nepastāv universālas receptes attiecībā uz to, cik daudz ienākumu valstij ir jāpārdala, šīs bilances eksistence liecina, ka vienu un to pašu ienākuma pārdales pakāpi var panākt par dažādu cenu, izteiktu kā efektivitātes samazināšanās. Šajā projektā tika apskatīta ienākuma pārdales pakāpe, ko nodrošina Latvijas nodokļu un pabalstu sistēma, kā arī stimulu strādāt Latvijā salīdzinājumā ar citām ES valstīm, izmantojot Eiropas mikrosimulācijas nodokļu un pabalstu modeli EUROMOD (Sutherland & Figari, 2013), EU-SILC datus un H.K.Hara un A.Tumino (Jara & Tumino, 2013) izstrādāto analītisko pieeju.

Otrkārt, tika analizētas nesen īstenotās iedzīvotāju ienākuma nodokļa (IIN) reformas Latvijā, skatot tās ienākuma pārdales kontekstā. Kopš 1994.gada, kad tika ieviests IIN, Latvijā tika piemērota vienota likme, un neliela progresivitātes pakāpe tika panākta tikai ar neapliekamo minimumu. Šajā projektā tika novērtēta 2016. un 2018.gadā īstenoto reformu sagaidāmā ietekme uz sistēmas ienākumu pārdales īpatnībām.

Treškārt, no ekonomiskās literatūras ir labi zināms, ka nodokļu struktūra ietekmē ekonomikas izaugsmi ilgtermiņā. Nodokļi var būt ranžēti pēc to ietekmes uz izaugsmi. Piemēram, sagaidāms, ka darbaspēka nodokļu sloga samazināšana stimulēs nodarbinātības pieaugumu un nodarbināto pāreju no ēnu sektora uz oficiālo sektoru, īpaši valstīs, kur ir izplatīta izvairīšanās no nodokļu maksāšanas. Budžetam neitrāla nodokļu sloga pārvešana no darbaspēka uz citām nodokļu bāzēm ir iespējama, ja nodokļu slogs ir zems vismaz vienā no šīm sfērām: patēriņa nodokļi, nekustamā īpašuma nodokļi vai vides nodokļi. Šīs nodokļu kategorijas saskaņā ar pieejamo pētījumu rezultātiem mazāk traucē ekonomikas izaugsmi (OECD, 2010; Prammer, 2011; Arnold et al., 2011). Šajā projektā tika novērtētas iespējas Latvijā pārnest nodokļu slogu no darbaspēka uz nekustamo īpašumu, kā arī tika piedāvātas reformas, kas 1) samazinātu nodokļu slogu uz algām; 2) daļēji kompensētu budžeta ieņēmumu samazināšanos ar augstākiem ieņēmumiem no nekustamā īpašuma nodokļa; 3) uzlabotu stimulu strādāt zemu algu saņēmējiem.

Visbeidzot tika analizēti nodokļu maksāšanas stimuli, ko rada Latvijas nodokļu un pabalstu sistēma. Izvairīšanās no nodokļu maksāšanas ir nopietna problēma attīstības valstīs un valstīs ar vidējiem ienākumiem. Ekonomiskajā literatūrā ir parādīts, ka izvairīšanās no nodokļu maksāšanas ir kaitīga izaugsmei, īpaši mazo uzņēmumu attīstībai. Šajā projektā tika analizēti bērna kopšanas un vecāku pabalsti (bērna kopšanas pabalsts laikā no 2005. līdz 2008.gadam), kas Latvijā ir atkarīgi no vecāku deklarētajiem ienākumiem periodā pirms bērna piedzimšanas. Tas ļāva novērtēt,

2. attēls. Džini koeficients sākotnējiem ekvivalentiem rīcībā esošajiem ienākumiem un ienākumu pārdale, ko nodrošina nodokļu un pabalstu sistēma ES valstīs 2013. gadā

(EUROMOD statistics, n. d.; autoru aprēķini)

kā pabalstu piesaiste ienākumiem ietekmē izvairīšanos no darbaspēka nodokļu maksāšanas (Jascisens & Zasova, 2017).

NODOKĻU UN PABALSTU SISTĒMAS TAISNĪGUMS UN ŠĪS SISTĒMAS EFEKTIVITĀTE Pirmkārt, rezultāti liecina, ka taisnīguma un efektivitātes bilances kontekstā Latvijā salīdzinājumā ar citām ES dalībvalstīm nodokļu sistēma ir raksturojama gan ar salīdzinoši zemu ienākumu pārdales pakāpi, gan ar zemu efektivitāti, kas mērāma ar efektīvo nodokļu robežlikmi (METR – *marginal effective tax rate*), kura nosaka stimulu strādāt. Sākotnējo ienākumu (*original income*) nevienlīdzība Latvijā nav daudz augstāka par ES vidējo rādītāju, bet nevienlīdzības samazinājums, ko nodrošina nodokļu un pabalstu sistēma, ir viens no zemākajiem ES (2. attēls).

Tā kā starp ienākumu pārdali un stimulu strādāt ir savstarpēja saikne, nodokļu un pabalstu sistēmas, kas pārdala mazāk, nodrošina labākus

stimulus strādāt. H. K. Hara un A. Tumino (2013) ir pierādījuši šīs savstarpējās saiknes eksistenci ES valstīs 2007.–2010. gadā, identificējot negatīvu un statistiski nozīmīgu korelāciju starp Džini koeficientu un METR. Latvijā vidēja METR vērtība 2013. gadā bija 32,2%, tikai nedaudz zemāka par ES vidējo rādītāju (34,5%) un daudz augstāka nekā Igaunijā (22,8%) un Lietuvā (27,4%), lai gan Latvijā ir zemāka ienākumu pārdales pakāpe (EUROMOD statistics ..., n. d.). Cita Latvijas nodokļu un pabalstu sistēmas īpašība ir — tā nodrošina īpaši augstas METR vērtības mazturīgiem iedzīvotājiem. Tā 2013. gadā 94% individu, kam METR vērtība bija augstāka par 50%, atradās ekvivalento rīcībā esošo ienākumu sadalījuma zemākajās decilēs. Tas padara Latviju atšķirīgu no daudzām Eiropas valstīm, kurās augsto METR vērtību sadalījums pa ienākumu decilēm ir vai nu daudz vienmērīgāks, vai pieaug augstākajās decilēs (H. K. Haras un A. Tumino (2013) dati par 2007. gadu). Galvenais iemesls, kāpēc Latvijā tieši mazturīgākiem indivīdiem raksturīgas augstas METR vērtības, ir no ienākumiem atkarīgo (*means tested*) pabalstu (garantētā minimālā ienākuma pabalsta — GMI, mājokļa pabalsta) noteikumi, kuru rezultātā pabalstu saņēmējiem METR vērtība ir 100%. Proti, no katra papildus nopelnītā eiro pabalsta apmērs tiek samazināts par vienu eiro, un rezultātā neto ienākumi nemainās. Tas negatīvi ietekmē nabadzīgāko indivīdu stimulus strādāt un palielina nabadzības risku.

Taisnīguma un efektivitātes bilances analīzes rezultāti liecina, ka Latvijas nodokļu un pabalstu sistēmai ir raksturīga gan salīdzinoši zema ienākumu pārdales pakāpe, gan salīdzinoši vāji stimuli strādāt. No ienākumiem atkarīgo pabalstu (GMI un mājokļa pabalsta) saņēmēju METR vērtības ir 100%, jo pabalsti tiek samazināti par to pašu lielumu, par kuru palielinās ienākumi no darba. Tas vāji stimulē zemu ienākumu saņēmējus un mazkvalificētos strādniekus iesaistīties darba tirgū, un tas savukārt rada nabadzības riskus. Iepriekšējo pētījumu rezultāti liecina, ka zemu ienākumu saņēmēji ir īpaši jutīgi pret stimuliem, ko rada nodokļu un pabalstu sistēma, tādējādi reformas, kas vērstas uz METR vērtību samazināšanu zemākajās ienākumu sadalījuma decilēs, varētu dot pozitīvus rezultātus, ja tiktu palielināta zemu ienākumu saņēmēju un mazkvalificēto strādnieku nodarbinātība.

NODOKĻU UN PABALSTU SISTĒMAS IETEKME UZ DARBASPĒKA PIEDĀVĀJUMA IZMAIŅĀM Izstrādājot nodokļu un pabalstu politiku, ir ļoti svarīgi izprast darbaspēka piedāvājuma priekšnoteikumus, jo īpaši nodokļu un pabalstu sistēmas izmaiņu ietekmi uz indivīda lēmumu piedalīties darba tirgū. Pastāv plašs pētījumu klāsts (piemēram, Benczur et al., 2012; Bicakova, Slacalek, & Slavik, 2011; Siebertová et al., 2013), kas parāda, ka līdzdalības varbūtība ir atkarīga no sagaidāmā tirgus neto ienākumu līmeņa un no sagaidāmām neto izmaiņām pabalstos, kas ir saistīti ar sākšanu strādāt. Projekta ietvaros

(Pluta, 2016; Pluta, 2017b) tika novērtēta nodokļu un pabalstu sistēmas ietekme uz darbaspēka piedāvājuma izmaiņām. Tika izstrādāts strukturālais darbaspēka piedāvājuma modelis, kas ļauj novērtēt nodokļu un pabalstu reformu ietekmi uz darbaspēka piedāvājuma izmaiņām. Ieguvumi no darba tiek definēti kā starpība starp neto darba ienākumiem un zaudēto pabalstu summu, kas rodas, uzsākot darbu. Empīriskajā analizē tiek izmantoti apsekojuma «ES statistika par ienākumiem un dzīves apstākļiem» (EU-SILC) dati 2011.–2015. gadā (atbilst ienākumu gūšanai 2010.–2014. gadā).

Pētījuma rezultāti ļauj noteikt nodokļu un pabalstu reformu veidus, kas spēj visvairāk ietekmēt dažādu grupu līdzdalību. Nodokļu un pabalstu sistēmas instrumenti visefektīvāk darbojas tajās iedzīvotāju grupās, kurām ir visaugstākā līdzdalības varbūtības atbildes reakcija uz nodokļu un pabalstu sistēmas izmaiņām.

Pētījumā secināts, ka darba tirgus politikai, kuras mērķis ir veicināt nodarbinātību, izmantojot nodokļu un pabalstu sistēmu, galvenokārt ir jābūt mērķētai uz šīm iedzīvotāju grupām:

- 1) vīrieši līdz 25 gadu vecumam; vīrieši vecuma grupā no 25 līdz 54 gadiem ar nepabeigtu pamatizglītību vai pamatizglītību; vīrieši, kuri dzīvo mazapdzīvotās vietās; zemu ienākumu guvēji;
- 2) sievietes, kuras ir jaunākas par 25 gadiem, un gados vecākas sievietes virs 55 gadiem; sievietes vecuma grupā no 25 līdz 54 gadiem ar nepabeigtu pamatizglītību vai pamatizglītību; precējušās sievietes vecuma grupā no 25 līdz 54 gadiem; neprecējušās sievietes vecuma grupā no 25 līdz 54 gadiem, kurām ir vismaz viens bērns jaunāks par 3 gadiem; sievietes, kuras dzīvo mazapdzīvotās vietās; zemu ienākumu guvējas.

NODOKĻU SISTĒMAS PROGRESIVITĀTE Iepriekšējos gados Latvijas valdība, īstenojot divas nodokļu reformu paketes, pievērsās zemo ienākumu pārdales problēmai. Vispirms 2016. gadā tika ieviests solidaritātes nodoklis. Tas tiek piemērots augstiem ienākumiem (virs 48 600 eiro gadā), un tā likme ir vienāda ar sociālās apdrošināšanas iemaksu (SAI) likmi. Šis nodoklis faktiski aizvietoja SAI, kas netika piemērotas ienākumiem virs 48 600 eiro, un tādējādi solidaritātes nodoklis novērsa nodokļu regresivitāti, kas veidojas SAI griestu dēļ. Turklāt 2016. gadā tika ieviests diferencēts IIN neapliekamais minimums: pirms 2016. gada neapliekamais minimums bija vienāds visiem, bet, sākot ar 2016. gada janvāri, tika ieviests progresīvs neapliekamais minimums, kas samazinājās, ja samazinājās ienākumi. Šis divas izmaiņas — solidaritātes nodokļa un diferencētā neapliekamā minimuma ieviešana — bija vērstas uz nodokļu sistēmas progresivitātes palielināšanu, paaugstinot ienākumu pārdales pakāpi un samazinot nodokļu slogu zemu algu saņēmējiem.

2017. gada augustā Saeima pieņēma vēl vienu reformu paketi, kas stājās spēkā 2018. gada janvārī. Šī reformu pakete arī iekļauj pasākumus, kas vērsti uz nodokļu sistēmas progresivitātes palielināšanu. Reforma paredz virkni izmaiņu, bet nozīmīgākās nodokļu progresivitātes kontekstā ir šādas: 1) vienota IIN likme 23% apmērā tiek aizvietota ar progresīvo likmi ar trim vērtībām: 20% (piemērota gada ienākumiem zem 20 000 eiro), 23% (piemērota ienākumiem no 20 000 eiro līdz 55 000 eiro) un 31,4% (piemērota ienākumiem virs 55 000 eiro gadā); 2) diferencētā neapliekamā minimuma progresivitāte tiek palielināta.

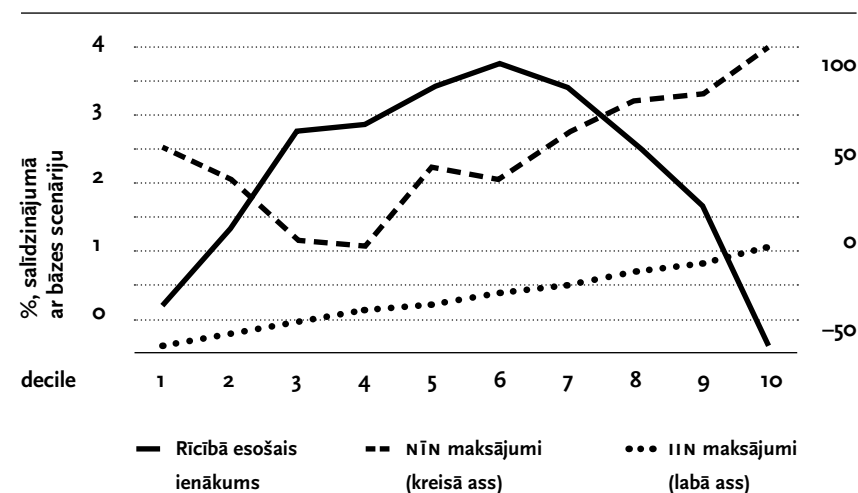
Simulāciju rezultāti liecina, ka lielākie ieguvēji gan no 2016. gada, gan no 2018. gada reformu paketes lēmumiem būs māsaimniecības, kas ierindoja ienākumu sadalījuma vidū. 2018. gada reformu paketes ietekmi ir vērts īpaši uzsvērt. Tiek prognozēts, ka reforma samazinās nodokļu slogu darbaspēka ienākumiem, taču nodokļu slogs zemām algām joprojām saglabāsies augsts pēc starptautiskiem standartiem. Lielākās ar IIN apliekamo ienākumu saņēmēju daļas (93,5%) ienākumi tiks aplikti ar zemāko nodokļu likmi, tādējādi nodokļu reforma faktiski samazinās nodokļu slogu, bet ietekme uz nodokļu sistēmas progresivitāti būs maza. Turklāt neliels nodokļu sistēmas progresivitātes palielinājums tiks nodrošināts ar diferencēto neapliekamo minimumu, savukārt nodokļu progresīvās likmes ieviešanas ietekme būs niecīga (Zasova & Zdanovica (Pluta), 2014; Vanags & Zasova, 2015; Pluta & Zasova, 2017).

NODOKĻU SLOGA PĀRNEŠANA Nodokļu sloga pārņemšana no darbaspēka uz nekustamo īpašumu var palīdzēt samazināt nodokļu slogu zemām algām, palīdzot risināt problēmu, uz kuru vairākkārt bija norādījuši gan Latvijas politikas veidotāji, gan Eiropas Komisija, Pasaules Banka un OECD. Nodokļi zemo algu saņēmējiem Latvijā ir vieni no augstākajiem ES un OECD valstīs, un tas rada vājus stimulus strādāt un ierobežo Latvijas uzņēmumu konkurētspēju. Kā minēts iepriekš, nodokļu slogs zemām algām saglabāsies augsts salīdzinājumā ar citām valstīm arī pēc 2018. gada nodokļu reformas.

Šajā projektā (Zasova & Pluta, 2016) tika novērtētas iespējas reformēt IIN, padarot to progresīvāku, un daļēji kompensēt zaudētos nodokļu ieņēmumus no IIN, palielinot nodokli uz nekustamo īpašumu. Visas simulētās reformas ir vērstas uz trīs mērķu sasniegšanu: 1) samazināt nodokļu slogu uz darbaspēku, īpaši — zemo algu saņēmējiem, 2) kompensēt (vismaz daļēji) zaudētos nodokļu ieņēmumus, palielinot nekustamā īpašuma nodokli (NĪN); 3) nodrošināt labākus stimulus strādāt.

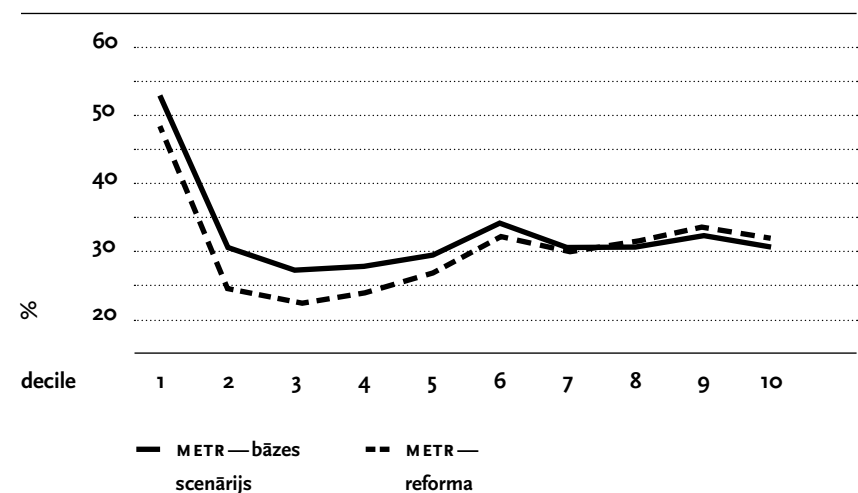
Kā tika minēts iepriekš, pašreizējā nodokļu un pabalstu sistēma Latvijā rada īpaši sliktus stimulus strādāt zemākajās ienākumu sadalījuma decilēs, un to galvenokārt nosaka no ienākumiem atkarīgo pabalstu saņemšanas noteikumi. Turklāt tiek parādīts, ka pašreizējie NĪN noteikumi palielina METR vērtību zemākajās ienākuma sadalījuma decilēs, jo māsaimniecības

3. attēls. Simulētās piedāvāto reformu rezultātā panāktās izmaiņas a) reformu rezultātā panāktās izmaiņas rīcībā esošajos ienākumos (% salīdzinājumā ar bāzes scenāriju)

(Autoru aprēķini)

b) METR vērtības pirms un pēc reformām (%)

(Autoru aprēķini)

ar ienākumiem zem noteikta sliekšņa ir tiesīgas saņemt NĪN atlaidi. Tiklīdz mājsaimniecības ienākumi pieaug virs šī sliekšņa, mājsaimniecība zaudē tiesības uz NĪN atlaidi, un tas palielina METR vērtību. Tāpēc šajā projektā tiek piedāvāts izvairīties no jebkādam atlaidēm, kas ir atkarīgas no ienākumiem.

3. attēlā parādītas simulētās piedāvāto reformu rezultātā panāktās izmaiņas ricībā esošajos ienākumos pa ienākumu decilēm un izmaiņas METR. Piedāvātās NĪN reformas rada progresīvas izmaiņas, t. i., nodokļu maksājumi visvairāk pieaugs mājsaimniecībām augstākajās decilēs. Turklāt piedāvātās reformas samazinās METR vērtības zemākajās decilēs, tādējādi uzlabojot stimulus strādāt. Tai pašā laikā ir parādīts — lai vēl vairāk samazinātu METR vērtību mājsaimniecībām ar zemiem ienākumiem, ir nepieciešams reformēt pabalstus, kas atkarīgi no ienākumiem.

IZVAIRĪŠANĀS NO NODOKĻU MAKSĀŠANAS UN NODOKĻU UN PABALSTU SISTĒMA Šajā projektā (Jascisens & Zasova, 2017) tiek analizēti stimuli godīgi maksāt nodokļus, kurus rada Latvijas nodokļu un pabalstu sistēma. Jautājums par to, kā stimulēt cilvēkus maksāt nodokļus, ir aktuāls politikas veidotājiem daudzās valstīs visā pasaulē, jo ir pierādīts, ka izvairīšanās no nodokļu maksāšanas samazina ekonomikas ilgtermiņa izaugsmi.

Lai radītu labākus stimulus maksāt nodokļus, bieži tiek piedāvāts saistīt pabalstu apmēru ar deklarētajiem ienākumiem. Piemēram, vairāki pētnieki parādīja (Kumler, Verhoogen, & Frías, 2013), ka reforma, kuras rezultātā pensijas bija piesaistītas deklarētajiem ienākumiem, palielināja iedzīvotāju deklarētos ienākumus. Līdzīgi tam citi pētnieki (Cruces & Bergolo, 2013; Bergolo & Cruces, 2014) parādīja, ka bērnu veselības apdrošināšanas piesaiste vecāku deklarētajiem ienākumiem ir palielinājusi oficiālo nodarbinātību Urugvajā. Tajā pašā laikā K. Kreiners ar kolēģiem (Kreiner, Leth-Pedersen, & Skov, 2016) parāda, ka Dānijas iedzīvotāji manipulē ar ienākumu saņemšanas laiku, lai ienākumi tiktu aplikti ar zemāku nodokli. Šie rezultāti liecina, ka darbinieki un darba devēji var vienoties, lai palielinātu deklarētos ienākumus un līdz ar to — arī sagaidāmo pabalstu lielumu, ja pabalsti ir atkarīgi no deklarētajiem ienākumiem. Turklāt, ja šī ienākumu «legalizācija» ir islaicīga un notiek tikai periodā, kas tiek ņemts vērā, aprēķinot pabalstu lielumu, tad pabalstu piesaiste pie deklarētajiem ienākumiem noved pie budžeta zaudējumiem. Tādējādi jautājums par to, vai pabalstu piesaiste deklarētajiem ienākumiem ir labs risinājums ēnu ekonomikas kontekstā, paliek atklāts.

Šajā projektā tiek pierādīts, ka sociālo pabalstu piesaistei pie deklarētajiem ienākumiem var būt negatīvas sekas: šis princips palielina budžeta izdevumus pabalstiem, tajā pašā laikā praktiski neietekmējot izvairīšanos no nodokļu maksāšanas. Proti, tiek pierādīts — ja ienākumu saņemšanas periods, kas tiek ņemts vērā, aprēķinot pabalstu apmēru, ir salīdzinoši īss, bet pabalsti ir augsti, tad darbinieki un darba devēji savā starpā vienojas

un islaicīgi «legalizē» ienākumus, lai vēlāk saņemtu augstākus pabalstus. Šī atziņa ir svarīga sociālās apdrošināšanas sistēmas uzbūves kontekstā daudzās valstīs, kurās īss sociālo iemaksu periods nodrošina dāsnus pabalstus ilgākā laika posmā.

Šis fenomens tiek ilustrēts, analizējot bērna kopšanas pabalstu Latvijā, kas periodā no 2005. līdz 2008. gadam bija atkarīgs no vecāku ienākumiem. Sistēma, kura tika ieviesta 2005. gadā, aizvietoja universālu (un ļoti nelielu) bērna kopšanas pabalstu. Jaunie noteikumi paredzēja, ka viens no vecākiem varēja saņemt pabalstu, kas bija vienāds ar viņa neto ienākumiem. Pabalsts tika izmaksāts līdz brīdim, kad bērnam paliek viens gads. Vidējā alga, kura tika ņemta vērā, nosakot pabalsta lielumu, bija aprēķināta par 12 mēnešu periodu, kurš beidzās trīs mēnešus pirms bērna piedzimšanas (turpmāk tekstā — pabalsta kvalifikācijas periods), un tādējādi šis periods iekļāva piecus grūtniecības mēnešus. Sākotnēji bērna kopšanas pabalstu nevarēja apvienot ar darbu, bet, sākot ar 2007. gada martu, pilnu laiku strādājošie vecāki kļuva tiesīgi saņemt pabalstu.

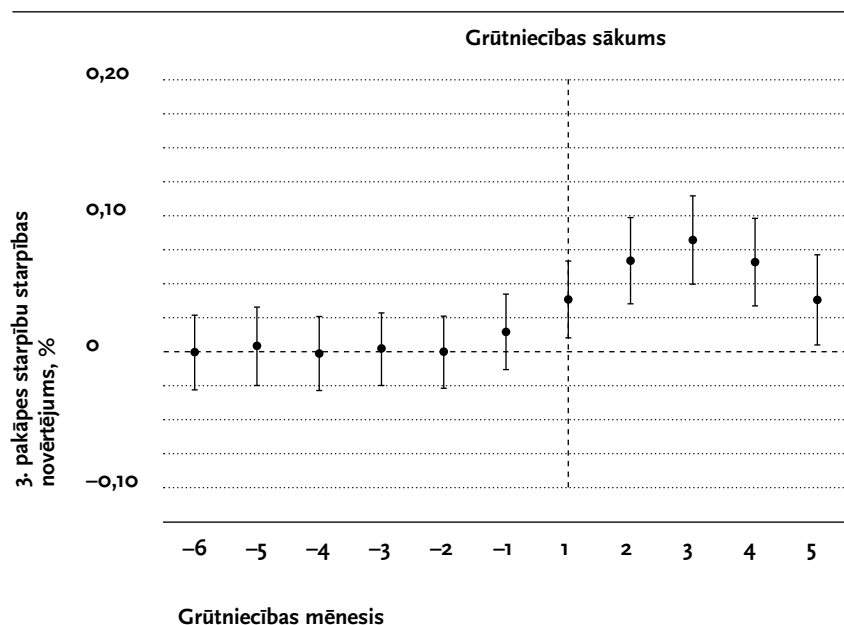
Iespējams, ka 2005. gada reforma radīja stimulus deklarēt augstākus ienākumus pirms bērna piedzimšanas, jo pabalsts bija liels, bet pabalsta kvalifikācijas periods pārklājās ar grūtniecību — periodu, kad topošā māmiņa precīzi zina laiku, kad viņai vai bērna tēvam būs tiesības saņemt pabalstu. Lai identificētu šos stimulus deklarēt augstākus ienākumus, tika izmantoti administratīvie dati par deklarētajām mēnešalgām, trīs identificējošie pieņēmumi un starpību starpības (*difference in differences*) metode.

Pirmkārt, algas pieaugums grūtniecības laikā tika salīdzināts ar algas pieaugumu sievietēm, kuras nav stāvokli. Identificējošais pieņēmums ir šāds: ja grūtniecība tomēr nebūtu iestājusies, algas pieaugums sievietēm, kuras palika stāvokli, saglabātos tādā pašā līmenī, kā sievietēm, kuras nav stāvokli. Ja ir spēkā šis pieņēmums, jebkura algas pieauguma starpība ir interpretējama kā iepriekš nedeklarēto ienākumu legalizācija. Tomēr šis pieņēmums var arī nebūt korekts, jo grūtniecība nav nejaušs notikums: sievietes var sagaidīt algas pieaugumu (piemēram, sagaidot paaugstinājumu amatā) un tad, ņemot to vērā, pieņemt lēmumu dzemdēt bērnu.

Tādēļ tika izmantots otrs identificējošās variācijas avots — tika salīdzināts algas pieaugums grūtniecības laikā sievietēm, kuras strādā privātajā sektorā, ar algas pieaugumu sievietēm, kuras strādā publiskajā sektorā, kur izvairīšanās no nodokļu maksāšanas neeksistē. Pieņemot, ka algas pieauguma gaidu efekts publiskajā un privātajā sektorā ir vienāds, starpība, kas novērojama starp algas pieaugumu publiskajā un privātajā sektorā, ir interpretējama kā iepriekš nedeklarēto ienākumu legalizācija.

Bet arī šis pieņēmums varētu nebūt korekts, jo paaugstinājumu amatā publiskajā sektorā ir vieglāk paredzēt, nekā paaugstinājumu amatā privātajā sektorā (tas nozīmē, ka algas pieauguma gaidu efekts privātajā un

4. attēls. 3. pakāpes starpību starpības novērtējums grūtniecības mēnešu griezumā (%)

Piezīme: 3. pakāpes starpību starpības (*difference in difference in difference in differences estimate*) novērtējums noteiktam mēnesim ir iegūts, pirmkārt, salīdzinot grūtnieču algas ar algām sievietēm, kuras nav stāvokli noteiktajā mēnesī, un salīdzinot ar mēnesi, pirms iestājas grūtniecība. Tad šis novērtējums privātajam sektoram tiek salīdzināts ar novērtējumu publiskajam sektoram, un visbeidzot tiek salīdzinātas šīs starpības pirms un pēc 2005. gada reformas. (Autoru aprēķini)

publiskajā sektorā var atšķirties). Lai novērstu šo problēmu, tiek izmantots trešais identificējošās variācijas avots — 2005. gada reforma, kuras rezultātā bērna kopšanas pabalsts tika piesaistīts vecāku deklarētajiem ienākumiem; ņemot vērā, ka šī reforma palielināja stimulus deklarēt augstākus ienākumus, algas pieauguma starpība privātajā un publiskajā sektorā nevar būt novērota pirms reformas.

Aprēķinos tika izmantoti anonimizēti administratīvie dati par darba ņēmējiem un darba devējiem, un šie dati satur informāciju par deklarētajām algām mēnešu griezumā par visiem Latvijā nodarbinātajiem indivīdiem periodā no 1996. līdz 2010. gadam.

Trīs galvenie pētījuma rezultāti ir šādi. Pirmkārt, algas pieaugums grūtniecības pirmajos piecos mēnešos privātajā sektorā ir vienmēr augstāks nekā publiskajā sektorā. Izmantojot šo rezultātu, lai novērtētu, kāds ir algas

pieaugums ienākumu legalizēšanas dēļ, atkarībā no regresijas specififikācijas tika iegūts novērtējums 5–7%.

Otrkārt, šis efekts ir novērojams tikai pēc 2005. gada, kad bērna kopšanas pabalsts tika piesaistīts deklarētajai algai.

Treškārt, pētījumā pierādīts, ka straujš algas palielinājums privātajā sektorā salīdzinājumā ar publisko sektoru ir novērojams, tieši sākot ar pirmo grūtniecības mēnesi (4. attēls).

Apkopojot iepriekš aprakstītos rezultātus, ir pierādīts, ka deklarētās algas strauji pieaug periodā, kas tiek ņemts vērā, nosakot bērna kopšanas pabalsta lielumu (pabalsta kvalifikācijas periodā). Šis pieaugums ir īslaicīgs un nav novērojams pēc pabalsta kvalifikācijas perioda beigām. Šī parādība tiek interpretēta kā iepriekš nedeklarēto ienākumu legalizācija: tā ir iespējama, jo pabalsta kvalifikācijas periods ir salīdzinoši īss (12 mēneši) un iekļauj grūtniecības piecus mēnešus, kā rezultātā vidējo algu šajā periodā ir viegli ietekmēt. Šāda sistēma rada sliktus stimulus: darba ņēmējs un darba devējs var savā starpā vienoties, lai palielinātu vidējo algu, kura ietekmē pabalsta lielumu. Tas var radīt zaudējumus valsts budžetam un nesamazina izvairīšanos no nodokļu maksāšanas ilgtermiņā.

Inovatīvi risinājumi ilgtspējīgai lauku attīstībai

Ligita Melece

Eiropas Vides birojs (*European Environmental Bureau* – EEB) uzsver, ka mūsdienu industrializētais lauksaimniecības modelis ir padarījis lauksaimniekus atkarīgus no liela mēroga agrouzņēmumiem, kuri piegādā: a) insekticidus, kas kaitē apputeksnētājiem; b) lauksaimniecības dzīvniekiem paredzētas antibiotikas, kas veicina pret antibiotikām rezistentu baktēriju izplatību; c) kultūraugu sēklas, un šai jomā dominē nedaudzi uzņēmumi, un tāpēc lauksaimnieki saskaras ar ievērojami augstākām cenām un mazākām izvēles iespējām. Tādējādi palielinās monokultūru izplatība, samazinās kultūru un bioloģiskā daudzveidība, kultūraugi kļūst jutīgāki pret klimata pārmaiņām, un tas kopā rada sistēmiskus riskus. Turklāt lielākās lauksaimniecības zemes platības pieder nelielam skaitam lauksaimnieku, un šī tendence pieaug (EEB, 2017). Pēdējo desmit gadu laikā daudzās Eiropas valstīs gan lauksaimnieku skaits, gan lauksaimnieku un citu laukos strādājošo cilvēku ienākumi ir būtiski samazinājušies (European Parliament, 2016). Laika posmā no 2007. līdz 2013. gadam lauksaimniecības nozarē ir zaudēti apmēram 20% darbvietu un arvien vairāk mazo saimniecību no uzņēmējdarbības tiek izstumtas (EEB & BirdLife Europe, 2016).

Kaut gan mazās lauku saimniecības līdztekus lauksaimnieciskajai darbībai īsteno citas svarīgas funkcijas (sniedz ekosistēmu pakalpojumus, nodrošinot sabiedrisko labumu; veic sociālas un kultūras darbības, saglabājot materiālās un nemateriālās kultūrvēsturiskās vērtības, kā arī ražojot reģionālos un tradicionālos produktus), to intereses nav pietiekami ņemtas vērā ES kopējā lauksaimniecības politikā (European Parliament, 2014). Eiropas Parlaments norāda, ka mazās un vidējās saimniecības, atbalstot lauku ekonomiku, ir diversificētākas, inovatīvākas un elastīgākas, un, veidojot ražotāju grupas un kooperatīvus, sniedz labumu kopienām un sabiedrībai (European Parliament, 2016).

Pašreizējās kopējās lauksaimniecības politikas īstenošana un lauksaimnieku atkarība no subsīdijām ierobežo inovāciju attīstību un kavē ilgtspējīgas pārtikas sistēmas izveidei un alternatīvu augkopības sistēmu atbalstīšanai nepieciešamo saimniekošanas darbību diversifikāciju un dažādošanu (EEB, 2017; Melece & Lakovskis, 2017). A. Bakvels ar līdzautoriem (Buckwell et al., 2017) norāda, ka ir nepieciešamas izmaiņas veidā, kādā lauksaimnieki iesaistās lauku politikas īstenošanā, un šīs izmaiņas saistītas arī ar skaidrāku mērķu un rezultātu noteikšanu, ar stimuliem inovācijām, daudzpusīgāku pieeju ainavām un integrāciju pārtikas ķēdes iniciatīvās, tostarp kopējās lauksaimniecības politikas strukturālos ieguldījumus novirzot inovācijām, produktivitātei, cilvēkkapitālam, tirgvedības uzlabošanai, kvalitatīvai ražošanai un plašākai lauku diversifikācijai. Lai gan saimnieciskās darbības diversifikācija ir lauku attīstības galvenais virzītājspēks, kas fokusēts uz modernizāciju un inovācijām, tomēr kopējās lauksaimniecības politikas investīciju piesaistes iespējas atbilstīgi ES regulu nosacījumiem pārsvarā ir saistītas ar zemes

izmantošanas problēmām (Dax & Oedl-Wieser, 2016), un tas ierobežo lauku ekonomikas dažādošanu.

Viedā specializācija radikāli maina valsts politiku attiecībā uz lauku inovācijām (da Rosa Pires et al., 2014). Pētnieki (Dargan & Shucksmith, 2008, p. 281) norāda, ka «inovācija tradicionāli valsts politikas limenī tiek saprasta kā tehnoloģiskā inovācija, kas pārsvarā rodas pilsētvidē zinātnisko izstrāžu rezultātā universitātēs un pētniecības iestādēs un tiek tālāk nodota uzņēmējiem». Viņi uzsver, ka šādas inovācijas lauku videi ir svešas, un tāpēc inovatīva ekonomikas attīstība laukos ir jāsaista ar sociālo inovāciju (veicinot vietējās saiknes un kolektīvo mācīšanās kultūru) un kultūras inovāciju (uzlabojot lauku vidi). Agrākā specializācijas politika, kas bija saistīta ar jaunu tehnoloģiju ieviešanu lauksaimniecībā, nespēja atrisināt lauku attīstības izaicinājumus. Pētījumi un pieredze liecina, ka visbiežāk lauku inovācijas saistītas ar diversifikāciju, kuras rezultātā tiek apvienotas dažādas tehnoloģijas, organizatoriskās un mārketinga stratēģijas (da Rosa Pires et al., 2014).

Lauku attīstībai nozīmīga ir plašāka inovāciju koncepcija un inovāciju darbības jomas paplašināšana, kas ietver dažādus inovācijas naratīvus — zinātnes un tehnoloģiju, ekoloģijas, sociālo un pārmaiņu (da Rosa Pires et al., 2014). Būtisku demogrāfisko izmaiņu, akūtu vides problēmu un risku novēršanai laukos ir nepieciešama inovācijās balstīta attīstības politika, kur sociālās un kultūras inovācijas ir galvenais resurss plašāka spektra inovāciju veidošanā (da Rosa Pires et al., 2014).

Sasaistot vides un sabiedrības pārmaiņas, sociālekoloģiskā koncepcija piedāvā inovatīvus un piemērotus instrumentus vides, ekonomisko (lauksaimnieku un lauku iedzīvotāju ienākumu pieauguma) un sociālo jautājumu risināšanai, tādējādi veicinot lauku turpmāku ilgtspējīgu attīstību (Daniel et al., 2012; Tancoigne et al., 2014; Bennett et al., 2015; Scholte, Teeffelen, & Verburg, 2016; Andersen, 2017). Lai apmierinātu sabiedrības vajadzības, veiksmīgos inovatīvos projektos un risinājumos tiek integrēti dabas resursi un kultūrvēsturiskais mantojums tiek apvienots ar jaunām tehnoloģijām (da Rosa Pires et al., 2014). Turpmāk tekstā aplūkotas dažas sociālās inovācijas (precīzāk, jautās — sociālās, vides jeb ekoloģiskās un organizatoriskās inovācijas) un to ieviešana Latvijā. Šīs inovācijas ir: 1) ekosistēmu pakalpojumi agrovīdes pasākumu ietvaros; 2) bioenerģijas un biomasas ražošana; 3) lokālās pārtikas sistēmas jeb isās pārtikas ķēdes.

Sociālo inovāciju potenciāls ilgtspējīgai lauku attīstībai

Ir atzīts, ka mūsdienu ekonomiskā sistēma, kurā ekonomiskā izaugsme nenodrošina sociālo labklājību, ir radījusi

vairākas sarežģītas un neatliekamas sociālās problēmas (OECD, 2011; Benneworth et al., 2013). Sociālo inovāciju izpētes aktualitāte izriet no vairākiem

faktoriem: 1) arvien pieaugoša interese par sociālajām inovācijām, un tā ir saistīta ar sabiedrības un atsevišķu tās locekļu (individu) labklājības apdraudētību (Harayama & Nitta, 2011), it īpaši ilgtspējīgas attīstības kontekstā (OECD, 2011); 2) neatliekamās sociālās problēmas, kas saistītas ar vides (tostarp dabas) piesārņojuma un degradācijas tendencēm un no tām izrietošajām klimata izmaiņām (Benneworth et al., 2013; Milner-Gulland et al., 2014; Kotiaho & Moilanen, 2015); 3) lauku teritoriju iedzīvotāju labklājības samazināšanās (Bertolini, Montanari, & Peragine, 2008), it īpaši Centrāleiropā un Austrumeiropā (Copus & de Lima, 2014) u. tml. Turklāt tiek uzsvērts, ka pētījumiem par sociālajām inovācijām lauku teritorijās un kopienās jeb lauku sabiedrībās Eiropā nav pievērsta pietiekami liela vērība un tos ir nepieciešams aktivizēt (Jenson & Harisson, 2013).

Lai gan daudzi pētnieki norāda, ka, ņemot vērā sociālo inovāciju daudzdimensiālo raksturu, vēl joprojām nav vienošanās par sociālo inovāciju definīciju ne akadēmiskajā vidē, ne arī starptautiskajās institūcijās (Bock, 2012; Science Communication Unit, 2014; TEPSIE, 2014). Eiropā sociālās inovācijas tiek raksturotas šādi: sociālās inovācijas ietver jaunas idejas un risinājumus, kuru mērķis ir atrisināt sociālās vajadzības un problēmas (Science Communication Unit, 2014; TEPSIE, 2014). Turklāt jaunās idejas, institūcijas vai darba metodes risina sociālās vajadzības, t. sk. vides vajadzības, efektīvāk un ilgtspējīgāk nekā pašreizējās pieejas (Phills, Deiglmeier, & Miller, 2008, p. 39; Reeder et al., 2012, p. 7). Tās tiek ieviestas ar programmu, projektu un uzņēmumu, kā arī ar investīciju palīdzību (Reeder et al., 2012), un radītā vērtība jeb ieguvumi galvenokārt ir sabiedrībai kopumā, nevis tikai atsevišķām personām (Phills, Deiglmeier, & Miller, 2008; OECD, 2011).

Sociālās inovācijas var izpausties dažādās formās un veidos: produkts, ražošanas process, tehnoloģija, pakalpojums, uzņēmējdarbības modelis, ideja, princips, likumdošanas akts, sociālā kustība, intervence vai to kombinācija (Phills, Deiglmeier, & Miller, 2008; Caulier-Grice et al., 2012). Kopumā sociālo inovāciju sociālie rezultāti ir cilvēka vai vides labklājības (*well-being*) uzlabošana (Choi & Majumdar, 2015). Viena no sociālo inovāciju risināmām problēmām ir vides problēmas (Science Communication Unit, 2014), piemēram, vides saglabāšana un ilgtspēja (Phills, Deiglmeier, & Miller, 2008). Vides problēmām jeb risināmiem jautājumiem ir tendence pastāvīgi mainīties un attīstīties, un ir nepieciešamas adaptīvas un dinamiskas pieejas, kas palīdzētu nodrošināt sociālās inovācijas, ja darbojas relatīvi mazas sociālās grupas un uzkrātā pieredze vides un ilgtspējīga dzīvesveida jomā jānodod citām sabiedrības grupām un kopienām (Science Communication Unit, 2014).

Lielākā daļa vides ieguvumu, piemēram, bioloģiskās daudzveidības saglabāšana un ekosistēmu pakalpojumi, ir sabiedriskie labumi, kam nav noteiktas monetārās vērtības jeb cenas (TEEB, 2008). Šie sabiedriskie labumi tiek apmaksāti jeb kompensēti ražotājiem ar sabiedriskā finansējuma

palīdzību. Ekosistēmu pakalpojumi ir daudzveidīgi, un tos var iedalīt četrās kategorijās: 1) apgādes pakalpojumi vai ekosistēmas, kas nodrošina pārtiku, koksni, medikamentus un citus noderīgus produktus; 2) regulējošie pakalpojumi, piemēram, klimata regulēšana, augsnes erozijas un plūdu ierobežošana; 3) atbalsta pakalpojumi, piemēram, apputeksnēšana, augsnes veidošanās un ūdens attīrīšana; 4) kultūras pakalpojumi, kas ir estētiski, garīgi vai rekreatīvi un nodrošina gan nemateriālus, gan materiālus labumus, piemēram, ekotūrisma objektus (Scherr & McNeely, 2009).

Visbeidzot, varbūt vairāk nekā citās nozarēs lauksaimniecība un lauksaimniecības pārtikas sistēma saskaras ar tādu problēmu atdzimšanu, kas ilgtermiņā pievērš uzmanību lauksaimniecības inovācijām, un tās ir: pielāgošanās klimata pārmaiņām (lauksaimniecība ir ekonomikas nozare, kuru šis pārmaiņas skar visvairāk); ilgtermiņa saistību pieaugums sakarā ar bioloģiskās daudzveidības un dabas resursu apsaimniekošanu; valsts lomas strukturāla pārskatīšana (reģionalizācija) un publisko/privāto attiecību pārveidošana (Touzard et al., 2015). Šie sarežģītie jautājumi pastiprina nepieciešamību turpmāk lauksaimniecības inovācijas sasaistīt ar vides un sabiedrības prasībām, tādējādi veicinot starpnozaru inovācijas, kas risinātu aktuālos jautājumus, piemēram, lauksaimniecība un vide, lauksaimniecība un nodarbinātība, lauksaimniecība un veselība (Coudel et al., 2012).

Novērtējot sociālo inovāciju potenciālu lauku teritorijās, redzams, ka to nozīme ir plašāka nekā vienkāršu cilvēku sociālo vajadzību apmierināšana. Tajā ir ietverti daudzi izaicinājumi, piemēram, energoefektivitāte un drošība, nodrošinātība ar pārtiku, nevienlīdzības palielināšanās, nabadzības līmeņa pieaugums, nestabila ekonomika, ilgtermiņa bezdarbs, darbvieta pārvietošana, klimata pārmaiņas, vides degradācija u. tml. Šo izaicinājumu risinājums sniegs labumu sabiedrībai kopumā.

Lauksaimniecības ainavas, kuras daudzi zinātnieki ir nosaukuši par kultūras ainavām (Daniel et al., 2012; Andersen, 2017), ir pamats dažādu sociālo inovāciju radišanai (Melece, 2015; Garcia-Llorente et al., 2016; Maes et al., 2016). Šo inovāciju attīstība ir saistīta ar dažādiem uz sabiedrību orientētiem pakalpojumiem un ar uzņēmējdarbību, kas var uzlabot gan cilvēku labklājību, gan lauku iedzīvotāju, tostarp lauksaimnieku, ienākumus. Piemēram, ainavu saglabāšana rada iespējas uzņēmējdarbības attīstībai laukos, bet arī sniedz ieguldījumu sabiedrības veselībai, piemēram, nodrošinot fizisko un garīgo labklājību (Coutts & Hahn, 2015).

Populārākās lauku saimniecību daudzfunkcionālās un diversifikācijas darbības, kas vienlaikus ir gan sociālās, gan ekoloģiskās inovācijas, jo piedāvā ekosistēmu pakalpojumus (Melece, 2015; Melece, Šēna, 2016), ir šādas: ilgtspējīga vai videi draudzīga lauksaimniecība (bioloģiskā vai integrētā lauksaimniecība); lokālās pārtikas sistēmas jeb īsās pārtikas piegādes ķēdes; tūrisms, viesmīlība; rekreācija un veselības veicināšana; fiziskās aktivitātes

un izklaide; sociālā vai aprūpes lauksaimniecība; izglītība, rehabilitācija; vairākas tūrisma formas (lauku saimniecību, kultūras, kulinārijas tūrisms); kooperācija un sadarbība.

Agrovides pasākumi ekosistēmu pakalpojumu nodrošināšanai

Kaut gan zinātnieku un ekspertu vidū nav vienprātības par ekosistēmu pakalpojumu definīciju, tomēr viedoklis un pārliecība, ka ekosistēmu funkcijas nodrošina

ekosistēmu pakalpojumus, kas sniedz cilvēkiem un sabiedrībai tiešu un netiešu sabiedrisko labumu, ir akceptēts globālajā Eiropas limenī (Bennett et al., 2015; Maes et al., 2016; Scholte, Teeffelen, & Verburg, 2016; Andersen, 2017). Dabas, ekosistēmu un cilvēku attiecības un savstarpējā mijiedarbība ir sarežģīta un daudzdimensionāla, sociālekoģiskās attiecības (Tancoigne et al., 2014; Bennett et al., 2015; Maes et al., 2016) ietver sociālos, kultūras, ekonomiskos un vides aspektus (Daniel et al., 2012; Duru et al., 2015).

Ar ekosistēmu pakalpojumiem ir saistīta bioloģiskās daudzveidības saglabāšana, kas nodrošina cilvēku labklājību, tostarp iztiku. Pēdējā laikā arvien vairāk tiek uzsvērtā ainavu nozīmība un ainavas saistība ar cilvēku vajadzību apmierināšanu (Daniel et al., 2012). Bioloģiski daudzveidīga ainava veidojas vidi saudzējošas un daudzfunkcionālas lauksaimnieciskās darbības rezultātā, un tā sniedz iespēju diversificēt lauku saimniecību darbību (Sepp, 2012; Tancoigne et al., 2014; Bennett et al., 2015). Lauksaimniecības un mežsaimniecības ainavas nodrošina ekosistēmu pakalpojumus (pārtikas ieguve, bioloģiskās daudzveidības saglabāšana, pielāgošanās klimata pārmaiņām u. tml.), kā arī piedāvā iespējas to daudzveidīgai izmantošanai, lai gūtu ienākumus un nodrošinātu darbvieta (Maes et al., 2016; Andersen, 2017).

Gan pētnieki, gan eksperti un politikas veidotāji atzīst, ka ainavas, tostarp kultūrainavas, Eiropā ir apdraudētas. Pieaugot pārtikas pieprasījumam un tehnoloģiskajam progresam, intensīvi pieaugusi liela mēroga lauksaimnieciskā ražošana produktīvās lauksaimniecības zemēs. Savukārt zemes pamešana novērojama platībās, kas ir mazāk piemērotas intensīvai lauksaimniecībai (Tieskens et al., 2017). Gan lauksaimniecības intensifikācija, kas palielina lauksaimniecības produkcijas ražošanu, gan zemes pamešana negatīvi ietekmē ekosistēmu pakalpojumu klāstu, tostarp kultūras pakalpojumus. Tas savukārt samazina laukos iespēju piedāvāt preces un pakalpojumus, kas balstīti kultūras ekosistēmu pakalpojumos, — kultūrvēsturiskās ainavas, kultūras mantojumu (Tieskens et al., 2017).

Lauku attīstības kontekstā sociālās inovācijas ir instruments, ar kura palīdzību dažādos sociālos, ekonomiskos un vides izaicinājumus ir iespējams pārvērst jaunus risinājumus (produktos, pakalpojumos, modeļos,

tirgus, procesos utt.), kas būtu efektīvāki nekā pašreizējie un atbilstu cilvēku un sabiedrības sociālajām un ekonomiskajām vajadzībām. Tiek uzsvērts, ka šādas sociālās inovācijas var veidoties arī kā jauns princips, ideja, tiesību akts, sociāla kustība vai to kombinācija (Pisano, Lange, & Berger, 2015), radot jaunas vai uzlabotas dabas un vides resursu izmantošanas iespējas (García-Llorente et al., 2016). Lauku attīstībai un sabiedrībai nepieciešamo sociālo inovāciju pamatā ir ekonomisko, sociālo un vides aspektu mijiedarbība. Sociālās inovācijas, kas saistītas ar vides problēmu risināšanu, piemēram, ekosistēmu pakalpojumu nodrošināšana, ir orientētas uz cilvēka labklājības uzlabošanu (Melece, 2015).

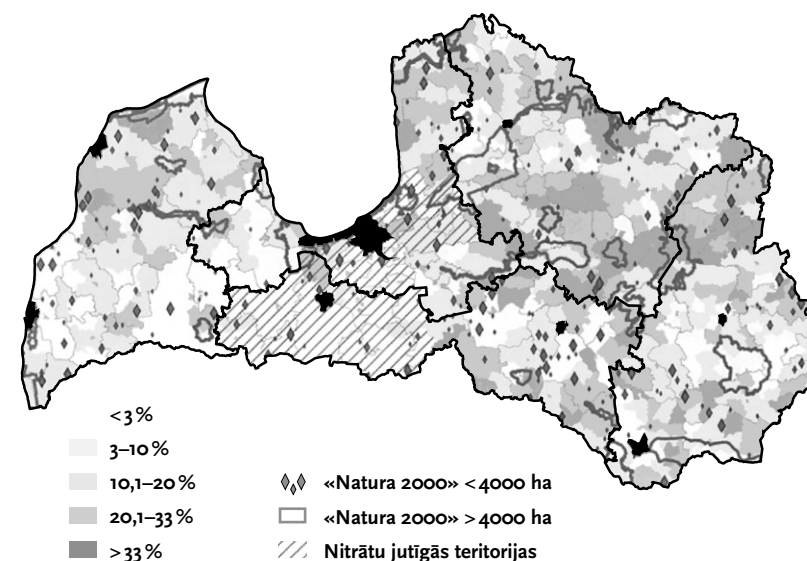
Par sociālajām inovācijām uzskata dažādus sociālekonomisko un kultūras vajadzību risinājumus, kas saistīti ar ilgtspējīgas attīstības ekonomiskajiem un vides aspektiem, piemēram, videi draudzīgas lauksaimniecības prakses (bioloģiskā lauksaimniecība) ievērošanu un ģimeņu vai mazo lauku saimniecību saglabāšanu (Patiás et al., 2016; Melece & Lakovskis, 2017).

Bioloģiskās daudzveidības saglabāšanai lauksaimniecībā Eiropā tika izstrādāts bioloģiskās daudzveidības rīcības plāns, kur lauku attīstības programmā tika integrētas galvenās prioritātes: atbalsts tādas videi draudzīgas lauksaimniecības prakses veicināšanai, kas tieši vai netieši dod labumu bioloģiskajai daudzveidībai; atbalsts ekoloģisko infrastruktūru uzturēšanai un uzlabošanai. Lai lauksaimnieki savā lauksaimniecības zemē aizsargātu un uzlabotu vidi, lauku attīstības programmas 2. asi ir paredzēts pasākumu kopums, to skaitā – agrovides pasākumi. Tie līdztekus labas lauksaimniecības prakses ievērošanai paredz maksājumus lauksaimniekiem par papildu pakalpojumiem – par agrovides saistību ievērošanu un papildu pasākumu īstenošanu.

Tā kā Latvijā nosacījumi pasākumiem netika konkretizēti pa jomām vai darbībām, Latvijas Lauku attīstības programmas 2007.–2013. gadam (LAP 2007–2013) rezultāti liecina, ka agrovides pasākumi netika īstenoti «Natura 2000» teritorijās, kurās ainavu noturībai ir vislielākā nozīme, kā arī nitrātu jutīgās zonās (1. attēls).

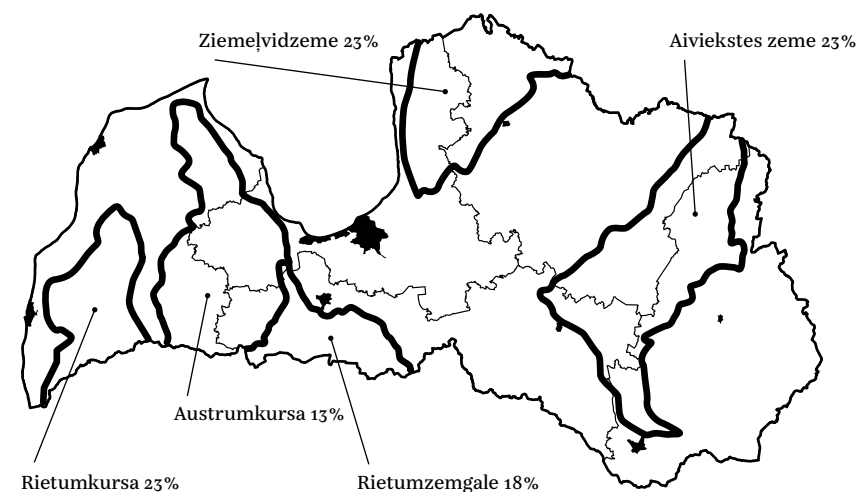
ES regula (European Commission, 2013a) paredz, ka no 2015. gada pastāvīgo zālāju platība attiecībā pret kopējo lauksaimniecībā izmantojamās zemes (turpmāk – LIZ) platību nedrīkst samazināties par vairāk nekā pieciem procentiem. Tomēr Latvija nav pieņēmusi stingrus noteikumus un nav veikusi darbības, lai palielinātu pastāvīgo zālaugu platību, īpaši teritorijās, kurās notiek intensīva lauksaimniecības kultūru audzēšana. Latvijā «Natura 2000» teritorijās 40–80% no ES svarīgākajām pļavu platībām nebija pienācīgi pārvaldītas (Melece & Lakovskis, 2014). Turklāt LIZ izmaiņu telpiskā analīze par 2007.–2012. gadu liecina arī par ievērojamu pagaidu pļavu samazinājumu. Pagaidu pļavu īpatsvars laika posmā no 2007. līdz 2012. gadam ir pieaudzis tikai piecās pašvaldībās un mazāk nekā par 5%; sešās pašvaldībās nav

1. attēls. Agrovides pasākumu ieviešanas platību īpatsvars Latvijas novados un nozīmīgākās vides mērķa teritorijas 2013. gadā

(Melece & Lakovskis, 2017)

2. attēls. Graudaugu platību īpatsvars vidēji Latvijas aizsargājamo ainavu platībās 2013.–2016. gadā

(Melece & Lakovskis, 2017)

reģistrētas izmaiņas, bet citās pašvaldībās pagaidu pļavu īpatsvars ir samazinājies, īpaši Pierīgas reģionā.

Novērtējot graudaugu īpatsvaru augsekā, tika izvēlēts četru gadu periods un analizēts labības klātbūtnes vidējais rādītājs šajā laikā. Rezultāti liecina, ka kultūraugu struktūrā novērojama relatīvi augsta graudaugu daļa augstvērtīgo vai aizsargājamo lauksaimniecības ainavu teritorijās, kurās ir augsts ainavu noturības risks (2. attēls). Jāatzīmē, ka graudaugu proporcija trīs aizsargājamās ainavās ir augstāka (23%) nekā visā Latvijas teritorijā vidēji (19%).

Laika posmā no 2007. līdz 2013. gadam vērojama negatīva tendence attiecībā uz lauksaimniecības ainavu ilgtspējību vai noturību — samazinājās atbalsta saņēmēju (lauksaimnieku) skaits un palielinājās LIZ platība uz vienu saimniecību. Šī tendence liecina, ka ievērojams skaits mazo saimniecību pārtraukušas nodarboties ar lauksaimniecību vai lauksaimniecisko ražošanu. Šāds process nav labvēlīgs ainavu saglabāšanai, jo mazajām saimniecībām raksturīga ekstensīva ražošana, un tāpēc tās var nodrošināt bioloģisko un lauksaimniecības ekosistēmu daudzveidību, kā arī uzturēt ļoti vērtīgu un pievilcīgu ainavu.

Augu sugu un šķirņu skaita samazināšana izraisa bioloģiskās daudzveidības samazināšanos, jo daudzveidīgāka zemsedze (t. sk. kultūru dažādība) rada lielāku dzīvotņu skaitu dažādu sugu taksoniem. Pētnieki (Goulson et al., 2006; Fahrig et al., 2011) uzsver bioloģiskās daudzveidības, tai skaitā kultūraugu daudzveidības, saglabāšanas nepieciešamību lauksaimniecības ainavās.

Kopumā var secināt, ka mūsdienās lauksaimniecība saskaras ar vairāku veidu pretrunīgām prasībām, kuras būtu jāpilda, lai sniegtu lielāku skaitu ekosistēmu pakalpojumu. Pirmajā grupā ietilpst tā dēvētie nodrošināšanas pakalpojumi, kuru mērķis ir piegādāt plašu lauksaimniecības produktu (preču) klāstu. Šīs preces ir, piemēram, pārtika, dažādi biomasas materiāli, ģenētiskie resursi, koksne u. c. Lai to nodrošinātu, ir nepieciešams efektīvi intensificēt ražošanu, piemēram, palielināt neorganiskā mēslojuma izmantošanu, aizstāt mazāk produktīvas tradicionālās šķirnes ar produktīvākām, paplašināt aramzemes platības utt. Otrā grupa ietver daudzfunkcionālus ekosistēmu pakalpojumus, kuri nodrošina ilgtspējīgu attīstību un kuru esamībā ir ieinteresēti arī lauksaimnieki (vismaz tālredzīgi domājošie saimnieki). Tie ir pakalpojumi, kas samazina augsnes eroziju un emisijas, novērš gaisa un ūdens piesārņojumu, saudzē apputeksnētājus, kā arī ietver dažādas darbības, kas paredzētas, lai saglabātu dabas un vides resursus, ekosistēmu funkcionālās spējas, jo īpaši bioloģisko daudzveidību. Turklāt, lai nodrošinātu lauku teritorijas galveno ekosistēmas pakalpojumu — ainavu, būtiski svarīga ir abu bioloģiskās daudzveidības veidu — savvaļas un agrobioloģiskās daudzveidības — saglabāšana.

Pašreizējā ES agrovides politika galvenokārt ir vērsta uz vides un ainavu mērķu sasniegšanu, mazāk domājot par sociālo un cilvēkkapitāla

pavairošanu (Mills, 2012). Lielāka izpratne par agrovides pakalpojumu sociālajiem ieguvumiem ļautu līdztekus vides mērķiem veiksmīgāk panākt arī sociālos ieguvumus (Mills, 2012; Prager, 2015). Savukārt sociālie instrumenti, piemēram, sadarbība (kooperācija) un koordinācija, kas vairo sociālo un cilvēkkapitālu, agrovides pasākumu pārvaldībā ļautu sasniegt labākus rezultātus, it īpaši, ja tiktu ieviesta vairāku limenu pārvaldība (Prager, 2015). Vietējās sabiedrības ietekmi uz dabas resursu saglabāšanu (Holmes, 2013), tai skaitā lauksaimnieku sadarbību, kolektīvo iniciatīvu un pārvaldību, ļoti ierobežo pašreizējais ES regulējums, kas nosaka ekosistēmu (agrovides) pakalpojumu mērķus augstākā līmenī, tie pieļauj tikai nelielu elastīgumu vietējo īpatnību ievērošanā (Prager, 2015).

Bioenerģijas ražošana

ES politikas nostāja ir, ka atjaunojamie energoresursi, tostarp bioenerģija, palīdz

mazināt klimata pārmaiņas, sekmēt ilgtspējīgu attīstību, aizsargāt vidi un uzlabot iedzīvotāju veselību, kā arī mazināt enerģijas atkarību. Turklāt atjaunojamo energoresursu enerģija kļūst arī par iekļaujošas ekonomikas izaugsmes virzītāju, radot darbvietas. Turklāt tiek atzīts, ka inovācijas piesārņojuma mazināšanai, t. sk. siltumnicefeka gāzu emisiju samazināšanai, ir sociālās inovācijas (Bergman et al., 2010), un tās ietver atjaunojamās enerģijas, t. sk. bioenerģijas, ražošanu (Knicker, Tisenkopfs, & Peter, 2009; Levidow, 2011).

Bioenerģijas ražošana saistīta gan ar pozitīvo, gan arī ar negatīvo ietekmi. Pozitīvo ietekmi raksturo potenciālie ieguvumi: lauksaimniecības diversifikācija; lauku ekonomikas stimulēšana un nabadzības samazināšana; pārtikas cenu paaugstināšanās un lauksaimnieku ienākumu palielināšanās; infrastruktūras attīstība un nodarbinātības paaugstināšanās lauku teritorijās; mazākas siltumnicefeka gāzu emisijas; palielinātas investīcijas lauksaimniecības zemju uzlabošanai; ieņēmumi no meža un lauksaimnieciskās izcelsmes atliekām; enerģijas atkarības samazināšana un vietējās enerģijas ražošanas diversifikācija, it īpaši lauku teritorijās; piekļuve tirai enerģijai, kas iegūta mazos un vidējos uzņēmumos (FAO, 2008).

Ja enerģijas kultūras tiek audzētas degradētās augsnēs, tad to audzēšana potenciāli var pozitīvi ietekmēt bioloģisko daudzveidību ekosistēmās tās atjaunošanas vai dabas vides funkciju saglabāšanas ceļā.

Bioenerģijas ražošanas negatīvo ietekmi apliecina vietējās pārtikas pieejamības samazināšanās, jo enerģētisko augu plantācijas aizvieto zemnieku saimniecības, tāpat to apliecina paaugstinātas pārtikas cenas, paaugstināts pieprasījums pēc lauksaimniecības zemēm, samazināta bioloģiskā daudzveidība, paaugstinātas siltumnicefeka gāzu emisijas, palielināts piesārņotāju skaits, augstākas enerģijas izmaksas, palielināta koksnes ieguve (tā veicina meža ekosistēmu degradāciju), mazo lauku saimniecību aizvietošana

ar lauksaimniecības zemes īpašumu un ienākumu koncentrēšanos, augsnes kvalitātes un auglības samazināšanās enerģētisko augu intensīvas audzēšanas rezultātā (FAO, 2008; Fargione et al., 2009). Būtiski ir vēl šādi potenciāli negatīvie aspekti: 1) bioloģiskās daudzveidības samazināšanās (augšnes faunas sastāva izmaiņas; draudi bezmugurkaulniekiem — bitēm un citiem apputeksnētājiem; mugurkaulnieku, it īpaši putnu, bioloģiskās daudzveidības samazināšanās), kultūraugu daudzveidības samazināšanās (lauku platību palielināšanās), introducēto svešzemju vai hibrīdo augu (hibrīdo apšu, ātraudzīgo kārkļu šķirņu, miskanšu u. c.) neprognozējamā ietekme; 2) mazo saimniecību skaita samazināšanās un lauku «iztukšošanās»; 3) lauksaimniecības zemes cenas paaugstināšanās un pieejamības samazināšanās; 4) pārtikas pašnodrošinājuma (drošības) un kvalitātes samazināšanās; 5) ētiskie apsvērumi (pārtikas iznīcināšana). Pētnieki pauž viedokli, ka vides un ekosistēmu degradācija raisa lielas bažas par pašreizējo biomasas un enerģijas programmu ilgtspējību (Abbasi, T. & Abbasi, S., 2010).

Eiropas Komisija (European Commission, 2009) katrai dalībvalstij ir noteikusi obligāto mērķi — noteiktu kopējo enerģijas patēriņu no atjaunojamās enerģijas avotiem —, kurš jāsasniedz līdz 2020. gadam, Latvijai šis rādītājs ir 40%. Lai gan starpposmā noteiktais ietaupījuma rādītājs 34,1% Latvijā tika pārsniegts par 1,7% (mūsu valstī tas sasniegta 35,8%), ES ilgtspējīga mērķa sasniegšana ir apdraudēta.

Pamatojoties uz politikas pamatnostādņem, Latvijā tika īstenots plašs un daudzveidīgs pasākumu kopums atjaunojamo energoresursu, tostarp bioenerģijas, atbalstam. Lai novērtētu enerģijas jeb enerģētisko kultūru audzēšanas ietekmi, tika izvēlēti šādi kultūraugi: rapsis (biodizelim), kukurūza zaļmasai (biogāzei) un kvieši, kurus pārsvarā eksportē, jo tos izmanto bioetanola ražošanai un to cena ir augsta. Viens no Eiropas Savienības, tai skaitā Latvijas, bioenerģijas tiesiskā regulējuma mērķiem ir nodrošināt biomasas ilgtspējīgu ražošanu, neatstājot negatīvu ietekmi uz zemes izmantošanu. Galvenās bažas, kas saistītas ar enerģijas augu audzēšanu, ir bioloģiskās daudzveidības samazināšanās (Pang, Mortberg, & Brown, 2014). Par to zinātnieki brīdināja jau kopš bioenerģijas nozares pirmsākumiem (Dauber et al., 2012). Jāuzsver, ka arī kultūraugu ģenētiskajai daudzveidībai ir būtiska nozīme, lai uzturētu un paaugstinātu lauksaimnieciskās ražošanas līmeni, kā arī, veicinot augsnes bioloģisko daudzveidību, uzlabotu augsnes struktūru un auglību (Tilman, Reich, & Isbell, 2012). Šajā kontekstā būtiska ir augsekas, kultūraugu maisījumu un pastāvīgo augseku (piemēram, ilggadīgo zālāju) izmantošana (Werling et al., 2014, p. 1655). Ņemot vērā lauksaimniecības dinamisko raksturu, vienam no politikas galvenajiem uzdevumiem ir jābūt tādas lauksaimnieciskās prakses veicināšanai, kas nevis samazina, bet paaugstina bioloģisko daudzveidību, kā arī nodrošina dabiskāku, tai skaitā mozaikveida, lauksaimniecības dzīvotņu atjaunošanos (Fahrig et al., 2011).

1. tabula. Atbalsta indikatori enerģijas kultūrām Latvijā 2007.–2009. gadā

Indikators	2007	2008	2009
Atbalsta likme, EUR/ha	32,0	45,0	45,0
Deklarētās platības, tūkst. ha	35,6	19,1	17,1
LIZ īpatsvars, %	3,0	1,6	1,5

(Melece, Krievina, & Spoge, 2016)

Pēdējos gados bioenerģija ir visstraujāk augošais atjaunojamās enerģijas avots Eiropā (European Biomass Association, 2010). Pētnieki (Bentsen & Felby, 2012; Qin, Zhuang, & Chen, 2012) uzsver, ka pašlaik bioenerģija pārsvarā tiek ražota no tām lauksaimniecības kultūrām, kuras izmanto pārtikai, piemēram, no rapša. Tas rada ētiskas problēmas, jo ražošanā izmantotie zemes, ūdens un enerģijas resursi varētu tikt izmantoti pārtikas ieguvei (Pimentel et al., 2009; Tilman et al., 2009).

Agroekosistēmu bioloģiskā daudzveidība paaugstina lauksaimniecības kultūru produktivitāti (Tilman, Reich, & Isbell, 2012), turklāt šai daudzveidībai ir būtiska nozīme agroekoloģiskajos procesos, jo tiek nodrošinātas dažādās lauksaimnieku un sabiedrības vajadzības, sniedzot ekosistēmu pakalpojumus, piemēram, pievilcīgas lauku ainavas rekreācijai un tūrismam (Bergmann, Colombo & Hanley, 2008; Power, 2010).

Lai novērtētu enerģijas kultūru audzēšanas ietekmi uz ekosistēmām un sociālekonomiskiem rādītājiem, tika veikta atbalsta pasākumu analīze, ietekmes izvērtēšana uz sējumu un LIZ struktūru, augsnes kvalitāti, kā arī tika pētīta potenciālā ietekme uz apputeksnētājiem.

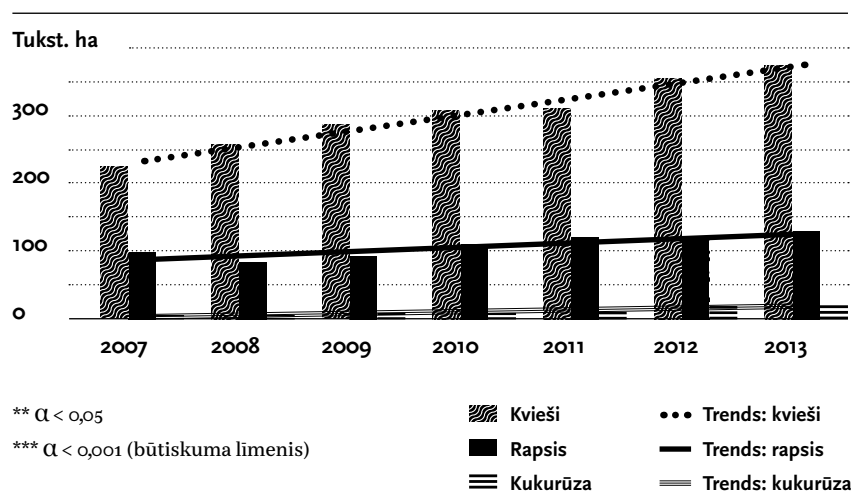
Laika posmā no 2007. līdz 2009. gadam saskaņā ar ES tiešo atbalsta maksājumu sistēmu lauksaimnieki bija tiesīgi pieteikties uz atbalstu enerģijas kultūru audzēšanai. Atbalsta maksājumi tika ieviesti, lai palīdzētu attīstīt bioenerģijas nozari (1. tabula). Tomēr, ņemot vērā nozares attīstību, jo īpaši lielo pieprasījumu starptautiskajos tirgos, kā arī saistošu ES mērķu noteikšanu attiecībā uz biodegvielas īpatsvaru kopējā transporta enerģijas patēriņā, valsts atbalsts kopš 2010. gada tika pārtraukts (Melece, Krievina, & Spoge, 2016).

Saskaņā ar Direktīvu 2009/28/EK valsts atbalsta biodegvielas ilgtspējīgu ražošanu. Tas nozīmē, ka jānodrošina vismaz 35% (no 2017. gada 1. janvāra — 50%) siltumnīcefekta gāzu emisiju ietaupījumi; nedrīkst veicināt zemes platību ar augstu bioloģisko daudzveidību samazināšanos; kā arī zemes

3. attēls. Ziemas kviešu, rapša un kukurūzas platību dinamika Latvijā 2007.–2013. gadā

$$y = 23,693x + 206,99^{***} \quad y = 6,6x + 81,129^{**} \quad y = 2,7429x + 0,4857^{***}$$

$$R^2 \text{ kvieši} = 0,9772 \quad R^2 \text{ rapsis} = 0,7533 \quad R^2 \text{ kukurūza} = 0,8209$$

** $\alpha < 0,05$ *** $\alpha < 0,001$ (būtiskuma līmenis)

(CSP datubāzes dati)

2. tabula. Kviešu, rapšu un citu kultūru platību izmaiņas Latvijā 2007.–2013. gadā (tūkst. ha)

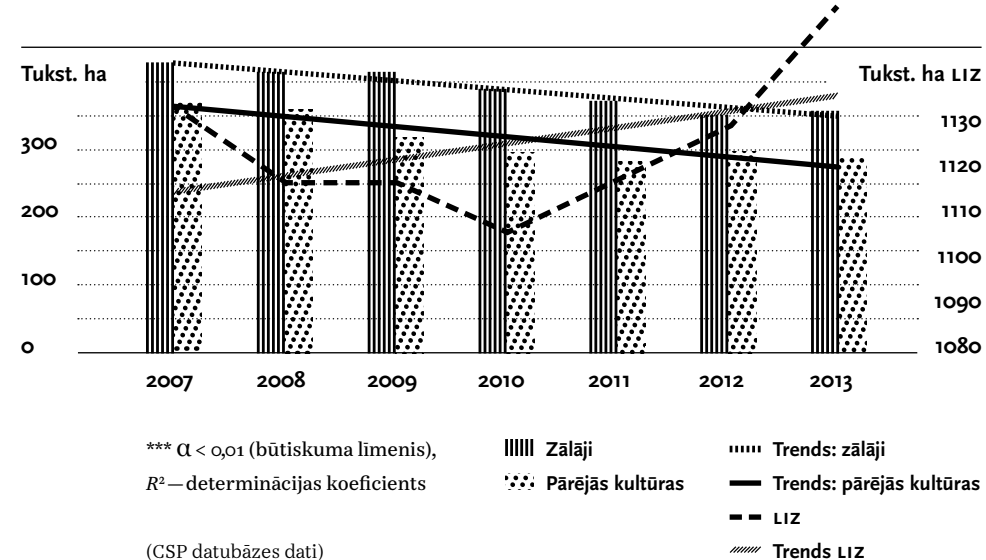
Kultūra	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	'13/'07
Kvieši	224,6	256,6	285,7	307,6	311,3	354,7	371,8	1,7
Rapsis	99,2	82,6	93,3	110,6	121,3	117,5	128,2	1,3
Ilggadīgie zālāji	427,1	413,1	413,7	387,3	370,8	351,4	356,7	0,8
Pārējās	375,3	359,2	319,3	297,2	283,3	298,5	289,8	0,8
Kopā	1126,2	1111,5	1112	1102,7	1086,7	1122,1	1146,5	1,0

(CSP datubāzes dati)

4. attēls. Ilggadīgo zālāju, pārējo kultūru (citas, izņemot ziemas kviešus, rapsi, kukurūzu un ilggadīgos zālājus) un LIZ platību dinamika Latvijā 2007.–2013. gadā

$$y = -13,482x + 442,51^{***} \quad y = -14,782x + 376,64^{***} \quad y = 2,9464x + 1107,3$$

$$R^2 \text{ zālāji} = 0,9369 \quad R^2 \text{ pārējās} = 0,7851 \quad R^2 \text{ LIZ} = 0,1973$$

*** $\alpha < 0,01$ (būtiskuma līmenis), R^2 – determinācijas koeficients

(CSP datubāzes dati)

platības, kuru augsnes ir ar augstu oglekļa uzkrājumu (*soil carbon storage*), nedrīkst izmantot kultūrām, kas paredzētas biodeģvielas biomasas ražošanai (European Commission, 2009). Tāpēc kopš 2011. gada Latvijā ir ieviesti ilgtspējības kritēriji un valsts sertificēšanas shēma, kas paredz lauksaimniekiem uzrādīt apstiprinājumu, ka viņu izaudzētās biodeģvielas izejvielas ir iegūtas kritērijiem atbilstošās platībās. 2011. gadā sertificēti 29,5 tūkst. ha, kas aizņem 2,4% no kopējās aramzemes platības.

Laika periodā no 2007. līdz 2013. gadam būtiski un statistiski ticami pieaugušas kviešu, rapša un kukurūzas platības (3. attēls), kaut gan kopējo apstrādātās aramzemes platību pieaugums ir niecīgs un nebūtisks (4. attēls). Kviešu platības Latvijā periodā no 2007. līdz 2013. gadam pieaugušas 1,7 reizes (2. tabula), turklāt statistiski būtiski ($\alpha < 0,001$) (3. attēls). Rapša platības šajā periodā ir pieaugušas 1,3 reizes, un pieauguma tendence ir statistiski ticama ($\alpha < 0,05$). Šo divu kultūru platību pieaugums ir noticis uz pārējo kultūru rēķina (2. tabula), jo kopējais izmantotās LIZ apjoms ir palicis praktiski nemainīgs. Tajā pašā periodā (2007.–2013. g.) novērojama ļoti negatīva tendence, jo būtiski (statistiski ticami) ir samazinājušās ilggadīgo

3. tabula. Papuves platību īpatsvara izmaiņas Latvijas reģionos 2007.–2012. gadā (%)

Reģions	2007	2008	2009	2010	2011	2012	R ²	Būtisk.
Kurzeme	0,8	0,6	0,7	0,7	0,6	0,4	-0,86	$\alpha < 0,05$
Latgale	0,9	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	-0,95	$\alpha < 0,01$
Pierīga	0,8	0,5	0,6	0,6	0,5	0,3	-0,82	$\alpha < 0,05$
Vidzeme	1,0	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	-0,91	$\alpha < 0,01$
Zemgale	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	-0,92	$\alpha < 0,01$

(CSP datubāzes dati)

zālāju un pārējo kultūraugu platības (4. attēls). Tas liecina par gan par agro-bioloģiskās, gan dabas bioloģiskās daudzveidības samazināšanos un ainavu kvalitātes (pievilcīguma) pazemināšanos.

Ilggadīgie zālāji veicina bioloģisko daudzveidību, ierobežo kaitēkļu izplatību un nodrošina apputeksnētājiem labvēlīgu dzīvotni, tādējādi sniedzot vērtīgu ieguldījumu lauksaimnieciskajā ražošanā (Gaujour et al., 2012; Werling et al., 2014). Vienlaikus arī papuve ir vērtīgs biotops bioloģiskās daudzveidības uzlabošanai (Sircely & Naeem, 2012), un tā ir nozīmīga augsnes struktūras un auglības saglabāšanā (Aguilera et al., 2013). Papuves platību īpatsvara izmaiņas un izmaiņu tendenču novērtējuma apkopojums redzams 3. tabulā.

Ņemot vērā, ka Latvijā, it īpaši Zemgalē un Kurzemē, kā arī Pierīgā, ir samazinājies ne tikai ilggadīgo zālāju un pļavu, bet arī papuvju platību īpatsvars, un šī tendence ir statistiski ticama, ir apdraudēta bioloģiskās daudzveidības un lauku ainavu saglabāšanās.

Arī kviešu platību īpatsvara paaugstināšanās rada draudus gan bioloģiskajai daudzveidībai un ainavu saglabāšanai, gan videi kopumā, jo optimālas augu sekas nenodrošināšana rada augsnes auglības samazināšanās un ūdens piesārņošanās draudus. Augu sekas neievērošana palielina nepieciešamību paaugstināt minerālmēslojuma devas, kā arī kaitēkļu savairošanas rezultātā palielināt pesticīdu lietošanas intensitāti (Melece, Šēna, 2016).

Neizmantotās LIZ īpatsvars Latvijas reģionos samazinājies pavisam nedaudz (par 1–3%) visos reģionos, izņemot Latgali, bet tieši tur LIZ īpatsvaram ir vislielākā nozīme, ņemot vērā, ka Latgalē ir augstākais bezdarba

4. tabula. Kukurūzas zaļmasas īpatsvara tendences Latvijas reģionos 2004.–2012. gadā (%)

Reģions	2007	2008	2009	2010	2011	2012	R ²	Būtisk.
Kurzeme	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,8	0,80	$\alpha > 0,05$
Latgale	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,75	$\alpha > 0,05$
Pierīga	0,3	0,3	0,4	0,5	0,9	1,8	0,85	$\alpha < 0,05$
Vidzeme	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,5	0,69	$\alpha > 0,05$
Zemgale	0,5	0,5	0,6	0,6	1,3	1,8	0,88	$\alpha < 0,05$

(Melece et al., 2015)

limenis — 10,6% (Melece, Šēna, 2016) — un zemākie ienākumi no lauksaimniecības — 477 eiro/mēnesī, kas ir 82% salīdzinājumā ar vidējo rādītāju valstī un tikai 69% no ienākumiem Zemgalē (Melece, Šēna, 2016).

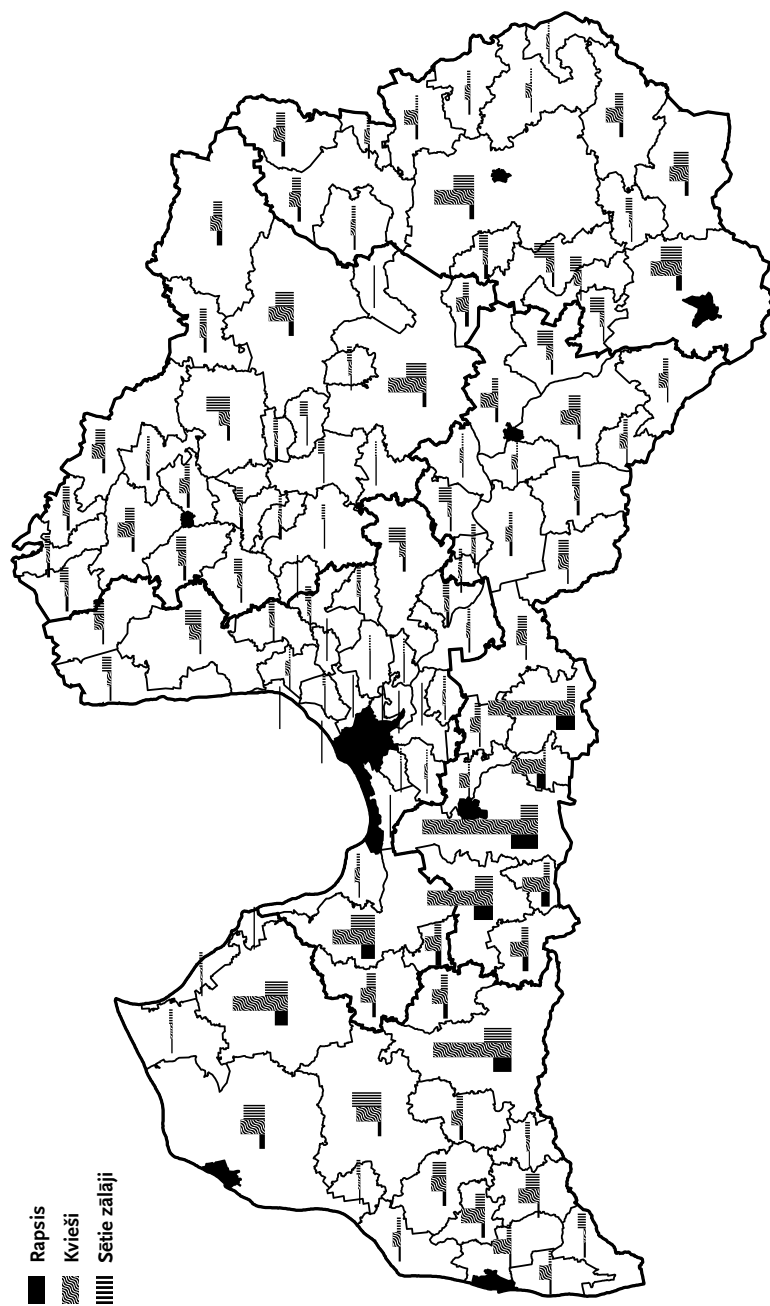
Par to, ka enerģijas kultūras (rapsis un kukurūza zaļmasai) pārsvarā tiek audzētas teritorijās, kurās ir augstākā augsnes auglība, liecina telpiskās analīzes rezultāti (5. attēls).

Latvijā kukurūzas zaļmasas sējumu platība 2013. gadā bija 20,4 tūkst. ha, salīdzinājumā ar 2007. gadu (5,1 tūkst. ha) tā ir pieaugusi 4 reizes. Tomēr reģionu griezumā ir ievērojamas atšķirības. Vislielākais kukurūzas zaļmasas īpatsvars ir Zemgalē un Pierīgā — 1,8%, bet pārējos reģionos tas ir ievērojami zemāks. Tāpat Zemgalē un Pierīgā novērota statistiski ticama kukurūzas zaļmasas īpatsvara pieauguma tendence salīdzinājumā ar periodu no 2007. līdz 2012. gadam (4. tabula). Jāatzīmē, ka Zemgalē, kur ir novērojams visaugstākais īpatsvara pieaugums, ir visauglīgākās augsnes, un tur notiek intensīva lauksaimniecības produkcijas ražošana (Melece et al., 2015).

Tas, ka kukurūzas platību īpatsvara pieaugums ir saistīts ar bioenerģijas (biogāzes) ražošanu, ir redzams 6. attēlā — platību pieauguma tendences ir saistītas ar biogāzes iekārtu izvietojumu.

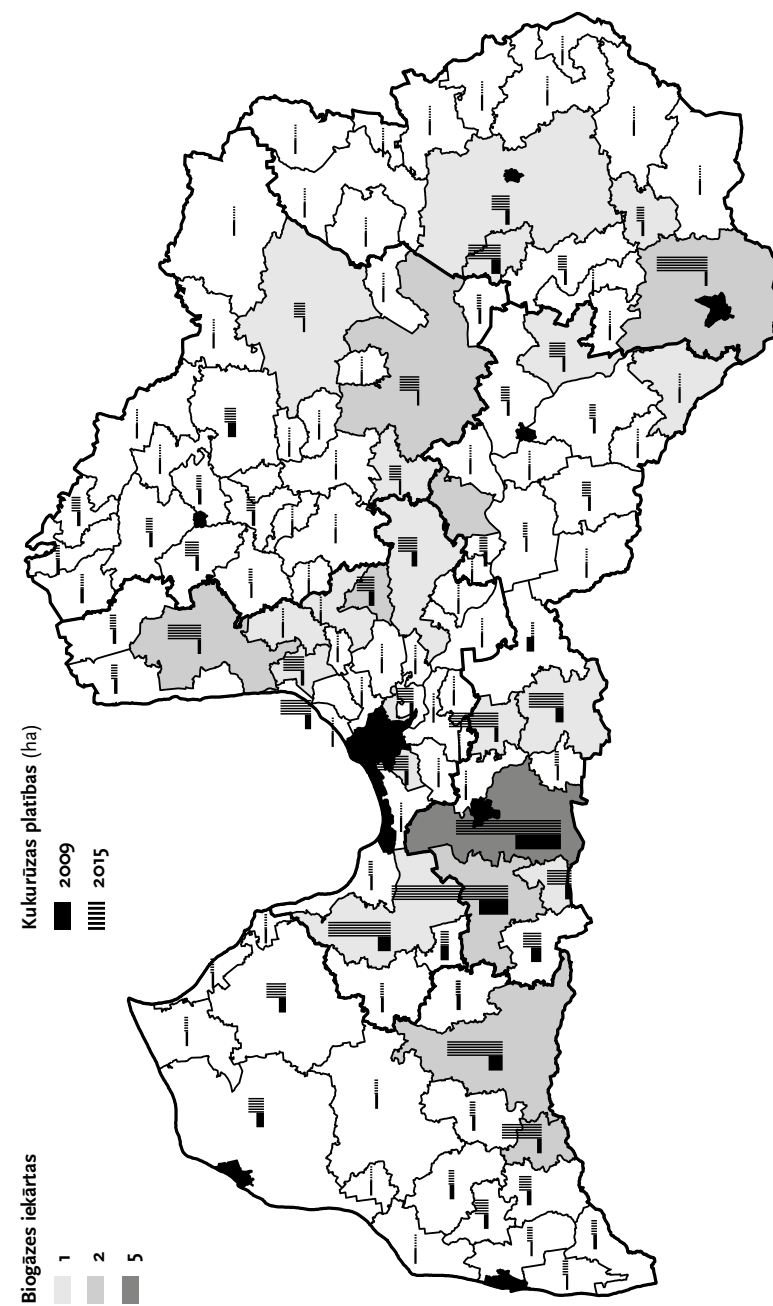
LIZ struktūras izmaiņas ietekmē gan mājas bišu, gan savvaļas apputeksnētāju (kameņu, ziedmušu u. c.) skaita izmaiņas. Apputeksnētāji ir īpaši nozīmīgi lauksaimniecības produkcijas ieguvē, un to skaita samazināšanās apdraud pārtikas nodrošinājumu (Aizen et al., 2009). Visbūtiskākā ietekme apputeksnētāju skaita samazināšanā ir lauksaimnieciskās ražošanas intensifikācijai, kas ir saistīta: 1) ar pieaugošu pesticīdu daudzumu izmantošanu,

5. attēls. Rapša, kviešu un sēto zālāju platības (ha)
Latvijas novados 2015. gadā

(Lauku atbalsta dienesta datubāzes nepublicētie dati)

6. attēls. Biogāzes iekārtu izvietojums 2015. gadā un zaļmasai paredzēto
kukurūzas platību izmaiņas Latvijas novados 2009.–2015. gadā

(Lauku atbalsta dienesta datubāzes nepublicētie dati)

it īpaši rapša un kukurūzas sējumos (Henry et al., 2012; Krupke et al., 2012); 2) ar kultūraugu daudzveidības samazināšanos jeb monokultūru īpatsvara palielināšanos (Aizen et al., 2009).

Latvijā 2012. gadā graudaugu sējumos izmantotas 598 tonnas pesticīdu jeb 1,04 kg/ha. Rapša platībām izmantotas 181,3 tonnas pesticīdu jeb vidēji 1,54 kg/ha (Centrālā statistikas pārvalde, 2013). Centrālās statistikas pārvaldes 2013. gada apsekojuma rezultāti liecina, ka visintensīvāk augu aizsardzības līdzekļus graudaugiem lauksaimnieki lietoja ziemas kviešu audzēšanai — 1,51 kg pesticīdu vienam sējumu hektāram; ziemas miežu sējumos — 1,41 kg/ha, bet vasaras kviešu laukos — 0,89 kg/ha. Savukārt ziemas un vasaras rapša sējumos šis rādītājs sasniedza 1,75 kg un 1,29 kg vienam hektāram, bet auzu, griķu un graudaugu mistru sējumos pesticīdu izlietojums vienam sējumu hektāram bija ievērojami mazāks. Turklāt jāatzīmē, ka augstākas pesticīdu devas tiek izmantotas tajās saimniecībās, kurās ir lielākas platības, piemēram, līdz 20 ha lielās saimniecībās ziemas kviešiem izlieto 2,5 reizes mazāk pesticīdu uz vienu ha nekā saimniecībās ar platību virs 500 ha, ziemas rapsim šī starpība ir 1,8 reizes.

Parasti kviešu un rapša audzēšanā tiek izmantotas lielākas slāpekļa devas, un daļa slāpekļa tiek zaudēta izskalošanās rezultātā (Palmieri et al., 2014), tas kļūst par ūdens piesārņojuma avotu. Arī Latvijā novērots paaugstināts slāpekļa mēslojuma lietojums (Reķis, 2011), it īpaši Zemgalē, kur salīdzinājumā ar Vidzemi un Latgali slāpekļi tiek izmantots attiecīgi 4,4 un 6,5 reizes vairāk.

Slāpekļa minerālmēsli lietošanas rezultātā rodas gandrīz trešdaļa no visām amonjaka emisijām — 2014. gadā tie bija 26,9% no visām lauksaimniecības sektora amonjaka emisijām. Apkopojot CSP datus par slāpekļa minerālmēsli izmantošanu graudaugiem un rapsim (pārrēķinot 100% augu barības vielās) laikā no 2007. līdz 2015. gadam (5. tabula), redzams, ka 2015. gadā vislielākais slāpekļa minerālmēsli izmantošanas īpatsvars ir graudaugiem — 79% gadā un rapsim — 13%. Turklāt pēdējos divus gadus graudaugiem tas ir pieaudzis — kopš 2012. gada pieaugums ir 7 procentpunkti.

Vērtējot, kurā saimniecību grupā koncentrējusies lielākā daļa (īpatsvars) no graudaugu platībām, redzams, ka 69% no visām graudaugu platībām apsaimnieko saimniecības, kurās ir vairāk par 100 ha. Turklāt 45% no graudaugu platībām apsaimnieko saimniecības, kurās graudaugu sējumu ir vairāk par 300 ha. Tas liecina par to, ka lielākās uz tirgu orientētās augkopības saimniecības rada lielāko dabas resursu un vides apdraudējumu.

Biedrības «Zemnieku saeima» vadība ir paudusi bažas par straujo biogāzes staciju skaita pieaugumu Latvijā, jo zemniekiem samazinās pārtikas produktu audzēšanai un ražošanai paredzētās platības, kā arī strauji paaugstinās zemes nomas maksa (Kalns, 2012). Patlaban vidēji 70% lauksaimnieku nomā papildu zemes platības, bet biogāzes staciju projektu īstenotāju

5. tabula. Slāpekļa minerālmēsli izmantošana 2007.–2015. gadā graudaugu un rapša sējumos, pārrēķinot 100% augu barības vielās (%)

Kultūra	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Graudaugi	72	73	73	70	70	72	70	79	79
Rapsis	20	19	15	20	20	20	21	15	13
Kopā	92	92	88	90	90	92	91	94	92

(CSP datubāzes dati)

piedāvātās summas pārsniedz reālo tirgus cenu. Līdz ar to zemnieki zaudē iespēju audzēt pārtikas izejvielas, piemēram, graudus. Tāpēc «Zemnieku saeima» uzskata, ka biogāzes rūpniecām ir jānosaka stingrāka kontrole, tostarp attiecībā uz izejvielu ilgtspējas kritēriju ievērošanu.

Gan biogāzes, gan biodeģvijas ieguvē tiek izmantotas pārtikas (graudi un rapsis) un lopbarības (kukurūza) kultūras. Tas izraisa arī ētiskas dabas problēmu. Ņemot vērā, ka pasaulē arvien vairāk pieaug pārtikas cenas, un tas savukārt rada pārtikas nodrošinājuma problēmas daudzos pasaules reģionos, pārtikā izmantojamo graudu sadedzināšana biogāzes ražošanai vai izmantošana satiksmes līdzekļu motoru eļļas iegūšanai nešķiet ētiska no vispārcilvēcisko vērtību viedokļa (Thompson, 2012).

Kopumā var secināt, ka enerģijas kultūraugu audzēšana Latvijā ir radījusi monokultūru platību pieaugumu, agrobioloģiskās daudzveidības samazināšanos, kā arī papuvju un ilggadīgo zālāju platību īpatsvara samazināšanos, un tas viss apdraud ekosistēmu pakalpojumu pieejamību, bioloģiskās daudzveidības un ainavu saglabāšanos. Turklāt palielināta slāpekļa minerālmēsli un pesticīdu lietošana rapša un graudaugu, it īpaši kviešu, sējumos negatīvi ietekmē apputeksnētājus un rada vides piesārņojumu (slāpekļa noplūžu radītu ūdens piesārņojumu, siltumnicefakta gāzu un amonjaka emisiju).

Latvijā būtu nepieciešams atbalstīt tādas biomasas izmantošanu, kas ir videi draudzīga, piemēram, notekūdeņu, kūtsmēsli, organisko rūpniecības un komunālo (sadzīves) atkritumu, tostarp pārtikas atkritumu, izmantošanu. Pašreizējā situācija bioloģisko kultūru audzēšanā un arī zemes izmantošanā ir pretrunā ar ES bioenerģijas politiku, kas ir orientēta uz neizmantošās LIZ vai «lieko» zemju izmantošanu bioenerģijas izejvielu ražošanā, kā arī ar dabas resursu saglabāšanas un vides kvalitātes uzlabošanas politiku (bioloģiskā daudzveidība, lauku ainavas, augsnes auglība, ūdens piesārņojums u. tml.) un lauku attīstības veicināšanu, it īpaši reģionos ar zemāku attīstības līmeni.

Kaut arī atbalsta pasākumi enerģijas kultūrām kopš 2010. gada ir atcelti, lauku attīstības politikas tiešmaksājumu un agrovides maksājumu saņemšanas nosacījumi nav ierobežojuši lielo graudkopības saimniecību izvēli audzēt enerģijas kultūras. Enerģijas kultūru audzēšana lielajiem lauksaimniekiem ir sniegusi peļņu no kviešu un rapša eksporta, vienlaikus radot ekosistēmu pakalpojumu kvantitātes un kvalitātes pazemināšanos lauku teritorijās.

Lokālās pārtikas sistēmas jeb isās pārtikas ķēdes

Eiropas Savienībā joprojām ir saglabājies Eiropas lauksaimniecības daudzfunkcionālais modelis, kas ievēro pārtikas nodro-

šināšanas neatkarību, ilgtspēju un lauksaimnieku un patērētāju vajadzības. Eiropas Komisija (European Commission, 2013b) norāda, ka pašreizējā kopējā lauksaimniecības politika apdraud šāda modeļa turpmāku pastāvēšanu. Turklāt vēlme paaugstināt konkurētspēju, tostarp veicināt eksportu, nodrošinot zemākās cenas, efektīvizējot saimniecisko darbību un atbalstot specializētu un reģionāli koncentrētu ražošanu, nedrīkst būt kopējās lauksaimniecības politikas vienīgais mērķis. Lai uzņēmumi paaugstinātu konkurētspēju un spētu pretoties lielo tirdzniecības ķēžu diktātam (netaisnīgiem līguma nosacījumiem), ir jāveicina un jāatbalsta daudzveidīga un lauku reģioniem raksturīga kvalitatīvu preču ražošana.

Nelielu uzņēmumu konkurētspēja jāsekmē, veicinot isās pārtikas ķēdes un lauksaimnieku vai ražotāju apvienību piekļuvi patēriņa tirgiem. Jāatzīmē, ka Latvijas stratēģiskajos un programmatiskajos dokumentos konkurētspējas paaugstināšana un eksporta veicināšana ir noteiktas kā galvenais mērķis.

Lokālo pārtikas sistēmu jeb iso pārtikas ķēžu ekonomiskos, vides un sociālos ieguvumus raksturo dažādi aspekti: 1) sociālie — nodarbinātība, vietējo kopienu un sabiedrību stiprināšana, inovatīvas pārvaldības formas u. tml.; 2) kultūras — kultūras un nacionālais mantojums, amatniecība, kultūras un lauku ainava u. tml.; 3) vides — bioloģiskās daudzveidības saglabāšana, vides piesārņojuma un siltumnīcefekta gāzu emisiju samazināšana (isākas pārtikas ķēdes, vides un dabas resursu saudzēšana, bioloģiskā lauksaimniecība); 4) pārtikas pašnodrošinājums u. c. (Melece, 2014). Mazāka mēroga sistēmas var uzlabot lauksaimniecības un ekosistēmu daudzveidību ainavā, bet ar liela mēroga lauksaimniecību saistītai monokultūru audzēšanas praksei ir negatīva ietekme uz vidi un dabas resursiem (Jensen, 2010). Mazākas saimniecības, kas veido lielāko daļu ražotāju vietējās pārtikas sistēmās, ražo dažādākus produktus, izmantojot lielāku kultūru, sugu un šķirņu dažādību, t. i., nodrošina lielāku lauksaimniecības augu un dzīvnieku bioloģisko daudzveidību (Jensen, 2010; Donkers, 2014). Jaunākās iniciatīvas vietējo pārtikas sistēmu attīstībā ir tādas, kurās liela nozīme ir patērētāju–ražotāju attiecībām

(Lagane, 2015), piemēram, patērētāju iegādes grupas, kas pārtikas produktus iegādājas tieši no primārajiem ražotājiem/lauksaimniekiem, it īpaši bioloģiskajiem lauksaimniekiem. Šādas patērētāju grupas — tiešās pirkšanas pulciņi — darbojas arī Latvijā (Tiešā pirkšana, b. g.).

Eiropas Komisijas (European Commission, 2013b) ziņojumā Padomei un Eiropas Parlamentam par vietējās lauksaimniecības un tiešās tirdzniecības marķēšanas shēmu sniegta šādas aktuālo jēdzienu definīcijas:

- isās pārtikas piegādes ķēdes — pārdošanas veids, kad lauksaimnieks savus produktus pārdod patērētājam, izmantojot samazinātu starpnieku skaitu;
- lokālās pārtikas sistēmas — pārtikas ražošana, pārstrāde, tirdzniecība un patēriņš notiek salīdzinoši nelielā ģeogrāfiskajā teritorijā.

Jāatzīmē, ka vēl joprojām šīs definīcijas nav oficiāli akceptētas, un līdz ar to vienotas definīcijas nav. Turklāt daudzi pētnieki un eksperti vienkāršības labad abus nosaukumus apvieno, izvēloties vienu vai otru (Melece & Krievina, 2015). Jāatzīmē, ka nav arī vienotas termina «vietējā teritorija» definīcijas. Lai gan dažādos avotos norādīts, ka šis termins nozīmē salīdzinoši nelielu ģeogrāfisko apgabalu, nav vienprātības par attālumu no ražošanas vietas, tas variē 20–100 km robežās (European Commission, 2013b).

Lokālās pārtikas sistēmas ir jāveicina, piešķirot prioritāti kvalitātei, videi, ētikai, kultūrai, sociālajām saiknēm un kopībai (European Commission, 2013b). Vietējā pārtika piedod jaunu nozīmi pārtikas kvalitātei, kur papildus pārtikas drošībai un uzturvērtībai tiek uzsvērtas arī tādas īpašības kā kultūras mantojums, vietējās vērtības un uzticības veicināšana starp ražotāju un patērētāju (Rytönen, 2016). Lokāliem produktiem ir raksturīgi vietējie resursi un saistība ar vietējo kultūru, vēsturi, tradīcijām, kā arī būtiskas ir ainavu un cilvēku materiālās un nemateriālās saites. Šo produktu inovācijas procesā svarīga ir kolektīvās rīcības mobilizēšana un vietējo zināšanu apguve (Rytönen, 2016).

EP Reģionu komiteja (Committee of the Regions, 2011) norāda, ka, īstenojot kopējo lauksaimniecības politiku pēc 2013. gada, vairāk līdzekļu jāpiešķir nodarbinātībai, lauksaimniecības un pārtikas ražošanas ilgtspējīgai attīstībai, vietējo pārtikas sistēmu atbalstam. Vietējām pārtikas sistēmām piemīt vairākas priekšrocības.

Ekonomiskās priekšrocības — vietējā lauksaimniecība un pārtikas ražošana nodrošina darbvietas, sekmē vietējā potenciāla attīstību un uzlabo teritorijas tēlu; vietējās pārtikas iegāde trīs reizes palielina kopienas ieņēmumus un vietējo ražotāju ienākumus, kā arī palielina nodarbinātību.

Sociālās priekšrocības — vietējās pārtikas sistēmas veido ciešas patērētāju un ražotāju attiecības un izpratni, nodrošina produkta izsekojamību

un veicina sociālo kohēziju. Vietējo produktu tirdzniecības vietas veicina sabiedrības integrāciju.

Ekoloģiskās priekšrocības — vietējās pārtikas sistēmas izmanto ilgtspējīgākas ražošanas metodes, nepieciešama salīdzinoši mazāka transportēšana (mazāka «pārtikas jūdze» — ar produktu saistītā oglekļa dioksīda emisija) un tiek izmantotas videi draudzīgākas metodes.

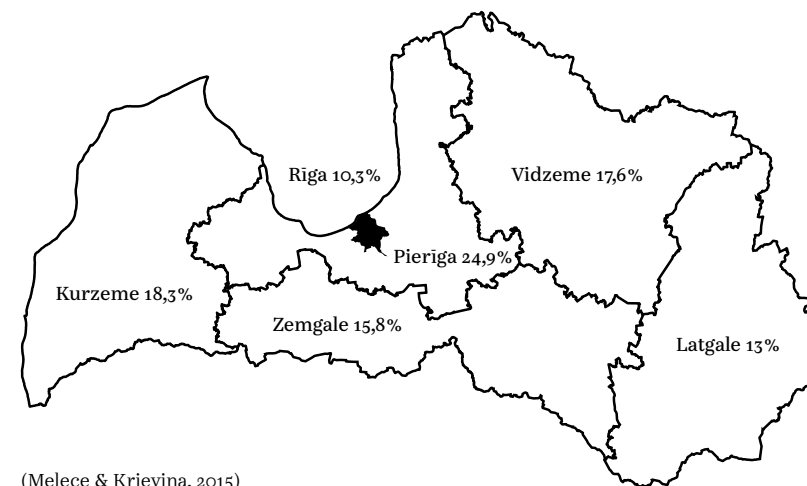
EP Reģionu komiteja uzskata, ka vajadzētu ieviest jaunu logotipu un kopīgu simboliku, ar ko apzīmēt vietējos pārtikas produktus, kā arī izveidot vietējo produktu identitātes zīmi (Committee of the Regions, 2011). EK (European Commission, 2013b) atzīmē, ka brīvprātīga kvalitātes apzīmējuma izmantošana ir efektīvs līdzeklis, kas ļautu lauksaimniekiem sniegt informāciju par viņu radīto produkta pievienoto vērtību un nodrošinātu šo papildu centienu atlidzināšanu, norādot, ka juridisku apsvērumu dēļ brīvprātīgs kvalitātes apzīmējums neietvertu logotipu/simbolu, bet gan tikai tekstu.

Latvijā ir īstenotas dažas iniciatīvas un aktivitātes, kas atbalsta vietējo pārtikas sistēmu attīstību (Melece, 2014; Melece & Krievina, 2015). Tās ir saistītas ar dažāda lieluma un teritoriālās piederības pārtikas ražotāju — vietējo lauksaimnieku un amatnieku — apvienošanu, piemēram, biedrībā «Pārtikas amatnieki». Projekts «Vietējais identitātes produkts (VIP) Ilgtspējīgas atbalsta sistēmas Eiropas kopienām» (*Local Identity Product — LIP*) ar zīmolu «Vietējais identitātes produkts (VIP)» ir izveidots, lai pārstāvētu visu veidu lauku saimniecības un uzņēmumus. Asociācija «Lauku ceļotājs» izveidojusi zīmolu «Lauku labumi», kas vieno visdažādāko veidu un nozaru saimniecības un uzņēmumus laukos, kuri uzņem apmeklētājus un piedāvā savus ražojumus. Tāpat vietējo pārtikas sistēmu ir iespējams atbalstīt, izveidojot vietējās pārtikas mārketinga un pārdošanas kooperatīvus, kuros piedalās mazie pārtikas ražotāji un zemnieki. Piemēram, lauksaimniecības pakalpojumu kooperatīvā sabiedrība «Saime» ir uzsākusi mazumtirdzniecības tīkla «Maxima» projektu.

Lielākā nepilnība ir tā, ka Latvijā uz mazajiem pārtikas ražotājiem un mājražotājiem attiecas tādas pašas higiēnas prasības kā uz industriālajiem ražotājiem. Pretēji EP un EK rekomendācijām nav piemēroti ES regulā paredzētie atvieglojumi, nav elastīgas pieejas. Trūkst nacionālo noteikumu, kas regulētu higiēnas prasības pārtikas mājražotājiem. Eksistē tikai vadlinijas, kas nosaka prasības un regulē pašmāju produkciju, un uz šiem produktiem attiecas gandrīz tādi paši ES regulu nosacījumi kā uz lielo ražotāju produktiem. Turklāt Pārtikas un veterinārā dienesta (PVD) amatpersonas interpretē labas higiēnas prakses vadliniju ieteikumus atšķirīgi. Ari EK (European Commission, 2013b) norāda, ka ES tiesību aktos ir ietverts elastīgums attiecībā uz higiēnas prasībām mazajiem pārtikas ražotājiem, tomēr tas dalībvalstīs, tostarp Latvijā, netiek pilnībā izmantots.

Citās ES valstīs ir pieņemti mazo pārtikas ražotāju darbību reglamentējoši akti, piemēram, Ungārijā 2006. gadā tika pieņemti noteikumi

7. attēls. Reģistrēto mājražotāju īpatsvars Latvijas reģionos (%)

(Melece & Krievina, 2015)

mazajiem ražotājiem, lai atvieglotu pārtikas higiēnas nosacījumus fiziskām personām, kas ražo un pārdod produktus mazos daudzumos; un 2010. gada regulas grozījumi palielināja pārdošanas apjomu un ļāva mazajiem ražotājiem, kas dzīvo jebkurā valsts daļā, pārdot savus produktus galvaspilsētā (Balazs, 2012). Ņemot to vērā, ES noteikumi kavē īsu pārtikas piegādes ķēžu attīstību, un daudzos gadījumos ir pierādīts, ka ES dalībvalstu limeni ir iespējams pielāgot regulas vienā un tajā pašā Eiropas regulatīvajā sistēmā (Galli & Brunori, 2013).

Eiropas Komisija (European Commission, 2013b) norāda, ka pārtikas un ēdināšanas nozare ir viena no prioritārajām nozarēm saistībā ar videi draudzīgu tā saukto zaļo publisko iepirkumu. Tāpēc, lai publiskās sabiedriskās ēdināšanas iestādes nodrošinātu ar vietējo pārtiku, valsts institūcijām būtu jāizmanto inovatīvas pieejas, kas ļautu lauksaimniekiem piedalīties iepirkumos. Tomēr ir nepieciešama arī pašu lauksaimnieku aktīva iesaistīšanās — viņiem būtu jāorganizējas un jāizmanto dažādi sadarbības modeļi, lai varētu kopīgi piedalīties publiskā iepirkuma konkursos.

Latvijā 2015. gada sākumā PVD reģistrēto mājražotāju skaits sasniedza 1287, un to lielākā daļa darbojās netālu no Rīgas (Pierīgas rajonā — 24,9 %) un Rīgā (10,3 %) (7. attēls).

Mājražotāju iesaistīšanās dažādu produktu ražošanā Latvijas reģionos atšķiras, tāpat atšķiras arī to saražoto produktu veidi (6. tabula).

Proporcioniāli lielākā daļa mājražotāju (57%) ir iesaistīti augu izcelsmes produktu, maizes un miltu produktu ražošanā (attiecīgi 41% un 16%), bet mazākā daļa ražo dzīvnieku izcelsmes produktus — 38% (8. attēls).

6. tabula. Mājražotāju skaits* Latvijas reģionos pa darbības veidiem 2015. gadā

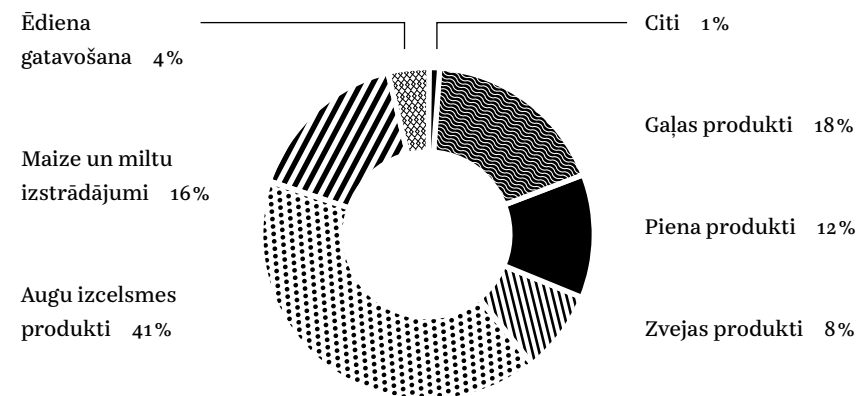
Darbības veids	Kurzeme	Latgale	Pierīga	Rīga	Vidzeme	Zemgale	Kopā
Gaļas produkti	29	37	56	13	60	29	224
Piena produkti	25	28	43	1	27	27	151
Zvejas produkti	31	13	36	1	18	7	106
Augu izcelsmes produkti	85	63	118	73	89	102	530
Maize un miltu izstrādājumi	49	20	43	39	37	23	211
Olas un to produkti				1	1		2
Dzīvnieku produkti	2	1					3
Bezalkoholiskie dzērieni		2		2		1	5
Ēdiena gatavošana	7	7	18	7	13	3	55
Kopā	228	171	314	137	245	192	1287

* Mājražotājs var būt iesaistīts vairākās darbībās. (Melece & Krievina, 2015)

Iespējams, tā iemesls ir, ka augu izcelsmes produktu ražošana ir mazāk regulēta, un tāpēc vieglāk ir reģistrēties PVD un saņemt atļauju pārdoņot produktus mazumtirdzniecības tīklā, tostarp sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumos.

Pašreizējā situācija nav labvēlīga mazo lauksaimnieku darbības diversifikācijai un ienākumu avotu dažādošanai, tostarp iesaistei vietējās pārtikas ražošanā un izplatīšanā īso pārtikas piegāžu ķēžu ietvaros, it īpaši margiņālajos reģionos un teritorijās, piemēram, Latgalē. Tā neveicina ražotāju un patērētāju sadarbību, kā arī kopienu veidošanos. Turklāt higiēnas likumdošanas daļēji nesakārtoto prasību dēļ liela daļa vietējo ražotāju ir neregistrēti (Latvijas Lauku ..., 2009; Melece & Krievina, 2015).

8. attēls. Mājražotāju skaita sadalījums pa pārtikas produktu grupām 2015. gadā

(Melece & Krievina, 2015)

Sabiedrības vērtības–ricības–slodzes un municipālā vides pārvaldība

Raimonds Ernšteins,
Jānis Kauliņš, Jānis Brizga

Viens no lielākajiem izaicinājumiem sabiedrības videi draudzīgas ricības pārvaldībā, t. sk. tieši praktiski vietējā pārvaldes līmenī un mājsaimniecībās, ir atrast optimālāko veidu, kā veicināt pozitīvas pārmaiņas individu un mājsaimniecību ikdienas ricībā, ļaujot cilvēkiem pārvarēt videi draudzīgas ricības barjeras un padarot cilvēku ikdienu videi draudzīgāku un ilgtspējīgāku. Lai gan starptautiskās un arī nacionālās aptaujās daudzi respondenti apgalvo, ka nākotnē būtu gatavi samazināt savu patēriņu, mazāk izmantot privāto autotransportu vai vairāk uzzināt par ilgtspējīgu dzīvesveidu un to uzsākt, pētniekiem un plānotājiem nav pārlicības par to, ka cilvēki bez sistēmiska atbalsta visos pārvaldes līmeņos un procesos, bez mērķgrupu sadarbības spēš izkļūt no ierastās rutīnas un savas labās vēlmes pārvērst ricībā.

Tāpēc ir būtiski izzināt, novērtēt un saistībā ar videi draudzīgu ricību tālāk attīstīt sabiedrības vērtību izpratni un orientāciju, ikdienas praktisko ricību, uzvedību un dzīvesveidu, kā arī novērtēt sabiedrības, atsevišķu individu un mājsaimniecību ietekmi uz vidi un kopējo antropogēno slodzi. Tāpat nepieciešama virzība uz sabiedrības vērtību–ricību–slodžu mijsakarību cikla attīstību videi draudzīgā veidā, proti, nepieciešama virzība uz sabiedrības vides pārvaldības attīstību un galvenokārt tieši municipālās vides pārvaldības izzināšanu un attīstīšanu. Atbilstoši valsts pētījumu programmas SUSTINNO projektam «Vides daudzveidība un ilgtspējīga izmantošana» pētījumos un ricībpolitiku priekšlikumu izstrādnes pamatakcents saskaņā ar subsidiaritātes principu tiek likts uz vietējo pārvaldes līmeni, kas atrodas iedzīvotājiem un citām interešu grupām vistuvāk, – uz vietējo pašvaldību videi draudzīgas attīstības pārvaldību. Tāpēc sabiedrības vērtību–ricību–slodžu mijsakarību cikla videi draudzīgas attīstības iespējas un nosacījumi tika izzināti un vērtēti sabiedrības pārvaldības procesa cikla pamata komponentu kontekstā: 1) vērtību attīstības plānošanas process, saturs un dokumenti; 2) to ieviešanas process un instrumenti, praktiskās videi draudzīgās ricības; 3) plānošanas dokumentu darbības un sabiedrības attīstības monitorings un uzraudzība.

Valsts un pašvaldību teritoriju un sabiedrības attīstības pārvaldības (Latvijas pārvaldes praksē vēsturiski nostiprinājies lietot terminu «attīstības plānošana», kaut tas ir tikai viens no attīstības pārvaldības procesa posmiem un instrumentiem) pamatprincipus un ikdienas praksi Latvijā nosaka normatīvā bāze, kas pamatos izstrādāta saskaņā ar ilgtspējīgas attīstības un tās plānošanas teorētiskajām nostādnēm un labo starptautisko praksi. Vadošais likums šeit ir Attīstības plānošanas sistēmas likums (Saeima, 2008). Tajā tiek noteikti plānošanas dokumentu veidi un to hierarhija un, kas ir svarīgi no pētījuma viedokļa, vairāki principi, saskaņā ar kuriem realizējama attīstības plānošana.

Sabiedrības attīstības pārvaldībai, saprotams, nepietiek nedz tikai ar likumdošanas, nedz plānošanas instrumentiem, tomēr noteikti ir jāpiemin,

ka galvenie no tiem nacionālajā pārvaldes līmenī ir ilgtermiņa attīstības plānošanas dokumenti «Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija» (LIAS 2030) un vidēja termiņa attīstības plānošanas dokumenti «Nacionālais attīstības plāns» (NAP 2020), jo to kontekstā notiek ne tikai reģionālā un vietējā plānošana, izstrādājot analogiska nosaukuma un termiņu plānošanas dokumentus, bet arī visu atsevišķo tautsaimniecības nozaru tematiskā plānošana. Būtiska un komplementāra nozīme ir arī citām pārvaldības instrumentu grupām, proti, institucionāli administratīvajiem, finanšu ekonomiskajiem, infrastruktūras un tehnoloģiskajiem, kā arī noteikti komunikācijas instrumentiem (Ernšteins, 1999). Mīnēto sešu galveno instrumentu attīstība un prasmīga un integratīva piemērošana pamatos arī nosaka sabiedrības videi draudzīgas rīcības šķēršļu mazināšanu un iespēju attīstību visām galvenajām interešu grupām un pārvaldības segmentiem.

Kvantitatīvas uzraudzības īstenošana plānošanas dokumentu ieviešanas prakses novērtēšanā un arī iespējamās teritorijas daudzveidīgās attīstības parametru regulārā noteikšanā ir viens no labas pārvaldības pamatelementiem. Tas ir principiāli būtisks process, lai nodrošinātu ilgtspējīgu attīstību arī tālākā perspektīvā, t. sk. vides pārvaldības un citu aktualitāšu integrēšanā attīstības pārvaldībā (plānošanā). Visefektīvākais veids, lai uzraudzītu pašvaldības progresu virzībā uz plānotajiem attīstības mērķiem, ir pārvaldības indikatoru sistēmas izveidošana. Latvijā indikatoru sistēmas attīstība vietējā līmenī ir tikai sākusies, un arī vienotas nacionālas vertikālās un horizontālās indikatoru sistēmas izveide pagaidām ir nākotnes jautājums, tomēr municipālās attīstības monitoringi un noteikti arī sabiedriskais monitoringi ir aktuāla prioritāte, un tāpēc šie jautājumi ir jāpēta, kā arī ir jāizstrādā un jāaprobē rīcībpolitikas priekšlikumi.

Integratīvās plānošanas principi sabiedrības attīstības plānošanā

Ilgtspējīgas attīstības plānošana ir konsekventi iestrādāta Latvijas Republikas normatīvo aktu sistēmā un attiecas uz visiem valsts pārvaldes līmeņiem. Ilgtspējī-

ba ir pirmais plānošanas princips vispārējo principu uzskaitījumā kā Attīstības plānošanas sistēmas likumā, tā Teritorijas attīstības plānošanas likumā (Saeima, 2011). Vairums pārējo principu faktiski ir papildinoši, lai ilgtspējības princips tiktu ievērots. No tiem būtiskākais savukārt ir integrācijas princips. Integrācija un ilgtspējība ir nesaraujami saistīti jautājumi; tas nozīmē, ka plānošanas dokumentam, kurš pretendē uz ilgtspējīgas attīstības plānošanas dokumenta statusu, ir jābūt pilnvērtīgi integrētam — gan iekšējās tā komponentēs (stratēģiskajos formulējumos, uzraudzības un novērtēšanas sistēmā, rīcību plānojumā utt.), gan ārēji ar citiem plānošanas dokumentiem kā horizontālā (saturiskajā), tā vertikālā (pārvaldes līmeņu) griezumā. Diemžēl šis

prasības metodiskā bāze nav pilnībā izstrādāta, savukārt normatīvajā bāzē ar integratīvātā vairāk apzīmē dažādu viedokļu un rīcību saskaņošanu, arī prioritāšu saskaņošanu ar augstāka līmeņa plānojumiem. Tā rezultātā vispārējiem kopējās attīstības plānošanas dokumentiem nereti ir nozariskās plānošanas raksturs (plānošanas objekts ir dominējoši «sadalīts» nozaru komponentēs) un to savstarpējās mijsakāribas nav pietiekami apzinātas vai sliktākajā gadījumā vispār nav konstatējamas.

Kaut gan pastāvošais normatīvais regulējums ir radījis priekšnoteikumus integrētai ilgtspējīgas attīstības plānošanai, praksē tā nereti ir deklaratīva, nav tāda pēc būtības. Attīstības mērīšana oficiālajā pašvaldību plānošanas modeli aprobežojas tikai ar uzraudzības funkciju (salīdzināšanas un prognozēšanas elementi metodiskā līmenī ir sastopami), bet neietver ne integrācijas, ne ilgtspējības aspektus. Jāpiebilst, ka ļoti maz vēribas ir vēltis ilgtermiņa jeb stratēģiskajai plānošanai; normatīvajos aktos tā apskatīta ļoti vispārīgi. Metodiskie materiāli ir vēltīti galvenokārt vidēja un īsa termiņa plānošanas dokumentiem. Tāpēc tiek piedāvāts praksē aprobēts ilgtspējīgas attīstības stratēģiskās plānošanas modelis (Ernšteins et al., 2015), kas ir principiāli balstīts integrācijas konceptā, ieskaitot mērījumu sistēmu, kurai ir funkcionāla un informatīva nozīme visos plānošanas posmos un aspektos, ieskaitot arī integrāciju starp dažādiem pārvaldības līmeņiem.

Ar integrācijas konceptu tiek saprasta īpaša pieeja attīstības plānošanai (Ernšteins et al., 2016; Lontone-Ieviņa et al., 2016), kad plānošanas procesā komplementāri tiek skatīta teritorija kā sociāli ekoloģiska sistēma, kad tiek izmantotas dažādas un komplementāras informācijas ieguves metodes, piemēram, integratīvo situāciju analīzes pētījums, un arī plānošanas objekta atsevišķās daļas tiek skatītas, ievērojot to savstarpējās saistības un mijsakāribas, bet attiecībā uz plānošanas rezultātu atsevišķās komponentes ir saistītas savā starpā, tās ietekmē un papildina cita citu, turklāt tiek ņemti vērā arī citi aspekti.

Vides nozares jeb vides pārvaldības attīstība Latvijas pašvaldībās aizvien jāskata lejupvērstās un augšupvērstās plānošanas pieejas pretstatu un iespēju kontekstā. Starptautiskajos un arī nacionālajos rīcībpoliticās ietvara dokumentos vispārārtītajai un izpildei būtiski noteiktajai vides pārvaldībai (kā vienai no ilgtspējīgas attīstības pamata dimensijām) vietējās pārvaldes plānošanas procesā un saturā ir raksturīga vides (nozares) izpratnes, plānošanas un prakses nepietiekamība, arī tā attīstības potenciāla nenovērtēšana un neizmantošana vietējai sabiedrības un teritorijas attīstībai. Atjaunotajā 2006. gada Vides aizsardzības likumā (Saeima, 2006) pašvaldībām vairs netiek pieprasīta vides nozares disciplinārā plānošana (proti, vides rīcības programmu izstrāde), un tāpēc municipālajā vides pārvaldībā visos daudzveidīgajos vides nozares sektoros var konstatēt tā saukto minimālās nepieciešamības pieeju (lai gan 2009. gadā Attīstības

plānošanas sistēmas likumā teritoriju attīstības plānošanā tiek prasīti ilgtspējības un tās dimensiju integrācijas principi). Tā sekas ir pētījumā konstatētā vides un ilgtspējības pārvaldības komponentu vāja klātesamība un savstarpēja integrācija pašvaldību ilgtermiņa plānošanas dokumentos, to ieviešanas un uzraudzības instrumentos.

Šādos apstākļos vides nozares atsevišķu plānošanu jeb t. s. disciplināro pieeju brīvprātīgi izvēlas tikai atsevišķas pašvaldības ar argumentētu ilgtermiņa perspektīvu vai pašvaldības, kas darbojas, orientējoties uz konkrētiem projektiem. Savukārt pārējās pašvaldības, izstrādājot savus obligātos attīstības plānošanas dokumentus (ilgtspējīgas attīstības stratēģiju, attīstības programmu, teritorijas plānojumu), paļaujas uz lielākā vai mazākā mērā kvalitatīvi, bet daudzviet formāli realizējamu normatīvi noteikto vides integrācijas pieeju. Teorētiski prasība pēc adekvātas integrācijas pieejas vides pārvaldībā pašvaldībās saskaras ar integratīvās plānošanas kapacitātes nepietiekamību, t. sk. atbilstošu tradīciju neesamību (ilgstoši dominējušās plānošanas nozariskās pieejas kontekstā), ar nepietiekami attīstītu integrācijas metodoloģiju un apmācības sistēmu no valsts pārvaldes puses, kā arī ar iepriekšminēto minimālās nepieciešamības pieeju no vietējās pārvaldes puses. Apkopojot veiktos pētījumus, izvērtējot pašvaldību plānošanas dokumentus (Ernšteins et al., 2015; 2016; Kauliņš, 2015) un Latvijas zinātnisko un praktisko literatūru, intervējot un diskutējot ar pašvaldību, kā arī to teritoriju, privātpersonu un uzņēmēju darbību uzraugošo reģionālo vides pārvalžu speciālistiem, jāpieņem vispārīgā situācijas problēmnostādne, ka municipālā vides pārvaldība (īpaši mazajās/lauku pašvaldībās) netiek sistēmiski un sistemātiski nedz plānota, nedz praktiski realizēta — netiek pietiekami nodrošināta starptautiski un nacionāli plānotā vides pārvaldības attīstība, ietverot gan nozariskās (disciplinārās), gan integratīvās vides pārvaldības komplementāru plānošanu un ieviešanu (Lontone et al., 2016).

Nozariskā plānošana ir tradicionāla attīstības plānošanas pieeja, skatoties attīstības procesus atsevišķo nozaru griezumā un parasti nesaistot procesus ekonomiskajā, dabas vai sociālajā vidē. Katras nozares speciālisti atsevišķi izstrādāja savas jomas attīstības plānus, bet saistības ar citām jomām bieži vien netika ņemtas vērā — nereti pat plašākas jomas apakšnozaru ietvaros. Latvijas Universitātē izstrādātajai 5P integratīvās plānošanas metodikai (Ernšteins, 1999), kas balstās uz starptautiski atzītās pieejās izveidotu 5P pārvaldības procesa cikla strukturējumu (problēmanalizē — politika — plānošana — pārvalde — pārbaude (uzraudzība)), ir izstrādāts detalizēts praktiskās realizācijas ietvars, kas praksē tika aprobežs un precizēts iepriekšējos pētījumos (Ernšteins, Kauliņš, Zilniece, 2014) sešās ļoti atšķirīgā rakstura pašvaldībās: Alojās, Aglonas, Beverīnas, Cesvaines (pirms valsts pētījumu programmas projekta uzsākšanas) un Salacgrīvas un Saulkrastu novadā (valsts pētījumu programmas ietvaros). Metodikas praktiskās realizācijas

pamatā ir visu plānošanas komponentu savstarpēja saistība un realizācijas loģika; to savstarpējā mijsakarbība veido attīstības plānojuma integratīvātāti un ir arī karkass, kas valsts pētījumu programmā izmantots ne tikai integratīvās pieejas izmantošanai attīstības plānošanā, bet arī vides pārvaldības nozares plānošanas koncepta attīstīšanai. 5P integratīvā plānošanas metodika sastāv no attiecīgo cikla posmu plānošanas soļu detalizācijas to pēctecīgā mijsakarbībā, un pašvaldību stratēģiju izstrādē šie soļi ir šādi:

1. *Problēmanalizē*, sākot ar visu sektoru un to mijiedarbības auditu, ir galvenais analītiskais instruments problēmjomu identificēšanai (P1). Integratīvo problēmjomu audits tiek veikts, katrā problēmjomā atrodot vērtības, plānošanas nodomus, izmantojamās politikas principus un iespējamās instrumentus, galvenos rīcības virzienus, indikatorus vai rezultātīvos rādītājus, kā arī aprakstot paredzamā pārvaldības cikla nodrošinājumu un izvērtējot problēmjomu savstarpējās saistības (P1).
2. *Politika*. Stratēģijas galveno elementu definēšana. Vīzija, attīstības virsmērķis un mērķi, prioritātes (P2). Prioritāšu izvēlē iespējamās divas pieejas: nozariskā, kas noteiktas nozares definē kā prioritāras (P2), un ar uzvedības modeli saistītā, kas dod priekšroku noteiktiem darbības veidiem izvēlētajā rīcības virzienā, tos nozariski neierobežojot (P3, P4). Telpiskās attīstības pamatnostādnes ir viens no stratēģijas pamatelementiem (prasīts normatīvi), kas attīstības aspektus izskata telpiskā griezumā (P2).
3. *Plānošana*. Ilgtermiņa rīcības virzieni izriet no mērķiem, kuri ir jārealizē un kuri veido «juntu» vidēja termiņa plānošanas dokumentam — attīstības programmai (teritorijām) vai politikas pamatnostādņēm (nozaru plānošanā) (P3).
4. *Pārvalde*. Rīcības un investīciju plāna priekšlikumu izstrāde, sākotnēji nekritiski definējot priekšlikumus ar prāta vētras metodi. Pēc tam ieteiktās rīcības sadala pa integratīvajām problēmjomām, atmetot acīmredzami neatbilstošās vai nerealizējamās un atkārtoti sijājot, vērtējot finanšu avotu iespējas un veidojot attīstības scenārijus (P4).
5. *Pārbaude*. Plānošanas dokumenta ieviešanas uzraudzības sistēmas izstrāde, un tās pamatā ir rezultātīvo rādītāju vai indikatoru sistēma. Tālākā attīstības posmā šeit var runāt par ilgtspējīgas attīstības municipālo monitoringu (P5).

Valsts pētījumu programmas ietvaros 5P integrētās plānošanas metodika ir izvērtēta un pilnveidota, ievērojot plānošanas integratīvātātes un

ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru nozīmi un vietu visos 5P plānošanas cikla posmos, un tika iegūti vairāki papildinājumi. Tie ir:

- savstarpējo saistību noteikšana mērķiem, prioritātēm, rīcības virzieniem;
- indikatoriem raksturīgās informācijas izmantošana visos plānošanas etapos un pašu indikatoru sasaiste ne vien ar plānošanas rezultātiem, bet arī ar pašu plānošanas procesu tajā iegūtās informācijas novērtēšanai;
- uzraudzības un novērtēšanas mehānisma informatīva balstīšana uz ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas sniegtās informācijas bāzes;
- indikatoru komunikācijas funkcijas izmantošana plānošanas procesā.

Minētie pilnveidojumi būtu uzskatāmi par pamatu integrētās plānošanas metodoloģijas tālākai attīstībai municipālā, reģionālā un nacionālā līmenī.

Vides pārvaldība kopējā attīstības plānošanas kontekstā Latvijā

Vides nozares attīstības kontekstā noteikti pozitīvi vērtējama Attīstības plānošanas sistēmas likuma pieeja, kas paredz pašvaldības attīstības plānošanas procesā

ievieš sākotnējo situācijas novērtējumu, kurā tad parasti vides situācijas novērtējums arī tiek iekļauts. Diemžēl arī šāda ilgtermiņam paredzēta dokumenta (un/vai datu materiālu) uzturēšana un atjaunošana tiek apdraudēta abos — valsts un pašvaldības — pārvaldes līmeņos. Uz šo brīdi normatīvi tiek prasīts vienīgi stratēģiskās ietekmes uz vidi novērtēšanas procedūras ietvaros izstrādājams vides pārskats — formāls un sistēmiski nepietiekami aptverošs dokuments, kas piesaistīts noteiktam plānošanas dokumentam (praksē — arī vienlaikus izstrādājamu dokumentu grupai). Tas ir apjomīgs un darbietilpīgs, bet vides pārvaldības integrācijai visos plānošanas sektoros un jomās principiāli svarīgs dokuments, taču īslaicīgi lietojams — faktiski tikai līdz auditējamā plānošanas dokumenta oficiālai pieņemšanai. Situācijas analīzes pētījumā tika konstatēts:

- vides pārvaldības plānošanai nav skaidras vietas plānošanas dokumentu sistēmā; t. s. tematiskie plānojumi konceptuāli ir vairāk piemēroti nozaru un jomu (t. sk. vides), bet ne pārvaldības plānošanai; vides pārvaldības integratīvais raksturs neļauj sniegt pietiekami vispusīgu problēmas analīzi un ieteikumus citos plānošanas dokumentos;
- vispārīgā gadījumā vides jautājumi nopietni tiek skarti vienīgi stratēģiskajā ietekmes uz vidi novērtēšanā, kas nesatur vides

- pārvaldības elementus, bet tikai izvērtē citos dokumentos atspoguļoto ietekmi uz vidi ārpus attīstības kopējā konteksta;
- stratēģiskās ietekmes uz vidi novērtēšanas laikā ir paredzēta sabiedrības iesaistīšana, bet tikai pašā dokumenta apspriešanā, savukārt sabiedrības un tās mērķgrupu vieta un nozīme vides pārvaldībā netiek apskatīta.

No šīs analīzes izrietēja secinājumi par iespējam nelabvēlīgās situācijas izmaiņai, proti, ir nepieciešams

- ietekmi uz vidi izvērtēt nevis noteikta plānošanas dokumenta aspektā, bet kā plānošanas dokumentu un ārpusplānošanas faktoru — sabiedrības mērķgrupu — rīcību summu;
- ilgtermiņa pamatnostādnes saistībā ar vides pārvaldību un tās novērtēšanu definēt kā pārvaldes uzdevumu;
- izstrādāt dokumentu, kas skatītu vidi gan vides stāvokļa, gan tās pārvaldības un sabiedrības iesaistes aspektos, kā vienu no ilgtspējīgas attīstības koncepta pamatelementiem.

Kā šāda dokumenta koncepts tiek piedāvāts vides pārvaldības pārskats. Konceptuāli pārejot no plānotājiem labi pazīstamā vides pārskata uz vides pārvaldības pārskatu, ar relatīvi nelielu papildu darbu apjomu ir iegūstams ilgtermiņā lietojams dokuments, kas būtu periodiski atjaunojams un daudzveidīgi izmantojams dažādu plānošanas procesu un satura dokumentu vajadzībām, proti, tas pildītu vides sākotnējā novērtējuma funkciju (Attīstības plānošanas sistēmas likuma kontekstā) un būtu nepieciešamais pamats vides integrēšanai visos plānošanas dokumentu izstrādes procesos un saturā (Ernšteins at al., 2016). Savstarpēji salīdzinot šos dokumentus, iespējams akcentēt būtiskās atšķirības. Vides pārskats

- sniedz informāciju par vides stāvokli un daļēji arī par problemātiku teritorijā;
- izvērtē konkrētu plānošanas dokumentu paredzamās ietekmes uz vides stāvokli un prasa novērot to plānošanas dokumentu darbības laikā;
- novada šo informāciju līdz plašākai sabiedrībai;
- sniedz informāciju, lai apsvērtu iespējamās plānošanas dokumentu korekcijas.

Savukārt vides pārvaldības pārskats

- izvērtē likumdošanas un plānošanas dokumentus saistībā ar teritorijas vides problemātiku;
- sniedz informāciju par slodzi avotiem, vides stāvokli un problemātiku teritorijā;

- izvērtē esošo plānošanas dokumentu paredzamās ietekmes uz vides stāvokli;
- izvērtē dažādus vides pārvaldības aspektus, vides slodžu vadības iespējas un sabiedrības iesaisti vides problēmu risināšanā;
- nosaka vides politikas ilgtermiņa nostādnes;
- prasa novērot vides slodzes un stāvokli ilgtermiņā ilgtspējīgas attīstības un tās pārvaldības kontekstā;
- sniedz informāciju par vidi citiem plānošanas dokumentiem.

Tuvākajā nākotnē paredzot turpināt valsts pētījumu programmas SUS-TINNO ietvarā realizētos pētījumus, vides pārvaldības pārskata koncepta funkcionalitāti paredzēts izvērtēt, aprobējot pirmā šāda veida pirmsplānošanas dokumenta izstrādi vienā no SUSTINNO programmas modeļteritorijām. Sekmīgas aprobācijas gadījumā ir sagatavojami attiecīgi rīcībpolitikas iniciatīvas priekšlikumi vietējam un, iespējams, arī nacionālam pārvaldes līmenim par iespējamu vides pārvaldības pārskata principa vai pieejas ieviešanu praksē, lai atbilstoši Attīstības plānošanas sistēmas likumā pieprasītajam ilgtspējīgas attīstības principam (paradigmatiskajam principam) varētu nodrošināt vides pārvaldības integrēšanu gan obligātajos, valsts noteiktajos kopējos/vispārējos un pašvaldības attīstības plānošanas, gan pašvaldībai brīvprātīgajos nozaru un sektoru plānošanas dokumentos.

Turpmāko pētījumu virsuzdevums sabiedrības vērtību–rīcību–slodžu mijšakarību kopuma novērtēšanai ir attīstības pārvaldības un vides pārvaldības savstarpējās plānošanas un prakses kontekstā detalizētāk izziņāt abu 5P pārvaldības ciklu procesuālo mijiedarbību un kōppārvaldi. Savukārt atbilstoši tam rīcībpolitiku attīstības virsuzdevums ir katrā 5P pārvaldības cikla posmā izstrādāt inovatīvu risinājumu vides pārvaldības un attīstības pārvaldības savstarpējās integrēšanas nodrošināšanai, t. sk. šajā rakstā izskatīto valsts pētījumu programmu izmantot kā līdzekli perspektīvo ieguldījumu sabiedrības vērtību—vides rīcību—vides slodžu mijšakarību atsegšanai jau pirmsplānošanas stadijā. Vides pārvaldības pārskats būtu vērtējams arī kā būtisks, regulārs un visaptverošs vides un attīstības komunikācijas instruments. Vides komunikācijas komplementārie instrumenti (informācija, izglītība, līdzdalība un videi draudzīga rīcība) joprojām ir nepietiekami izprasti, novērtēti un izmantoti pašvaldību pārvaldībā.

Vides pārvaldības process Valmieras pašvaldībā

Valmiera tika izraudzīta kā vides pārvaldības izpētes teritorija, jo tika konstatēta pilsētas vadības ieinteresētība uzturēt

zaļās pilsētas tēlu, gan ietverot to kodolīgos, mārketingam raksturīgos formulējumos (popularizējot pilsētas tēlu), gan pēc būtības. Valmiera ir vienīgā

no Latvijas pašvaldībām, kurā par vides komunikāciju atbild speciāls darbinieks. Savstarpēji pretrunīgu pamatprincipu noteikšana pilsētas stratēģiskajā attīstībā (vienlaikus gan zaļa, gan industriāla teritorija) pilsētas pašvaldībai izvirza konkrētus uzdevumus, kuri tiek risināti atbildīgi. Pilsētas domē ir aktīva interese par pētījumu veikšanu un Latvijas Universitātes speciālistu iesaistīšanos.

Ņemot vērā vides pārvaldības multisektoriālo, komplekso raksturu un visu teritorijas attīstības plānošanas aspektu saistību, pētījuma pamatmetode ir integratīvās situācijas analīzes pētīšana, kas paredz dažādu metožu izmantošanu apstrādājamās informācijas ieguvei. Valmieras vides pārvaldības pētījumā (Kauliņš, 2017a) šīs metodes bija:

- intervijas ar sabiedrības mērķgrupām, to skaitā arī ar mājsaimniecībām par videi draudzīgas rīcības izplatību pārvaldības praksē un ipatnībām;
- mājsaimniecību aptauja par videi draudzīgu rīcību (tika aptverts plašs iedzīvotāju loks);
- patstāvīgs pētījums par ilgtspējīgu mobilitāti Valmierā;
- dokumentu studijas: pašvaldības un augstāka līmeņa plānošanas dokumentu analīze, valsts un vietējo normatīvo aktu analīze;
- statistikas un tai pielīdzināmu datu analīze;
- institūciju sniegtās informācijas analīze.

Intervijas par videi draudzīgu rīcību notika visās galvenajās pārvaldības mērķgrupās arī saskaņā ar vides pārvaldības komunikācijas pamatmodeli—sadarbības komunikācijas modeli—, komplementāri aptverot ne tikai videi draudzīgu rīcību, bet arī vides informāciju un izglītību, vides līdzdalību (Ernšteins, 1999). Intervijas notika valsts un municipālajā pārvaldē, komunālo pakalpojumu un ražošanas uzņēmumos, ar minētās komunikācijas pārvaldi vistiešāk saistītās grupās (mediji, izglītotāji, zinātne, nevalstiskās organizācijas) un mājsaimniecībās. Mājsaimniecību aptauja (373 respondenti) bija orientēta ne tikai uz videi draudzīgas rīcības izpēti, bet uz plašu mājsaimniecību vides pārvaldības jautājumu loku: radītajām slodzēm uz vidi (būvniecība, elektroenerģētika, siltumenerģētika, ūdenssaimniecība, atkritumu saimniecība), patēriņu un pakalpojumiem, vides vērtībām un kvalitāti, vides pārvaldību mājsaimniecībā.

Pētījums par ilgtspējīgu mobilitāti Valmierā bija patstāvīgs darbs (Krukle, Ernšteins, Brizga, 2017), bet tas komplementāri papildināja konkrētās pētījumu programmas kontekstu, jo visi trīs ilgtspējīga patēriņa klasteri, kuri visvairāk ietekmē vidi (mobilitāte, pārtika un, protams, mājsaimniecība), gan anketās, gan kopējo mērķgrupu intervijās jau tika skatīti paralēli tradicionālajiem vides sektoriem. Dokumentu un statistikas avotu studiju laikā informācija tika iegūta no brīvpieejas datu avotiem, kā

arī tā tika pieprasīta no institūcijām — datu turētājām. Šī informācija veidoja informatīvo fonu, kas ļauj pašreizējā pētījuma stadijā noskaidrot, kādi situācijas raksturošanai nepieciešamie dati ir pieejami vai atrodas Valmieras pašvaldības rīcībā, ar kādiem nosacījumiem tos var izmantot un vai tie ir noderīgi vides pārvaldības raksturojuma tālākai izvēšanai un detalizācijai.

Problēmanalīzes (P1) stadijā ir svarīgi saprast, kādi uz vides pārvaldību attiecināmi dati ir pārvaldes rīcībā, vai tie ir potenciāli pieejami, kaut arī neizmantoti. Šeit nozīmīgi avoti ir Valmieras 2017. gada teritorijas plānojuma (Valmieras pilsētas ..., 2017) vides pārskats, attīstības stratēģijas un programmas apskata daļas. Kopumā ir pieejama ļoti detalizēta un labi ilustrēta informācija par Valmieras pilsētu, taču nepietiekami raksturotas slodzes uz vidi, kā arī būtiski trūkst informācijas par vides pārvaldības organizāciju pašvaldībā. Šai kontekstā nav apskatītas sabiedrības mērķgrupas.

Politikas formulēšanas (P2) stadijā pilsētas dome ir rīkojusies proaktīvi. Valmierā 2015. gada 29. janvārī tika pieņemta Vides deklarācija, kas ir pašvaldības politisko gribu apliecināošs «jumta» dokuments attiecībā uz rīcībām, kas skar vai var skart vidi Valmieras pilsētā. Deklarācijas ievadā minētajiem nodomiem un misijai seko 14 rīcību punkti, un tos var iedalīt četros galvenajos ilgtspējības dimensijām nosacīti atbilstošos blokos. Lidz 2017. gada rudenim deklarāciju bija parakstījuši 366 iedzīvotāji un visu nozīmīgāko uzņēmumu pārstāvji. Valmieras pilsētas ilgtspējīgas attīstības stratēģija 2015.–2030. gadam ir veidota, ievērojot savstarpēju vienotību, interešu saskaņotību un pēctecību ar augstāka līmeņa plānošanas dokumentiem. Vismaz trīs vīzijas punkti runā par vidi — sociālo, dabas vidi un pilsētvidi. Savukārt viens no četriem stratēģiskajiem mērķiem — cilvēkvides attīstība — ir veltīts vides un tās pārvaldības jautājumiem un noteikts kā mērķa izpildes pamatnosacījums. Stratēģiskajiem mērķiem atbilst attiecīga satūra stratēģiskās prioritātes. Valmieras pilsētas teritorijas plānojums tiek attiecīgi veidots saskaņā ar hierarhiski augstākiem plānošanas dokumentiem — nacionāla, reģionāla un vietēja līmeņa ilgtspējīgas attīstības stratēģijām un attīstības programmām. Viens no teritorijas plānojuma noteiktajiem stratēģiskajiem principiem, kas aktuāls arī videi draudzīgas rīcības kontekstā, ir radīt priekšnoteikumus vides kvalitātes un teritorijas racionālas izmantošanas nodrošināšanai, rūpniecisko un vides risku novēršanai.

Politikas plānošanas (P3) jomā Valmieras pilsētas attīstības programmā 2015.–2020. gadam ir vērojamas konsekvences attiecībā uz tajā iestrādāto vides pārvaldības elementu attiecībām pret stratēģijā minēto. Plānošanas dokumentu kopanalīze pārlicina, ka vides un tās pārvaldības jautājumi veido būtisku pilsētas attīstības komponenti. Tomēr nav konstatējams sistēmiskums. Rodas iespaids, ka attīstības programmā ir apkopotu nozaru speciālistu priekšlikumi. Konkrētajā plānošanas situācijā šie

priekšlikumi raksturo labu vides apziņu, taču būtu vēlams vairāk sabalansētības un koncepta vienotības, integrācijas. Uzmanība nav pietiekami pievērsta vides pārvaldības un tās komunikācijas attīstībai. Šai sakarā nākotnē Valmierai būtu ieteicams izstrādāt jaunu plānošanas instrumentu — vides pārvaldības pārskatu (tā koncepts ir pamatots iepriekš), un pašvaldības vadītāji jau ir izrādījuši interesi, kad šie jautājumi vides pārvaldības apaļā galda diskusijā tika skatīti. Pilsētā darbojas liels skaits pašvaldības domes izdoto saistošo noteikumu, kas atbilstoši pašvaldības kompetencei un funkcijām regulē dažādus domes pārvaldības pārziņā esošus pilsētas dzīves aspektus. Vairāki no tiem tieši vai netieši ir attiecināmi arī uz vides pārvaldības konkrētiem aspektiem, vai arī tajos ir atsevišķi ar vides pārvaldību saistīti aspekti.

Pārvaldes īstenošanā (P4) vispārināti ir iespējams runāt par videi draudzīgu rīcību pašvaldības kopējā rīcību plānā. Attīstības istermiņa rīcību plāns saskaņā ar normatīvo aktu prasībām ir veidots kā vidēja termiņa attīstības pārvaldības dinamiska sastāvdaļa. Atbilstoši četriem stratēģiskajiem mērķiem rīcības plāns sadalīts četrās daļās. Stratēģiskais mērķis «Iedzīvotāju sociālā un fiziskā drošība» satur trīs videi draudzīgas rīcības virzienā «Pārvalde», un kā nozīmīgāko var minēt vides pārvaldības ieviešanu, lidz 2020. gadam izstrādājot vides pārvaldības stratēģiju. Virkne rīcību vērtējamas kā netieši saistītas ar videi draudzīgu rīcību, jo paredz resursu taupīšanu. Stratēģiskais mērķis «Estētiska, funkcionāla un dabas vērtības iekļaujoša pilsētvide» gandrīz visos tā punktos satur videi draudzīgas rīcības elementus. Stratēģiskais mērķis «Uzņēmējdarbības attīstība» iekļauj vismaz trīs videi draudzīgas rīcības, kas tieši saistītas ar ekonomikas un vides rīcību mijsakarbām.

Šobrīd Valmierā nav institucionāla rakstura vides pārvaldības instrumentu; ņemot vērā teritorijas mērogu, iespējams, ka tādu izveidošana arī nav mērķtiecīga. Kā administratīvais pārvaldes instruments jau vairākus gadus Valmierā darbojas vides komunikācijas speciālists, un tā darbību sabiedrība augsti vērtē. Pārējie vides pārvaldības jautājumi ir sadalīti jomu speciālistiem, un šajās jomās vides pārvaldības jautājumi tiek risināti visumā sekmīgi (par to liecina arī sabiedrības reakcija), taču daļa jautājumu paliek ārpus šīm jomām, un tāpēc pastāvošā shēma nespēj pilnībā nodrošināt vides pārvaldībai tālāku izaugsmi un attīstību. Intervijās tika atzīts, ka situāciju atrisinātu tāda amatpersona, kas atbildētu par vides informācijas apriti (tai skaitā sagatavojot informāciju vides komunikācijas speciālistam) un par vides pārvaldības pasākumu koordināciju pilsētā (Kauliņš, 2017a).

Pārvaldes pārraudzība un kontrole (P5). Valmieras ilgtspējīgas attīstības stratēģija nesatur uzraudzības un novērtēšanas elementus, jo normatīvais regulējums to neprasa. Tomēr pārraudzība un novērtēšana ir saistīta ar attīstības pārvaldību, kuras uzraudzības un novērtēšanas sistēmā ir

9 stratēģiskie attīstības rādītāji un 23 rādītāji, kas saistīti ar attīstības prioritātēm un sasniedzamiem rezultātiem atbilstošajos rīcības virzienos. Kopš 2015. gada tiek sagatavoti regulāri pārskati par šiem rādītājiem. Pārskati ir vairāk aprakstoša rakstura, trūkst analīzes, it īpaši teritorijas kopējā ilgtspējīgas attīstības kontekstā. Teritorijas plānojuma vides pārskata obligātā monitoringa sistēma ir deklaratīva, jo satur daudzus neskaidri definētus parametrus, kas par indikatoriem ir nosaukti nepamatoti, jo neatbilst indikatora definīcijai un nepieciešamajai funkcionalitātei. Atsevišķos gadījumos minēti datu avoti, kas nav reāli izmantojami. Nav paredzēta kārtība monitoringa ziņojumu sagatavošanai, un nav izstrādātas prasības tā saturam.

Valmieras pilsētas pārvalde ir izteikusi skaidru politisku gribu vides pārvaldības instrumentu tālākai attīstīšanai, pieņemot vides deklarāciju par ilgtermiņa pamatnostādni, par rīcības modeli pilsētas tālākai sociālajai, ekonomiskajai un pārvaldības attīstībai, sabalansēti ievērojot dabas dimensijas nozīmi ilgtspējīgas attīstības procesos (Valmieras pilsētas dome, 2015). Vides pārvaldības instrumentu izmantošana Valmieras ilgtermiņa un vidēja termiņa plānošanas dokumentos ir pamatota teritorijas vispārējā raksturojumā un par sektoriem atbildīgo amatpersonu apzināti/neapzināti attīstītajā vides apziņā. Plānošanas dokumenti satur vairākas būtiskas nostādnes vides pārvaldības instrumentu tālākā izmantošanā; īstermiņa plānošanas dokumentos šīs nostādnes ir detalizētas līdz specializētu rīcību grupu līmenim, skaidri novērtējot potenciālos ieguvumus. Vienlaikus rīcības plānā vairākās jomās tomēr nav minēti konkrēti objekti (galvenokārt attiecināmi uz infrastruktūru), uz kuriem šīs rīcības būs attiecināmas; iespējams, ka tas saistīts ar neskaidrajām finansēšanas iespējām. Plānošanas un komunikācijas jomā ir definēti precīzi uzdevumi vides pārvaldības un attiecīgo tās instrumentu tālākai attīstīšanai.

Plānošanas instrumentu izmantošanas tālāka attīstība vides pārvaldībā Valmierā ir cieši saistīta ar institucionālajiem, administratīvajiem un komunikācijas instrumentiem. Institucionālā attīstība ir atslēgas faktors pārējo instrumentu attīstīšanai, jo ir nepieciešams izveidot attiecīgi sagatavota speciālista posteni kā koordinējošo posmu vides pārvaldības plānošanā un rīcībās, kā arī vides disciplinārās informācijas aprītē. Šāds koordinators atbildētu par dabaszinātniskās informācijas apriti, kā arī saskaņotu vides pārvaldības pasākumus starp pašvaldības struktūrvienībām un sagatavotu informāciju vides komunikācijas speciālistam, lai tas varētu informēt plašāku sabiedrību. Savukārt komunikācijas speciālists nodrošinātu atgriezenisko saiti ar sabiedrību, izprotot tās vajadzības un pieprasījumu pēc trūkstošās informācijas.

Valmieras pilsētas ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai no vides pārvaldības disciplinārā viedokļa, kā arī lai pilnībā noslēgtu P5 pārvaldības ciklu, ir nepieciešami šādi plānošanas instrumenti (Kauliņš, 2017a):

- vides pārvaldības pārskats (P1);
- vides deklarācija (P2, jau īstenota);
- vides pārvaldības un vides komunikācijas programmas (P3);
- vides pārvaldības un vides komunikācijas rīcību plāni (P4);
- ilgtspējīgas attīstības un tās pārvaldības monitoringa sistēma (P5).

Vides pārvaldības pārskatā ir jāiekļauj maksimāli izvērsts pārskats par vides un tās pārvaldības situāciju, izmantojot visus pieejamos datu avotus un dokumentus iespējami augstā detalizācijas pakāpē. Materiāls ir pēc iespējas bagātīgi jāilustrē ar diagrammām, kartēm un fotofiksācijas materiāliem. Iespējami detalizēti jāaplūko arī videi draudzīgas rīcības un vides pārvaldības elementi dažādās sabiedrības mērķgrupās. Šī dokumenta sastāvdaļa ir arī priekšlikumi monitoringa un indikatoru sistēmu veidošanai.

Municipālā monitoringa sistēmu veido

- horizontāli un vertikāli integrēts ilgtspējīgas attīstības un tās pārvaldības indikatoru bloks;
- plānošanas dokumentu rezultātīvo rādītāju bloks;
- plānošanas dokumentu rīcību izpildes rādītāju bloks;
- sabiedriskā monitoringa parametru apakšsistēma.

Monitoringa sistēmas pamatdokuments ir rokasgrāmata, kas satur detalizētus metodiskos norādījumus sistēmas lietošanai.

Sekmīga vides pārvaldības cikla instrumentu aprobācija Valmierā var kļūt par pamatu uzlabojumiem normatīvajos aktos, kas šos jautājumus regulē valsts mērogā. Tas attiecas galvenokārt uz 1) vides pārvaldības pārskata un vides politikas plānošanas principu ieviešanu teritorijas attīstības plānošanas dokumentu sistēmā un 2) uz nacionāla mēroga ilgtspējīgas attīstības un tās pārvaldības indikatoru sistēmas tīkla darbību. Pārvaldības indikatoru sistēmas tīkls darbojas kā komplekss, ļaujot pilnvērtīgi salīdzināt kā dažādus pārvaldības līmeņus, tā teritorijas viena pārvaldības līmeņa ietvaros. Indikatoru sistēmai ir jāraksturo pēc iespējas visu sabiedrības mērķgrupu darbība — ietekme uz vidi un videi draudzīgas rīcības: pārvaldes, komunālā sektora, uzņēmumu, mājsaimniecību darbība u. c.

Mājsaimniecību videi draudzīgas rīcības prakses novērtējums Latvijā

Lai novērtētu mājsaimniecību vides pārvaldību un videi draudzīgu rīcību, pētījumā tika izmantotas kvantitatīvās un kvalitatīvās socioloģiskās pētniecības metodes.

Anketēšanu, izmantojot stratificēto nejaušo daudzpakāpju izlasi un klātienēs intervijas respondentu dzīvesvietās, 2016. gada martā veica socioloģisko pētījumu firma TNS (respondentu skaits $N=1009$; ticamības intervāls — 3%).

Aptaujas mērķis bija identificēt sabiedrības vērtību — vides rīcību — vides slodžu atšķirības un novērtēt to rašanās cēloņus. Izvirzītā hipotēze paredz — lai gan cilvēkiem ir zināšanas un motivācija (vēlme) rīkoties videi draudzīgi, sabiedrībā pastāv daudz šķēršļu, kas to liedz pilnvērtīgi darīt. Šie šķēršļi var būt, piemēram, informācijas vai finanšu trūkums, mazattīstīta infrastruktūra, sociālais spiediens. Anketas struktūra sastāv no piecām galvenajām daļām. Tās ir:

- 1) mājsaimniecības vispārīgs raksturojums,
- 2) mājsaimniecības slodze uz vidi,
- 3) patēriņš un pakalpojumi,
- 4) vides vērtības,
- 5) videi draudzīga rīcība un tās motivācija.

Lai testētu un pielāgotu izstrādāto nacionālo mājsaimniecības interviju anketu un perspektīvā izstrādātu un adaptētu vietējo pašvaldību anketu, 2016. gada februārī tika veiktas 14 padziļinātas intervijas Liepājas pilsētas mājsaimniecībās. Savukārt, lai izvērtētu nacionālajā anketā iegūtos datus un iegūtu vietējā līmeņa skatījumu, tika veiktas padziļinātas, daļēji strukturētas mājsaimniecību intervijas Valmieras pilsētā (2016. gada jūnijs, 10 intervijas). Interviju laiks bija vidēji no 20 līdz 45 minūtēm, un tās tika strukturētas, ņemot vērā galvenos videi draudzīgas rīcības aspektus, kas saistīti ar mājokli un enerģijas patēriņu, transportu, pārtiku un sadzīves preču un pakalpojumu patēriņu. Nacionālās anketas un padziļināto interviju rezultāti tika prezentēti un apspriesti fokusgrupu intervijās Liepājā un Valmierā, projekta pilotteritorijās, kā arī prezentēti pašvaldību pārstāvjiem Liepājas domes Vides komisijā 2016. gada maijā, bet Valmieras pilsētas ekspertu apaļā galda diskusija notika 2016. gada oktobrī.

Lai padziļināti novērtētu mājsaimniecību vides pārvaldību un videi draudzīgu rīcību, 2016. gada septembrī un oktobrī tika veikta vietējā mājsaimniecību anketēšana (Valmiera: $N = 373$; Liepāja: $N = 361$; ticamības intervāls — 5%). Šīs anketas bija veidotas pēc līdzīgas struktūras, kā nacionālā anketa, taču jautājumi par sabiedrības vērtībām tika aizstāti ar jautājumiem par iedzīvotāju apmierinātību ar pašvaldības sniegtajiem vides pakalpojumiem. Anketēšanu Valmierā un Liepājā veica pilsētas skolu skolēni (pamatā vidusskolēni) ciešā sadarbībā ar pašvaldību un tās izglītības pārvaldi. Pirms tam tika veikta skolēnu un skolotāju koordinātoru apmācība par vietējo mājsaimniecību teritoriālo anketēšanu. Anketu datu apstrādi finansiāli atbalstīja abas pašvaldības.

Pētījuma būtiskā saturiskā daļa bija tieši vērtību — rīcību — slodžu neatbilstības novērtējums Latvijas sabiedrībā, un tas īsumā aplūkots nākamajās nodaļās. Lai noskaidrotu cilvēku vides apziņas līmeni, t. sk. gatavību rīkoties videi draudzīgi, pētījumā, pamatojoties uz 15 jautājumiem par vides vērtībām, tika izstrādāts videi draudzīgas rīcības indekss. Indekss parāda, ka

kopumā Latvijas sabiedrība sevi uzskata par zaļi domājošu un gatavu iesaistīties vides slodžu mazināšanā. Taču ne vienmēr cilvēku gatavība rīkoties videi draudzīgi tiek īstenota praksē. Piemēram, lielākā daļa respondentu ikdienā uzturā lieto dzīvnieku izcelsmes produktus, jo tā ir ierasta prakse, un bieži pārvietojas ar privāto autotransportu, jo tā ir ērtāk nokļūt vajadzīgajā vietā, bet sabiedrisko transportu izmanto tie, kas nevar atļauties privāto. Cilvēki apgalvo, ka ir gatavi šķirot atkritumus, bet tikai daļa respondentu atzīst, ka to dara ikdienā. Tāpat ne visas videi draudzīgas rīcības ir sabiedrībā vienlīdz populāras. Respondenti ir vairāk gatavi īstenot tādas rīcības kā atkritumu šķirošana, ēku siltināšana vai zināšanu palielināšana, taču nav gatavi samazināt patēriņu un komforta līmeni, kā arī sadarboties ar citiem.

Pētījums parāda, ka sabiedrībā pastāv dažādas psiholoģiskas, sociālas un fiziskas barjeras, kas ierobežo videi draudzīgas rīcības attīstību un izplatību, bet izplatītākās videi draudzīgās rīcības ne vienmēr nodrošina pietiekamu vides slodžu samazinājumu. Cilvēku rīcības ir «ieslēgtas» sociālajās normās, piegādes sistēmās un infrastruktūrā (piemēram, rīcību ietekmē satiksmes, pārtikas un siltumapgādes normas) (Stern et al., 1999; Stern, 2000). Lai saprastu sabiedrības motivāciju un šķēršļus, tika veikta sabiedrības vērtīborientāciju un klasteru analīze.

Analizējot sabiedrības vērtīborientācijas, tika izmantots Švarca universālais vērtību modelis (Schwartz, 1992; Schwartz, 2012). Var secināt, ka dažām vērtībām, piemēram, paštranscendences vērtībām, ir statistiski nozīmīga pozitīva korelācija ar videi draudzīgas rīcības indeksu un oglekļa dioksīda pēdu. Pētījums arī atklāj drošības vērtību būtiskumu Latvijas sabiedrībā. Taču kopumā jāsecina (un regresijas analīze to parāda), ka sabiedrības vērtīborientācijas un sociāli ekonomiskie faktori skaidro tikai nelielu daļu cilvēku motivāciju rīkoties videi draudzīgi.

Lai pārbaudītu, vai pastāv būtiskas atšķirības starp respondentiem atkarībā no viņu vides apziņas, videi draudzīgas rīcības, apmierinātības ar

1. tabula. Ilgtspējīga patēriņa mērķauditorijas

Rīcība/apziņa	Apziņa — rūpes par vides problēmām	Apziņa — nevērīga izturēšanās pret vides jautājumiem
Videi draudzīga rīcība	Ceturtais klasteris — vide rūp un praktizē videi draudzīgu rīcību	Otrais klasteris — vide nerūp, tomēr praktizē videi draudzīgu rīcību
Neilgtspējīga rīcība	Trešais klasteris — vide rūp, bet nepraktizē videi draudzīgu rīcību	Pirmais klasteris — vide nerūp un nepraktizē videi draudzīgu rīcību

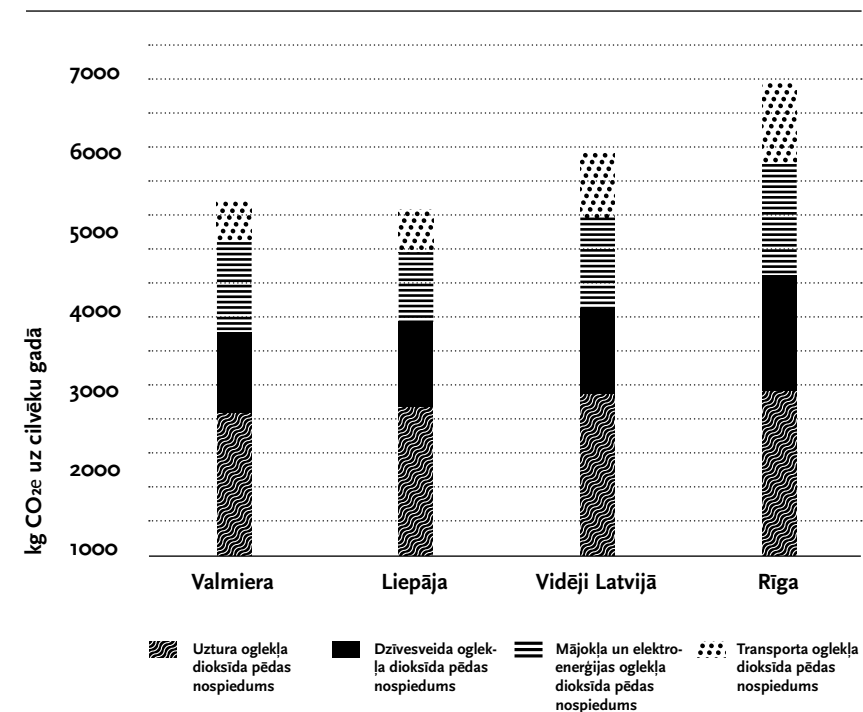
dzīvi un ienākumu līmeņa, ar SPSS 23 programmatūras palīdzību, izmantojot divsoļu K-vidējo (*TwoStep K-means*) metodi, tika veikta klasteru analīze. Tā atklāj četras atšķirīgas patērētāju grupas (1. tabula), kurām raksturīgas atšķirīgas vajadzības, iespējas un prasme īstenot ilgtspējīgu patēriņu, kā arī raksturīgas atšķirīgas vides slodzes un to struktūra.

Pētījums arī atklāj, ka vēlme aizsargāt vai uzlabot vidi ir primārā motivācija, īstenojot videi draudzīgu rīcību, bet var to pastiprināt. Vairāku videi draudzīgu rīcību pamatā ir vēlme ietaupīt naudu (energoefektīvu ierīču izmantošana), rūpes par veselību (veselīgāka pārtika, videi draudzīgi tīrīšanas līdzekļi), vēlme dzīvot saskatītā vidē un celt īpašuma vērtību (ēku renovācija) vai iegūt apkārtējo atzinību (zaļā mode, auduma iepirkuma maisiņi). Būtisks motivējošs faktors var būt arī kopienas piederība un cilvēka personīgie ieguvumi no videi draudzīgas rīcības un vēlme labi justies. Līdz ar to arī cilvēka labklājība un gandarījuma sajūta var būt būtiski videi draudzīgas rīcības priekšnosacījumi.

Taču Latvijas sabiedrībā aktuālas ir arī videi draudzīgas rīcības izmaksas, jo lielākās daļas iedzīvotāju ienākumi ir ļoti ierobežoti. Tāpēc aktuāls ir jautājums par dažādu videi draudzīgu rīcību (kā ēku siltināšana vai energoefektīva automašīna izmantošana) izmaksām, jo pietiekamu resursu trūkums var cilvēkus novest pie bezspēcības sajūtas vai «bezbiļetnieku» problēmas — tādas sabiedrības locekļu uzvedības, kad tie gūst labumu no citu rīcības vides aizsardzībā, bet paši nav gatavi par to maksāt. Tas var novest pie nepatīkamu vides apsvērumu ignorēšanas. Gadījumos, kad cilvēka rīcību nosaka bažas par vides jautājumiem un vides problēmu apzināšanās, tiem, kas īsteno videi draudzīgu rīcību, tik ļoti nerūp sociālais spiediens vai infrastruktūras pieejamība. Līdz ar to, kaut gan sociālās normas joprojām ir būtiskas, ietekmējot vēlmi piedalīties, sociālais spiediens var arī nebūt noteicošais videi draudzīgas rīcības faktors. Ievērojot, ka patēriņa un rīcības paradumus lielā mērā nosaka ieradumi un rutīna, dzīvesveida izmaiņas ir vairāk iespējamā brīdī, kad notiek būtiskas izmaiņas cilvēka dzīvē: ejot pensijā, veidojot ģimeni u. tml. To respondenti arī apliecina padziļinātajās intervijās.

Šajā pētījumā mājāsaimniecību slodžu novērtēšanai tika izmantota oglekļa dioksīda pēdas aprēķina metodika (Druckman & Jackson, 2009; Hertwich & Peters, 2009; Peters, 2010; Brizga, Feng, & Hubacek, 2017). Oglekļa dioksīda pēda ir rādītājs, ko var izmantot, lai noteiktu mājāsaimniecības, procesa, produkta vai kādas teritorijas patēriņa radīto siltumnīcefekta gāzu emisijas apjomu, kas rodas preču un pakalpojumu pilnā dzīves ciklā — no resursu ieguves un ražošanas līdz lietošanai un utilizācijai. Aptaujas 18 jautājumi tika izmantoti, lai aprēķinātu respondentu oglekļa dioksīda pēdas nospiedumu. Tie aptvēra būtiskās patēriņa kategorijas — mājokli (ieskaitot enerģētiku, ūdeni un atkritumus), mobilitāti un pārtikas patēriņu —, kas rada līdz 80% no kopējām mājāsaimniecību vides slodzēm (1. attēls).

1. attēls. Oglekļa dioksīda pēda Latvijā (kg CO_{2e} uz cilvēku gadā)

Lielākās atšķirības oglekļa dioksīda pēdā ir vērojamas tieši mājokļa un transporta sektoros, jo dažādās teritorijās var būtiski atšķirties pieejamā transporta infrastruktūra un izmantojamie enerģijas resursi. Pētījums parāda, ka būtiskais faktors, kas nosaka mājāsaimniecību slodzi vidē, ir ienākumi — jo augstāki ienākumi, jo lielāka oglekļa dioksīda pēda. Savukārt ienākumi ir cieši saistīti ar cilvēku izglītības līmeni. Tāpēc cilvēkiem ar augstāku izglītību arī oglekļa dioksīda pēda ir lielāka. Tas apliecina, ka mēs kā sabiedrība neesam spējuši ekonomisko attīstību un materiālo labklājību atsaistīt no resursu patēriņa un vides piesārņojuma. Šis atsaistes nodrošināšana arī būs viens no galvenajiem 21. gadsimta vides politikas izaicinājumiem (Schandl et al., 2016), ja vēlamies nodrošināt ilgtspējīgu attīstību gan Latvijā, gan globāli.

Respondentu atbildes par populārākajām videi draudzīgām rīcībām parāda arī rīcību un slodžu neatbilstību (sk. arī Csutora, 2012), kad cilvēku izvēlētās videi draudzīgās rīcības nespēj nodrošināt būtisku vides slodžu samazinājumu. Piemēram, cilvēki šķiro atkritumus, izmanto auduma iepirkumu maisiņus, bet dzīvo neefektīvos mājokļos un daudz pārvietojas ar privāto transportu, un tas viņu radīto slodzi uz vidi būtiski palielina. Lai

izstrādātu detalizētus ieteikumus, kā monitorēt visus vides pārvaldības parametrus pašvaldībās (un arī mājsaimniecībās) vidējā termiņā un īstermiņā, nepieciešami papildu dziļāki pētījumi, lai gan līdzšinējos pētījumos jau ir izstrādāti municipālā monitoringa pamata principi un ir aprobētas un novērtētas ilgtermiņa indikatoru sistēmas, tāpat ir arī izvirzīts priekšlikums izstrādāt ilgtspējīgas pārvaldības pārskatu.

Attīstības pārvaldības uzraudzība: indikatori un to sistēmu attīstība Latvijā

Starptautiskajā praksē ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas attīstījās uz jau agrāk zināmo vides un ekonomisko indikatoru sistēmu bāzes un

parādījās faktiski tūdaļ pēc «Agenda 21» (United Nations, 1992) koncepta pieņemšanas Riodežaneiro konferencē 1992. gadā. Praksē lietojamu indikatoru sistēmu izstrādē lielu ieguldījumu ir devusi ANO Pārtikas un lauksaimniecības organizācija (FAO, 1999), ne tikai pakāpeniski attīstot indikatoru sistēmu pasaules pārtikas sektora dažādu aspektu novērtēšanai, bet veicot arī teorētiskas izstrādnes un apkopojot to atziņas. Latvijā 2009. gadā ar Ministru kabineta noteikumiem Nr. 175 (Ministru kabinets, 2009) tika nostiprināta nacionālā vides indikatoru sistēma, taču attiecīgie ziņojumi par vides stāvokli valstī tika sagatavoti neregulāri; informācija pēdējo reizi tika atjaunota tikai 2011. gadā. No 2006. līdz 2014. gadam regulārus indikatoru sistēmas pārskatus sniedza Rīgas pilsētas pašvaldība, taču pilsētas attīstības plānošanas dokumentos šī detalizētā indikatoru sistēma netika integrēta, un kopš 2014. gada tā ir aizvietota ar vidēja termiņa rīcību rezultatīvo rādītāju kopu (Rīgas domes ..., 2014). Municipālā līmenī ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma tieši kā attīstības plānošanas dokumentos integrēta uzraudzības sistēmas sastāvdaļa Latvijā pirmo reizi ir ieviesta Saulkrastu novadā 2013. gadā (Saulkrastu novada ..., 2013), bet vēl četrām pašvaldībām tā ir iestrādāta uzraudzības sistēmā kā ieteikums.

Pilnveidojot izpratni par sistēmas veidošanas principiem un veidojot nacionālam un lokālam līmenim adaptētu indikatoru sistēmu, varēja konstatēt, ka ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas veidošanas metožu teorētiskie pamati līdz šim ir nepietiekami izstrādāti (Kauliņš, 2015). To skaitā:

- indikatoru sistēmas veidošana nav pietiekami integrēta attīstības plānošanas procesā;
- nav norādīta indikatoru un indikatoru sistēmas vieta attīstības plānošanas dokumentācijā;
- plānošanas dokumentu īstenošanas uzraudzības un novērtēšanas sistēma Latvijā patlaban ir vairāk piemērota rīcību izpildes kontrolēšanai, nevis stratēģiskās virzības un

ilgtspējīgas attīstības novērtēšanai un nepilda agrā brīdinājuma funkciju par problēmām, kas saistītas ar lēmumu pieņemšanas mehānismiem.

Kvantitatīvas uzraudzības plānošanas dokumentu īstenošana ir viens no labas pārvaldības pamatelementiem, un tas ir būtisks, lai nodrošinātu ilgtspējīgu attīstību arī tālākā perspektīvā. Attīstības plānošanas dokumentos teritorijas ilgtspējību var definēt kā ilgtermiņa mērķi vai arī tas netieši izriet no teritoriālajā redzējumā definētajiem izmērāmiem mērķiem. Visefektīvākais veids, lai uzraudzītu progresu virzībā uz plānotajiem mērķiem, ir ilgtspējīgas attīstības un tās pārvaldības indikatoru sistēma.

LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Vides pārvaldības grupa projekta SUSTINNO ietvaros ir noslēgusi pirmo mērījumu ciklu ar 64 rādītājiem, kuri ir iekļauti jau minētajā Saulkrastu novada indikatoru sistēmā. Galvenie rezultāti ir šādi: 1) ir izstrādāts pašvaldības ilgtspējības novērtējums — ilgtspējības pārskats (Saulkrastu novada ..., 2017), kas balstīts četrās ilgtspējības dimensijās; inovatīva rakstura ilgtspējīgas pārvaldības pārskats sniedz ieteikumus lēmumu pieņēmējiem un informāciju sabiedrībai; 2) ir novērtēta indikatoru sistēmas darbība un noteiktas tās uzlabošanas iespējas (Kauliņš, 2017b); attiecīgi sistēmā un atsevišķos tās indikatoros ir iestrādātas izmaiņas.

Ilgspējības pārskats ir izstrādāts, ievērojot ilgtspējības dimensiju principus, un tas satur atsevišķu pielikumu ar pašvaldības ilgtermiņa attīstības mērķu vērtējumu. Pēc piecu punktu skalas Saulkrastu novada ilgtspējīgu SUSTINNO projekta pētnieki vērtē ar 3,3 dabas vidē, 2,8 sociālajā vidē un 2,7 ekonomiskajā un pārvaldības vidē. Paši rādītāji tika vērtēti pēc septiņu kritēriju sistēmas. Piecus kritērijus piemēroja datu ieguvei un kvalitātei, savukārt pārējie divi raksturoja indikatoru saderību ar mērījuma mērķi. Atsevišķi rādītāji izrādījās neefektīvi vai neapreķināmi, jo trūka adekvātu datu; tie no sistēmas tika izslēgti vai tos aizstāja ar citiem. Sistēma kopumā tika uzlabota, nedaudz pārstrukturējot to, nosakot galvenos rādītājus dimensijām un atsevišķām nozarēm, kā arī papildinot stratēģiskos rādītājus.

Redzams, ka Saulkrastos pašvaldības indikatoru sistēma darbojas veiksmīgi, taču problēma ir resursu trūkums — nepietiekamais pašvaldības finansējums indikatoru sistēmas uzturēšanai. Turklāt sistēma nav integrēta ar citām, ieskaitot augstākā līmeņa attīstības plānošanas dokumentus. Tas tiek ņemts vērā, izstrādājot ilgtspējības pārraudzības sistēmas citām pašvaldībām un provizorisks veidojot ilgtspējīgas attīstības pārvaldības novērtējuma nacionālo indikatoru sistēmas tīklu. Detāla informācija par Saulkrastu indikatoru sistēmas struktūru ir sniegta nākamajā nodaļā.

Indikatoru sistēmas teorētiskais pamats ilgtspējīgas attīstības pārvaldības izstrādei ir pakāpeniski attīstījies, taču tas joprojām ir nepietiekami saistīts ar pašvaldību vadības sistēmu un procesu teoriju un praksi. Šobrīd

ir pabeigts pētījums par ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas izstrādi, ieviešanu un izmantošanu pašvaldību teritorijas attīstības pārvaldības procesā (Kauliņš, 2018). Tika izstrādāti priekšnosacījumi indikatoru sistēmas veidošanai, tostarp iezīmēti arī virzieni ilgtspējīgas attīstības pārvaldības rādītāju integratīvā pamata konceptu turpmākai izstrādei un saistībai starp ilgtspējības aspektiem (jo īpaši pārvaldības un saziņas aspektu), kā arī tika izstrādātas horizontālās un vertikālās integrācijas pieejas. Indikatoru sistēmas izmantošanas galvenā praktiskā problēma ir: sistēmas izstrādei un uzturēšanai nepieciešami ievērojami resursi — labi apmaksāti augstas kvalifikācijas speciālisti, to trūkst. Vienlaikus jāatzīmē, ka indikatoru pieejā līdz šim izmantotajā praksē nepilnība ir arī vidēja termiņa un īstermiņa plānošanas dokumentu nostādņu nesaiste, kaut gan, piemēram, indikatoriem un rezultativajiem rādītājiem ir daudz kopīga.

Indikatoru sistēmu attīstīšana un tās prakse

Lai nodrošinātu ilgtspējīgas attīstības pārvaldības procesu (plānošanu, uzraudzību, novērtēšanu), ir jāievēro vairāki

principi, kas raksturo indikatoru sistēmas attīstību. Pētot eksistējošu indikatoru sistēmu un indikatoru saistību ar plānošanas procesu, tika konstatēti priekšnosacījumi ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas attīstīšanai. Indikatoru sistēmas horizontālo integrāciju nodrošina ilgtspējības dimensiju un integratīvo problēmjomu savstarpējo saistību ievērošana, kas ļauj izveidot tādu ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmu, kura adekvāti un komplementāri atspoguļo kā ilgtspējības dimensiju, tā nozaru integratīvātī un atsevišķo un kopīgo faktoru sadalījumu. Indikatoru sistēmas vertikālā integrācija ļauj veidot dažādu līmeņu indikatoru harmonisku metasistēmu un izprast tās atsevišķo daļu ilgtspējīgas attīstības pārvaldības stāvokli, sekmes un ieguldījumu kopīgā ilgtspējīgas attīstības kontekstā visos pārvaldības līmeņos.

Vertikālās integrācijas princips nozīmē konkrētas indikatoru sistēmas saistību ar citu pārvaldības līmeņu indikatoru sistēmām. Tas ir īpaši nozīmīgi valsts vienotas plānošanas sistēmas ietvaros; praksē saistība ar augstāku līmeņu sistēmām var būt ļoti ierobežota pārvaldības sistēmu atšķirīgo uzdevumu un funkcionēšanas mehānismu dēļ. Latvijā lokālās indikatoru sistēmas var iedalīt reģionālajās (pēc plānošanas reģioniem) indikatoru sistēmās un novadu/pilsētu indikatoru sistēmās. Vertikālā integrācija nacionālā līmeņa ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmā ir nepieciešama starp nacionālo salīdzinājumu izdarīšanai un valsts attīstības sekmju novērtēšanai uz ES un tuvāko konkurējošo valstu fona. Šāda integrācija reāli izpaužas saistībā ar stratēģijas «Eiropa 2020» ļoti kompakto indikatoru sistēmu, kas gandrīz pilnīgi ir iekļauta arī Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā

līdz 2030. gadam (Saeima, 2010). Šādu integrāciju izdodas realizēt tādēļ, ka *Eurostat* sniedz ļoti viendabīgu informatīvo bāzi kā šiem indikatoriem, tā arī citiem, kas raksturo ilgtspējīgas attīstības pārvaldību Latvijā.

Ilgspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas praktiskai attīstīšanai ir izveidots indikatoru atlasē algoritms, kas sastāv no divām daļām. Vispirms notiek tā saukto indikatora kandidātu atlasē no parametriem, kuri raksturo iespējamās stratēģiskos mērķus (un virsmērķi, ja tāds ir), prioritārās integratīvās problēmjomas un ilgtermiņa rīcības virzienus integrētās plānošanas procesā. Šīs atlasē laikā notiek pārbaude, vai indikators atbilst prasībām, kas izvirzītas ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoram, t. i., vai pastāv saistība ar ilgtspējības, attīstības un pārvaldības galvenajiem aspektiem, kā arī vai tiek novērtēta indikatora integratīvāte. Pēc tam piedāvātie indikatori tiek ranžēti, izdalot vadošos un stratēģiskos (integrālos) indikatorus. Tālāk notiek atlasēto indikatoru kandidātu pārbaude, vai tie atbilst indikatora informatīvā nodrošinājuma un pārvaldības indikatora definīcijas apgabala priekšnosacījumiem. Šajā atlasē procesā tiek novērtēta arī to parametru nozīme, kuri formāli neiekļaujas ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatora definīcijas apgabalā, taču konkrētu iemeslu dēļ var būt nozīmīgi pārvaldības lēmumu pieņemšanā. Atlasē gala rezultātā tiek izveidota ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma, kas pēc attiecīga pārvaldības lēmuma (apstiprināšanas) kļūst par pamatu tālākai praktiskai darbībai indikatoru sistēmas dokumentācijas detālā izstrādāšanā.

Indikatoru sistēma Saulkrastu novadam ilgtspējīgas attīstības stratēģijas īstenošanas uzraudzībai un novērtēšanai izstrādāta, balstoties uz pētījuma gaitā iegūtajām teorētiskajām atziņām par integrēto attīstības plānošanu un ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru nozīmi un vietu. Ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma ir iekļauta ilgtermiņa attīstības stratēģijā kā uzraudzības un novērtēšanas mehānisma informatīvā bāze. Tajā ietilpst strukturēts indikatoru saraksts, kurā indikatori grupēti pa ilgtspējības dimensijām un integratīvajām problēmjomām, un «Attīstības un ilgtspējības monitoringa indikatoru sistēmas lietošanas rokasgrāmata», kurā ir sniegtas metodiskas rekomendācijas indikatoru sistēmai kopumā un katra atsevišķa indikatora lietošanai. Pēc vienotas sistēmas ir detalizēti aprakstīta konkrēto indikatoru mērījumu veikšanas metodika un sniegti norādījumi par rezultātu sagatavošanu un atspoguļošanu lēmumu pieņēmēju un citu sabiedrības mērķgrupu vajadzībām. Sistēmas ieviešanas gaitā notika pašvaldības personāla apmācība indikatoru sistēmas praktiskā lietošanā (izpratne par sistēmu un tās dokumentāciju, datu avoti un ieguve, praktiskie aprēķini un rezultātu atspoguļošana). Indikatoru sistēma ir apstiprināta lietošanai ar pārvaldības lēmumu kā novada ilgtspējīgas attīstības stratēģijas sastāvdaļa. 2014. un 2015. gadā notika pirmais pilna apjoma ilgtspējīgas attīstības pārvaldības novērtējums.

Saulkrastu pašvaldības ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma atspoguļo pašvaldības teritorijas ilgtspējīgu attīstību un tās pārvaldību gan attiecībā uz visām ilgtspējīgajām dimensijām, gan arī saistībā ar pašvaldības ilgtermiņa attīstības mērķiem un prioritātēm. Šobrīd šī sistēma ir vienīgais šāda veida ilgtspējības un attīstības novērtēšanas instruments Latvijas pašvaldībās, tādēļ iespējas novērtēt ilgtspējību salīdzinājumā ar citām pašvaldībām ir ierobežotas.

ES *Interreg III* programmas projekta DEDUCE (Marti et al., 2007) ietvaros tika veikts vispārējs Latvijas piekrastes ilgtspējības novērtējums. Salīdzinot ar šo novērtējumu, Saulkrastu pašvaldības attīstības situācija ir labāk līdzsvarota. Rādītāju ziņojuma apkopotajai formai — ilgtspējības pārskatam — ir ievērojams potenciāls iesaistīt mērķgrupas, plānojot kā nozaru, tā teritorijas vispārējo attīstību, uzlabojot rādītāju sistēmu un tās darbību. Saulkrastu pašvaldības pieredze un labā prakse ir nozīmīgs ieguldījums rādītāju sistēmu turpmākā attīstībā saskaņā ar to horizontālās un vertikālās integrācijas principiem, t. i., ņemot vērā savstarpēju saistību starp indikatoru sistēmu vienā līmenī un tām sistēmām, kas noteiktas augstāka līmeņa plānošanā. Šī pieredze ir arī nozīmīga, izstrādājot rādītājus nacionālo interešu teritorijām, Latvijas gadījumā — tās piekrastes zonā.

Vietējās pašvaldības pārvaldības praksē izmantojams horizontālās integrācijas princips tika ievērots, izstrādājot indikatoru sistēmu Salacgrīvas novadam, un šo darbu veica LU pētnieki novada ilgtspējīgas attīstības stratēģijas plānošanas gaitā. Sistēmu raksturo padziļināta horizontālā integrācija, jo tā tika novērtēta kā starp problēmjomām, tā starp ilgtermiņa rīcības virzieniem, attiecīgi šo saistību pārnesot uz indikatoriem, kas raksturo attiecīgās jomas. Izmantojot indikatoru sistēmu, tika aprobēta pieeja specializētu ilgtspējības aspektu atspoguļošanai un novērtēšanai tematiskā un teritoriālā griezumā. Tematiskā griezumā tā ir rezultējusies, izstrādājot indikatoru sistēmu adaptācijai saistībā ar klimata pārmaiņām Salacgrīvas novadā, kā arī raksturojot noteiktu ekonomikas sektoru vides un veselības aspektā: novērtējot vidi un veselībai draudzīgas pārtikas aprites ciklu Salacgrīvas novadā. Teritoriālā griezumā ir izstrādāti priekšlikumi indikatoru sistēmām Latvijas piekrastes ilgtspējības novērtēšanai, adaptējot DEDUCE indikatoru sistēmu Latvijas apstākļiem, un piekrastes risku un komunikācijas novērtēšanai Saulkrastu novadā.

Ilgspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma stratēģiskās plānošanas dokumentu uzraudzībai un novērtēšanai ir labāk piemērota nekā rezultātīvo rādītāju sistēma (Kauliņš, 2015). Ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēma salīdzinājumā ar rezultātīvo rādītāju sistēmu atspoguļo virzību uz stratēģiskajiem mērķiem šo mērķu un prioritāšu līmeni (rezultatīvie rādītāji to arī var atspoguļot, bet šāda prasība nav obligāta), tā parāda ilgtspējības un pārvaldības elementus, plānošanas elementu savstarpējo

saistību un vismaz daļai sistēmas komponentu spēj nodrošināt salīdzinājumus ar radniecīgām vai konkurējošām teritorijām. Atšķirībā no rezultātīvajiem rādītājiem, kas ir domāti tikai plānošanas rezultātu uzraudzībai un novērtēšanai, ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru lietošana ir nozīmīga visos attīstības plānošanas posmos. Jāpiebilst, ka labas pārvaldības praksei neatbilst valsts pārvaldē iedibinājusies kārtība, ka rezultātīvo rādītāju mērķa vērtības nereti tiek koriģētas, ja kādā attīstības posmā ir redzams, ka šīs vērtības reāli netiks sasniegtas.

Inovāti instrumenti ilgtspējīgas attīstības pārraudzības uzraudzībā un plānošanā

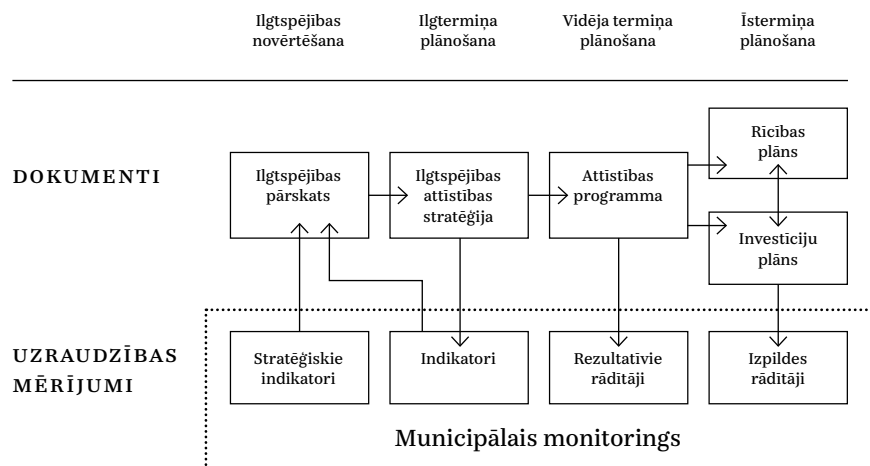
SUSTINNO projektā izstrādāta vietējās pārvaldības inovācija — municipālais ilgtspējības monitorings. Tas ir vērtējams kā sadarbības pārvaldības (attīstības plānošanas procesa) instruments, kas sistē-

miski un integratīvi apvieno Latvijā tradicionāli nesaistītas, pārsvarā maz zināmas vai maz izprastas un nepietiekami attīstītas uzraudzības un novērtēšanas sistēmas — ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmu, plānošanas dokumentu rezultātīvo rādītāju sistēmu un eventuālo sabiedriskā monitoringa sistēmu. No šīm trim minētajām sistēmām plašāk tiek lietota tikai rezultātīvo rādītāju sistēma, kuru izmanto Latvijas attīstības plānošanas dokumentu uzraudzībā un novērtēšanā, jo to prasa normatīvie akti. Municipālā monitoringa koncepts (2. attēls) ietver un integrē visas atsevišķo sistēmu priekšrocības, vienlaikus ļaujot gan izvērtēt plānošanas dokumentu īstenošanas sekmes, gan analizēt vispārēju, ar konkrētiem plānošanas procesiem nesaistītu teritorijas ilgtspējību.

Veidojot municipālo monitoringu, ir jāveic teritorijas analīze saskaņā ar teorētiskajiem pārvaldības uzraudzības un novērtēšanas modeļiem, kā arī jāievēro indikatoru sistēmas vertikālās integrācijas principi. Rezultātā izraudzīto ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru kopa daļēji pārsedzas ar plānošanas dokumentu rezultātīvo rādītāju kopu, un tas ļauj ievērojami samazināt mērāmo parametru kopējo skaitu, vienlaikus veidojot kvalitatīvu metodisko nodrošinājumu. Monitoringa sistēmas obligāta komponente ir sabiedriskais monitorings, kas nodrošina iespēju gan mērīt parametrus, par kuriem dati citādā ceļā nav iegūstami, gan sekmēt sabiedrības iesaisti vides pārvaldības praksē (mērīšana, novērtēšana, komunikācija, plānošanas ieteikumi), kā arī veicina uzticību monitoringa mērījumiem.

Vertikālā integrācija ir nepieciešama, lai labāk varētu izprast reģionālo līdzību un atšķirību raksturu, tās cēloņus un ietekmi uz ilgtspējību nacionālā, reģionālā un vietējā līmenī. Līdz ar to vertikālās integrācijas sniegtā informācija var palīdzēt uzlabot patlaban daudz kritizēto attīstības centru «9 + 21» modeli, kas definēts Nacionālajā attīstības plānā, palīdz mērķtiecīgi

2. attēls. Municipālais monitorings teritorijas attīstības plānošanas sistēmā

iedarboties uz faktoriem, kas nosaka investīciju plūsmas, migrāciju u. tml. attīstības faktoros. Latvijas Nacionālā attīstības plāna 2014.–2020. gadam (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012) indikatoru sistēma ir samērā vāji saistīta ar Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā «Latvija 2030» iekļauto indikatoru sistēmu (gandrīz tikai stratēģisko indikatoru līmeni); Nacionālais attīstības plāns satur daudzus specifisku jomu indikatorus (it īpaši sociālās labklājības atspoguļojumā), kas nav tieši iegūstami no publiskās statistikas avotiem. Ņemot vērā to, ka vertikālās integrācijas modeli liela daļa indikatoru ir kopīgi gan visām viena līmeņa teritorijām, gan arī dažādos pārvaldības līmeņos, var paredzēt, ka vertikāli un horizontāli integrēta nacionālā indikatoru sistēmu tīkla ieviešana ilgtspējīgas attīstības novērtēšanas praksē ļautu arī ievērojami samazināt izdevumus salīdzinājumā ar situāciju, kad katrs plānošanas subjekts to darītu patstāvīgi.

1 ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS IZAICINĀJUMI PĒCKRĪZES LATVIJĀ: SABIEDRĪBA, EKONOMIKA, VIDE

1.1 ANOMIJAS TĒMA UN TEORIJAS SOCIĀLAJĀS ZINĀTNĒS

- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions; a theory of planned behavior. In J. Kuhl, J. Beckman (Eds.). *Action control: from cognition to behavior* (pp. 11–39). Heidelberg, Germany: Springer.
- Bak, C.K., & Larsen, J.L. (2015). Social exclusion or poverty individualisation? An empirical test of two recent and competing poverty theories. *European Journal of Social Work, 18*(1), 17–35. doi:10.1080/13691457.2013.878316
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (2004). Health promotion by social cognitive means. *Health education and Behavior, 31*(2), 143–164.
- Branson, C., Duffy, B., Perry, C., & Wellings, D. (2012). *Acceptable Behaviour? Public opinion on behaviour change policy*. London: Ipsos MORI, Social Research Institute.
- Bueren, E. M., Klijn, E.-H., & Koppenjan, J. F. M. (2003). Dealing with Wicked Problems in Networks: Analyzing an Environmental Debate from a Network Perspective. *Journal of Public Administration Research and Theory, 13*(2), 193–212.
- Carter, T., & Polevychok, C. (2004). *Housing Is Good Social Policy*. (Research report). Canadian Policy Research Networks Inc. Retrieved from http://www.urbancenter.utoronto.ca/pdfs/elibrary/CPRN_Housing-Good-Soc-Polic.pdf
- Conner, M. (2002). *Health behaviors*. University of Leeds UK.
- Council of the European Union. (2004, 5 March). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, 7101/04 C. F. R.* Brussels. Retrieved from http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- Dahlgren, G., & Whitehead, M. (1991). *Policies and strategies to promote social equity in health*. Stockholm: Institute for Future Studies.
- Darnton, A. (2008). *Practical Guide: An overview of behaviour change models and their uses*. Government Social Research Unit.
- Davis, R., Campbell, R., Hildon, Z., Hobbs, L., & Michie, S. (2015). Theories of behaviour and behaviour change across the social and behavioural sciences: a scoping review. *Health Psychology Review, 9*(3), 323–344.
- Eiropas Savienības Padome. (2006). *Atjaunota ES Ilgtspējīgas attīstības stratēģija*. Brisele. Izgūts no [www.varam.gov.lv/lat/darbibas.../ilgtspējiga.../ST10917-RE03\[1\].LV06.DOC.doc](http://www.varam.gov.lv/lat/darbibas.../ilgtspējiga.../ST10917-RE03[1].LV06.DOC.doc)

- Emerson, K., Nabatchi, T., & Balogh, S. (2012). An Integrative Framework for Collaborative Governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 22(1), 1–29.
- Eppard, L. M., Chomsky, N., Rank, R. M., & Brady, D. (2017). On Culture, Politics, and Poverty. *Contexts*, 16(4), 8–11. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1536504217742382>
- European Commission. (2001). *European Governance: A White Paper*. Brussels, COM(2001) 428. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-01-10_en.htm
- European Commission. (2010). *EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
- European Commission. (2013). *Health inequalities in the EU*. Retrieved from http://ec.europa.eu/health/social_determinants/docs/healthinequalitiesineu_2013_en.pdf
- Eurostat. (2015). *Life expectancy at birth, by sex*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025>
- Eyal, N., Hurst, S. A., Norheim, O. F., & Wikler, D. (Eds.). (2013). *Inequalities in Health: Concepts, Measures, and Ethics*. New York: Oxford University Press, p. 6.
- Fahey, T., & Norris, M. (2010). Housing. In F. G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger & C. Pierson (Eds.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (pp. 479–494). Oxford: Oxford University Press.
- Franz, H. W., Hochgerner, J., & Howaldt, J. (2012) *Challenge Social Innovation. Potentials for Business, Social Entrepreneurship, Welfare and Civil Society*. Springer, p. 4.
- Galbraith, J. K. (2011, 1 March). Inequality and economic and political change: a comparative perspective. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(1), 13–27. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsq014>. Retrieved from <https://academic.oup.com/cjres/article/4/1/13/425177>
- Galbraith, J. K. (2016). Ethics and Inequality: A Strategic and Practical View. [Book review] *Ethics & International Affairs*, 30(3), 379–390. Retrieved from <https://datubazes.lanet.lv:4876/10.1017/S0892679416000150>
- Graham, H. (2009). *Understanding Health Inequalities* (2nd ed.). Berkshire: Open University Press.
- Hansen, P. G. (2014). *Nudge and libertarian paternalism: Does the hand fit the glove?* Copenhagen: Roskilde University, p. 23.
- Haugh, H., & Kitson, M. (2007) The third way and the third sector: New Labour's economic policy and the social economy. *Cambridge Journal of Economics*, 31(6).
- Holma, B. (red.) (2017). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2015/2016. Dzīves meistarība un informācijpratība*. Rīga: Latvijas Universitāte, Sociālo un politisko pētījumu institūts.

- Jochumsen, H., Rasmussen, C., & Skot-Hansen, D. (2012). The four spaces — a new model for the public library. *New Library World*, 113(11/12), 586–597. <http://dx.doi.org/10.1108/0307480121128294>
- Killoran, A., & Kelly, M. P. (2010). *Evidence-based Public Health: Effectiveness and Efficiency*. Oxford: Oxford University Press, pp. 63, 64, 148.
- Klepfers, M. (2003) Vides aizsardzība konstitucionālajās tiesībās. Vācijas Pamatlikuma 20.a pants. *Likums un Tiesības*, 11.
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8, 239–260.
- Latvijas Republikas Saeima. (2016) *Saeima konceptuāli atbalsta tiesisko regulējumu sociālajai uzņēmējdarbībai Latvijā*. Izgūts no <http://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/25438-saeima-konceptuali-atbalsta-tiesisko-regulejumu-socialajai-uznemejdarbibai-latvija>
- Lāce, T. (2012). *Sociālā atstumtība Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- Maunz, T., & Dürig, G. (Begr.) (2014, Dec.). *Grundgesetz-Kommentar* (Loseblatt, Art. 20, VIII. Die Sozialstaatlichkeit), Bd. III. München: Verlag C. H. Beck.
- Mont, O., Lehner, M., & Heiskanen, E. (2014). *Nudging. A tool for sustainable behaviour?* (Report 6643). The Swedish Environmental Protection Agency.
- Muckel, S. (2009). *Sozialrecht* (3. Auflage). München: Verlag C. H. Beck.
- Mulgan, G., Tucker, S., Ali, R., & Sanders, B. (2007). *Social Innovation: What is it, why it matters, and how it can be accelerated?* London, UK: The Young Foundation.
- OECD. (2008). *Inequalities in Health Care Use in OECD countries*. Retrieved from <http://www.oecd.org/health/inequalities>
- Pol, E., & Ville, S. (2009) Social Innovation: Buzz Word or Enduring Term? *The Journal of Socio-Economics*, 38(6), 878–885.
- Prager, K. (2012). *Understanding behaviour change. How to apply theories of behaviour change to SEWeb and related public engagement activities*. Report for SEWeb LIFE10 ENV-UK-000182
- Prochaska, J. O., & DiClemente, C. C. (1982). Transtheoretical therapy: Toward a more integrative model of change. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 19(3), 276–288.
- Reinholde, I. (2013). Pārvaldība: laba vai vieda? *Latvijas intereses Eiropas Savienībā*, 2013/4, 22–27.
- Roca, J. G. (2012–2013). Taking Social Rights Seriously: Principle of Financial Sustainability. *Annuaire International des droits de l'homme*, VII.
- Saaremäel-Stoilov, K. (2007). How to Handle a Double-edged Sword Safely: Protection of the Elements of the Principle of the Social State in the Constitutional Jurisprudence of the Supreme Court of Estonia. *Juridica International*, 2.
- Scholl, H. J., & Scholl, M. C. (2014). *Smart Governance: A Roadmap for Research and Practice*. In *iConference 2014 Proceedings* (p. 163–176). doi:10.9776/14060

- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Anchor Books.
- Stiglitz, E. J. (2012). *The Price of Inequality*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Stiglitz, E. J. (2015). The Origins of Inequality, and Policies to Contain It. *National Tax Journal*, 68(2), 425–448. dx.doi.org/10.17310/ntj.2015.2.09. Retrieved from <http://www.ntanet.org/NTJ/68/2/ntj-v68no2p425-448-origins-inequality-policies-contain.html>
- United Nations Conference on Environment & Development. (1992). *AGENDA 21*. Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- United Nations General Assembly (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Resolution adopted by the General Assembly on 25 Sept. 2015. Retrieved from <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- United Nations. (1995). *Report of the World Summit for Social Development*. A/CONF.166/9. Copenhagen, Denmark, 6 to 12 March 1995. Retrieved from <http://www.un.org/documents/ga/conf166/aconf166-9.htm>
- Walker, R. (2014). *The Shame of Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- WCED. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford, UK: Oxford University Press. Retrieved from www.un-documents.net/our-common-future.pdf
- World Health Organization Regional Office for Europe. (2011). *Governance for health in 21st century: a study conducted for the WHO Regional Office for Europe*. Retrieved from http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/148951/RC61_InfDoc6.pdf

1.2 KOLEKTĪVĀ RĪCĪBA INTERNETA POLITISKĀS KOMUNIKĀCIJAS UN SABIEDRĪBAS VĒRTĪBORIENTĀCIJAS IZMAIŅU KONTEKSTĀ

- van Aelst, P., & Walgrave, S. (2011). Minimal or Massive? The Political Agenda Setting Power of the Mass Media According to Different Methods. *The International Journal of Press/Politics*, 16(3), 295–313.
- Bartlett, J., Froio, C., Littler, M., & McDonnell, D. (2013). *New political actors in Europe: Beppe Grillo and the M5S*. London: Demos Country briefing papers.
- Benford, R. D., & Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: an overview and an assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 611–639.
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action. Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*, 15(5), 739–768.
- Bennett, W. L. (2003). Communicating global activism: strengths and vulnerabilities of networked politics. *Information, Communication & Society*, 6(2), 143–168.
- Bocsh, T. (2017). Twitter activism and youth in South Africa: The case of #RhodesMustFall, information. *Communication & Society*, 20(2), 221–232.
- Boutyline, A., & Willer, R. (2016). The Structure of Political Echo Chambers: Variation in Ideological Homophily in Online Networks. *Political Psychology*, 38(3).
- Brannelly, K. (2016, Nov. 4). Trump Campaign Pays Millions to Overseas Big Data Firm. *NBC News*.
- Broersma, M., & Graham, T. (2012). Social media as beat: Tweets as a news source during the 2010 British and Dutch elections. *Journalism Practice*, 6(3), 403–419.
- Brooks, C., & Manza, J. (1994). *Do Changing Values Explain the New Politics? A Critical Assessment of the Postmaterialist Thesis* [online], pp. 542. Retrieved 22.04.2016 from http://sociology.as.nyu.edu/docs/10/3858/Do_Changing_Values_Explain_the_New_Politics.pdf
- Bruns, A., & Burgess, J. (2012). Researching news discussion on Twitter: New methodologies. *Journalism Studies*, 13(5–6), 801–814.
- Bruns, A., Moon, B., Paul, A., & Münch, F. (2016). Towards a typology of hashtag publics: A large-scale comparative study of user engagement across trending topics. *Communication Research and Practice*, 2(1), 20–46.
- Carlson, T., & Strandberg, K. (2011). The rise of web campaigning in Finland. In R. L. Fox, J. M. Ramos (Eds.), *iPolitics: Citizens, Elections, and Governing in the New Media Era* (pp. 125–150).
- Chadwick, A. (2013). *The hybrid media system: Politics and power*. Oxford: Oxford University Press.
- Clift, S. (2002) *The future of e-democracy: The 50 year plan*. Retrieved 01.01.2018 from <http://www.publicus.net/articles/future.html>

- Dang-Xuan, L., Stieglitz, S., Wladarsch, J., & Neuberger, C (2013). An investigation of influentials and the role of sentiments in political communication on twitter during election periods. *Information, Communication & Society*, 5, 795–825.
- van Dijck, J., & Poell, T. (2013). Understanding social media logic. *Media and Communication*, 1(1), 2–14.
- Engesser, S., Ernst, N., Esser, F., & Büchel, F. (2016). Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology. *Information, Communication & Society*, 20(8), 1109–1126.
- Enli, G. (2017). Twitter as arena for the authentic outsider: Exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election. *European Journal of Communication*, 32(1), 50–61.
- Enli, G. S., & Skogerbo, E. (2013). Personalized campaigns in party-centred politics. Twitter and Facebook as arenas for political communication. *Information, Communication and Society*, 16(5), 757–774.
- EPRS. (2014, Mar. 21) *Social media in election campaigning*. Briefing.
- Eurobarometer. (2013, Autumn). *Media use in the European Union*. Standard Eurobarometer 80. Fieldwork November 2013.
- Eurobarometer. (2016, Autumn). *Media use in the European Union*. Standard Eurobarometer 86. Fieldwork November 2016.
- Eurobarometer. (2017). *Media use in the European Union*. Standard Eurobarometer 88. Fieldwork November 2017.
- European Commission. (2017, Oct. 16). *Digital Single Market: Fake News*. Retrieved 06.03.2018 from <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/fake-news>
- European Commission. (2017, Sept. 28). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Tackling Illegal Content Online. Towards an enhanced responsibility of online platforms*. COM(2017) 555. Brussels.
- Eurostat. (2017). *Internet use. Individuals using the internet for participating in social networks (tin00127)*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Fox, R. L., & Ramos, J. M. (Eds.). (2012). *iPolitics: Citizens, Elections, and Governing in the New Media Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gasser, U., & Gerlach, J. (2011). E-campaigns in Old Europe: Observations from Germany, Austria, and Switzerland. In R. Fox & J. M. Ramos (Eds.). *iPolitics. Citizens, Elections, and Governing in the New Media Era*. Cambridge University Press.
- Gerbaudo, P. (2017). Social media teams as digital vanguards: The question of leadership in the management of key Facebook and Twitter accounts of occupy Wall Street, Indignados and UK Uncut. *Information, Communication & Society*, 20(2), 185–202.
- Graham, T., Broersma, M., Hazelhoff, K., & van 't Haar, G. (2013). Between broadcasting political messages and interacting with voters. The use

- of Twitter during the 2010 UK general election campaign. *Information, Communication and Society*, 16(5), 692–716.
- Gustafsson, N. (2012, Apr. 2). The subtle nature of Facebook politics: Swedish social network site users and political participation. *New Media and Society*, 14(7).
- Halupka, M. (2014). Clicktivism: A systematic heuristic. *Policy & Internet*, 6(2), 115–132.
- Holma, B. (red.). (2017). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2015/2016. Dzīves meistarība un informācijpratība*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
- Hunt, S., Benford, R., & Snow, D. (1994). Identity fields: framing processes and the social construction of movement identities. In E. Larana, H. Johnston & J. R. Gusfield (Eds.). *New Social Movements: From Ideology to Identity* (pp. 185–208). Philadelphia: Temple University Press.
- Issenberg, S. (2016, Feb. 2). *How Ted Cruz Engineered His Iowa Triumph*. Bloomberg.
- Kalsnes, B., Larsson, A. O., & Enli, G. S. (2017, Feb. 6). The social media logic of political interaction: Exploring citizens' and politicians' relationship on Facebook and Twitter. *First Monday*, 22(2).
- Karpf, D. (2012). *The moveon effect: The unexpected transformation of American political advocacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Kosinski, M., Matz, S. C., Gosling, S. D., Popov, V., & Stillwell, D. (2015, Sept.). Facebook as a Research Tool for the Social Sciences. *American Psychologist*, 70(6), 543–556.
- Kreiss, D. (2014). Seizing the moment: The presidential campaigns' use of Twitter during the 2012 electoral cycle. *New Media & Society*, 18(8), 1473–1490.
- van Laer, J., & van Aelst, P. (2010). Internet and social movement action repertoires. Opportunities and limitations. *Information, Communication & Society*, 13(8), 1146–1171.
- Lodge, J. (2010) Irrelevant and obsolete? The European Parliament and voters in perspective. In J. Lodge (Ed.), *The 2009 Elections to the European Parliament* (pp. 13–29). London: Palgrave Macmillan.
- ManaBalss.lv. (b. g.). *Par paveikto*. Izgūts 12.01.2018. no <https://manabalss.lv/page/progress>.
- Marvin, C. (1988). *When old technologies were new: Thinking about communications in the late 19th century*. New York, NY: Oxford University Press.
- McAdam, D., McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (Eds.). (1996). Introduction: opportunities, mobilizing structures, and framing processes — toward a synthetic, comparative perspective on social movements. In *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press.
- McAdam, D., Tarrow, S., & Tilly C. (2001). *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press.
- McCarthy, J. D., & Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: a partial theory. *American Journal of Sociology*, 28(6), 1212–1241.

- Moe, H., & Larsson, A. (2012). Studying political microblogging: Twitter users in the 2010 Swedish election campaign. *New Media & Society*, 14(5), 729-747.
- Morozov, E. (2011). *The net delusion: How not to liberate the world*. London: Penguin.
- National Telemedia Council (1992). *Telemidium: The Journal of Media Literacy*, 38(3/4).
- Oates, S., & Moe, W.W. (2016, Aug. 25). *Donald Trump and the "oxygen of publicity": Branding, social media, and mass media in the 2016 presidential primary elections*. Paper prepared for the American Political Science Association Annual Meeting 2016. Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2830195> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2830195>
- Ott, B.L. (2017). The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement. *Critical Studies in Media Communication*, 34(1), 59-68.
- Penney, J., & Dadas, C. (2013). (Re)Tweeting in the service of protest: Digital composition and circulation in the Occupy Wall Street movement. *New Media & Society*, 16(1), 74-90.
- Pilkington, E., & Michel, A. (2012, Feb. 17) Obama Facebook and the power of friendship: the 2012 data election. *The Guardian*.
- Populares Latvija, SKDS. (2012, marts.). *Pasaules uzskats: pašvērtējums un realitāte. Latvijas iedzīvotāju ideoloģiskais portrets*. Izgūts 02.02.2018. no https://docs.wixstatic.com/ugd/5e1eac_2c98293446174f268945a07ba86f0685.pdf
- Puķe, I. (2017). Latvieši uzkarst. *Ir*, 400/401, 48-53.
- Rasmussen, T. (2007, Oct. 5-6) *Two Faces of the Public Sphere. The Significance of Internet Communication in Public Deliberation*. Conference paper presented at Symposium "Changing politics through digital networks: The role of ICTs in the formation of new social and political actors and actions".
- Rheingold, H. (2002). *Smart Mobs: The Next Social Revolution*. Cambridge, MA: Perseus Pub.
- Römmele, A. (2012). Electronic political campaigning. In N. Kersting (Ed.), *Electronic Democracy*. Barbara Budrich Publishers.
- Rotman, D., Vieweg, S., Yardi, S., Chi, E. D., Preece, J., Shneiderman, B., ... Glaisyer, T. (2011, May). From slacktivism to activism: Participatory culture in the age of social media. In CHI'11 *Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems* (pp. 819-822). Vancouver, BC: ACM.
- Skovsgaard, A., van Dalen, M. (2013). Dodging the gatekeepers? Social media in the campaign mix during the 2011 Danish elections. *Information, Communication and Society*, 16(5), 737-756.
- Small, T. (2011). What the hashtag? A content analysis of Canadian politics on Twitter. *Information, Communication & Society*, 14(6), 872-895.
- Snow, D.A., & Benford, R. D. (1988). Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research*, 1, 197-217.
- Snow, D.A., Rochford, B. Jr., Worden, S. K., & Benford, R. D. (1986). Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review*, 51, 464-481.

- Spruds, A., Rožukalne, A., Sedlenieks, K., Daugulis, M., Potjomkina, D., Tölgyesi, B., Bruge, I. (2016). *Internet Trolling as a Tool of Hybrid Warfare: the Case of Latvia. Results of the Study*. NATO StratComCoe.
- Stieglitz, S., & Dang-Xuan, L. (2012). Social media and political communication: a social media analytics framework. *Social Network Analysis Minin*.
- Strandberg, K. (2013). A social media revolution or just a case of history repeating itself? The use of social media in the 2011 Finnish parliamentary elections. *New Media & Society*, 15(8), 1329-1347.
- Stromer-Galley, J. (2014). *Presidential campaigning in the Internet age*. Oxford: Oxford University Press.
- SUSTINNO. (2015). Valsts pētījumu programma «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO), 2015. 3. projekts. «Sabiedrības vērtīorientācijas un sabiedrības atjaunošanās». *Aptauja*.
- SUSTINNO. (2017). Valsts pētījumu programma «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO), 2017. 3. projekts. «Sabiedrības vērtīorientācijas un sabiedrības atjaunošanās». *Aptauja*.
- TNS. (2018). *Google ir nemainīgi visapmeklētākā vietne Latvijā*. TNS Kantar Latvija. Izgūts 02.02.2018. no <http://tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=5163>.
- Trent, J. (2011). *Political Campaign Communication: Principles and Practices*. Rowman and Littlefield Publishers.
- Valtenbergs, V. (2010). *Interneta politiskās komunikācijas nozīme atklātības un elektroniskās demokrātijas attīstībā* (promocijas darbs). Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātnes nodaļa.
- Wallis, C. (2011). New media practices in China: Youth patterns, processes, and politics. *International Journal of Communication*, 5, 406-436.
- Wallsten, K. (2015). Non-elite Twitter sources rarely cited in coverage. *Newspaper Research Journal*, 36(1), 24-41.
- Wells, C., Shah, D. V., Pevehouse, J. C., Yang, J., Pelled, A., Boehm, F., ... Schmidt, J. L. (2016). How Trump drove coverage to the nomination: Hybrid media campaigning. *Political Communication*, 33(4), 669-676.
- Yang, G. (2014, Spring). Internet activism & the Party-State in China. *Daedalus*, 143(2), 110-123.

1.3 UZŅĒMĒJDARBĪBA, EKSPORTS, NODOKĻI, ĒŅU EKONOMIKA UN KONKURĒTSPĒJA: TURPMĀKAS ANALĪZES IETVARŠ

- Acs, Z.J., & Varga, A. (2005). Entrepreneurship, agglomeration and technological change. *Small Business Economics*, 24(3), 323–334.
- Acs, Z.J., & Audretsch, D.B. (1988). Innovation in large and small firms: an empirical analysis. *American Economic Review*, 78(4), 678–690.
- Acs, Z.J., & Storey, D. (2004). Introduction: Entrepreneurship and Economic Development. *Regional Studies, Taylor & Francis Journals*, 38(8), 871–877.
- Arnold, J.M., Brys, B., Heady, C., Johansson, A., Schweltnus, G., Vartia, L. (2011). Tax Policy for Economic Recovery and Growth. *The Economic Journal*, 121(550), F59–F80.
- Baumol, W.J. (2002). Entrepreneurship, Innovation and Growth: The David-Symbiosis. *Journal of Entrepreneurial Finance and Business Ventures*, 7(2), 1–10.
- Bellone, F., Musso, P., Nesta, L., & Schiavo, S. (2009). *Financial Constraints and Firm Export Behavior*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1342342>.
- Benczur, P., Katay, G., Kiss, A., & Racz, O. (2012). Income Taxation, Transfers and Labour Supply at the Extensive Margin. *Banque de France Working Paper*, 487.
- Beņkovskis, K. (2012). Competitiveness of Latvia's exporters. *Bank of Latvia Working Paper*, 3/2012.
- Bicakova, A., Slacalek, J., & Slavik, M. (2011). Labor Supply after Transition: Evidence from the Czech Republic. *Czech Journal of Economics and Finance (Finance a úvěr)*, 61(4), 327–347.
- Central Statistical Bureau of Latvia. (2017). NBG02. *Activity rate, employment rate and unemployment rate (%) Population and Social Processes – Annual Statistics Data*. Retrieved 23.05.2017 from http://data.csb.gov.lv/pxweb/en/Sociala/Sociala_ikgad_nodarb/NB0020.px/table/tableViewLayout1/?rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ceo
- Das, S., Roberts, M., & Tybout, J. (2007). Market entry costs, producer heterogeneity, and export dynamics. *Econometrica*, 75(3), 837–873.
- de Soto, H. (1989). *The Other Path*. New York, NY: Basic Books.
- de Soto, H. (2000). *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York, NY: Basic Books.
- Eurostat (2015). *Statistics comparing enterprises which trade internationally with those who do not*. Retrieved 04.01.2017 from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_comparing_enterprises_which_trade_internationally_with_those_who_do_not#Characteristics_of_exporters
- Farrell, D. (2004). The Hidden Dangers of the Informal Economy. *McKinsey Quarterly*, 3, 27–37.

- Gilbert, B.A., Audretsch, D.B., & McDougall, P.P. (2004). The emergence of entrepreneurship policy. *Small Business Economics*, 22(3/4), 313–323.
- Gomory, R. (1994). A Ricardo Model with Economies of Scale. *Journal of Economic Theory*, 62, 394–419.
- Greenaway, D., Guariglia, A., & Kneller, R. (2007). Financial factors and exporting decisions. *Journal of International Economics*, 73(2), 377–395.
- Hsieh, C., & Olken, B. (2014). The missing “missing middle”. *The Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 89–108.
- La Porta, R., & Shleifer, A. (2008). The Unofficial Economy and Economic Development. *Brookings Papers on Economic Activity*, 39(2), 275–352.
- La Porta, R., & Shleifer, A. (2014). Informality and Development. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 109–126.
- Llopis, J.A. S., Millán, J.M., Baptista, R., Burke, A., Parker, S.C., & Thurik, R. (2015). Good times, bad times: entrepreneurship and the business cycle. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 11(2), 243–251.
- Love, J.H., & Roper, S. (2015). SME innovation, exporting and growth: a review of existing evidence. *International Small Business Journal*, 33(1), 28–48.
- Masso, J., & Vahter, P. (2015). Exporting and productivity: The effects of multi-product and multi-market export entry. *Scottish Journal of Political Economy*, 64(4), 325–350.
- McMillan, J. & Woodruff, C. (2002). The Central Role of Entrepreneurs in Transition Economies. *Journal of Economic Perspectives*, 16(3), 153–170.
- Melitz, M.J. (2003). The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. *Econometrica*, 71(6), 1695–1725.
- Muller, P., Conlon, G., Lewis, M., & Mantovani, I. (2013). *From Shadow to Formal Economy: Levelling the Playing Field in the Single Market*. Policy Department: Economic and Scientific Policy.
- OECD. (2010). *Tax Policy Reform and Economic Growth*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264091085-en>.
- Prammer, D. (2011). Quality of Taxation and the Crisis: Tax Shifts from a Growth Perspective. Taxation papers. *European Commission Working Paper No. 29*.
- Putniņš, T. (2013). Exporting by Latvian companies: vitality, drivers of success, and challenges. *Baltic Journal of Economics*, 13(2), pp. 3–33.
- Putniņš, T., & Sauka, A. (2016). *Shadow economy index for the Baltic countries 2009–2015*. Report. Riga: Stockholm School of Economics in Riga.
- Rauch, J. (1991). Productivity Gains from Geographic Concentration of human Capital: Evidence from the Cities. *NBER Working Papers*, 3905.
- Sauka, A., & Putniņš, T. (2011). *Shadow economy index for the Baltic countries 2009 and 2010*. Report. Riga: Stockholm School of Economics in Riga.
- Schank, T., Schnabel, C., & Wagner, J. (2010). Higher wages in exporting firms: self-selection, export effect, or both? First evidence from linked employer-employee data. *Review of World Economics, Springer Verlag*, 146(2), 303–322.

- Schneider, F. (1998). *Further Empirical Results of the Size of the Shadow Economy of 17 OECD-Countries over Time*. Congress of the IIPF Cordoba, Argentina and discussion paper. Department of Economics, University of Linz, Linz, Austria.
- Schumpeter, J.A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press. (First edition in German: 1911.)
- Siebertová, Z., Senaj, M., Švarda, N., & Valachyová, J. (2013). To Work or Not to Work? Estimates of Labour Supply Elasticities. *National Bank of Slovakia, Working Paper*, 5/2013. Bratislava.
- Suddle, K., & Hessels, J. (2007). Ambitious Nascent Entrepreneurs and National Innovativeness [Summary]. *Frontiers of Entrepreneurship Research*, 27(4), Art. 9. Retrieved from <https://digitalknowledge.babson.edu/fer/vol27/iss4/9>
- Tanzi, V. (1982). *Underground Economy and Tax Evasion in the United States: Estimates and Implications*. The Underground Economy in the United States and Abroad, Lexington Books.
- Vanags, A. (2013). Latvia's exports: the real 'success story. In *Baltic Development Forum: State of the Region Report*.
- Wagner, J. (2007). Exports and productivity: a survey of the evidence from firm — level data. *The World Economy*, 30, 60–82.
- Wennekers, S., & Thurik, R. (1999). Linking entrepreneurship and economic growth. *Small Business Economics*, 13, 27–55.

1.4 ILGTSPĒJĪGAS LAUKU ATTĪSTĪBAS EKONOMISKIE, VIDES UN SOCIĀLIE ASPEKTI

- Aguglia, L., Henke, K., Poppe, K. J., Roest, A., & Salvioni, C. (2009). *Diversification and multifunctionality in Italy and the Netherlands: a comparative analysis*. Retrieved from <http://library.wur.nl>
- Allen, K. E., & Moore, R. (2016). Moving beyond the exchange value in the nonmarket valuation of ecosystem services. *Ecosystem Services*, 18, 78–86.
- Boggia, A., Rocchi, L., Paolotti, L., Musotti, F., & Greco, S. (2014). Assessing rural sustainable development potentialities using a dominance-based rough set approach. *Journal of Environmental Management*, 144, 160–167.
- Brickhill, D. (2015). *Ecosystem services and the environment*. In-depth report 11. Bristol: Science Communication Unit, UWE.
- Brown, D. L., & Schucksmith, M. (2016). A new lens for examining rural change. *European Countryside*, 8(2), 183–188.
- Davidson, M. D. (2013). On the relation between ecosystem services, intrinsic value, existence value and economic valuation. *Ecological Economics*, 95, 171–177.
- European Commission. (2017b). *Report on the distribution of direct payments to agricultural producers (financial year 2016)*. Retrieved from https://ec.europa.eu/agriculture/cap-funding/beneficiaries/direct-aid_lv
- European Commission. (2008). *Other gainful activities: pluriactivity and farm diversification in EU-27*. Retrieved from https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-area-economics/more-reports/pdf/other-gainful-activities-text_en.pdf
- European Commission. (2010). *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM/2010/2020 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu>
- European Commission. (2011). *Our life insurance, our natural capital: an EU biodiversity strategy to 2020*. COM/2011/0244. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/>
- European Commission. (2013a). *Agricultural Genetic Resources — from conservation to sustainable use COM(2013) 838 final*. Brussels, 28.11.2013. Retrieved from <https://ec.europa.eu/>
- European Commission. (2013b). Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) No 1698/2005. *Official Journal of the European Union*, L 347, 487–548.
- European Commission. (2015). *The Mid-Term Review of the EU Biodiversity Strategy to 2020* {SWD(2015) 187 final}. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/>
- European Commission. (2016). *Next steps for a sustainable European future: European action for sustainability*. COM(2016) 739 final. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/>

- European Commission. (2017a). *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of the ecological focus area obligation under the green direct payment scheme*. COM/2017/0152 final. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/>
- EEB. (2017). *The future of the CAP: An urgent need for a truly sustainable agriculture, land and food policy*. Brussels: European Environmental Bureau (EEB).
- EESC. (2010). Opinion of the European Economic and Social Committee on the “Reform of the common agricultural policy in 2013”. *Official Journal of the European Union*, C 354, 35–42.
- EESC. (2015). Opinion of the European Economic and Social Committee on “Land grabbing—a warning for Europe and a threat to family farming”. *Official Journal of the European Union*, C 242, 15–23.
- EESC. (2016). Opinion of the European Economic and Social Committee on “The biodiversity policy of the EU”. *Official Journal of the European Union*, C 487, 14–23.
- European Parliament. (2014). *European Parliament resolution of 4 February 2014 on the future of small agricultural holdings* (2013/2096(INI)). Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu>
- European Parliament. (2016). *European Parliament resolution of 2 February 2016 on “The Mid-term Review of the EU’s Biodiversity Strategy”*. (2015/2137(INI)). Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu>
- Eurostat. (2018). *Europe 2020 indicators — poverty and social exclusion*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained>
- Fagioli, F. F., Rocchi, L., Paolotti, L., Slowinski, R., & Boggia, A. (2017). From the farm to the agri-food system: A multiple criteria framework to evaluate extended multi-functional value. *Ecological Indicators*, 79, 91–102.
- Galler, C., von Haaren, C., & Albert, C. (2015). Optimizing environmental measures for landscape multifunctionality: Effectiveness, efficiency and recommendations for agri-environmental programs. *Journal of Environmental Management*, 151, 243–257.
- Gliessman, S. R. (2005). Agroecology and agroecosystems. In J. Pretty (Eds). *The earthscan reader in sustainable agriculture* (pp. 104–114). London: Earthscan.
- Gomez-Baggethun, E., & Ruiz-Perez, M. (2011). Economic valuation and the commodification of ecosystem services. *Progress in Physical Geography*, 35(5), 613–628.
- Haines-Young, R., & Potschin, M. (2017). *Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V5.1 and Guidance on the Application of the Revised Structure*. Nottingham, UK: Fabis Consulting.
- Henke, R., & Vanni, F. (2017). Drivers of on-farm diversification in the Italian periurban agriculture. *Rivista di Economia Agraria*, 72(1), 79–100.
- van Huylbroeck, G., Vandermeulen, V., Mettepenningen, E., & Verspecht, A. (2007). Multifunctionality of agriculture: a review of definitions, evidence and instruments. *Living reviews in landscape research*, 1(3), 1–43.

- Knickel, K., Renting, H., & van der Ploeg, J. D. (2004). *Multifunctionality in European agriculture. Sustaining Agriculture and the Rural Environment*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 81–104.
- Latvijas Republikas Saeima (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Izgūts no https://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/Latvija_2030_7.pdf
- Maes, J., Hauck, J., Paracchini, M. L., Ratamaki, O., Hutchins, M., Termansen, M., & Bidoglio, G. (2013). Mainstreaming ecosystem services into EU policy. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 5(1), 128–134.
- Maes, J., Teller, A., Erhard, M., Murphy, P., Paracchini, M. L., Barredo, J. I., et al. (2014). *Mapping and Assessment of Ecosystems and their Services. Indicators for ecosystem assessments under Action 5 of the EU Biodiversity Strategy to 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Melece, L., & Krievina, A. (2015). Development of local food systems in Latvia. *Research for Rural Development*, 2, 104–111.
- Meraner, M., Heijman, W., Kuhlman, T., & Finger, R. (2015). Determinants of farm diversification in the Netherlands. *Land Use Policy*, 42, 767–780.
- Millenium Ecosystem Assessment (MEA). (2005). *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Washington, DC: Island Press.
- Nieto, A., Roberts, S. P., Kemp, J., Rasmont, P., Kuhlmann, M., Garcia Criado, M., et al. (2014). *European red list of bees*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Papadopoulos, A. G. (2015). The impact of the CAP on agriculture and rural areas of EU Member States. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 4(1), 22–53.
- Papageorgiou, F. (2007). *Culture and Sustainable Rural Development*. Athens: European Academy for Sustainable Rural Development.
- Pe’er, G., Lakner, S., Müller, R., Passoni, G., Bontzorlos, V., Clough, D., et al. (2017). *Is the CAP Fit for purpose? An evidence based fitness-check assessment*. Leipzig: German Centre for Integrative Biodiversity Research (iDiv) Halle-Jena-Leipzig.
- van der Ploeg, J. D., & Roep, D., 2003. Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In G. van Huylbroeck, G. Durand (Eds.), *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development* (pp. 37–54). Aldershot, Hampshire: Ashgate.
- Pretty, J. (2008). Agricultural sustainability: concepts, principles and evidence. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1491), 447–465.
- Pretty, J., & Bharucha, Z. P. (2014). Sustainable intensification in agricultural systems. *Annals of Botany*, 114(8), 1571–1596.
- Renting, H., Rossing, W. A. H., Groot, J. C. J., van der Ploeg, J. D., Laurent, C., Perraud, D., van Ittersum, M. K. (2009). Exploring multifunctional agriculture.

- A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, 90, 112–123.
- Scholte, S. S., van Teeffelen, A. J., & Verburg, P. H. (2015). Integrating socio-cultural perspectives into ecosystem service valuation: a review of concepts and methods. *Ecological Economics*, 114, 67–78.
- van der Sluis, T., Pedroli, B., Kristensen, S. B., Cosor, G. L., & Pavlis, E. (2016). Changing land use intensity in Europe—Recent processes in selected case studies. *Land Use Policy*, 57, 777–785.
- Spangenberg, J. H., & Settele, J. (2010). Precisely incorrect? Monetising the value of ecosystem services. *Ecological Complexity*, 7(3), 327–337.
- Sutherland, L. A., Toma, L., Barnes, A. P., Matthews, K. B., & Hopkins, J. (2016). Agri-environmental diversification: Linking environmental, forestry and renewable energy engagement on Scottish farms. *Journal of Rural Studies*, 47, 10–20.
- (2010). *Mainstreaming the Economics of Nature: A Synthesis of the Approach, Conclusions and Recommendations of TEEB*. London and Washington: Earthscan.
- United Nations. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org>
- Underwood, E., Tucker, G. (2016) *Ecological Focus Area choices and their potential impacts on biodiversity*. Report for BirdLife Europe and the European Environmental Bureau, Institute for European Environmental Policy, London.
- Weltin, M., Zasada, I., Franke, C., Piorr, A., Raggi, M., Viaggi, D. (2017). Analysing behavioural differences of farm households: An example of income diversification strategies based on European farm survey data. *Land Use Policy*, 62, 172–184.

1.5 ILGTSPĒJĪGS PATĒRIŅŠ UN VIDES PĀRVALDĪBA

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179–211.
- Ajzen, I., Fishbein, M. (1980). Understanding attitudes and predicting social behaviour.
- Allport, G. (1985). The historical background of social psychology. In G. Lindzey, E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vol. 1, pp. 1–46). New York: Random House.
- Almeida, C. M., Giannetti, B. F., Agostinho, F., Huisingh, D. (2015). Cleaner production towards a sustainable transition. *Journal of Cleaner Production*, 30, 1.
- ASCEE Team. (2008). *Policy Instruments to Promote Sustainable Consumption*. EU FP 6.
- Ayres, R. U. (2000). Commentary on the utility of the ecological footprint concept. *Ecological Economics*, 32, 347–349.
- Bähr, H., Treib, O. (2007). Governing modes in social and environmental policies. Deliverable 1: D50.
- Bergh van den Bergh, J. C., Ferrer-i-Carbonell, A. (1999). Economic theories of sustainable consumption. In *Serie Research Memoranda*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Bonds, E., Downey, L. (2015). Green Technology and Ecologically Unequal Exchange: The Environmental and Social Consequences of Ecological Modernization in the World-System. *Journal of World-Systems Research*, 18, 167–186.
- Boulanger, P.-M. (2010). *Three strategies for sustainable consumption*. SAPI EN. S. Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society.
- Brizga, J. (2012). *Ilgtspējīga patēriņa pārvaldības ietvars: instrumenti, sadarbības tīkli un indikatori* [doktora disertācija vides zinātnes nozarē vides pārvaldības apakšnozarē]. Rīga: Latvijas Universitāte, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte.
- Brizga, J., Ernšteins, R. (2016). Sustainable consumption governance development in Latvia: framework, collaboration, integration. In *3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts : Conference Proceedings Book 2. Vol. 1, Political Sciences, Law, Finance, Economics and Tourism Conference Proceedings* (p. 543–554).
- Buttel, F. H. (2000). Ecological modernization as social theory. *Geoforum*, 31, 57–65.
- Church, C., Lorek, S. (2007). Linking policy and practice in sustainable production and consumption: an assessment of the role of NGOs. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 2, 230–240.
- Clark, G. (2007). Evolution of the global sustainable consumption and production policy and the United Nations Environment Programme's (UNEP) supporting activities. *Journal of Cleaner Production*, 15, 492–498.

- Daly, H. E. (1973). *Toward Steady-state Economics*. WH Freeman.
- Deaton, A. (1992). *Understanding consumption*. Oxford University Press.
- Diekmann, A., Preisendörfer, P. (2003). Green and greenback the behavioral effects of environmental attitudes in low-cost and high-cost situations. *Rationality and Society*, 15, 441–472.
- Ernšteins, R. (2016b). Vides pārvaldības rīcībpolitikas prakses attīstības ietvars: vides sistēmiski integratīvās pārvaldības struktūrshēmas. No *Latvijas Universitātes 74. zinātniskā konference. Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne* [referātu tēzes] (448.–454. lpp.). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Ernšteins, R., (1999). *Videszinātniskās izglītības attīstība*. Rīga: Vide. 342 lpp.
- Ernšteins, R., Graudiņa-Bombiza, S., Lontone-Ieviņa, A., Kauliņš, J., Rusmanis, U., Ošniece, K., Antons, V. (2016c). *Videi draudzīgas rīcības attīstība pašvaldībās: ietvars, novērtējums un rīcībpolitika* [rakstu krājums] (309.–324. lpp.). Liepājas Universitātes 18. starptautiskā zinātniskā konference, Liepāja.
- Ernšteins, R., Jūrmalietis, R. (red.). (2008). *Piekrastes ilgtspējīga attīstība: sadarbības pārvaldība* [rakstu krājums]. Rīga: Eiropas Parlamenta Nāciju Eiropas grupa un Latvijas Universitāte, LU Akadēmiskais apgāds.
- Ernšteins, R., Kaulins, J., Zilniece, I., Lontone, A. (2015). Coastal Governance Solutions Development in Latvia: Collaboration Communication and Indicator Systems (Chapter 6). In J. Baztan, J. P. Vanderlinden et al. (Eds.), *Coastal Zones: Solutions for the 21st Century* (pp. 85–96). Elsevier.
- Ernšteins, R., Krišlauka, M., Lice, E., Graudiņa-Bombiza, S., Lontone-Ieviņa, A., Antons, V. (2016a). Mājsaimniecību vides pārvaldības pieejas attīstība: mājokļa, pārtikas un mobilitātes klāsteru integrācija. No *Latvijas Universitātes 74. zinātniskā konference. Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne* [referātu tēzes] (454.–460. lpp.). Rīga: Latvijas Universitāte.
- European Commission. (2014). *Special Eurobarometer 409: Climate Change*. Wave EB80.2. Brussels TNS Opinion & Social.
- Fishbein, M., Ajzen, I. (1975). *Belief, attitudes, intention, and behavior. An introduction to theory and research*. Massachusetts: Addison-Wesley.
- Fuchs, D. A. & Lorek, S. (2005). Sustainable consumption governance: A history of promises and failures. *Journal of Consumer Policy*, 28(3), 261–288.
- Graham, S., Marvin, S. (2001). *Splintering urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. Psychology Press.
- Greening, L. A., Greene, D. L. & Difiglio, C. (2000). Energy efficiency and consumption—the rebound effect—a survey. *Energy Policy*, 28(6), 389–401.
- Hargreaves, T., Longhurst, N., Seyfang, G. (2013). Up, down, round and round: connecting regimes and practices in innovation for sustainability. *Environment and Planning A*, 45, 402–420.
- Harvey, M., McMeekin, A., Randles, S., Southerton, D., Tether, B., Warde, A. (2001). Between demand and consumption: a framework for research. *Centre for Research on Innovation and Competition Discussion Paper*, 40.

- Herring, H. (1998). *Does energy efficiency save energy: the implications of accepting the Khazzoom-Brookes Postulate*. EERU, the Open University.
- Hertwich, E. G. (2005). Consumption and the rebound effect: An industrial ecology perspective. *Journal of Industrial Ecology*, 9(1–2), 85–98.
- Holm, S.-O. & Englund, G. (2009). Increased ecoefficiency and gross rebound effect: Evidence from USA and six European countries 1960–2002. *Ecological Economics*, 68(3), 879–887.
- Hopwood, B., Mellor, M., O'Brien, G. (2005). Sustainable development: mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13, 38–52.
- Huber, J. (1995). *Nachhaltige Entwicklung. Strategien für eine ökologische und soziale Erdpolitik*. Berlin.
- Huber, J. (2000). Towards industrial ecology: sustainable development as a concept of ecological modernization. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 2, 269–285.
- IUCN, UNEP, WWF. (1980). *World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN, UNEP, WWF, Gland, Switzerland.
- Jackson, T. (1993). *Clean Production Strategies Developing Preventive Environmental Management in the Industrial Economy*. CRC Press.
- Jaeger-Erben, M., Rückert-John, J., Schäfer, M. (2015). Sustainable consumption through social innovation: a typology of innovations for sustainable consumption practices. *Journal of Cleaner Production*, 108, 784–798.
- Jevons, W. S. (2001). Of the economy of fuel. *Organization & Environment*, 14, 99.
- Kauliņš, J., Ernšteins, R., Kudrenickis, I. (2017). Indicator Systems for Municipal Sustainable Development Governance: Prerequisites for Design and Implementation. *WIT Transactions on Ecology and the Environment (Ecosystems and Sustainable Development XI)*, 214, 35–45.
- Kemp, R., Soete, L. (1992). The greening of technological progress: an evolutionary perspective. *Futures*, 24, 437–457.
- Khazzoom, J. D. (1980). Economic implications of mandated efficiency in standards for household appliances. *The Energy Journal*, 1(4), 21–40.
- Latvijas Republikas Saeima. (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Rīga: Latvijas Republikas Saeima.
- Litvin, D. (1998). Dirt poor: A survey of development and the environment. *The Economist*, 346(8060), 3–16.
- Lontone-Ieviņa, A., Ernšteins, R., Zilniece, I. (2016). Vides pārvaldības attīstība pašvaldībās: vides sektora, attīstības pārvaldības sektoru un dimensiju pieejas un to integrācija. No *Latvijas Universitātes 74. zinātniskā konference. Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne* [referātu tēzes] (470.–474. lpp.). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Lorek, S. (2005). Linking praxis to policy making and policy back to praxis. In *Sustainable Production and Consumption: Policies, Action and Communication*. Kiev, Sept. 7, 2006.

- Lorek, S., Fuchs, D. (2013). Strong Sustainable Consumption Governance – precondition for a degrowth path? *Journal of Cleaner Production*, 38, 36–43.
- Lorek, S., Giljum, S., Bruckner, M. (2008). *Sustainable Consumption Policies Effectiveness Evaluation (SCOPE2)-Inventory and assessment of policy instruments (final draft)*. FP7 Research Project, Sustainable Europe Research Institute, Overath, Vienna.
- Malthus, T. (1798). *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society*. St. Paul's Church-yard, London.
- Maniates, M. (2010). Editing out unsustainable behavior. *State of the World*, 119–126.
- Maslow, A. H., Frager, R., Fadiman, J., McReynolds, C., Cox, R. (1970). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
- Mauch, U., North, N., Pulli, R. (2001). Between efficiency and sufficiency. The optimal combination of policy instruments in the mobility sector towards sustainable development. In *Changing Things–Moving People* (pp. 133–150). Springer.
- McEachern, M., Seaman, C., Padel, S., Foster, C. (2005). Exploring the gap between attitudes and behaviour: Understanding why consumers buy or do not buy organic food. *British Food Journal*, 107, 606–625.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth*. New York.
- Ministru kabinets (2015). *Zaļā iepirkuma un zaļā publiskā iepirkuma veicināšanas plāns 2015–2017.gadam*. Ministru kabineta rīkojums Nr. 83.
- Mont, O., Plepys, A. (2003). *Customer satisfaction: review of literature and application to the product-service systems*. International Institute for Industrial Environmental Economics at Lund University.
- Mylan, J. (2015). Understanding the diffusion of sustainable product-service systems: insights from the sociology of consumption and practice theory. *Journal of Cleaner Production*, 97, 13–20.
- Newell, J. P., Cousins, J. J. (2014). The boundaries of urban metabolism Towards a political–industrial ecology. *Progress in Human Geography*.
- Ofsted, S. (1994). *Symposium: Sustainable Consumption*. Ministry of Environment, Oslo.
- Paavola, J. (2001). Towards sustainable consumption: economics and ethical concerns for the environment in consumer choices. *Review of Social Economy*, 59, 227–248.
- Paredis, E., Crivits, M., Bauler, T., Mutombo, E., Zaccai, E., Boulanger, P., Lefin, A., (2009). *Construction of Scenarios and Exploration of Transition Pathways for Sustainable Consumption Patterns “Consensus”*. Final Report Phase 1.
- van Raaij, W.F. (1991). The formation and use of expectations in consumer decision making. In *Handbook of consumer behavior* (pp. 401–418).
- Rehfeld, K.-M., Rennings, K., Ziegler, A. (2007). Integrated product policy and environmental product innovations: An empirical analysis. *Ecological Economics*, 61, 91–100.

- Rennings, K., Brohmann, B., Nentwich, J., Schleich, J., Traber, T., Wüstenhagen, R. (2012). *Sustainable energy consumption in residential buildings*. Springer Science & Business Media.
- Rice, G. (2006). Pro-environmental behavior in Egypt: is there a role for Islamic environmental ethics? *Journal of Business Ethics*, 65(4), 373–390.
- Rogers, E. M. (1995). Diffusion of Innovations: modifications of a model for telecommunications. In *Die Diffusion von Innovationen in der Telekommunikation* (pp. 25–38). Springer.
- Røpke, I. (1999). The dynamics of willingness to consume. *Ecological Economics*, 28, 399–420.
- Rubik, F., Scholl, G., Biedenkopf, K., Kalimo, H., Mohaupt, F., Söebeck, Ó., Stø, E., Strandbakken, P., & Turnheim, B. (2009). *Innovative approaches in European sustainable consumption policies*, 192.
- Sachs, W. (2000). *Planet dialectics: explorations in environment and development*. Zed Books.
- Schmidheiny, S. (1992). *Changing course: A global business perspective on development and the environment*. MIT press.
- Schot, J., Geels, F. W. (2008). Strategic niche management and sustainable innovation journeys: theory, findings, research agenda, and policy. *Technology Analysis & Strategic Management*, 20, 537–554.
- Scitovsky, T. (1976). *The joyless economy: An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*. Oxford University Press.
- Seyfang, G. (2004). Consuming values and contested cultures: a critical analysis of the UK strategy for sustainable consumption and production. *Review of Social Economy*, 62, 323–338.
- Seyfang, G., Haxeltine, A. (2012). Growing grassroots innovations: exploring the role of community-based initiatives in governing sustainable energy transitions. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 30, 381–400.
- Seyfang, G., Paavola, J. (2007). Sustainable consumption and environmental inequalities. In *Working Paper-Centre for Social and Economic Research on the Global Environment* (pp. 1–29).
- Shove, E. (2003a). *Changing human behaviour and lifestyle: a challenge for sustainable consumption*. Lancaster, UK: Department of Sociology, University of Lancaster.
- Shove, E. (2003b). Converging conventions of comfort, cleanliness and convenience. *Journal of Consumer Policy*, 26, 395–418.
- Shove, E. (2010). Beyond the ABC: climate change policy and theories of social change. *Environment and Planning A*, 42, 1273–1285.
- Shove, E., Pantzar, M., Watson, M. (2012). *The dynamics of social practice: everyday life and how it changes*. Sage Publications.
- Shove, E., Trentmann, F., Wilk, R. (2009). *Time, consumption and everyday life: Practice, materiality and culture*. Berg.

- Shove, E., Walker, G. (2010). Governing transitions in the sustainability of everyday life. *Research Policy*, 39, 471–476.
- Simon, H.A. (1972). Theories of bounded rationality. *Decision and Organization*, 1, 161–176.
- Socolow, R. (1997). *Industrial ecology and global change*. Cambridge University Press.
- Soper, K. (2008). Alternative Hedonism' and the Citizen Consumer. *Citizenship and consumption*, 191–205.
- Southerton, D., Chappells, H., van Vliet, B. (2004). *Sustainable consumption: The implications of changing infrastructures of provision*. Edward Elgar Publishing.
- Spaargaren, G. (2003). Sustainable consumption: a theoretical and environmental policy perspective. *Society & Natural Resources*, 16, 687–701.
- Spaargaren, G. (2011). Theories of practices: Agency, technology, and culture: Exploring the relevance of practice theories for the governance of sustainable consumption practices in the new world-order. *Global Environmental Change*, 21, 813–822.
- Spaargaren, G., Martens, S., Beckers, T.A. (2006). Sustainable technologies and everyday life. In *User Behavior and Technology Development* (pp. 107–118). Springer.
- Spaargaren, G., Mol, A.P. (1992). Sociology, environment, and modernity: Ecological modernization as a theory of social change. *Society & Natural Resources*, 5, 323–344.
- Spaargaren, G., van Vliet, B. (2000). Lifestyles, consumption and the environment: The ecological modernization of domestic consumption. *Environmental Politics*, 9, 50–76.
- Stahel, W. (1999). Geteiltes Notebook–doppelte Freude? Nutzenorientierung als Strategie für eine ressourcenschonende Gesellschaft. *Politische Ökologie*, 17(62), 63–66.
- Stern, P.C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424.
- Stern, P.C., Dietz, T., Abel, T.D., Guagnano, G.A., & Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6(2), 81–97.
- Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1, 39–60.
- Tukker, A., Huppel, G., Guinée, J., Heijungs, R., Koning, A. d., Oers, L. v., Suh, S., Geerken, T., Holderbeke, v. M., & Jansen, B. (2006). *Environmental Impact of Products (EIPRO)*. Analysis of the life cycle environmental impacts related to the final consumption of the EU-25. IPTS/ESTO project. European Commission, Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies.

- United Nations. (1992). *Agenda 21. The United Nations programme for action from Rio*. United Nations.
- United Nations. (2016). *United Nations Environment Assembly of the United Nations Environment Programme*. Second session Nairobi, 23–27 May 2016. Retrieved from http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/11184/K1607179_UNEPEA2_RES8E.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Vergragt, P.J. (2017). 13 Sustainable Consumption: An Important but Ambiguous Concept. In *Conceptual Innovation in Environmental Policy* (p. 307).
- van Vliet, B. (2002). *Greening the Grid. The Ecological Modernisation of Network-bound Systems*. [s. n.].
- Warde, A. (2005). Consumption and theories of practice. *Journal of Consumer Culture*, 5, 131–153.
- von Weizsacker, E. U., Hargroves, C., Smith, M. H., Desha, C., Stasinopoulos, P. (2009). *Factor Five: Transforming the global economy through 80% improvements in resource productivity*. Routledge.
- York, R., Rosa, E.A., & Dietz, T. (2003). STIRPAT, IPAT and ImPACT: analytic tools for unpacking the driving forces of environmental impacts. *Ecological Economics*, 46(3), 351–365.

2 INOVATĪVI RISINĀJUMI CEĻĀ UZ ILGTSPĒJU

2.1 ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS SOCIĀLĀ DIMENSIJA — KĀ VIRZĀMIES PRETĪ CIENĀPILNAI DZĪVEI SOCIĀLI ATBILDĪGĀ VALSTI

Augstākā Padome. (1993, 29. apr.). Likums «Par dzīvojamo telpu īri». *Latvijas Vēstnesis*, 19. Izgūts no <https://likumi.lv/doc.php?id=56863>

Bela, B., Ņikišins, J. (2018). Ilgtspējas sociālā dimensija: vai virzāmiēs pretī labklājībai un cieņpilnai dzīvei? No B. Bela (red.), *Ilgtspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (106.–137. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Brigsa, S., Broka, A., Rajevska, F., Ročāns, K., Romanovska, L., Ziverte, L. (2014). Krīze: izaicinājumi un iespējas sociālajai cilvēkdrošībai Latvijā. No J. Rozenvalds, A. Zobena (red.), *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes* (149.–172. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Brikse, I., & Spurava, G. (2014). *Kids online — safety and risks: full findings from children survey of 9- to 16-year-olds in Latvia*. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/60574/>

Celmiņa, E. (2017). Plāns minimālo ienākumu sistēmas pilnveidošanai. No *Sociālās iekļaušanas politikas koordinācijas komitejas materiāli 2017. gada 21. aprīļa sēdē*. Rīga: Labklājības ministrija. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/text/3645>

Centrālā statistikas pārvalde. (2013, 5. febr.). *2011. gadā pieauga nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju skaits*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/2011-gada-pieauga-nabadzibas-riskam-paklauto-iedzivotaju-skaits-36965.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2015, 9. apr.). *Ekonomiskā spriedze*. [Terminu skaidrojumi]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/termini/ekonomiska-spriedze-36070.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2016, 30. maijs). *Nabadzības riska sliekšnis*. [Terminu skaidrojumi]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/termini/nabadzibas-riska-slieksnis-36066.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2016a). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2015. gadā*. [Statistisko datu krājums]. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/dati/e-publikacijas/ienakumi-un-dzives-apstakli-latvija-2015-gada-44193.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2016b). *Mājokļa apstākļi*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/metodologija/majokla-apstakli-eu-silc-apsekojums-38993.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017). *IIG05. Mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu sastāvs un struktūra pilsētās un laukos vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī*. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_ienemumi/I10050_euro.px/table/tableViewLayout2/?rxid=cdbc978c-22bo-416a-aacc-aa650d3e2ceo

Centrālā statistikas pārvalde. (2017, 22. maijs). *2017. gada 1. ceturksnī bezdarba līmenis Latvijā bija 9,4%*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/2017-gada-1-ceturksni-bezdarba-limenis-latvija-bija-94-46617.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017, 15. dec.). *Materiālā nenodrošinātība (EU SILC apsekojums)*. Definīcijas. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/metodologija/materiala-nenodrosinatiba-37053.html#Definicijas>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017a). *DS02. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa pa ceturkšņiem*. [Datubāze]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/darba-samaksa-datubaze-30046.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017b). *SDG05. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa Latvijas reģionos*. [Datubāze]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/darba-samaksa-datubaze-30046.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017c). *NIG15. Nabadzības riska indekss Latvijas reģionos pēc vecuma un dzimuma*. [Datubāze]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/monetara-nabadziba-un-ienakumu-nevienlidziba-datubaze-30062.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017d). *MNG03. Ekonomiskā spriedze mājsaimniecībās. Materiālā nenodrošinātība*. [Datubāze]. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/monetara-nabadziba-un-ienakumu-nevienlidziba-datubaze-30062.html>

Centrālā statistikas pārvalde. (2017e). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2016. gadā*. [Statistisko datu krājums]. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde. Izgūts no http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_14_ienakumi_un_dzives_apstakli_latvija_2016_17_00_lv_en.pdf

Centrālā statistikas pārvalde. (2018, 18. janv.). *Nabadzības riskam Latvijā pakļauti 22,1% iedzīvotāju*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/nabadzibas-riskam-latvija-paklauti-221-iedzivotaju-47205.html>

Council of the European Union. (2004). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, 7101/04 C. F. R. Brussels, 5 March 2004. Retrieved from http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf

Deaton, A. (2013). *The Great Escape Health, Wealth, and the Origins of Inequality*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Ekonomikas ministrija. (2017). *Pārskats par piešķirto pašvaldības palīdzību dzīvokļa jautājumā risināšanā 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016*. Izgūts no https://www.em.gov.lv/lv/nozares_politika/majokli/petijumi__statistika/

EuroHealthNet. (n. d.). *Latvia*. Retrieved from http://www.health-inequalities.eu/HEALTHEQUITY/EN/about_hi/health_inequalities/latvia/

European Commission. (2010). *EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>

- European Commission. (2012). *Smart regulation – Questions and Answers*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-974_en.htm
- European Commission. (2013). *Health inequalities in the EU*. Retrieved from http://ec.europa.eu/health/social_determinants/docs/healthinequalitiesineu_2013_en.pdf
- European Parliament. (2010). The interrelationship between the structural funds and the provision of services of general (economic) interests and the potential for cross-border service delivery, p. 14.
- Eurostat. (2014). *Glossary: Severe housing deprivation rate*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Severe_housing_deprivation_rate
- Eurostat. (2016a). *People at risk of poverty or social exclusion*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion
- Eurostat. (2016b). *In-work at-risk-of-poverty rate*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tsdsc320>
- Eurostat. (2017a). *Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey, Code ilc_di12*. Last update: 19.12.2017. Retrieved from http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12
- Eurostat. (2017b). *Minimum wage statistics*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics
- Eurostat. (2017c). *Material deprivation rate for the “Economic strain” and “Durables” dimensions, by number of item of deprivation – EU-SILC survey [ilc_sip8]*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat>
- Eurostat. (2017d). *Annual net earnings [earn_nt_net]. Single person without children, 100% of AW*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat>
- Eurostat. (2017e). *Statistika par mājokļiem*. Izgūts no http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Housing_statistics/lv
- Finanšu ministrija. (2009, 27. jūl.). *Latvija: Nodomu protokols Starptautiskajam Valūtas fondam*. 5. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2_julijis_2009.pdf
- Finanšu ministrija. (2010). *Latvija: Nodomu vēstule*. Rīgā, 05.07.2010., 4. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2010-07-05.pdf
- Finanšu ministrija. (2017). *Saeima apstiprina nodokļu reformas likumu paketi*. Rīgā, 31.07.2017. Izgūts no <https://www.mk.gov.lv/lv/aktualitates/saeima-apstiprina-nodoklu-reformas-likumu-paketi>
- Galbraith, J. K. (2011, 1 March). Inequality and economic and political change: a comparative perspective. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(1), 13–27. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsq014>. Retrieved from <https://academic.oup.com/cjres/article/4/1/13/425177>
- Hazans, M. (2012). Latvijas darba tirgus krīzes laikā. No A. Oslunds, V. Dombrovskis. *Kā Latvija pārvarēja finanšu krīzi* (254.–264. lpp.). Rīga: Ekonomistu apvienība 2010.

- Holma, B., Spurava, G. (2018). Bibliotekāra kā mediatora loma bērnu un jauniešu digitālās pratības veicināšanā: bibliotekāru priekšstatu un pašvērtējuma analīze. No B. Bela (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (204.–223. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- House of Commons. Health Committee. (2009). *Health Inequalities. Third Report of Session 2008–09* (Vol. I. Report, together with formal minutes). London: The Stationery Office Limited. Retrieved from <https://publications.parliament.uk/pa/cm200809/cmselect/cmhealth/286/286.pdf>
- Kovaļevska, A. (2008). Sociāli atbildīgas valsts princips. *Jurista Vārds*, 32(537). Izgūts no <http://www.juristavards.lv/doc/180049-sociali-atbildigas-valsts-principis/>
- Kovaļevska, A. (2018). Sociāli atbildīgas valsts princips kā Latvijas Republikas valsts iekārtu raksturojošs princips. No B. Bela (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (32.–67. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Labklājības ministrija. (2014a). *Koncepcija par minimālā ienākuma līmeņa noteikšanu*. Ministru kabineta 30.10.2014. rīkojums Nr. 619. Izgūts no http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_ieklausana/koncepcija_fin.pdf
- Labklājības ministrija. (2014b). *Nacionālais sociālais ziņojums*. Izgūts no www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/.../nsr_2014_latvia_fin2.pdf
- Labklājības ministrija. (2017). *Sociālā uzņēmējdarbība*. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/text/3091>
- Labklājības ministrija. (2017, 9. marts). *LM uzsāk diskusiju par minimālo ienākumu atbalsta sistēmas pilnveidi*. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/news/id/7542>
- Labklājības ministrija. (B. g.). *Galvenie [darba tirgus] politikas rezultatīvie rādītāji*. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/text/3321>
- Latvijas Republikas Saeima. (2005). Zinātniskās darbības likums. Pieņemts 14.04.2005. *Latvijas Vēstnesis*, 70. Izgūts no <http://likumi.lv/doc.php?id=107337>
- Latvijas Republikas Saeima. (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināts ar 10.06.2010. Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_saeima.pdf LR Saeima.
- Latvijas Republikas Saeima. (2017). *Saeima galīgajā lasījumā lems par sociālās uzņēmējdarbības likuma projektu*. Izgūts no <http://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/26230-saeima-galigaja-lasijuma-lems-par-socialas-uznemejdarbibas-likuma-projektu>
- Mierīņa, I., Koroļeva, I. (2015). Metodoloģiskie risinājumi emigrantu viedokļu izzināšanai pētījumā «Latvijas emigrantu kopienas». No I. Mierīņa (red.). *Latvijas emigrantu kopienas. Cerību diaspora* (26.–10. lpp.). Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Ministru kabinets (2009, 16. apr.). Ministru kabineta noteikumi Nr. 300 «Ministru kabineta kārtības rullis». Pieņemts 07.04.2009. *Latvijas Vēstnesis*, 28. 3. pielikums, 2.1. punkts.

- Niklass, M., Rasnača, L. (2018). *Sociālā nedrošība Latvijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- OECD. (2018). *About the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*. Retrieved from <http://www.oecd.org/about/>
- Oslunds, A., Dombrovskis, V. (2012). *Kā Latvija pārvarēja finanšu krīzi*. Rīga: Ekonomistu apvienība 2010.
- Pārresoru koordinācijas centrs. (2012). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam*. Apstiprināts ar 20.12.2012. Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858
- Reinholde, I. (2018). Sociālās ricībpolitikas pārvaldības izaicinājumi un krīzes mācības. No B. Bela (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (68.–83. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Satversmes tiesa. (2006). *Par likuma «Grozījumi Valsts sociālo pabalstu likumā» 1. panta daļas, ar kuru Valsts sociālo pabalstu likumā ieviests jauns 7. panta pirmās daļas 3. punkts, un 2. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 110. pantam*. 02.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-07-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv.
- Satversmes tiesa. (2009). *Par likuma «Par valsts pensiju un valsts pabalstu izmaksu laika periodā no 2009. gada līdz 2012. gadam» 2. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam un 3. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91., 105. un 109. pantam*. 21.12.2009. spriedums lietā Nr. 2009-43-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv.
- Silkāne, V. (2018). Pavirzīšanas iespējas dalības veicināšanai vēža savlaicīgas atklāšanas programmā. No B. Bela (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (188.–203. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality*. New York, London: W. W. Norton & Company. pp. 425–448. <http://dx.doi.org/10.17310/ntj.2015.2.09>
- Tripāne, M. (2018). Veselības stāvokļa nevienlīdzība un veselības ricībpolitika Latvijā. No B. Bela (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (84.–104. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Vācijas Federālā Konstitucionālā tiesa. (2010. gada 9. febr.). *Spriedums lietā Nr. 1 BvL 1/09, 1 BvL 3/09, 1 BvL 4/09 (BVerfGE 125, 175), 143.–144. punkts*. Izgūts no http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2010/02/ls20100209_1bv100109.html
- Vingre, A. (2018). Sociālās inovācijas: valsts loma to sekmēšanā pasaulē un Latvijā. No B. Bela, (red). *Ilgspējīga attīstība un sociālās inovācijas* (166.–187. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Walker, R. (2014). *The Shame of Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- Walsh, M., Stephens, M., & Moore, S. (2000). *Social Policy and Welfare*. Nelson Thornes.

- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. Bloomsbury Publishing.
- The World Bank. (2013). *Latvia: Who is Unemployed, Inactive or Needy? An Assessment of Post-Crisis Policy Options*. Retrieved from <http://www.im.gov.lv/text/2562>
- The World Bank. (2017). *Health Nutrition and Population Statistics*. World Data Bank. Retrieved from <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=health-nutrition-and-population-statistics>
- United Nations. (2016). *Report of the World Summit for Social Development*. A/CONF.166/9. Copenhagen, Denmark.
- World Economic Forum. (2013). *Breaking the Binary: Policy Guide to Scaling Social Innovation*. Retrieved from http://www.weforum.org/pdf/schwabfound/PolicyGuide_to_ScalingSocial%20Innovation.pdf
- World Health Organization. (2011, 18 Aug.). *Governance for health in the 21st century: a study conducted for the WHO Regional Office for Europe* (EUR/RC61/Inf.Doc./6). Retrieved from http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/148951/RC61_InfDoc6.pdf
- Zorgenfreija, L. (2016, 24. aug.). *Ekonomiskās attīstības tendences un monetārā politika eirozonā*. Prezentācija Latvijas Bankas seminārā ekonomikas skolotājiem «Aktualitātes ekonomikā 2016». Rīga: Latvijas Banka. Izgūts no <https://www.slideshare.net/LatvijasBanka/ekonomisks-attstbas-tendences-un-monetr-politika-eirozon>

2.2 CEĻĀ NO ANOMIJAS UZ PAŠORGANIZĀCIJU UN KOLEKTĪVU RĪCĪBU

- Bakker, K., & Bridge, G. (2006). Material worlds? Resource geographies and the “matter of nature”. *Progress in Human Geography*, 30(1), 5–27.
- Bowen, S. (2011). The Importance of Place: Re-territorialising Embeddedness. *Sociologia Ruralis*, 51(4), 325–348.
- Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society, With a New Preface* (2nd ed.). Vol. 1 of The Information Age: Economy, Society and Culture. Malden, MA: Blackwell.
- Edmondson, R. (1997). Introduction: The context of collective political action. In R. Edmondson (Ed.), *The political context of collective action: Power, argumentation and democracy* (pp. 1–11). London and New York: Routledge.
- Granovetter, M. (1992). Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis. *Acta Sociologica*, 35, 3–11.
- Hannigan, J. (2006). *Environmental Sociology* (2nd ed.). London and New-York: Routledge.
- Jänicke, M. (2005). *Governing Environmental Flows: The Need to Reinvent the Nation State*. Environmental Policy Research Centre, FFU-report 03-2005. [The paper originally presented at the International conference “Governing Environmental Flows – Reinventing the State in Global Modernity”, Wageningen, The Netherlands, June 13–14.] Retrieved from http://userpage.fu-berlin.de/ffu/download/rep_2005_03.pdf
- Mieriņa, I. (2016). *Political Alienation in Post-Communist Countries – a Sign of Social Anomie?* [Paper to be presented at the 3rd ISA Forum of Sociology “The Future We Want: Global Sociology and the Struggle for a Better World.” Vienna, Austria, 10.–14.07. 2016].
- Misāne, A. (2016a). *Anomie, Anomia and Anomy – Distinct Concepts or Distinct Research Approaches? A View from Latvia*. [Paper presented at The Future We Want: Global Sociology and the Struggle for a Better World. 3rd ISA Forum of Sociology. Vienna, 27.05.2015].
- Misāne, A. (2016b). Anomija kā laikmeta un sabiedrības diagnoze. No M. Kūle (zin. red.). *Vērtības: Latvija un Eiropa*, 1. sēj. Vērtību pētījumi – filosofiskie aspekti (297.–308. lpp.). Rīga: LU FSI.
- Misāne, A. (2016c). Conversion to Islam in Latvia: The Value Aspects. In *Rendre compte des conversions à l'islam : Vers quelle approche en sciences sociales ? Résumés. (Investigating Conversions to Islam. Which Approaches in Social Sciences? Abstracts)*. Observatoire Sociologique du Changement et CEVIPOF (Centre de recherches politiques), Laboratoires de Sciences Po. Paris, Febr. 15–16, 2016.
- Moschitz, H., Roep, D., Brunori, G., & Tisenkopfs, T. (2015). Learning and Innovation Networks for Sustainable Agriculture: Processes of Co-evolution, Joint

- Reflection and Facilitation, *The Journal of Agricultural Education and Extension*, 21(1), 1–11. doi: 10.1080/1389224X.2014.991111.
- O’Neill, K. (2009). *The environment and International Relations*. Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1998). A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *The American Political Science Review*, 92(1), pp. 1–22.
- Ostrom, E. (2007). A diagnostic approach for going beyond panaceas. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(39), 15181–15187.
- Polanyi, K. (1977). *The Livelihood of Man*. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Foreword by Joseph E. Stiglitz; with a new introd. by Fred Block. 2nd Beacon Paperbacked. Boston: Beacon Press.
- Rozentāls, G., Daugaviete, M., Konstantinova, I., Lazdāns, V., Liepiņš, K., Šmits, A., Zaļuma, A., Zariņa, I. (2017). *Kas jāzina meža īpašniekam* [rokasgrāmata]. Salaspils, Alsunga: Latvijas Valsts mežzinātnes institūts «Silva»; biedriba «Meža īpašnieku kooperācijas atbalsta centrs».
- Schnaiberg, A., & Gould, K. A. (2000). *Environment and Society: The Enduring Conflict*. The Blackburn Press.
- Schnaiberg, A. (1980). *The Environment. From Surplus to Scarcity*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Valtenbergs, V., Irbīte, I., Ebele, I. (2016). Global education for next generation of business decision makers. What do the teachers say? In *Proceedings of the Conference New Challenges of Economic and Business Development-2016: Society, Innovations and Collaborative economy* (pp. 882–890). Rīga, University of Latvia.

2.3 UZŅĒMĒJDARBĪBA, EKSPORTS, NODOKĻI, ĒNU EKONOMIKA UN KONKURĒTSPĒJA: ANALĪZES REZULTĀTI

- Amit, R., Muller, E., & Cockburn, I. (1995). Opportunity costs and entrepreneurial activity. *Journal of Business Venturing*, 10, 95–106.
- Arnold, J. M., Brys, B., Heady, C., Johansson, A., Schweltnus, C., & Vartia, L. (2011). Tax Policy for Economic Recovery and Growth. *The Economic Journal*, 121(550), F59–F80.
- Barbakadze, I., Kapanadze, K., & Kokashvili, N. (2017). *How Participating in the Shadow Economy Affects the Growth of Latvian Firms*. Working Paper Series, University of Tartu, Faculty of Economics and Business Administration. ISSN 1736-8995. Retrieved from <http://www.mtk.ut.ee/sites/default/files/mtk/dokumendid/febawb101.pdf>
- Benczur, P., Katay, G., Kiss, A., & Racz, O. (2012). Income Taxation, Transfers and Labour Supply at the Extensive Margin. *Banque de France Working Paper*, 487, 1–27.
- Bergolo, M., & Cruces, G. (2014). Work and tax evasion incentive effects of social insurance programs. *Journal of Public Economics*, 117(C), 211–228.
- Bicakova, A., Slacalek, J., & Slavik, M. (2011). Labor Supply after Transition: Evidence from the Czech Republic. *Czech Journal of Economics and Finance (Finance a úvĕr)*, 61(4), 327–347.
- Cruces, G., & Bergolo, M. (2013). Informality and Contributory and Non-Contributory Programmes. Recent Reforms of the Social-Protection System in Uruguay. *Development Policy Review*, 31(5), 531–551.
- Dombrovsky, V., Paalzow, A., & Rastrigina, O. (2011). Latvia: Panel Study of Entrepreneurial Dynamics Overview. In P. D. Reynolds, R. T. Curtis (Eds.), *New Business Creation, International Studies of Entrepreneurship*. Springer.
- EUROMOD statistics on Distribution and Decomposition of Disposable Income. (N. d.). Retrieved 14.10.2014 from <http://www.iser.essex.ac.uk/euromod/statistics/>. Version G2.0.
- Jara, H. X., & Tumino, A. (2013). Tax-benefit systems, income distribution and work incentives in the European Union. *International Journal of Microsimulation*, 1(6), 27–62.
- Jascisens, V., & Zasova, A. (2017). *Gaming the System: Side Effects of Earnings Dependent Benefits*, FREE policy brief. Retrieved from https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2017/01/FREEPolicyBriefs_Jan30.pdf [working paper coming soon].
- Kreiner, C. T., Leth-Pedersen, S., & Skov, P. E. (2016, Aug.). Tax Reforms and Intertemporal Shifting of Wage Income: Evidence from Danish Monthly Payroll Records. *American Economic Journal: Economic Policy*, 8(3), 233–257.
- Krumina, M., & Paalzow, A. (2017). The Business Cycle and Early-Stage Entrepreneurship in Latvia. In A. Sauka, A. Chepurenko (Eds.),

Entrepreneurship in Transition Economies. Diversity, Trends, and Perspectives (pp. 135–152). doi:10.1007/978-3-319-57342-7.

- Kumler, T., Verhoogen, E., & Fías, J. A. (2013, Aug.). Enlisting Employees in Improving Payroll-Tax Compliance: Evidence from Mexico. NBER Working Paper, 19385. National Bureau of Economic Research, Inc.
- Love, J. H., & Roper, S. (2015). SME innovation, exporting and growth: a review of existing evidence. *International Small Business Journal*, 33(1), 28–48.
- Mirrlees, J., Adam, S., Besley, T., Blundell, R., Bond, S., Chote, R., Gammie, M., Johnson, P., Myles, G., & Poterba, J. (2012). The Mirrlees Review: a proposal for systematic tax reform. *National Tax Journal*, 65(3).
- OECD. (2010). *Tax Policy Reform and Economic Growth*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264091085-en>
- Pluta, A. (2017a, May 18–20). The comparison of exporting and non-exporting enterprises in Latvia. In *New Challenges of Economic and Business Development – 2017: Digital Economy* (pp. 425–439). Riga: University of Latvia. Retrieved from https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/evf_conf2017/Proceedings.pdf
- Pluta, A. (2017b, May 18–20). The impact of the tax and benefit system on the labour supply in Latvia. In *New Challenges of Economic and Business Development – 2017: Digital Economy* (pp. 440–450). Riga: University of Latvia. Retrieved from https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/evf_conf2017/Proceedings.pdf
- Pluta, A., & Zasova, A. (2017). *Latvia Stumbling Towards Progressive Income Taxation: Episode II*. Retrieved from https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2017/10/FREEPolicyBriefs_Oct16-1.pdf
- Pluta, A. (2016, May 12–14). Incentives to enter the labour market in Latvia. In *New Challenges of Economic and Business Development – 2016: Society, Innovations and Collaborative Economy* (pp. 541–549). Riga: University of Latvia. ISBN 978-9934-18-140-5; Web of Science. Retrieved from http://www.evfl.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/evf/konferences/konference_2016/Proceedings.pdf
- Prammer, D. (2011). Quality of Taxation and the Crisis: Tax Shifts from a Growth Perspective. Taxation papers. *European Commission Working Paper No. 29*. doi:10.1080/1406099X.2013.10840531
- Siebertová, Z., Senaj, M., Švarda, N., & Valachyová, J. (2013). To Work or Not to Work? Estimates of Labour Supply Elasticities. National Bank of Slovakia, *Working Paper 5/2013*. Bratislava.
- Sutherland, H., & Figari, F. (2013). EUROMOD: the European Union tax-benefit microsimulation model. *International Journal of Microsimulation*, 1(6), 4–26.
- Vanags, A., & Zasova, A. (2015). *Latvia Stumbling Towards Progressive Income Taxation*. FREE policy brief. Retrieved from http://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2015/11/freepolicybriefs_nov161.pdf

- Viksna, V., & Bekeris, R. (2017, May 18–20). European funding: Does it induce exports? In *New Challenges of Economic and Business Development – 2017: Digital Economy* (pp. 724–735). Riga: University of Latvia. ISBN 978-9934-18-286-0; Web of Science. Retrieved from https://www.bvef.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/evf_conf2017/Proceedings.pdf
- Wennekers, S., van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2010). The relation between entrepreneurship and economic development: is it U-shaped? *Foundations and Trends(R) in Entrepreneurship*, 6(3), 167–237.
- Zasova, A., & Pluta, A. (2016, Sept. 5–6). Shifting Tax Burden from Labour to Property: the case of Latvia [conference report]. In *EUROMOD 20th Anniversary Conference*. ISER, University of Essex, UK.
- Zasova, A., & Zdanovica (Pluta), A. (2014). *Equity and Efficiency in the Latvian Tax-Benefit System*. FREE policy brief. Retrieved from http://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2014/11/freepolicybrief_nov31.pdf

2.4 INOVATĪVI RISINĀJUMI ILGTSPĒJĪGAI LAUKU ATTĪSTĪBAI

- Abbasi, T., & Abbasi, S.A. (2010). Biomass energy and the environmental impacts associated with its production and utilization. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(3), 919–937.
- Aizen, M.A., Garibaldi, L.A., Cunningham, S.A., & Klein, A.M. (2009). How much does agriculture depend on pollinators? Lessons from long-term trends in crop production. *Annals of Botany*, 103(9), 1579–1588.
- Andersen, E. (2017). The farming system component of European agricultural landscapes. *European Journal of Agronomy*, 82(B), 282–291.
- Balazs, B. (2012). Local Food System Development in Hungary. *International Journal of sociology of Agriculture & Food*, 19(3), 403–421.
- Bennett, E.M., Cramer, W., Begossi, A., Cundill, G., Diaz, S., et al. (2015). Linking biodiversity, ecosystem services, and human well-being: three challenges for designing research for sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 14, 76–85.
- Benneworth, P., Amanatidou, E., Edwards-Schachter, M., & Gulbrandsen, M. (2013). *Social innovation futures: beyond policy panacea and conceptual ambiguity*. Working Paper for the TIK Group Series. Oslo: University of Oslo.
- Bentsen, N.S., & Felby, C. (2012). Biomass for energy in the European Union—a review of bioenergy resource assessments. *Biotechnology for Biofuels*, 5(1), 25.
- Bergmann, A., Colombo, S., & Hanley, N. (2008). Rural versus urban preferences for renewable energy developments. *Ecological Economics*, 65, 616–625.
- Bertolini, P., Montanari, M., & Peragine, V. (2008). *Poverty and Social Exclusion in Rural Areas*. Brussels: European Communities.
- Bock, B.B. (2012). Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. *Studies in Agricultural Economics*, 114(2), 57–63.
- Buckwell, A., Matthews, A., Baldock, D., & Mathijs, E. (2017). *CAP: Thinking Out of the Box. Further modernisation of the CAP – why, what and how?* Brussels: The RISE Foundation.
- Caulier-Grice, J., Davies, A., Patrick, R., & Norman, W. (2012). *Defining Social Innovation. A deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe” (TEPSIE)*. European Commission – 7th Framework Programme, Brussels: European Commission, DG Research.
- Choi, N., & Majumdar, S. (2015). Social Innovation: Towards a Conceptualisation. In S. Majumdar, Majumdar, S. Guha and N. Marakkath (Eds.) *Technology and Innovation for Social Change* (pp. 7–34). New Dheli: Springer.
- Committee of the Regions (2011). Opinion on “Local food systems” (outlook opinion). 2011/C 104/01. *Official Journal of the European Union*, C, 104, 1–6.

- Copus, A. K., & de Lima, P. (2014). *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*. New York: Routledge.
- Coudel, E., Devautour, H., Soulard, C. T., Faure, G., & Hubert, B. (Eds.). (2013). *Renewing innovation systems in agriculture and food: How to go towards more sustainability?* Springer.
- Coutts, C., & Hahn, M. (2015). Green infrastructure, ecosystem services, and human health. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12(8), 9768–9798.
- Centrālā statistikas pārvalde. (2013). *Graudaugu kultūrām lietoti 1,04 kg, rapsim—1,54 kg pesticīdu vienam sējumu hektāram*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/graudaugu-kulturam-lietoti-104-kg-rapsim-154-kg-pesticidu-vienam-sejumu-hektaram-36633>
- Daniel, T. C., Muhar, A., Arnberger, A., Aznar, O., Boyd, J. W., et al. (2012). Contributions of cultural services to the ecosystem services agenda. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(23), 812–8819.
- Dargan, L., & Shucksmith, M. (2008). LEADER and Innovation. *Sociologia Ruralis*, 48, 274–291.
- Dauber, J., Brown, C., Fernando, A. L., Finnan, J., Krasuska, E., et al. (2012). Bioenergy from “surplus” land: environmental and socio-economic implications. *BioRisk: Biodiversity & Ecosystem Risk Assessment*, 7, 5–50.
- Dax, T., & Oedl-Wieser, T. (2016). Rural innovation activities as a means for changing development perspectives — an assessment of more than two decades of promoting LEADER initiatives across the European Union. *Studies in Agricultural Economics*, 118(1), 30–37.
- Donkers, H. (2014). Sustainable Food Security, A Paradigm for Local and Regional Food Systems. *International Journal of Humanities and Social Science*, 4(12), 89–102.
- Duru, M., Therond, O., Martin, G., Martin-Clouaire, R., Magne, M. A., et al. (2015). How to implement biodiversity-based agriculture to enhance ecosystem services: a review. *Agronomy for Sustainable Development*, 35(4), 1259–1281.
- EEB, & BirdLife Europe. (2016). *UNCAP the Truth: Spotlight on EU Farm Policy*. Retrieved from <https://www.living-land.org/studies/>
- European Commission. (2009). Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. *Official Journal of the European Union*, L, 140, 16–62.
- European Commission. (2013a). Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) No 1698/2005. *Official Journal of the European Union*, L, 347, 487–548.
- European Commission. (2013b). *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the case for a local farming and direct sales*

- labelling scheme. {COM(2013) 866 final}*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture>
- EEB. (2017). *The future of the CAP: An urgent need for a truly sustainable agriculture, land and food policy*. Brussels: European Environmental Bureau (EEB).
- European Parliament. (2014). *European Parliament resolution of 4 February 2014 on the future of small agricultural holdings (2013/2096(INI))*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu>
- European Parliament. (2016). *European Parliament resolution of 27 October 2016 on how the CAP can improve job creation in rural areas (2015/2226(INI))*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu>
- European Biomass Association. (2010). *Bioenergy 2030: European Energy Issues and the Development of Bioenergy Towards 2030*. Brussels: European Biomass Association.
- Fahrig, L., Baudry, J., Brotons, L., Burel, F. G., Crist, T. O., et al. (2011). Functional landscape heterogeneity and animal biodiversity in agricultural landscapes. *Ecology Letters*, 14, 101–112.
- FAO. (2008). *The state of food and agriculture. Biofuels: prospects, risks and opportunities*. Rome: FAO.
- Fargione J. E., Cooper T. R., Flaspohler D. J., Hill J., Lehman C., McCoy T., et al. (2009) Bioenergy and Wildlife: Threats and Opportunities for Grassland Conservation. *BioScience*, 59(9), 767–777.
- Galli, F., & Brunori, G. (2013). *Short food supply chains as drivers of sustainable development. Evidence document*. Pisa, Italy: Laboratorio di studi rurali Sismondi.
- Garcia-Llorente, M., Rossignoli, C. M., Di Iacovo, F., & Moruzzo, R. (2016). Social Farming in the Promotion of Social-Ecological Sustainability in Rural and Periurban Areas. *Sustainability*, 8(12), 1238.
- Gaujour, E., Amiaud, B., Mignolet, C., & Plantureux, S. (2012). Factors and processes affecting plant biodiversity in permanent grasslands. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 32, 133–160.
- Goulson, D., Hanley, M. E. Darvill, B., & Ellis, J. S. (2006). Biotope associations and the decline of bumblebees (*Bombus* spp.). *Journal of Insect Conservation*, 10, 95–103.
- Harayama, Y., & Nitta, Y. (2011). Introduction: Transforming Innovation to Address Social Challenges. In: *Fostering Innovation to Address Social Challenges* (pp. 13–19). OECD Publishing.
- Henry, M., Beguin, M., Requier, F., Rollin, O., Odoux, J. F., Aupinel, P., et al. (2012). A common pesticide decreases foraging success and survival in honey bees. *Science*, 336(6079), 348–350.
- Holmes, G. (2013). Exploring the relationship between local support and the success of protected areas. *Conservation and Society*, 11(1), 72–82.
- Jensen, J. (2010). Local and regional food systems for rural futures. RUPRI *Rural Futures Lab Foundation Paper No. 1*.

- Jenson, J., & Harisson, D. (2013). *Social innovation research in the European Union: Approaches, findings and future directions. Policy Review*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Kalns, J. (2012). *Biogāzes ražošana: pagaidām problēmu vairāk nekā ieguvumu*. Izgūts no <http://www.lvportals.lv/likumi-prakse.php?id=251397>
- Knickel, K., Tisenkopfs, T., & Peter, S. (2009). *Innovation processes in agriculture and rural development*. Retrieved from http://www.insightproject.net/files/IN-SIGHT_final_report.pdf
- Kotiaho, J. S., & Moilanen, A. (2015). Conceptual and operational perspectives on ecosystem restoration options in the European Union and elsewhere. *Journal of Applied Ecology*, 52(4), 816–819.
- Krupke, C. H., Hunt, G. J., Eitzer, B. D., Andino, G., & Given, K. (2012). Multiple routes of pesticide exposure for honey bees living near agricultural fields. *PLOS ONE*, 7(1), 1–8.
- Lagane, J. (2015). When students run AMAPs: Towards French model of CSA. *Agriculture and Human Values*, 32(1), 133–141.
- Latvijas Lauku siveišu apvienība (2009). *Lauku mājrāžotāju uzņēmējdarbību kavējošo un veicinošo faktoru izpēte un veicinošo aktivitāšu apzināšana un ierosināšana*. Rīga: LLS.
- Levidow, L. (2011). *Agricultural Innovation: Sustaining What Agriculture? For What European Bio-Economy? Co-operative Research on Environmental Problems in Europe (CREPE)*.
- Maes, J., Liqueste, C., Teller, A., Erhard, M., Paracchini, M. L., Barredo, J. I., et al. (2016). An indicator framework for assessing ecosystem services in support of the EU Biodiversity Strategy to 2020. *Ecosystem Services*, 17, 14–23.
- Melece, L. (2014). Local Food Systems and their Development in Latvia. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 36(2–3), 588–598.
- Melece, L. (2015). Social Innovation and Its Types in Rural Areas. *Economic Science for Rural Development: Integrated and Sustainable Regional Development*, 38, 142–153.
- Melece, L., & Krievina, A. (2015). Development of local food systems in Latvia. *Research for Rural Development*, 2, 104–111.
- Melece, L., Krievina, A., Spoge, I. (2016). Sustainability aspects of bioenergy production: Case of Latvia. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management*, 5(3), 569–576.
- Melece, L., & Lakovskis, P. (2017). Eco-system services and social innovations in rural areas. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management*, 17(51), 305–312.
- Melece, L., Popluga, D., Lakovskis, P., Šēna, I. (2015). *Bioenerģijas ietekme uz lauksaimniecības zemju izmantošanu*. No *Sadarbība un kultūra*, XVII (332.–339. lpp.).

- Melece, L., Šēna, I. (2016). Sociālās inovācijas lauku teritorijās. No A. Medvedckis (red.), *Sabiedrība un kultūra*, XVIII (366.–373. lpp.). Liepāja: LiePA.
- Mills, J. (2012). Exploring the social benefits of agri-environment schemes in England. *Journal of Rural Studies*, 28(4), 612–621.
- Milner-Gulland, E. J., Mcgregor, J. A., Agarwala, M., Atkinson, G., Bevan, P., Clements, T., et al. (2014) Accounting for the impact of conservation on human well-being. *Conservation Biology*, 28(5), 1160–1166.
- OECD (2011). *Fostering Innovation to Address Social Challenges*. OECD Publishing.
- Palmieri, N., Forleo, M. B., Suardi, A., Coaloa, D., & Pari, L. (2014). Rapeseed for energy production: Environmental impacts and cultivation methods. *Biomass and Bioenergy*, 69, 1–11.
- Pang, X., Mortberg, U., & Brown, N. (2014). Energy models from a strategic environmental assessment perspective in an EU context—What is missing concerning renewables? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 33, 353–362.
- Patias, T. Z., Bobsin, D., Gomes, C., Liszbinski, B. B., & Damke, L. I. (2016). Family agro-industry clusters from the social innovation perspective. *Revista de Administração Mackenzie*, 17(6), 191–215.
- Phills, J. A., Deiglmeier, K., & Miller, D. T. (2008). Rediscovering social innovation. *Stanford Social Innovation Review*, 6(4), 34–43.
- Pimentel, D., Marklein, A., Toth, M. A., Karpoff, M. N., Paul, G. S., McCormack, R., et al. (2009). Food versus biofuels: environmental and economic costs. *Human Ecology*, 37(1), 1.
- Pisano, U., Lange, L., & Berger, G. (2015). Social Innovation in Europe: An overview of the concept of social innovation in the context of European initiatives and practices. *ESDN Quarterly Report*, 36, 1–26.
- Power, A. G. (2010). Ecosystem services and agriculture: tradeoffs and synergies. *Philosophical Transactions of the Royal Society, B*, 365, 2959–2971.
- Prager, K. (2015). Agri-environmental collaboratives for landscape management in Europe. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 12, 59–66.
- Qin, Z., Zhuang, Q., & Chen, M. (2012). Impacts of land use change due to biofuel crops on carbon balance, bioenergy production, and agricultural yield, in the conterminous United States. *GCB Bioenergy*, 4(3), 277–288.
- Reeder, N., O'Sullivan, C., Tucker, S., Ramsden, P., & Mulgan, G. (2012). *Strengthening social innovation in Europe: Journey to effective assessment and metrics*. Brussels: Publications Office of the European Union.
- Reķis, J. (2011). *Pētījums par biodeģvielas izejvielu audzēšanas emisijām Latvijā direktīvas 2009/28/EK ietvaros pēc Eiropas Komisijas pieprasījuma*. Rīga: Ekonomikas ministrija.
- da Rosa Pires, A., Pertoldi, M., Edwards, J., & Hegyi, F. B. (2014). *Smart Specialisation and Innovation in Rural Areas*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- Rytkonen, P. (2016). Local resources, foreign influences, value creation, tradition and modernity. The case of a Local Agro-food System in Jämtland, Sweden. *Culture & History Digital Journal*, 5(1), 009.
- Scherr, S.J., & McNeely, J.A. (2008). Biodiversity conservation and agricultural sustainability: towards a new paradigm of “ecoagriculture” landscapes. *Philosophical Transactions Royal Society B*, 363, 477–494.
- Scholte, S.S., van Teeffelen, A.J., & Verburg, P.H. (2016). Integrating socio-cultural perspectives into ecosystem service valuation: a review of concepts and methods. *Ecological Economics*, 114, 67–78.
- Science Communication Unit (2014). *Social Innovation and the Environment*. Bristol: Science Communication Unit, University of the West of England.
- Sepp, K., (2012). Landscape Functions and Ecosystem Services. *Rural Development and Land Use*, 3, 39–51.
- Sircely, J., & Naeem, S. (2012). Biodiversity and Ecosystem Multi-Functionality: Observed Relationships in Smallholder Fallows in Western Kenya. *PLOS ONE*, 7(11), e50152.
- Tancoigne, E., Barbier, M., Cointet, J.P., & Richard, G. (2014). The place of agricultural sciences in the literature on ecosystem services. *Ecosystem Services*, 10, 35–48.
- TEEB. (2008). *The economics of ecosystems & biodiversity*. An Interim Report. Brussels: European Communities.
- TEPSIE. (2014). *Social Innovation Theory and Research: A Guide for Researchers*. Brussels: European Commission, DG Research.
- Thompson, P.B. (2012). The Agricultural Ethics of Biofuels: The Food vs. Fuel Debate. *Agriculture*, 2, 339–358.
- Tiešā pirkšana. (B. g.). *Kas ir tiešās pirkšanas pulciņi*. Izgūts no <http://tiesapirkšana.lv/kas.html>
- Tieskens, K.F., Schulp, C.J., Levers, C., Lieskovsky, J., Kuemmerle, T., Plieninger, T., & Verburg, P.H. (2017). Characterizing European cultural landscapes: Accounting for structure, management intensity and value of agricultural and forest landscapes. *Land Use Policy*, 62, 29–39.
- Tilman, D., Reich, P.B., & Isbell, F. (2012). Biodiversity impacts ecosystem productivity as much as resources, disturbance, or herbivory. *PNAS*, 109(26), 10394–10397.
- Tilman, D., Socolow, R., Foley, J.A., Hill, J., Larson, E., et al. (2009). Beneficial biofuels—the food, energy, and environment trilemma. *Science*, 325(5938), 270–271.
- Touzard, J.M., Temple, L., Faure, G., & Triomphe, B. (2015). Innovation systems and knowledge communities in the agriculture and agrifood sector: a literature review. *Journal of Innovation Economics & Management*, (2), 117–142.
- Werling, B.P., Dickson, T.L., Isaacs, R., Gaines, H., Gratton, C., et al. (2014). Perennial grasslands enhance biodiversity and multiple ecosystem services in bioenergy landscapes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(4), 1652–1657.

2.5 SABIEDRĪBAS VĒRTĪBAS—RĪCĪBAS—SLODZES UN MUNICIPALĀ VIDES PĀRVALDĪBA

- Brizga, J., Feng, K. and Hubacek, K. (2017). Household carbon footprints in the Baltic States: A global multi-regional input–output analysis from 1995 to 2011. *Applied Energy*, 189, 780–788.
- Csutora, M. (2012). One More Awareness Gap? The Behaviour–Impact Gap Problem. *Journal of Consumer Policy*, 35(1), 145–163.
- Druckman, A. and Jackson, T. (2009). The carbon footprint of UK households 1990–2004: a socio-economically disaggregated, quasi-multi-regional input–output model. *Ecological Economics*, 68(7), 2066–2077.
- Ernšteins, R. (1999). *Vides zinātniskās izglītības attīstība*. Rīga: Vide. 342 lpp.
- Ernšteins, R., Kauliņš, J., Zilniece, I. (2014). Municipālā attīstības plānošana un vides pārvaldība Latvijā: integrētās pieejas metodoloģija un instrumentu komplementāra attīstība. No *Liepājas Universitātes 16. starptautiskā zinātniskā konference* [rakstu krājums] (321.–338. lpp.). Liepāja: Liepājas Universitāte.
- Ernšteins, R., Kauliņš, J., Zilniece, I., Lontone-Ieviņa, A., Ķepals, A. (2015). Piekrastes integrētā pārvaldība: integrācijas principa nodrošināšana piekrastes pašvaldību ilgtspējīgas attīstības stratēģiskajā plānošanā. No *Liepājas Universitātes 17. starptautiskā zinātniskā konference* [rakstu krājums] (308.–319. lpp.). Liepāja: Liepājas Universitāte sadarbībā ar Malardālenas Universitāti.
- Ernšteins, R., Kauliņš, J., Lontone-Ieviņa, A., Zvirbule, L., Zilniece, I. (2016). Vides pārvaldība pašvaldībās: vides integrācijas pieejas nodrošināšana attīstības plānošanā mījiedarbībā ar vides pārvaldības pārskata disciplināro pieeju. No *Liepājas Universitātes 18. starptautiskā zinātniskā konference* [rakstu krājums] (325.–337. lpp.). Liepāja.
- FAO. (1999). *Indicators for sustainable development of marine capture fisheries*. Technical Guidelines for Responsible Fisheries no 8. Rome. 68 p.
- Hertwich, E.G., Peters, G.P. (2009). Carbon footprint of nations: A global, trade-linked analysis. *Environmental Science & Technology*, 43(16), 6414–6420.
- Kauliņš, J. (2008). Iespējas Latvijas piekrastes ilgtspējības novērtēšanai ar indikatoru metodi. No R. Ernšteins un R. Jūrmalietis (red.), *Piekrastes ilgtspējīga attīstība: sadarbības pārvaldība* (127.–137. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Kauliņš, J. (2015). *Ilgtspējīgas attīstības pārvaldības indikatoru sistēmas* [promocijas darbs]. Rīga: Latvijas Universitāte. 160 lpp.
- Kauliņš, J. (2017a). Valmieras vides pārvaldības nozares plānošanas instrumentu novērtējums, priekšlikumi un integrācijas nosacījumi attīstības plānošanā [analītisks pārskats]. No *Valsts pētījumu programmas SUSTINNO projekts Nr. 4 «Vides daudzveidība un ilgtspējīga pārvaldība»*. Rīga, 34 lpp.

- Kauliņš, J. (2017b). Saulkrastu novada ilgtspējīgas attīstības indikatoru un to sistēmas tehniskais novērtējums. No *LU 75. zinātniskā konference. Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne* [referātu tēzes] (336.–340. lpp.). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Krukle, Z., Ernšteins, R., Brizga, J. Sustainable mobility governance for urban municipalities in Latvia: social-ecological systems approach requirement and practice. In *17 International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2017 conference proceedings*. Vol. 17. "Ecology, Economics, Educations and Legislation", Issue 52, pp. 923–934.
- Lontone-Ieviņa, A., Ernšteins, R., Zilniece, I. Vides pārvaldības attīstība pašvaldībās: vides sektora, attīstības pārvaldības sektoru un dimensiju pieejas un to integrācija. No *Latvijas Universitātes 74. zinātniskā konference. Ģeogrāfija. Ģeoloģija. Vides zinātne* [referātu tēzes] (470.–474. lpp.). Rīga: Latvijas Universitāte, 2016.
- Marti, X., Lescrauvaet, A.-K., Borg, M., Valls, M. (ed.). (2007). Indicators Guidelines: To adopt an indicators-based approach to evaluate coastal sustainable development. In *DEDUCE Consortium, Interreg IIIc*, Barcelona. 98 p.
- Ministru kabinets. (2009). Ministru kabineta noteikumi Nr. 175. «Noteikumi par nacionālajiem vides indikatoriem». Pieņemti 24.02.2009. *Latvijas Vēstnesis*, 34(4020).
- Pārresoru koordinācijas centrs. (2012). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam*. Apstiprināts ar 20.12.2012. Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858
- Peters, G. P. (2010). Carbon footprints and embodied carbon at multiple scales. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 2(4), 245–250.
- Rīgas domes Pilsētas attīstības departaments. (2014) *Rīgas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināta ar Rīgas domes 27.05.2014. lēmumu Nr. 1173.
- Latvijas Republikas Saeima. (2006). *Vides aizsardzības likums*. Pieņemts 02.11.2006. *Latvijas Vēstnesis*, 183(3551). Izgūts no <https://likumi.lv/doc.php?id=147917>
- Latvijas Republikas Saeima. (2008). *Attīstības plānošanas sistēmas likums*. Pieņemts 08.05.2008. *Latvijas Vēstnesis*, 80(3864). Izgūts no <https://likumi.lv/doc.php?id=175748>
- Latvijas Republikas Saeima. (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināts ar 10.06.2010. Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no https://www.pkc.gov.lv/sites/default/files/inline-files/Latvija_2030_7.pdf.
- Latvijas Republikas Saeima. (2011). *Teritorijas attīstības plānošanas likums*. Pieņemts 13.10.2011. *Latvijas Vēstnesis*, 173(4571). Izgūts no <https://likumi.lv/doc.php?id=238807>
- Saulkrastu novada ilgtspējīgas attīstības stratēģija 25 gadu perspektīvā*. (2013). KBLC. 25 lpp.

- Saulkrastu novada ilgtspējība 2014. gadā*. (2017). Ziņojums izstrādāts ar Valsts pētījumu programmas atbalstu apakšprogrammas SUSTINNO ietvaros. Rīga: LU ĢZZF. 43 lpp.
- Schandl, H., Hatfield-Dodds, S., Wiedmann, T., Geschke, A., Cai, Y., West, J., Newth, D., Baynes, T., Lenzen, M. and Owen, A. (2016). Decoupling global environmental pressure and economic growth: scenarios for energy use, materials use and carbon emissions. *Journal of Cleaner Production*, 132, 45–56.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.
- Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online readings in Psychology and Culture*, 2(1), 11.
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424.
- Stern, P. C., Dietz, T., Abel, T. D., Guagnano, G. A. and Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6(2), 81–97.
- United Nations. (1992). *Agenda 21* [The United Nations programme for action from Rio]. United Nations.
- Valmieras pilsētas teritorijas plānojums (no 2017. gada)*. (2017). Izgūts no http://www.valmiera.lv/lv/attistiba/teritorijas_planosan/
- Valmieras pilsētas dome. (2015). *Valmieras pilsētas vides deklarācija*. Izgūts no http://valmiera.lv/sites/default/files/vides_deklaracija_1_o.pdf

BAIBA BELA, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīga attīstība, sociālā politika, nabadzība un sociālā atstumtība, migrācija, identitāte.

JĀNIS BRIZGA, DR. GEOGR.

Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Vides zinātnes nodaļas pētnieks. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīga patēriņa pārvaldība, vides ilgtspēja un videi draudzīgs dzīvesveids, vērtības–ricības–slodzes mijsakārbas.

RAIMONDS ERNŠTEINS, DR. HABIL. PAED.

Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes profesors un Vides zinātnes nodaļas vadošais pētnieks. Pētnieciskās intereses: integratīvās pārvaldības metodoloģijas attīstība, ilgtspējīgas attīstības un vides pārvaldība, vides komunikācija un videi draudzīga rīcība, piekrastes integrēta pārvaldība.

BAIBA HOLMA, DR. PHILOL.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Informācijas un bibliotēku studiju nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: informācijpratība, medijpratība, digitālā pratība.

JĀNIS KAULIŅŠ, DR. GEOGR.

Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Vides zinātnes nodaļas pētnieks. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīgas attīstības un vides pārvaldība – plānošanas sistēmas un indikatoru sistēmu attīstība un darbības analīze.

ANITA KOVAĻEVSKA, MG. IUR.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Valststiesību zinātņu katedras lektore, tiesnese. Pētnieciskās intereses: sociāli atbildīgas valsts princips, tiesības uz sociālo nodrošinājumu.

MARIJA KRŪMIŅA, MG. OEC.

Baltijas Starptautiskā ekonomikas politikas studiju centra pētniece. Pētnieciskās intereses: uzņēmējdarbības ekonomika, labklājības ekonomika, darbaspēka ekonomika.

LIGITA MELECE, DR. OEC.

Agroresursu un ekonomikas institūta Kvalitātes un vides aizsardzības daļas vadītāja un vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīgas attīstības vides un sociālekonomiskie aspekti, lauku attīstības un pārtikas nodrošinājuma inovatīvie risinājumi.

MAREKS NIKLASS, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docents, Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks. Pētnieciskās intereses: nodarbinātības politika, darba tirgus apsteidzošie pārkārtojumi, sociālā nevienlīdzība, strādājošo nabadzība.

JURIJS ŅIKIŠINS, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docents, Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīga attīstība, nabadzība un sociālā atstumtība, politiskās vērtības un attieksmes, pilsoniskā līdzdalība.

JĀNIS PLEPS, DR. IUR.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes docents, Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītājs, Valsts prezidenta konstitucionālo tiesību padomnieks. Pētnieciskās intereses: tiesību teorija un vēsture, konstitucionālās tiesības.

LĪGA RASNAČA, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: sociālā politika, sociālā atstumtība, mājokļa politika, sociālā darba organizācija.

IVETA REINHOLDE, DR. SC. POL.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātnes nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: pārvaldība, administratīvās reformas, pārvaldes līmeņu attiecības.

VINETA SILKĀNE, MG. PSYCH, MG. MATH.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta zinātniskā asistente, Vidzemes Augstskolas lektore. Pētnieciskās intereses: sociālā izziņa, ekonomikas psiholoģija, veselības uzvedība.

GUNA SPURAVA, MG. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta zinātniskā asistente, Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļas lektore. Pētnieciskās intereses: jaunās paaudzes mediju lietojums, medijpratība, mediju industrijas un mediju ekonomika.

MARTA TRIPĀNE, DR. SC. POL.

Pētnieka pienākumu izpildītāja Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pētnieciskās intereses: publiskā pārvalde, laba un vieda pārvaldība, evidencēs balstīta rīcībpolitika, veselības rīcībpolitika.

VISVALDIS VALTENBERGS, DR. SC. POL.

Vadošais pētnieks Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pētnieciskās intereses: interneta politiskā komunikācija, sabiedrības vērtības globālajā kontekstā, vietējā un reģionālā attīstība.

ANETE VINGRE, DR. SC. POL.

Zinātniskā asistente Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pētnieciskās intereses: zinātnes, tehnoloģiju un inovācijas rīcībpolitika, socialās inovācijas, rīcībpolitikas izvērtēšana.

AIJA ZOBENA, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta direktore un vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: lauku un reģionālā attīstība.

Innovative Solutions for Sustainability: Society, Economy, Environment

The collective monograph *Lost in freedom: anomaly in contemporary Latvia* (scientific editor Aija Zobena) summarizes the main findings of the research project “Value orientations and reproduction of society”, carried out within the framework of State Research Program “Innovation and sustainable development: Latvia’s post-crisis experience in a global context” (SUSTINNO). This project was implemented at the Advanced Social and Political Research Institute, University of Latvia Faculty of Social Sciences from 2014 to 2018.

The State Research Program “Innovation and sustainable development: Latvia’s post-crisis experience in a global context” (SUSTINNO) was implemented at the Advanced Social and Political Research Institute at the Faculty of Social Sciences of the University of Latvia from 2014 to 2018. The program was aimed at analysing the formation of sustainable development and the factors influencing it in Latvia, paying particular attention to the place and role of innovation in this process, both in the economy and in the social sphere, and uncovering the causal links of sustainable development processes. In the process of studying the sustainable development of the state and society, new interdisciplinary scientific groups were set up that worked to create academic knowledge about the regularities of sustainable development, which could also be used in public administration in order to foster Latvia’s global competitiveness.

Within the framework of SUSTINNO, four research projects were implemented. The project “Economic competitiveness and innovation” analysed company-level factors influencing the competitiveness of Latvian enterprises in foreign markets in order to gain new knowledge about the economic components of sustainability and innovation in the economy. The project “Social dimension of sustainable development and social innovation” continued the analysis of innovation, focusing on social innovation and its ability to solve social and regional development problems, at the same time assessing measures to reduce social inequality and the functioning of the policy planning system in this field. The analysis of the social component of sustainability continued in the project “Value orientations and reproduction of society”, which examined the genesis and prevalence of specific value orientations in the multicultural society of Latvia, deepening understanding about social behaviour of individuals, including participation in social activities. The environmental impact of this behaviour was analysed in the project “Environmental diversity and sustainable resource usage”, which along with the analysis of consumption habits focused on both the correspondence of resource dynamics and spatial planning, as well as on the components of natural capital and their endangering factors.

The program was implemented by the University of Latvia (LU), one of the largest scientific institutions in the country, which has significant

competence in innovation, sustainable development, environmental and policy research. The LU program executors were represented by the Advanced Social and Political Studies Institute at the Faculty of Social Sciences, University of Latvia, and its group of researchers lead by professor Jānis Ikstens, *Dr. sc. pol.*, (2014–2017), professor Aija Zobena, *Dr. sc. soc.*, (2017–2018) and associate professor Baiba Bela, *Dr. sc. soc.*; and researchers from Department of Environmental Science at the Faculty of Geography and Earth Sciences, lead by Professor Raimonds Ernšteins, *Dr. habil. paed.* An important contribution to the implementation of SUSTINNO was made by the DPP “Institute of Agricultural Resources and Economics” (AREI), researchers team led by lead researcher Ligita Melece, *Dr. oec.* AREI is the leading research institution in the economic development of rural areas. The field of Latvia’s economic sustainability and innovation research, under direction of Professor Alf Vanags, *MSc. (Econ.)*, (1942–2016) (2014–2016) and Marija Krūmiņa, *Mg. oec.*, (2016–2018) was conducted by Baltic International Center for Economic Policy Studies (BICEPS), which has accumulated substantial experience in conducting economic research.

Collective monograph *Innovative Solutions for Sustainability: Society, Economy, Environment* (scientific editor Aija Zobena) summarizes the most significant theoretical knowledge, practical recommendations and recommendations of further research, obtained during the implementation of SUSTINNO.

The first part of the collective monograph “Challenges of Sustainable Development in the Post-crisis Latvia: Society, Economics, Environment” addresses the conceptualisation of the problems identified in the projects of SUSTINNO and their national, regional and global contextual characteristics. Authors of the first chapter “SOCIAL CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT” (BAIBA BELA, BAIBA HOLMA, ANITA KOVAĻEVSKA, JĀNIS PLEPS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, VINETA SILKĀNE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE) mark scope of the State Research Program SUSTINNO project No. 2 “Social dimension of sustainable development and social innovation” covering the analysis of Latvia’s post-crisis social problems in relation to sustainable social and regional development, legislative framework for ensuring sustainable development and the ability of the governance system to deal effectively with social problems, as well as analysis of social innovations in relation to their contribution to the securitability of communities.

In Chapter Two, “COLLECTIVE ACTION IN THE CONTEXT OF CHANGES IN INTERNET POLITICAL COMMUNICATION AND SOCIETY VALUE ORIENTATION” VISVALDIS VALTENBERGS researches the effect of interactivity and the availability of new information access channels, Internet and social media impact on the involvement of citizens in public activities and policy

research. The experience of the US presidential election, *Brexit* and Russia’s strategic information campaign has diminished the initial optimism about the positive impact of the Internet on political communication and democratic processes in society. Will the collective organizations confidence crisis and growing anomie, combined with manipulative communicative effects, turn into a time bomb for liberal democracies?

In the third chapter “ENTREPRENEURSHIP, EXPORTS, TAXES, SHADOW ECONOMY AND COMPETITIVENESS: THE CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR ANALYSING POST-CRISIS PROCESSES”, MARIJA KRŪMIŅA outlines the conceptual framework for analysing economic processes in the post-crisis Latvia, focusing in particular on the competitiveness of Latvian exports. Summarizing the results of empirical studies on exporting and non-exporting companies in European and US companies, it can be concluded that the exporting companies on average are more productive than non-exporting companies. The chapter also summarizes theoretical conclusions about the impact of the shadow economy and tax structure on long-term economic growth of the country.

In the next chapter “ECONOMIC, ENVIRONMENTAL AND SOCIAL ASPECTS OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT” LIGITA MELECE gives an overview of the programmatic challenges of EU strategy and policy in the field of sustainable (economic, environmental and social) rural development. The author explains the multifunctionality of farming and environmental interactions, their impact on conservation of biodiversity and supply of ecosystem services, emphasizing the importance of small farms. Looking at the role of diversification of farms in further development of rural areas, potential benefits are highlighted — supply of diverse goods and services and additional income.

The first part of the collective monograph concludes by the chapter “SUSTAINABLE CONSUMPTION AND ENVIRONMENTAL GOVERNANCE”, in which JĀNIS BRIZGA and RAIMONDS ERNŠTEINS summarize the lessons learned from the implementation of the project “Environmental diversity and sustainable resource usage”. The aim of this project was to study management of complex socio-ecological systems, environment and sustainable development in Latvia by assessing parameters and factors of change of society’s value-action-pressures in the context of environmental protection and sustainable use, multidimensional thematic and general development management, starting at the level of local governance.

The second part of the collective monograph “Innovative Solutions for Sustainability” features the main practical conclusions learned from the implementation of SUSTINNO.

In the first chapter “THE SOCIAL DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: A WAY TO A DECENT LIFE IN SOCIALLY RESPONSIBLE STATE”

authors BAIBA BELA, ANITA KOVAĻEVSKA, MAREKS NIKLASS, JURIJS ŅIKIŠINS, LĪGA RASNAČA, IVETA REINHOLDE, MARTA TRIPĀNE, ANETE VINGRE, VINETA SILKĀNE AND GUNA SPURAVA express the view that social innovation analysis is important, but so far relatively seldom used (and little studied) resource for solving social problems, developing an inclusive economy and promoting common good of the society. The limited resources of the project conducted within the framework of the SUSTINNO made it possible to carry out only in-depth assessment of the role of the state in promoting social innovations and in-depth analysis of individual cases. The authors note that the public administration has little understanding of the role and importance of social innovation, that is evidenced by the lack of social innovation as a resource and instrument in the National Development Plan 2020 (NAP 2020) Priority Area “Human Securability”, as well as the long and difficult path to the social entrepreneurship law. The analysis of the case studies suggests a wider scope of social innovations than just social entrepreneurship, and emphasizes the essential need for social innovation to make full use of all the benefits of life in the 21st century.

In the following chapter, “ON THE WAY FROM ANOMY TO SELF-ORGANISATION AND COLLECTIVE ACTION” authors AIJA ZOBENA and RENĀRS FELCIS, summing up the conclusions on the diverse manifestations of anomy and its impact on the value orientations of the population in the post-crisis Latvian society, acknowledge that, in spite of the varied and extensive manifestations of anomy, there are processes that allow looking into the future with certain of optimism. Cautious conclusions about this can be made based on the survey of 18–74-year-old Latvian residents ($N=1003$) conducted by the market and social research center “Latvijas Fakti” between December 2 and 20, 2017 (SUSTINNO 2017). Survey data show that, although the level of mutual trust is quite low, almost a tenth of the population of Latvia is already involved, and almost a quarter is ready to engage in collective action for decision-making initiatives. The data obtained in SUSTINNO 2017 poll encourages further study of the attitudes and values of Latvian people from an anomy perspective in search of possible conditions for overcoming it.

In the third chapter, “ENTREPRENEURSHIP, EXPORTS, TAXES, SHADOW ECONOMY AND COMPETITIVENESS IN THE POST-CRISIS LATVIA”, MARIJA KRŪMIŅA summarizes the main conclusions of the SRP SUSTINNO project “Economic Competitiveness and Innovation”. The aim of this project was to empirically analyse the competitiveness of Latvian companies in foreign markets, paying particular attention to company-level factors. Using the latest research methodologies, a number of scientific studies were carried out on the factors affecting the competitiveness of companies: early stage entrepreneurship, exports and the impact of EU Structural Funds on the

export capacity of companies, impact of shadow economy and taxation system on the competitiveness of Latvian enterprises.

In the next chapter “INNOVATIVE SOLUTIONS FOR SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT”, LIGITA MELECE summarizes the findings of the research projects “Economic competitiveness and innovation” and “Social dimension of sustainable development and social innovation” and assesses potential of social innovation for sustainable agriculture and rural development. The author describes relationship and interaction of social and environmental innovations and provides assessment of some innovative solutions implemented in Latvia (agri-environmental measures, bioenergy production and local food systems).

The monograph is concluded by the chapter “PUBLIC VALUES-ACTIONS-PRESSURES AND MUNICIPAL ENVIRONMENTAL GOVERNANCE”, in which RAIMONDS ERNŠTEINS, JĀNIS KAULIŅŠ and JĀNIS BRIZGA address the challenges posed by the practice of environmental management at local government level and in households in order to find the most optimal way to promote positive changes to daily routines of individuals and households, allowing people to overcome the barriers to eco-friendliness and making people’s everyday routines more environmentally friendly and sustainable. In order to analyse environmental management and eco-friendly behaviour in households, SRP SUSTINNO in March 2016 commissioned a representative survey of Latvian residents ($N=1009$), conducted by sociological research company TNS, the data of the survey are discussed in this chapter.

Acknowledgements

The authors of the collective monograph thank everyone who contributed to the creation of this work. We especially thank Professor Jānis Ikstens leader of State Research Programme Innovation and sustainable development: Latvia’s post-crisis experience in a global” (SUSTINNO) and project “Value orientations and reproduction of society” from 2014 to 2017, and Professor Alf Vanags † (1942–2016), leader of the project “Economic competitiveness and innovation” from 2014 to 2016 about the idea of the program and significant contribution to its implementation. For English translations of texts our thanks to Zane Vārpiņa.

Scientific editor

Dr. sc. soc. Aija Zobena

BAIBA BELA, DR. SC. SOC.

Associate professor at the Department of Sociology, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable development, social policy, poverty and social exclusion, migration, identity.

JĀNIS BRIZGA, DR. GEOGR.

Researcher at the Department of Environmental Science, Faculty of Geography and Earth Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable consumption governance, environmental sustainability and pro-environmental lifestyle, values-actions-loads correlations.

RAIMONDS ERNŠTEINS, DR. HABIL. PAED.

Professor and Senior researcher at the Department of Environmental Science, Faculty of Geography and Earth Sciences, University of Latvia. Research interests: development of integrative governance methodology, sustainable development and environmental governance, environmental communication and pro-environmental behavior, coastal integrated governance.

BAIBA HOLMA, DR. PHILOL.

Associate professor at the Department of Information and Library Studies, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: information literacy, media literacy, digital literacy.

JĀNIS KAULIŅŠ, DR. GEOGR.

Researcher at the Department of Environmental Science, Faculty of Geography and Earth Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable development and environmental governance – development and performance analysis of planning system and indicators systems.

ANITA KOVALEVSKA, MG. IUR., PHD CANDIDATE

Lecturer at the Department of Constitutional and Administrative Law, Faculty of Law, University of Latvia, judge. Research interests: welfare state as a principle of law, right to social security.

MARIJA KRŪMIŅA, MG. OEC., PHD CANDIDATE

Senior researcher at the Baltic International Centre for Economic Policy Studies. Research interests: economics of entrepreneurship, economics of well-being, labour economics.

LIGITA MELECE, DR. OEC.

Head of Division and Senior Researcher of Quality and Environment Protection Division at the Institute of Agricultural Resources and Economics. Research interests: environmental and socio-economic aspects of sustainable development, innovative solutions of rural development and food security.

MAREKS NIKLASS, DR. SC. SOC.

Docent at the Faculty of Social Sciences, University of Latvia, Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute. Research interests: employment policies, labour market anticipation measures, social inequality, in-work poverty.

JURIJS ŅIKIŠINS, DR. SC. SOC.

Assistant professor at the Department of Sociology, Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable development, poverty and social exclusion, political values and attitudes, civic participation.

JĀNIS PLEPS, DR. IUR.

Assistant Professor at the Faculty of Law of the University of Latvia, Head of the Department of Legal Theory and History, Adviser for Constitutional Affairs to the President. Research interests: legal theory and history, constitutional law.

LĪGA RASNAČA, DR. SC. SOC.

Associate professor at the Department of Sociology, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: social policy, social work organization, social welfare, social justice and regional inequality.

IVETA REINHOLDE, DR. SC. POL.

Associate professor at the Department of Political Science, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: governance, administrative reforms, relations in governance levels.

VINETA SILKĀNE, MG. PSYCH, MG. MATH, PHD CANDIDATE

Scientific assistant at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia, lecturer at the Vidzeme University of Applied Sciences. Research interests: social judgment, behavioral economics, health behavior.

GUNA SPURAVA, MG. SC. SOC., PHD CANDIDATE

Scientific assistant at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia, Lecturer at the Department of Communication sciences, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: media use of young generation, media literacy, media industries and media economy.

MARTA TRIPĀNE, DR. SC. POL.

Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: public administration, good and smart governance, evidence based policy, health policy.

VISVALDIS VALTENBERGS, DR. SC. POL.

Senior Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: internet political communication, society values in global context, local and regional development.

ANETE VINGRE, DR. SC. POL.

Research assistant at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: science, technology and innovation policy, social innovation, policy evaluation.

AIJA ZOBENA, DR. SC. SOC.

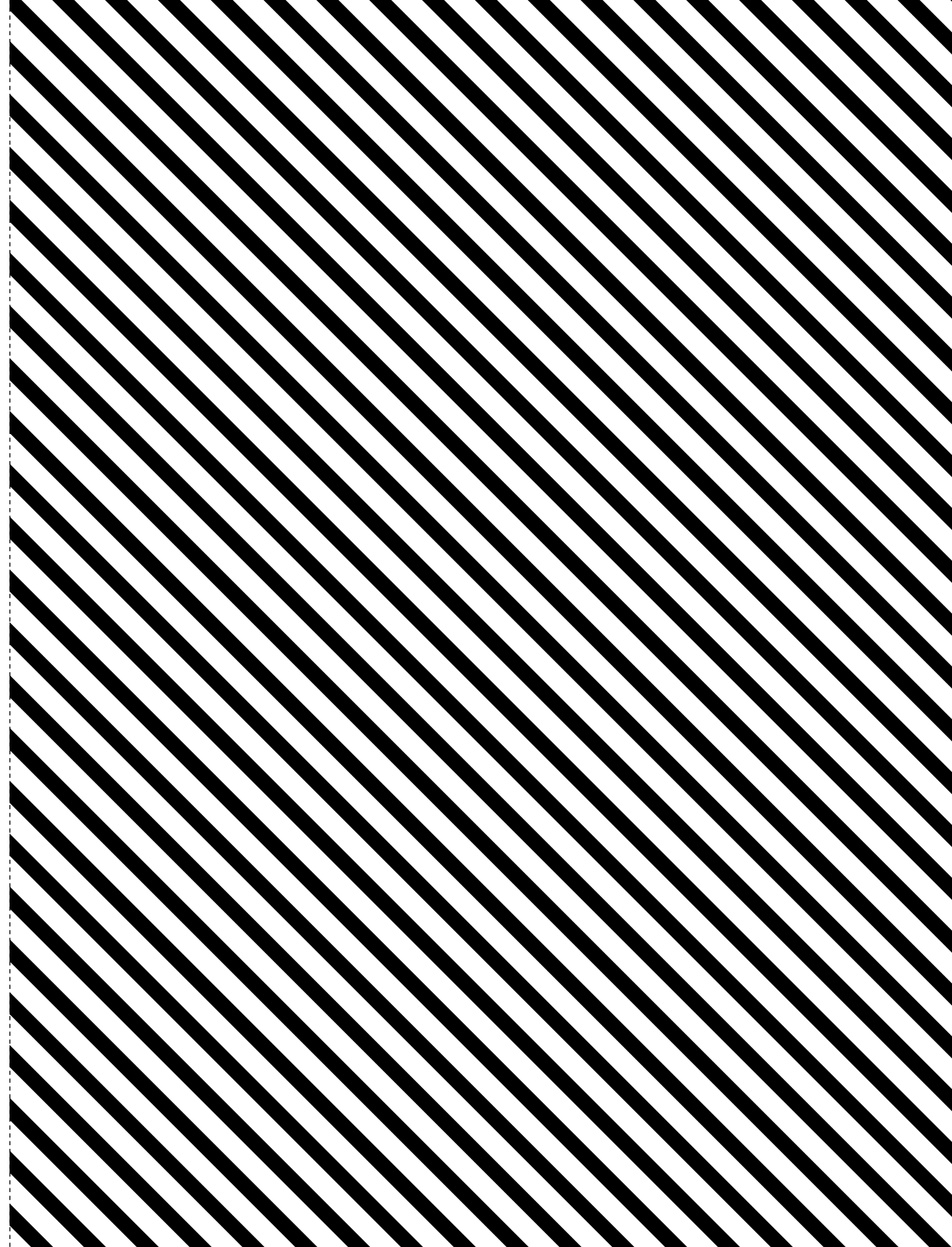
Professor at the Department of Sociology, director and senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: rural and regional development.

Grāmatas dizainu un maketu izveidojis Aleksejs Muraško. Teksta salikumā izmantoti burtveidoli *FF Casus Pro* (Jevgeņijs Jukečevs, Berline) un *FF Scala Sans Pro* (Martins Majors, Arnema).

Grāmata iespiesta un iesieta Jelgavas tipogrāfijā. Papīrs iekšlapām: *Munken Print Cream 15 90 g/m²* (*Arctic Paper*, Zviedrija); papīrs vākam: *Materica Acqua 250 g/m²* (*Fedrigoni*, Itālija).

Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju:
sabiedrība, ekonomika, vide

LU Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5-132, Rīga, LV-1050
apgads@lu.lv · *Mājaslapa*: www.lu.lv/apgads/

Zinātniskā monogrāfija «Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju: sabiedrība, ekonomika, vide» ir sagatavota valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) ietvaros Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta vadībā.

Šī kolektīvā monogrāfija, kas iznāk sērijā «Inovācijas un ilgtspējīga attīstība Latvijā», apkopo SUSTINNO izpildes gaitā iegūtas nozīmīgākās teorētiskās atziņas, praktiskos ieteikumus un iezīmē turpmākās izpētes virzienus. Monogrāfijas pirmā daļa «Ilgtspējīgas attīstības izaicinājumi pēckrīzes Latvijā: sabiedrība, ekonomika, vide» pievēršas SUSTINNO projektos identificēto problēmu konceptualizācijai un to nacionālā, reģionālā un globālā konteksta raksturojumam. Otrajā daļā «Inovatīvi risinājumi ceļā uz ilgtspēju» ir apkopotas nozīmīgākās praktiskās atziņas, kas gūtas SUSTINNO realizācijas gaitā.

Valsts pētījumu programmas SUSTINNO īstenošanas laikā no 2014. līdz 2018. gadam tika īstenoti četri pētnieciskie projekti: «Ekonomiskā konkurētspēja un inovācija tautsaimniecībā», «Ilgtspējas sociālā dimensija un sociālā inovācija», «Sabiedrības vērtīborientācijas un sabiedrības atjaunošanās» un «Vides daudzveidība un ilgtspējīga izmantošana». Multidisciplināro sociālo zinātnieku komandu veidoja LU Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta, LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Vides zinātnes nodaļas, Agroresursu un ekonomikas institūta un Baltijas Starptautiskā ekonomikas politikas studiju centra pētnieki.

